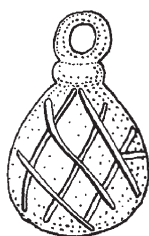

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

ROČNÍK LIV

2006

ČÍSLO 2

ARCHEOLOGICKÝ ÚSTAV SAV
NITRA 2006

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
V NITRE

HLAVNÝ REDAKTOR GABRIEL FUSEK

Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, 949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
JOURNAL OF THE ARCHAEOLOGICAL INSTITUTE OF THE SLOVAK ACADEMY OF SCIENCES
IN NITRA

GENERAL EDITOR GABRIEL FUSEK

Edition: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN
IN NITRA

SCHRIFTFLEITER GABRIEL FUSEK

Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Akademická 2, SK-949 21 Nitra

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

LIV - 2 - 2006

Hlavný redaktor
Gabriel Fusek

Predseda redakčnej rady
Alexander Ruttkay

Redakčná rada
Václav Furmánek, Milan Hanuliak, Titus Kolník, Pavel Kouřil, Elena Miroššayová,
Ján Rajtár, Matej Ruttkay, Ladislav Veliačik

Výkonná redaktorka
Daniela Fábiková

Počítačové spracovanie
Beáta Jančíková

© Archeologický ústav SAV Nitra 2006

ISSN 1335-0102

Vychádza dva razy do roka

Archív: <http://www.archeol.sav.sk/archeologia.htm>

Abstrakty: [http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/cgi-bin/getpis.cgi?czas=Slovenska+archeologia+\(Slovak+Archaeology\)](http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/cgi-bin/getpis.cgi?czas=Slovenska+archeologia+(Slovak+Archaeology))

Rozširuje, objednávky a predplatné aj do zahraničia prijíma
Archeologický ústav SAV, Akademická 2, 949 21 Nitra

e-mail: nrauhalm@savba.sk

Distributed by Archeologický ústav SAV, Akademická 2, SK-949 21 Nitra, Slovakia

Tlač MICHEL ANGELO Nitra

OBSAH

Anja Hellmuth	
Smolenice-Molpír im Licht skythischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte	191
Smolenice-Molpír vo svetle skýtskych nájzdov na halštatské sídliská severne a južne od Moravskej brány	208
 Zuzana Borzová	
Kosáky v hrobch z obdobia včasného stredoveku na Slovensku	209
Die Sichern in den Gräbern aus der Zeit des frühen Mittelalters in der Slowakei	235
 Peter Šalkovský	
Výskum a rekonštrukcia fortifikácie západného areálu včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach	239
Grabung und Rekonstruktion der Fortifikation des Westareals des frühmittelalterlichen Burgwalls in Spišské Tomášovce	256
 Milan Hanuliak	
Detší jedinci vo veľkomoravskom prostredí na základe pohrebiskových prameňov z územia Slovenska	259
Kinderindividuen im großmährischen Milieu aufgrund der Bestattungsquellen aus dem Gebiet der Slowakei	282
 Gabriel Nevizánsky	
Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni	285
Das altmagyarische Reitergräberfeld in Levice-Géňa	323
 Július Jakab	
Antropológia staromaďarských kostier z Levíc so „symbolickými trepanáciami“	329
Anthropologie der altmagyarischen Skelette aus Levice mit „symbolischen Trepanationen“	350
 Zora Miklíková	
Kostrové zvyšky koní zo staromaďarského pohrebiska v Leviciach	353
Horse bone remains from the Hungarian Conquest Levice-Géňa cemetery	361
 Marko Aleksić	
Swords with pommels of Type N	363
Meče s hlavicami typu N	387
 In memoriam	
Zahynula Tamara Nešporová (* 1942 - † 2006)	389
 Správy	
Sympóziu k 1900. výročiu založenia provincie Dácia (Mária Lamiová-Schmiedlová)	391
XXXVIII. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku (Milan Hanuliak)	393
 Recenzie	
Martin Kuna/Náďa Profantová a autorský kolektív: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídlení aglomerace kultury pražského typu v Roztokách (Gabriel Fusek)	395
Krzysztof Jaworski: Grody w Sudetach (Milan Hanuliak)	400
 Skratky - Abkürzungen - Abbreviations	403

SMOLENICE-MOLPÍR IM LICHT SKYTHISCHER ANGRIFFE AUF DIE HALLSTATTZEITLICHEN SIEDLUNGEN NÖRDLICH UND SÜDLICH DER MÄHRISCHEN PFORTE

ANJA HELLMUTH

Smolenice-Molpír in a Light of Scythian Attacks on Hallstatt Settlements North and South of the Moravian Gate. This study is about the scythian arrow-heads from the south-west slovakian hillfort from Smolenice-Molpír. The fortified settlement at the foothills of the Small Carpathes was examined in the sixties and seventies of the 20th century by M. and S. Dušek for the archeological institut of the Slovakian Academie of Science. Weapons of scythian type, especially the bronze two- and three-winged arrow-heads, are foreign objects in the local cultural material remains. Arrow-heads of this kind are known for a long time from the north pontic Kurgans of the Iron Age. At the end of the 8th century and especially in the 7th century before christ this type of weapon is found repeatedly in the northern region of the Black Sea, but already also in the Carpathian Basin. They were found in the destruction layers of fortified settelements in a wide spread area in the northern and southern regions of the Moravian Gate. Furthermore they indicates attacks of skythian warriors from Transsilvania on the one side and the north pontic steppes on the other side.

Key words: Slovakia, Hallstatt period, arrowheads, Scythians.

EINLEITUNG

Im Herbst des Jahres 1882 entdeckte man beim Dorf Vetterfelde (heute Witaszkowo) bei Guben in der Niederlausitz einen „skythischen“ Goldschatz (*Furtwängler 1883*). Ähnliche herausragende Gegenstände aus Edelmetall kannte man aus den reich ausgestatteten Kurganen der nördlichen Schwarzmeersteppe und schrieb sie dort den historisch bezeugten Skythen zu (*Chochorowski 1985a*, 204). Der Fund aus Vetterfelde führte zu einer bis heute andauernden Forschungsdiskussion, ob skythische Invasionstruppen aus dem nördlichen Schwarzmeergebiet bis nach Mitteleuropa gelangten oder nicht (z. B. *Reinecke 1896; 1897; Jahn 1928; Fettich 1931; Rostowzew 1931; Dušek 1964; Bukowski 1977; Chochorowski 1985a; Teržan 1998; Hellmuth 2006*). In das Licht dieser postulierten Invasionszüge rückte man zahlreiche befestigte Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte wie Strzegom, Sobótka-Słęża, Wicina, Smolenice-Molpír, Celldömölk-Sághegy oder Velem-Szentvidhegy, in deren Zerstörungsschichten sich bronzene Pfeilspitzen des sog. skythischen Typs angefundnen hatten (z. B. *Bukowski 1977, 172, 173; Chochorowski 1985a, 231 f.; Jahn 1928, 20; von Miske 1907*).

Unter diesen befestigten Siedlungen ragt eine besonders hervor: Smolenice-Molpír auf einem Ausläufer der Kleinen Karpaten in der Südwestslowakei (*Dušek/Dušek 1984; 1995*).

Der Burgwall auf der Anhöhe „Molpír“ befindet sich oberhalb des Dorfes Smolenice im Kr. Trnava.

Zwischen 1963-1971 fanden unter der Leitung von M. Dušek durch das Archäologische Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Nitra umfangreiche Ausgrabungen statt (*Dušek/Dušek 1984, 7*). Die Größe des Burgwalls beträgt ca. 12 ha, wobei sich die Befestigung aus einem System von drei Steinmauern zusammensetzt, welches die Siedlung in 1. Burghof, 2. Burghof und Akropolis gliedert (Abb. 1). Im Nordwesten und Südwesten

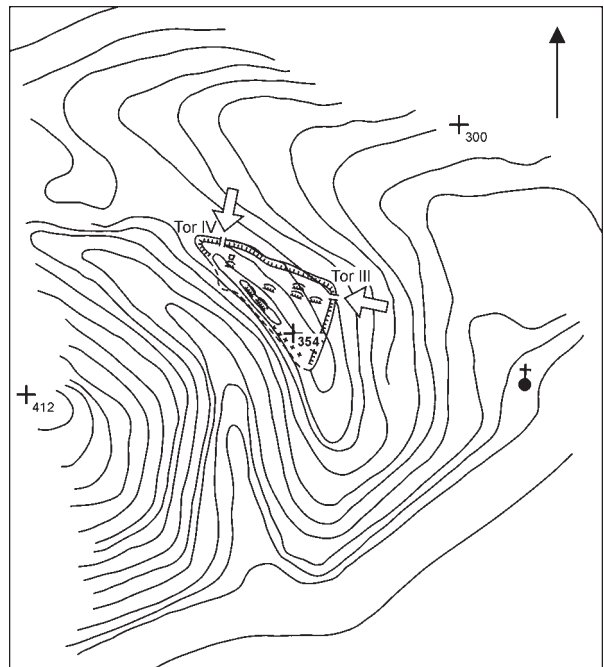

Abb. 1. Topographischer Plan von Smolenice-Molpír.

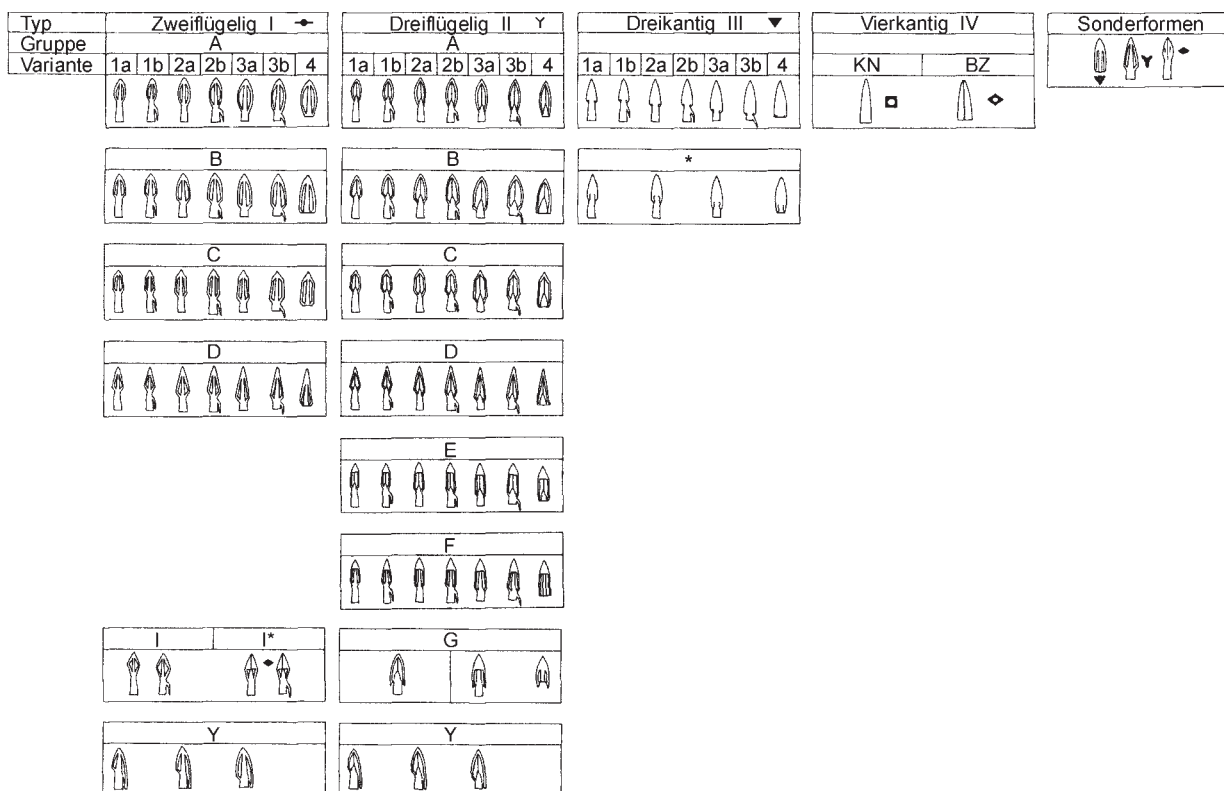

Abb. 2. Typentafel der Pfeilspitzen.

ist die Siedlung durch natürliche Steilabfälle zum Havranica und zum Tal Hlboč begrenzt. Die Geländebedingungen auf der Akropolis gestalteten die Grabungen schwierig, da das Terrain bisweilen stark abfällt. Dies bedeutet auch, daß Fundmaterial häufig sekundär verlagert wurde und sich keine Schichtenbildung von älteren und jüngeren Besiedlungsspuren identifizieren ließ (Dušek/Dušek 1995, 5). Das Fundgut deutet allerdings auf eine Besiedlung des Platzes vom Neolithikum über Bronzezeit, Jüngerer Urnenfelderzeit, Mittel- bis Spätlatènezeit, Römer- und Völkerwanderungszeit bis in das Mittelalter hinein hin. 80% der Funde stammen aus der Hallstattzeit, woraus man schließen kann, dass zu dieser Zeit die Siedlung ihre größte Ausdehnung und auch Bedeutung erreicht hatte.

Zu den bedeutendsten Entdeckungen aus Smolenice-Molpír sind zweifellos die hunderten von bronzenen skythischen Pfeilspitzen zu zählen. Diese

Pfeilspitzen sind es auch, welche uns eindeutige Auskunft über diejenigen Ereignisse geben, welche zum Untergang der befestigten Siedlung in der Hallstattzeit führten.

DIE TYPENGLIEDERUNG SKYTHISCHER PFEILSPITZEN

Beinahe 400 bronzenen Pfeilspitzen vom skythischen Typ wurden während der Ausgrabungen in den 60er und frühen 70er Jahren des 20. Jh. in Smolenice-Molpír geborgen.

Auf Grund ihres quantitativen und qualitativen Wertes erwies es sich als lohnenswert für die Pfeilspitzen aus Smolenice eine detaillierte Studie durchzuführen (Hellmuth 2006).¹ Vor allem, da bis dato alle Arbeiten zur Typologie der skythischen Pfeilspitzen für geographisch weit entfernte Gebiete des Nordpontischen Raums erarbeitet wurden (Mel-

¹ Im Sommersemester des Jahres 2002 fand unter der Leitung von B. Teržan und S. Stegmann-Rajtár, der Nachfolgerin von M. Dušek in Nitra, ein Hauptseminar zu den eisenzeitlichen Höhensiedlungen östlich der Alpen mit anschließender Exkursion in die Südwestslowakei statt. Im Rahmen dieses Seminars bearbeitete ich die Waffenfunde aus Smolenice-Molpír und es zeigte sich, daß eine Neubearbeitung des Materials nicht nur lohnenswert sondern auch notwendig war. Die Neubearbeitung geschah im Rahmen meiner Magisterarbeit, welche im Sommersemester 2004 bei B. Teržan und B. Hänsel an der Freien Universität Berlin einreicht wurde. Im Anschluß an das Seminar hatte ich im Sommer 2002 auf unserer Exkursion die Möglichkeit die Pfeilspitzen aus Smolenice neu zu zeichnen und ihre Lokalisierung in den Grabungsschnitten der Siedlung nach den Fundakten und Museumsinventarlisten zu recherchieren.

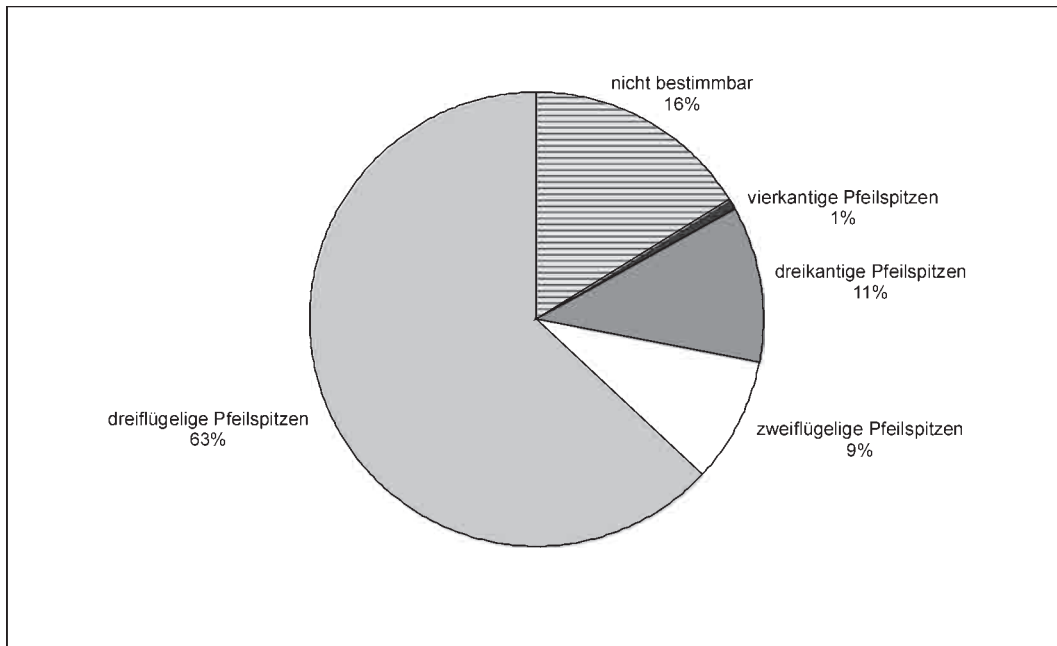

Abb. 3. Typenanteile der Pfeilspitzen aus Smolenice-Molpír (100% = 373).

jukova 1964; Petrenko 1967; Rau 1929) und zudem als veraltet zu betrachten sind. Untersuchungen zur Typologie der skythischen Pfeilspitzen im Karpatenbecken waren stets an die russischen Arbeiten angelehnt (*Chochorowski 1985b*, 86 f.; *Eckhardt 1996*).

Für die Beurteilung der Bronzepfeilspitzen aus Smolenice-Molpír wurde nach folgenden Kriterien unterschieden (Abb. 2; *Hellmuth 2006*, 22 ff.):

1. nach dem Querschnitt der Flügel,
2. nach dem Längenverhältnis zwischen Schäftungstülle und Blatt,
3. nach der Gestaltung der Flügel (Blatt) in der Seitenansicht.

Bei der Sortierung des Fundmaterials nach dem Querschnitt der Flügel ließen sich vier Hauptgruppen unterscheiden, wie sie auch schon in der Gliederung von *A. I. Meljukova (1964)* ausgesondert wurden: zweiflügelige, dreiflügelige, dreikantige und vierkantige Pfeilspitzen. Völlig neu ist eine detaillierte Staffelung der geschäfteten Pfeilspitzen nach dem Längenverhältnis zwischen Blatt und Tülle. Dabei wurden die Tüllenlängen in „lang“, „mittellang“, „kurz“ und „nicht vorhanden“ unterschieden. Bei der langen Tülle beträgt dabei das Verhältnis zwischen Blatt und Schäftungstülle +/- 50%, bei der mittellangen 1/3 der Spitze und bei der kurzen Schäftungstülle macht eine solche +/- 25% der Gesamtlänge der Pfeilspitze aus. Für die Ausgestaltung des Blattes in der Seitenansicht konnten zehn Varianten herausgestellt werden:

- a. mit einem mandelförmigen Blatt,
- b. mit einem spitzbogenförmigen Blatt,
- c. mit einem hexagonalen Blatt,
- d. mit einem dreieckigen Blatt,
- e. mit einer dreikantigen Spitze,
- f. mit einer dreikantigen Spitze und durchgehender Innentülle,
- g. mit einem spitzbogenförmigen Blatt und einziehenden Flügeln,
- h. mit einem rautenförmigen Blatt,
- i. Einzelstücke/Sonderformen,
- j. mit einem asymmetrischen Blatt.

Als zusätzlich letztes Unterscheidungskriterium wurde das Vorhandensein bzw. Nichtvorhandensein eines Widerhakens gewertet. Um eine systematische Benennung der einzelnen Typen mit ihren verschiedenen Varianten zu erhalten, wurde ein Code erstellt, der sich aus Ziffern, Zahlen, Groß- und Kleinbuchstaben zusammensetzt, welche die jeweiligen Unterscheidungskriterien kennzeichnen. Diese sehr detaillierte Unterscheidung bot sich für einen Fundort wie Smolenice mit einer großen Zahl an Pfeilspitzen an, mußte jedoch für eine weiträumigere Betrachtung modifiziert werden. Somit wurden Gruppen gebildet, in denen jeweils das Typenmerkmal Flügelquerschnitt und die Flügelgestaltung in der Seitenansicht die Gruppenbezeichnung ausmachen (vgl. Abb. 2).

Prozentual nehmen in Smolenice die Gruppen der dreiflügeligen Pfeilspitzen im Gesamtrepertoire mit 65% den dominierenden Anteil ein (Abb. 3). Zweiflü-

gelige Stücke machen 9% aus, dreikantige 11% und vierkantige nur 1%. Mit 16% relativ hoch ist auch die Anzahl derjenigen Stücke, die aufgrund ihres deformierten oder fragmentierten Zustands nicht eindeutig eingeordnet werden konnten (Hellmuth 2006, Taf. 19-21). Diese 16% stellen wohlgerne nicht den Gesamtanteil aller Pfeilspitzen dar, die in irgendeiner Form beschädigt sind. Zu den 16% der nicht bestimm- baren Spitzen kommen weitere 33% an bestimm- baren Pfeilspitzen, bei denen Beschädigungen, vor allem umgebogene und abgebrochene Spitzen, bemerkt werden konnten. Damit weist beinahe die Hälfte aller in Smolenice gefundenen Pfeilspitzen eine Beschädigung auf. Dabei sind die abgebrochenen und umgebogenen Spitzen zweifelsfrei auf einen harten Aufprall an den steinernen Befestigungsmauern und Hauswänden zurückzuführen.

BEFUNDE IN DER SIEDLUNG AUF DEM MOLPÍR

In der Siedlung von Smolenice-Molpír finden sich etliche Befunde, welche ein Zeugnis von denjenigen Ereignissen ablegen, die zum Ende der hallstattzeitlichen Besiedlung führten. So sind besonders bedeutsam einige Pfeilspitzen, die in den Fugen zwischen den Steinen an der Außenseite der III. Mauer (der Akropolis) geborgen wurden (Dušek/Dušek 1984, 25). Wir finden hier damit eine Situation wieder, wie sie sehr gut im vorderasiatischen Raum dokumentiert ist. In der assyrischen Königsstadt Aššūr (modern Qal'at Šerqat) zeugen dreiflügelige skythische Pfeilspitzen im oberen Bereich der Stadtmauer und in der Turmfront von starkem Beschuss (Andrae 1977, 207) und auch in der urartäischen Festung Ayanis fanden sich spezifische Pfeilspitzen außen in den Befestigungswällen (Derm/Muscarella 2001, 202). An einigen Orten fanden sich zudem getötete Personen *in situ* unter den Trümmern der Befestigungen (Rolle 1980, 137).² Auch in Smolenice fand sich ein gutes Dutzend menschlicher Skelettreste im Bereich der Akropolis (Abb. 4; Dušek/Dušek 1984, 35, 37, 55, 59, 69; 1995, 14, 18, 26, 66, 68). In Tor III findet sich sogar die exakt gleiche Situation wieder, wie sie für den urartäischen Bereich beschrieben ist: die Überreste von vermutlich zwei Personen lassen sich in der Torgasse ausmachen, welche offenbar bei der Zerstörung der Siedlung von herabstürzenden Trümmern verschüttet und unbestattet zurückgelassen worden waren (Abb. 5: a-c).³ Die Überreste getöteter Bewohner, ebenfalls

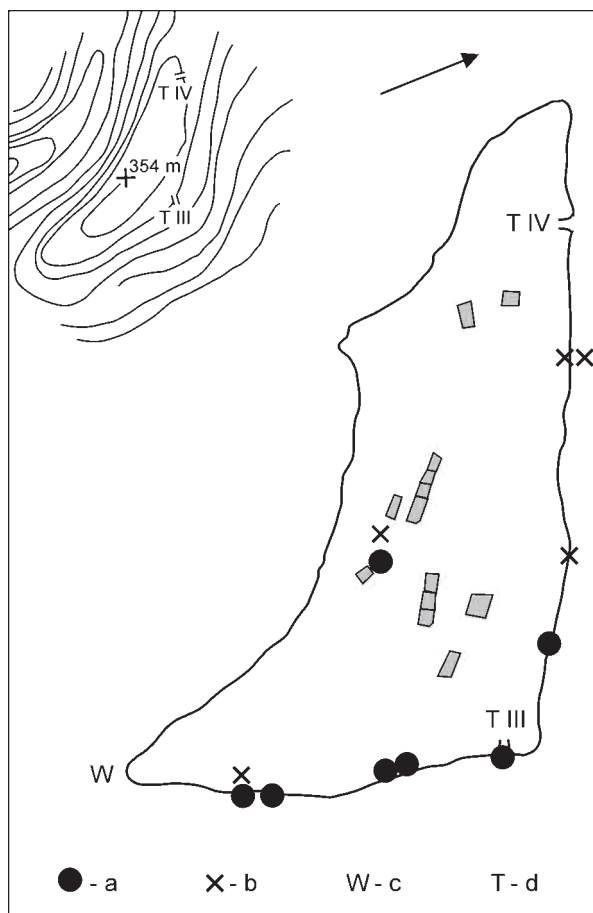

Abb. 4. Verbreitung menschlicher Skelettreste in Smolenice-Molpír. Legende: a - Skelettreste; b - Skelettreste Kind; c - Wehrgang; d - Tor.

unter Trümmern begraben, fanden sich auch in den Häusern, meist bei den Herdstellen (Dušek/Dušek 1984, 35, 59; 1995, 66). Frappant ist beispielsweise die Situation in Haus 7, wo sich neben dem Ofen des Hauses die Skelettreste eines Erwachsenen sowie die eines Kindes unter den Balken der Hauskonstruktion konzentrierten (Dušek/Dušek 1984, 35). In Haus 7 waren auch einige Pfeilspitzen angetroffen worden (Dušek/Dušek 1984, 36). Die vom Ausgräber (Dušek 1974, 148) und späteren Bearbeitern (Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 175) geäußerte Meinung, dass dieses Vorkommen von Pfeilspitzen im Innenbereich der Häuser beweise, dass es sich um die Bewaffnung der Bewohner gehandelt hätte, ist meiner Meinung nach nicht haltbar. Selbstverständlich drangen bei einer Erstürmung der Siedlung die Eroberer auch in die Häuser ein, um noch dort befindliche Bewohner

² Vergleiche auch: Piotrovskij 1950-1952.

³ Vergleiche: Dušek/Dušek 1984, 69. Die Rede ist hier nur von einem Toten an der äußeren linken Torecke, welcher mit Steinen bedeckt war. Die Photos aus der Grabungsdokumentation zeugen allerdings eindeutig davon, dass an beiden Torwangen Skelettreste lagen (siehe Abb. 5).

Abb. 5. A-C - Skelettreste in Tor III von Smolenice-Molpír.

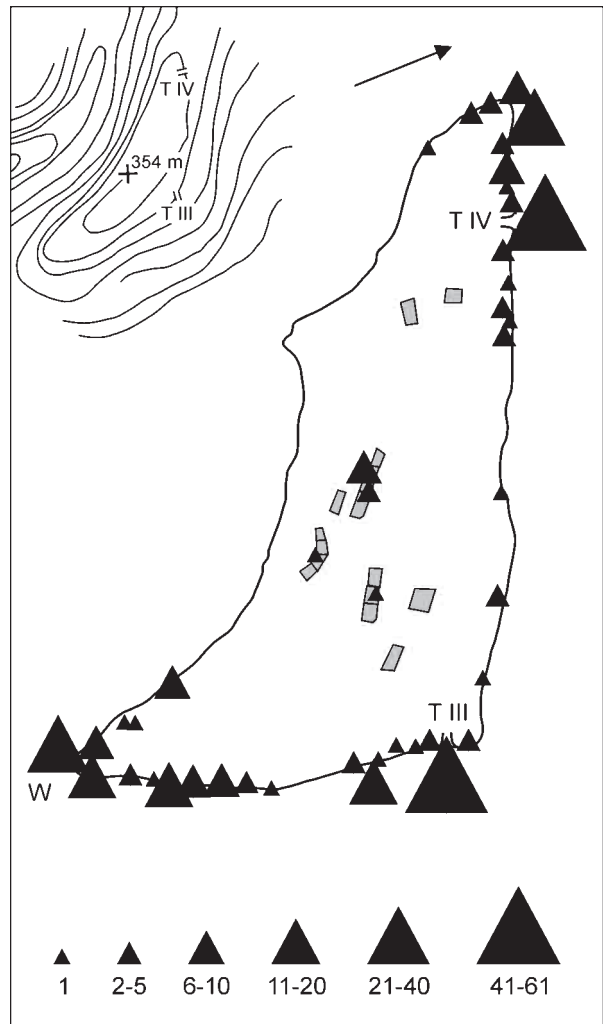

Abb. 6. Verbreitung der Pfeilspitzen in Smolenice-Molpír.

aufzuspüren. Ein Zeugnis dafür ist der Befund aus Haus 7. Bei einigen der (Kinder-) Skelettreste könnte allerdings auch an eine andere Erklärung als die des Kriegsofers gedacht werden, da sie laut Ausgräber unterhalb der Fußböden angetroffen worden sein sollen (Dušek/Dušek 1995, 14, 18). Dass die Siedlung im Zuge des Angriffs in Flammen aufging bezeugen zahlreiche Brandschichten und große Mengen verkohlten Getreides (Dušek/Dušek 1984, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 55, 59; 1995, 14, 26).

Auch die Gesamtverteilung aller Pfeilspitzen ist für eine Rekonstruktion des Untergangs der Siedlung von großer Bedeutung: so wurden Anhäufungen von bis zu 60 Pfeilspitzen vor allem in den Bereichen der Siedlung gefunden, die von ihrer Topographie her gut zugänglich sind (Abb. 6). Dies sind besonders der Wehrgang an der südwestlichen Ecke der Akropolis (Bezeichnung „W“) sowie das Tor III (Bezeichnung „T III“; vgl. auch Abb. 1). Eine weitere Zugriffsmöglichkeit

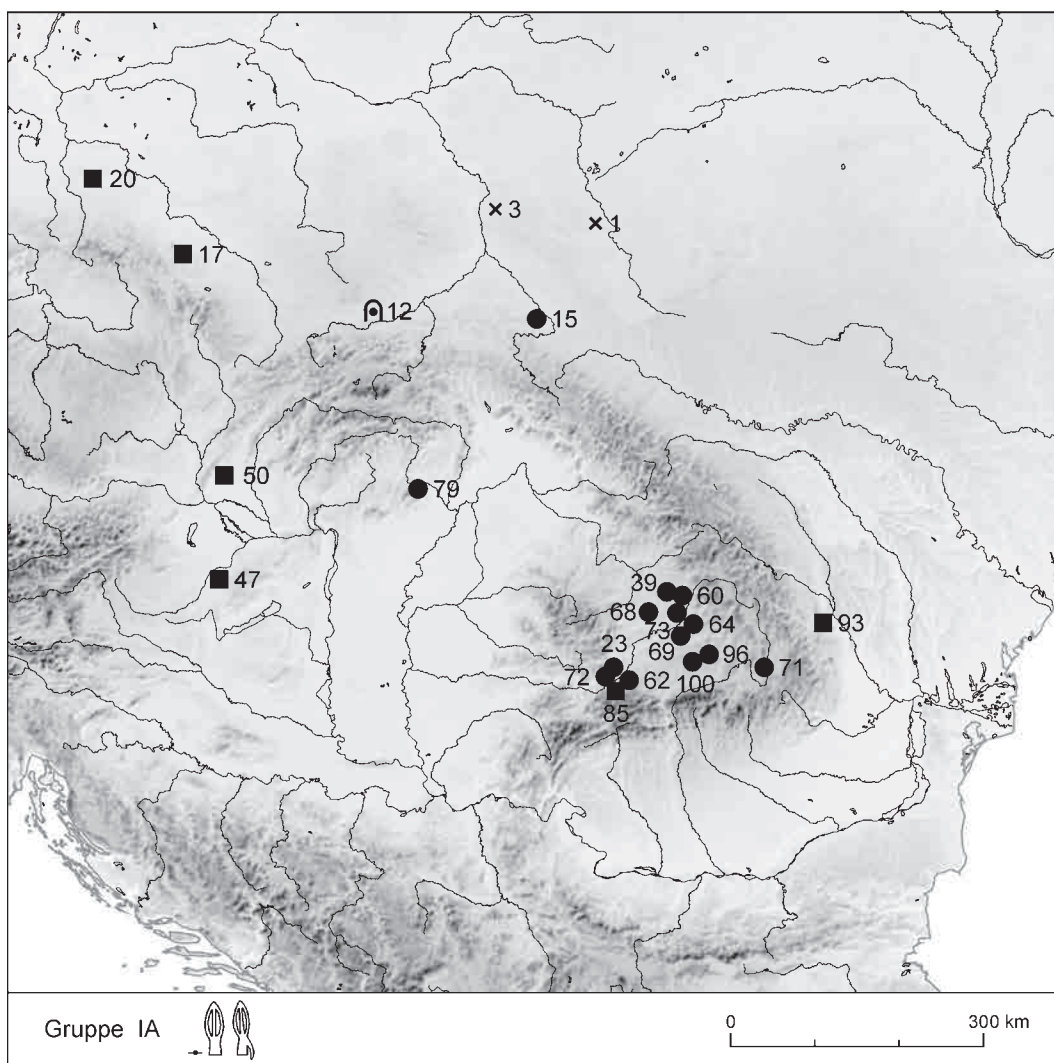

Abb. 7. Verbreitungskarten Gruppe I A. Fundorte. 23 - Aiud; 100 - Baraolt; 60 - Batoș; 47 - Celldömölk-Sághegy; 1 - Chełm; 62 - Ciombrud; 64 - Criștesti; 68 - Frata; 3 - Kłodnica; 39 - Mărișelu; 69 - Murgești; 12 - Ojców; 15 - Przemyśl; 93 - Răcătau; 79 - Sároszentpéter; 71 - Sf. Gheorghe; 50 - Smolenice-Molpír; 17 - Sobótka-Słęża; 72 - Tejuș; 85 - Teleac; 73 - Tîrgu-Mureș; 96 - Toarcia; 20 - Wicina. Legende: Rechteck - Siedlung; Kreis - Grab; Bogen - Höhle; Kreuz - Einzelfund.

auf die Siedlung hatte man im Bereich von Tor IV (Bezeichnung „T IV“) bzw. auf dem Sporn oberhalb davon gelegen, wobei das Gelände hier aber insgesamt recht steil ist.

Insgesamt ergibt sich ein deutliches Bild von der Erstürmung und anschließenden Zerstörung der Siedlung von Smolenice-Molpír.

LOKALISIERUNG DER AGGRESSOREN

Wie bereits weiter oben angemerkt interpretierte M. Dušek (1974, 148) die Pfeilspitzen als Eigentum der Bewohner der Siedlung und führte das Ende der hallstattzeitlichen Besiedlung auf „Stammeszwistigkeiten“ zurück und nicht auf einen Angriff durch

skythische Invasoren. Er stellte sich damit erneut (vgl. Dušek 1964) gegen die seit der Auffindung des Goldschatzes von Vetersfelde zahlreich geäußerten Postulate über Invasionswellen skythischer Horden aus dem Nördlichen Schwarzmerraum hinein in das Gebiet der Lausitzer Kultur und das Karpatenbecken.

Um der Frage nach dem Herkunftsgebiet der Angreifer auf Smolenice auf den Grund zu gehen, wurde von der Autorin ein weiträumiger Vergleich angestellt (Hellmuth 2006, 29 ff.). Innerhalb eines Arbeitsgebietes, welches weitgehend nach heutigen politischen Grenzen umrissen ist und die Länder Polen, Tschechien, Slowakei, Ungarn, Rumänien, Slowenien und Teile Österreichs um-

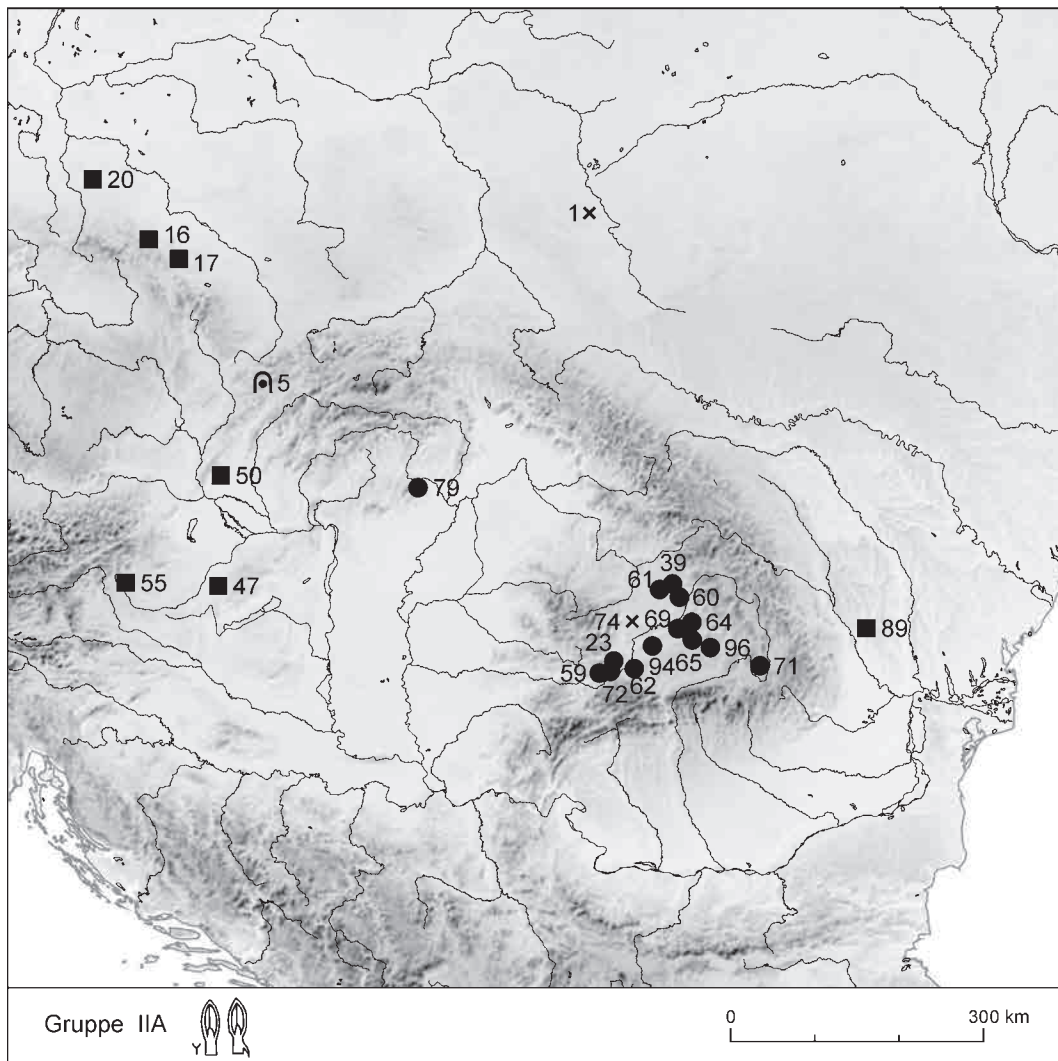

Abb. 8. Verbreitungskarte Gruppe II A. Fundorte. 23 - Aiud; 59 - Alba Iulia; 89 - Bărboasa; 60 - Batoș; 61 - Budești-Finațe; 47 - Cell-dömölk-Sághegy; 1 - Chehm; 62 - Ciumbrud; 64 - Cristesti; 65 - Delenii; 39 - Mărișelu; 69 - Murgești; 79 - Sájoszentpéter; 94 - Șaros; 71 - Sf. Gheorghe; 50 - Smolenice-Molpír; 17 - Sobótka-Slęża; 5 - Štramberk/Čertova Díra; 16 - Strzegom; 72 - Tejuș; 96 - Toarcia; 74 - Turda; 55 - Velem-Szentvidhegy; 20 - Wicina. Legende: Rechteck - Siedlung; Kreis - Grab; Bogen - Höhle; Kreuz - Einzelfund.

fasst, wurden alle in der Literatur verfügbaren Daten zu Funden skythischer Pfeilspitzen aufgenommen und ausgewertet. Ein Großteil der rumänischen Pfeilspitzenfunde konnte zudem im Rahmen einer Exkursion im Sommer 2003 gesichtet werden.⁴ Über 1500 Pfeilspitzen aus beinahe 100 Fundorten, darunter Grab-, Siedlungs-, Höhlen- und Einzelfunde, wurden auf ihren Typ und ihre Fundumstände hin überprüft. Gemäß der neuen typologischen Gliederung (vgl. Abb. 2) wurden Verbreitungskarten zu allen Typengruppen erstellt.

Dabei konnten einige interessante Beobachtungen gemacht werden.

Markant stellte sich für die einzelnen Typen an Pfeilspitzen mit äußerer Schäftungstülle ein immer wiederkehrendes Bild dar: während im westlichen Teil des Arbeitsgebietes die Pfeilspitzen in den befestigten Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte auftreten, liegt eine Konzentration entsprechender Typen im östlichen Teil des Arbeitsgebietes in den Gräbern Siebenbürgens vor (Abb. 7 und 8).⁵ Als Beispiel

⁴ Etliche Pfeilspitzen aus Ungarn und Tschechien konnte ich nach Abschluss der Arbeit im Rahmen einer weiteren Exkursion im Sommer 2005 im Original begutachten sowie sämtliche Pfeilspitzen Sloweniens während eines Forschungsaufenthaltes im Frühjahr 2006.

⁵ Als Beispiel sehen hier die Verbreitungskarten zu den Gruppe I A und II A gezeigt. Ausführlich in: *Hellmuth 2006*.

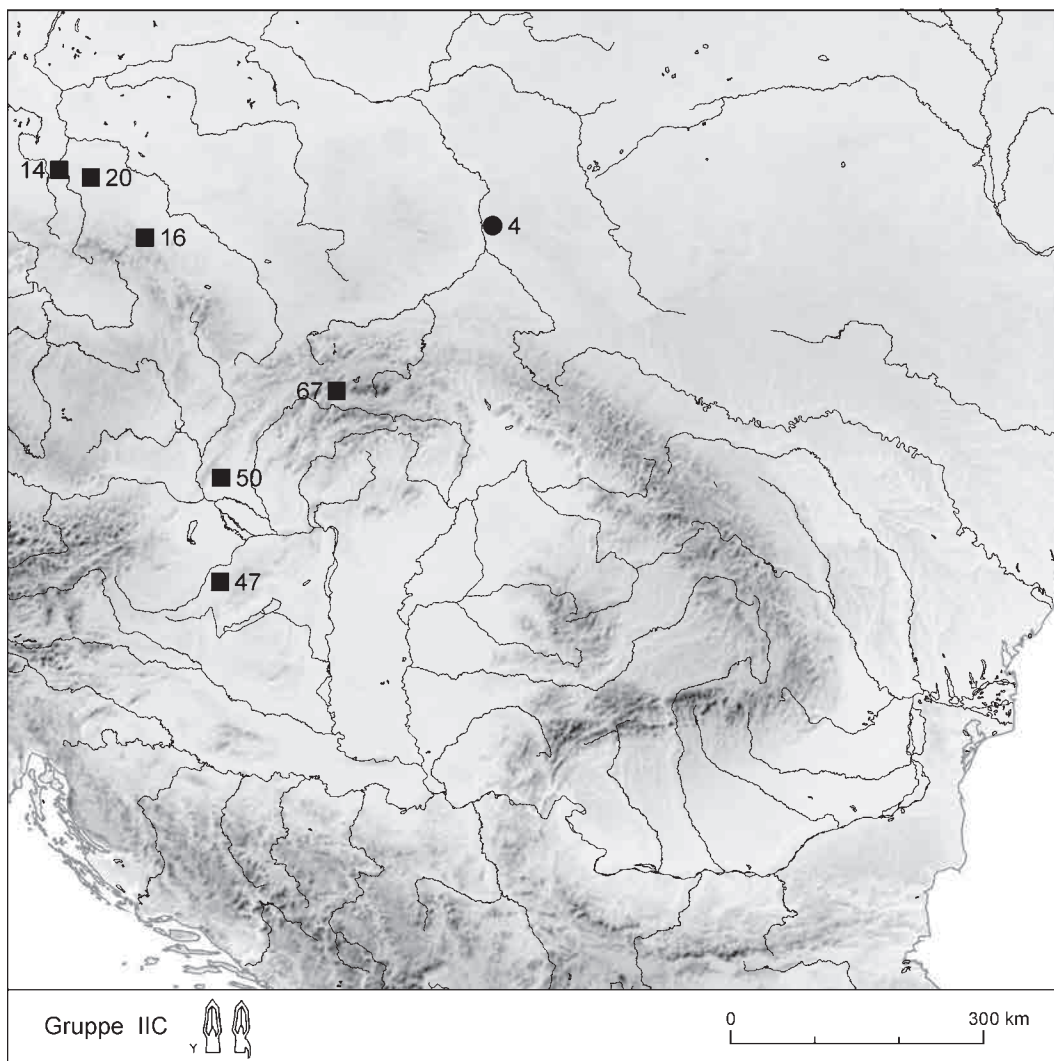

Abb. 9. Verbreitungskarten Gruppe II C. Fundorte. 47 - Celldömölk-Sághegy; 4 - Kosin; 87 - Liptovská Sielnica; 14 - Polanowice; 50 - Smolenice-Molpír; 16 - Strzegom; 20 - Wicina. Legende: Rechteck - Siedlung; Kreis - Grab; Bogen - Höhle; Kreuz - Einzelfund.

für einen solchen typischen siebenbürgischen Grabkomplex sei auf das Grab 8 aus Aiud „Parc“ verwiesen (Vulpe 1984, 39, Abb. 3; Hellmuth 2006, Taf. 29: 1-24). In der Umgebung der befestigten Höhensiedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte gibt es keine Gräberfelder mit Pfeilspitzen der entsprechenden Typen mit äußerer Schäftungstülle. Dies ist eine äußerst wichtige Beobachtung im Ausblick auf die Vermutung M. Dušeks, dass es sich bei den Pfeilspitzen aus Smolenice um die Waffen der ansässigen Bevölkerung gehandelt haben soll. Denn in besagter Zeit war es üblich, dass persönliche Gegenstände wie Schmuck und auch Bewaffnung mit in

das Grab genommen wurden. Ein Fehlen dieser spezifischen Pfeilspitzen auf den Friedhöfen in der Umgebung der Siedlungen kann nur eines bedeuten: sie wurden nicht von der ansässigen Bevölkerung produziert und als übliche Bewaffnung verwendet.⁶ Auch ein in Smolenice gefundenes Fragment einer Gussform (Novák 1993; Romsauer 2004, Taf. I: 1) spricht nicht für eine lokale Produktion, sondern ist als zurückgelassener Ausrüstungsgegenstand der Eroberer anzusehen. In der Gussform konnten dreiflügelige Pfeilspitzen mit dreieckigem Blatt, Gruppe II D gemäß der Typengliederung der Autorin (Hellmuth 2006, 99 ff.), produziert werden, wobei das untere Ende

⁶ Es ist natürlich nicht ausgeschlossen, dass über Kontakte auch einzelne Pfeilspitzen in diesen Bereich kamen und bei der lokal ansässigen Bevölkerung Verwendung fanden. Insgesamt sprechen aber alle Befunde in ihrer Gesamtheit meiner Meinung dafür, sie als Ergebnis eines mehr oder minder einmaligen kriegerischen Ereignisses anzusehen. Vgl. Hellmuth 2006.

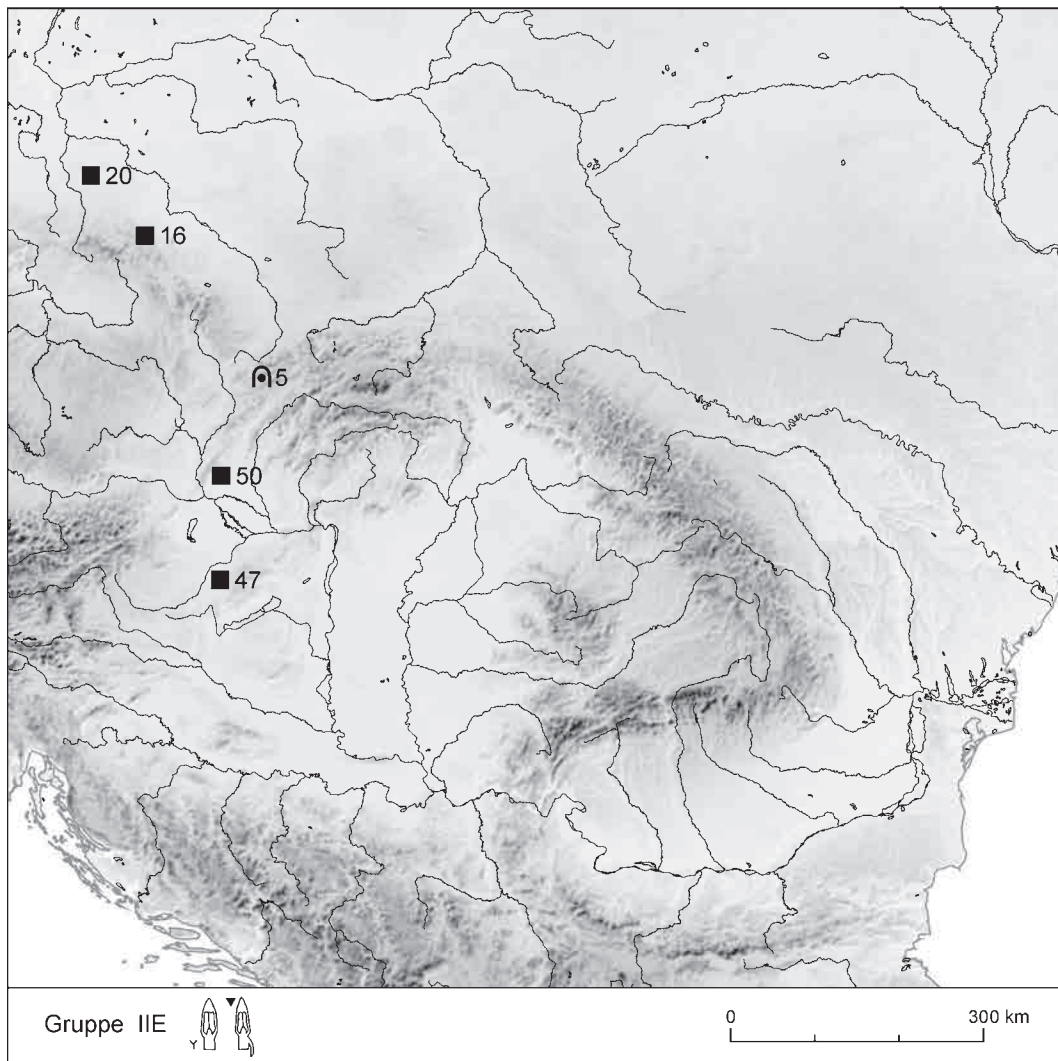

Abb. 10. Verbreitungskarte Gruppe II E. Fundorte. 47 - Celldömölk-Sághegy; 50 - Smolenice-Molpír; 5 - Štramberk/Koutouč; 16 - Strzegom; 20 - Wicina. Legende: Rechteck - Siedlung; Kreis - Grab; Bogen - Höhle; Kreuz - Einzelfund.

der Flügel senkrecht zur Schäftungstülle verläuft. Ein derart gestalteter Abschluss des Blattes taucht unter den Spitzen aus Smolenice nur in sehr wenigen Fällen auf (Hellmuth 2006, Taf. 12: 9, 18), meist verläuft der Flügelabschluss am Übergang zur äußeren Schäftungstülle schräg.

Unter den Typen an Pfeilspitzen mit äußerer Schäftungstülle aus Smolenice konnten auch Formen ausgemacht werden, die in den Körpergräbern Siebenbürgens nicht auftauchen, aber nach wie vor in den Siedlungen im westlichen Teil des behandelten Raumes (Abb. 9 und 10). Als Beispiel seien die Verbreitungskarten zu den dreiflügeligen Spitzen mit hexagonalem Blatt, Gruppe II C (Hellmuth 2006, 95 ff.), und den dreiflügeligen Spitzen mit dreikantiger Spitze, Gruppe II E (deckungsgleich mit der sehr ähnlichen Gruppe II F - Hellmuth 2006,

107 ff.), gezeigt. Auch diese Typen erscheinen nicht in den zugehörigen Nekropolen der Siedlungen. Pfeilspizentypen der Gruppen II C, II E und II F finden sich erst wieder in frühschythischen Gräbern vom Mittleren Dnestr, beispielsweise in Hügel 2 von Perebykovcy (Abb. 11: 2-5; Smirnova 1998, 460, Abb. 10: 2-5; 11; Hellmuth 2006, 97, Taf. 10), und Mittleren Dnepr wie in Kurgan 4 von Aksjutincy (Abb. 12: 3, 6, 8; Il'inskaja 1968, 36) bis weiter zum Unteren Wolgagebiet (Rau 1929, 106, Taf. 18: 2E; Hellmuth 2006, 109).

Aus diesen Beobachtungen resultiert die Überlegung, dass für die Ausbreitung der Träger der spezifischen Typen an Bronzepfeilspitzen zwei Richtungen angenommen werden können: eine aus dem siebenbürgischen Raum, eine zweite entlang des Dnestr nördlich des Karpatenbogens in den polnischen Raum hinein.

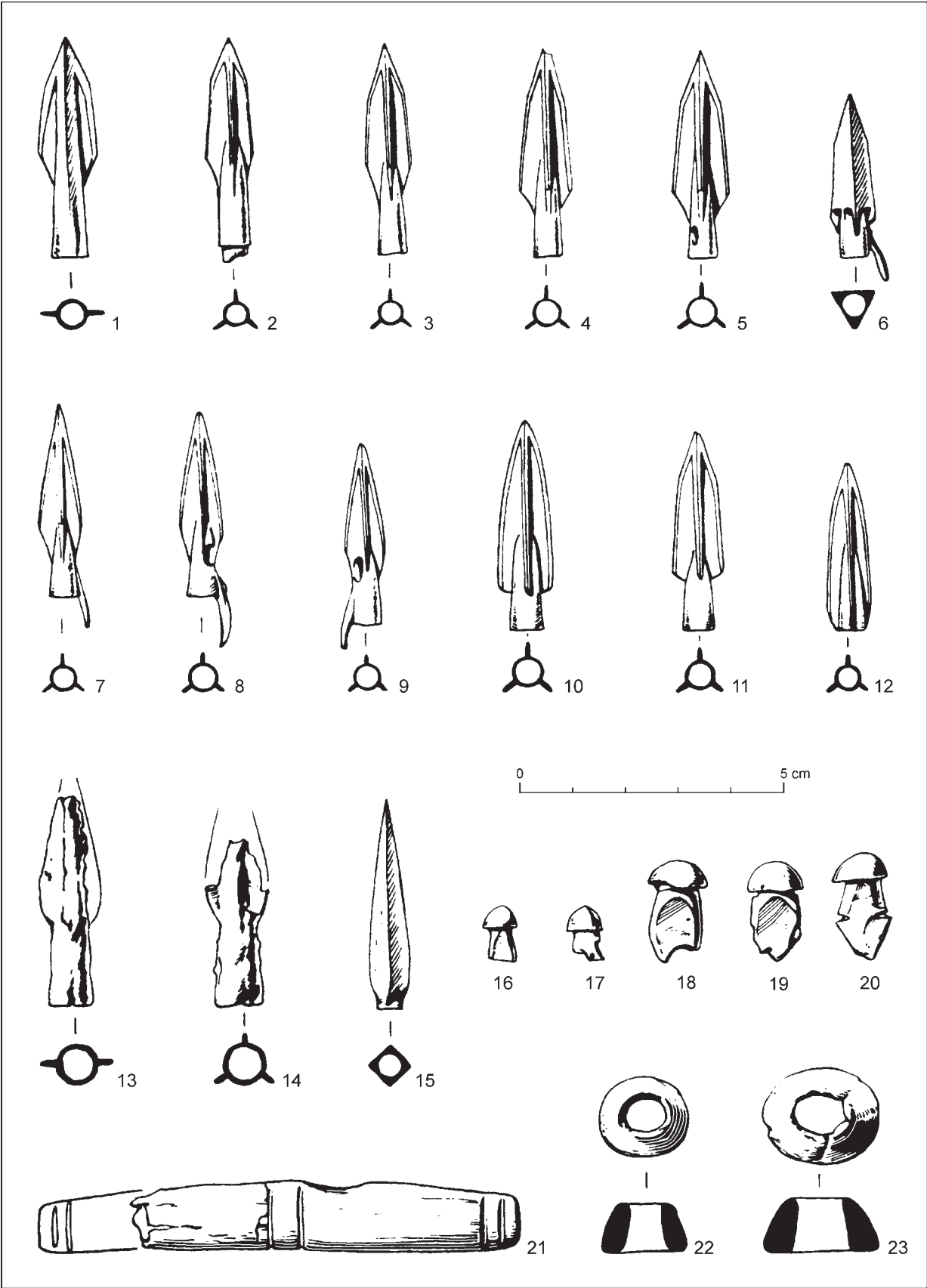

Abb. 11. Funde aus Perebykovcy, Kurgan 2 (nach Smirnova 1998).

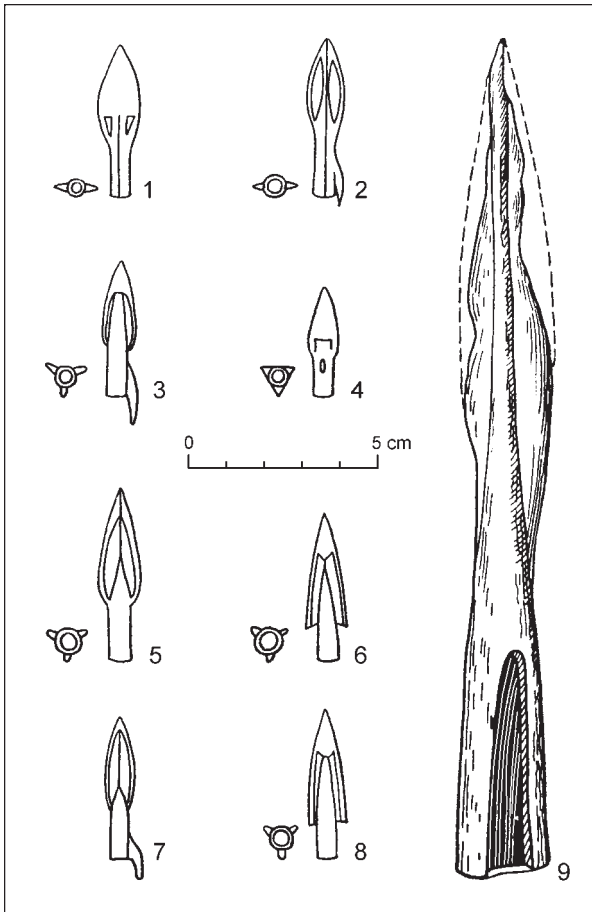

Abb. 12. Funde aus Aksjutincy, Kurgan 4 (nach Il'inskaja 1968).

CHRONOLOGIE

Wie die vorangegangenen Ausführungen gezeigt haben, ging die hallstattzeitliche Siedlung von Smolenice-Molpír in Folge kriegerischer Auseinandersetzungen mit skythischen Gruppen unter, deren Herkunftsgebiete mit großer Wahrscheinlichkeit zum einen in Siebenbürgen und zum anderen in der Waldsteppen-Zone von Mittlerem Dnestr- und Dnepr lagen. Im folgenden ist nun darauf einzugehen, wann diese Ereignisse stattgefunden haben.

Unter dem Fundgut aus Smolenice findet sich eine ganze Reihe von Gegenständen, die deutliche Anhaltspunkte für eine Datierung liefern. Zu nennen sind so vor allem die beträchtliche Zahl an Kahnfibeln (z. B. Dušek/Dušek 1984, Taf. 32: 25; 90: 9; 157: 22), ferner Schlangenfibeln (Dušek/Dušek 1984, Taf. 140: 24) und eine Fibel mit auf einen Drahtbügel aufgeschobene Knochen- und Bernsteinperlen (Dušek/Dušek 1984, Taf. 129: 22) sowie Knotenarmringe mit glattem Zwischenstück (Dušek/Dušek 1995, Taf. 78: 3) welche alle auf eine enge Verbindung zum

Südostalpenraum hindeuten (vgl. Dušek 1974, 146; Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 164 ff.). Die Datierung dieser typischen Leitformen fällt in den Bereich des Überganges von Ha C2/D1 nach der Terminologie Kossacks. Die absolutchronologische Fixierung dieses Stufenwechsels konnte in den letzten Jahren über naturwissenschaftlich ermittelte Daten in die zweite Hälfte des 7. Jh. v. Chr. präzisiert werden, während in der älteren Forschung der Wechsel um 600 v. Chr. lag. Für den Ablauf der süddeutschen Hallstattzeit führt H. Hennig (2001, 86) aus, dass sich die Epoche vom 8.-6. Jahrhundert v. Chr. erstreckt, wobei der Abschnitt HC ca. 180 Jahre einnimmt, HD etwa 120 Jahre. Als Fixpunkte für die Frühstufe und den Beginn der Hallstattzeit in Süddeutschland, die durch das Wagengrab 8 von Wehringen repräsentiert wird und auch als HC0 beschrieben wurde (Hennig 2001, 88), stehen die Jahre 783 und 773 v. Chr. Die Hölzer aus Wehringen, die bereits 1961 geborgen wurden, kamen 1995 noch einmal zur dendrochronologischen Untersuchung ins Jahrringlabor des Instituts für Botanik der Universität Hohenheim (Friedrich 2001, 137). Bis zu dieser Zeit war es nicht möglich gewesen, die kurze Jahrringsequenz sicher zu datieren, da für die Hallstattzeit im süddeutschen Raum keine ausreichend repräsentative Jahrringchronologie zur Verfügung stand. Erst seit 1994 war im Hohenheimer Institut für Botanik eine Jahrringchronologie der Hallstattzeit aufgebaut worden. Das Fälldatum der Eiche, die beim Bau der Wehringer Grabkammer Verwendung fand, konnte für das Jahr 778 ± 5 v. Chr. ermittelt werden (Friedrich 2001, 143). Für den späten Abschnitt der Stufe C bietet das Zentralgrab von Dautmergen ein zeittypisches reiches Inventar, das um 667 ± 10 v. Chr. datiert (Reim 1990, 734). Die Gräber I und 6 aus dem Magdalenenberg bei Villingen, die in das Jahr 622 bzw. 616 v. Chr. datieren, markieren den Beginn des jüngeren Abschnitts der Hallstattzeit (Hennig 2001, 86). Damit ergibt sich ein naturwissenschaftlich ermittelter Zeitpunkt für den Stufenwechsel von HC nach D im dritten Viertel des 7. Jahrhunderts.

Für eine Nutzung der Siedlung in einem früheren Abschnitt von HC sprechen Funde wie eine Mehrkopfnadel mit Faltenwehr, Teile eines Schüsselhelms, eiserne Ärmchenbeile und ein eisernes Pferdezaumzeug mit tordiertem Mundstück sowie verschiedene keramische Formen (Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988, 167).

Geht man davon aus, dass sich unter dem Fundgut aus Smolenice kein Material befindet, welches jünger als HD1 ist, so hat man als den am spätesten möglichen Zeitpunkt für den Untergang der Siedlung die zweite Hälfte des 7. Jh. v. Chr. anzunehmen. Der Zeitansatz für den Untergang der Siedlung in

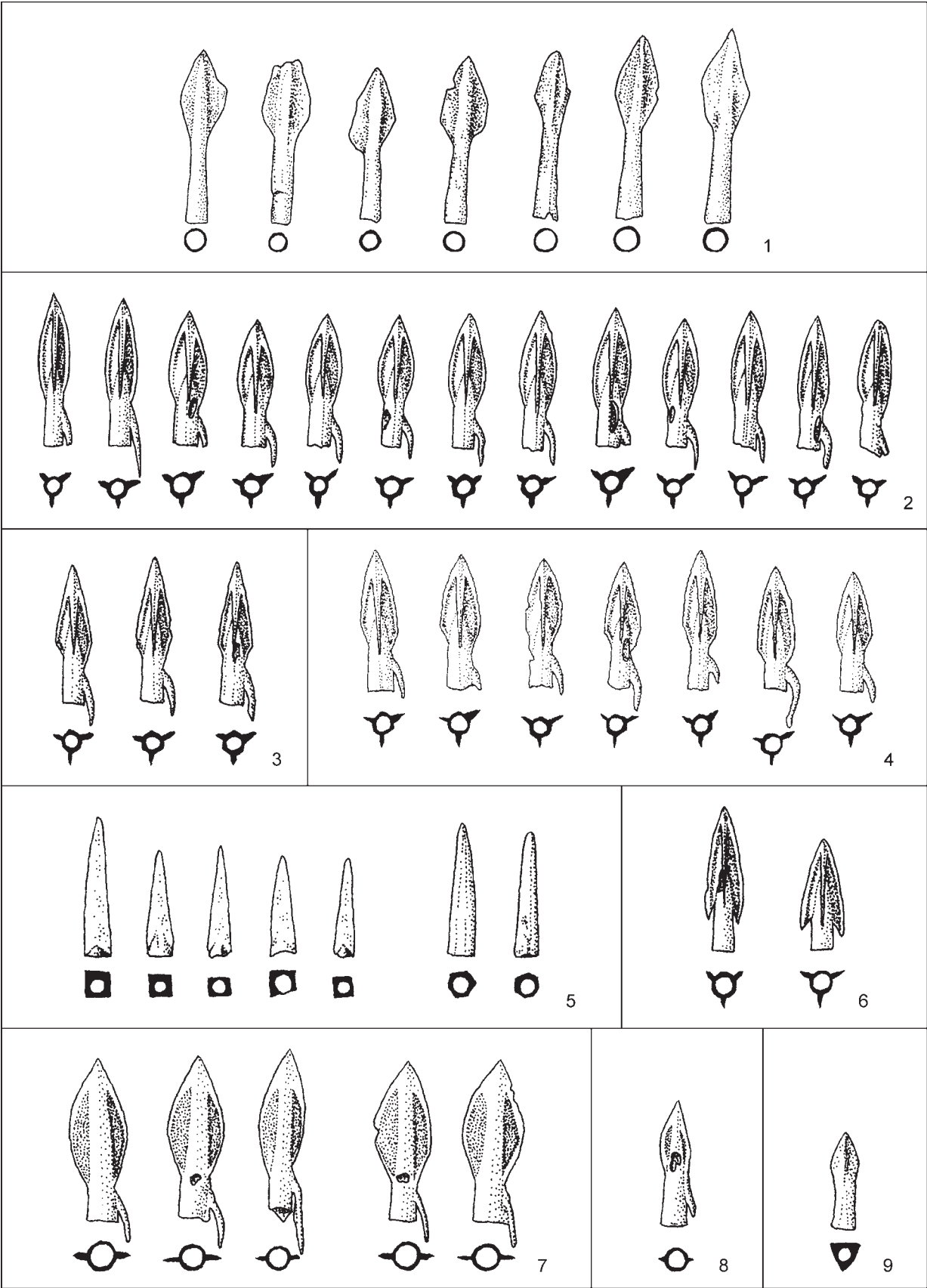

Abb. 13. Funde aus Tejuš, Grab 2 (nach Chochorowski 1998).

der zweiten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. ist konsequenterweise über die Pfeilspitzen zu prüfen, da ja sie es sind, die als Fremdgut die Zerstörung der Siedlung markieren.

Die chronologische Einordnung der Pfeilspitzen wurde in der Neubearbeitung mittels der typologisch-vergleichenden Methode vorgenommen (Hellmuth 2006, 137 ff.). Von Relevanz sind dabei die geschlossenen Grabfunde, welche außer spezifischen Typen an Pfeilspitzen auch für eine Datierung ausschlaggebende Metallfunde enthielten.

Bei den Gräbern, die neben Pfeilspiztentypen mit äußerer Schäftungstülle für eine Datierung relevante Metallgegenstände enthielten, handelt es sich um die siebenbürgischen Fundorte: Tejuş - Grab 2, Cristeşti - Grab 9, Budeşti-Fînaţe - Grab 6, Aiud „Parc“ - Grab 8, sowie die Gräber 4 und 5 aus Mărişelu (Hellmuth 2006, Taf. 24; 26-31). Wie die detaillierten Untersuchungen durch die Autorin gezeigt haben, zeichnen sich alle diese Gräber durch ein Typenspektrum an Pfeilspitzen aus, das seine Entsprechung in Smolenice findet. Bei den Gräbern aus Tejuş und Cristeşti soll es sich nach J. Chochorowski (1998, 480; siehe auch Hellmuth 2006, 138 f.) um die ältesten Gräber Siebenbürgens handeln, er spricht von einem Beginn des Zuflusses skythischer Elemente an der Wende vom 8. zum 7. Jahrhundert. Diese frühe Datierung begründet J. Chochorowski mit dem Vorhandensein eiserner rhombischer Pfeilspitzen aus Tejuş, die er dem Typ Novočerkassk zuordnet (Abb. 13: 1), sowie zweiflügelige, rautenförmige Bronzepfeilspitzen vom Žabotín-Typ aus Cristeşti (Abb. 14: 3). Ein begründeter und äußerst wichtiger Vergleich.

Zu einer frühen Datierung einiger der genannten Gräber aus Siebenbürgen, darunter erneut Grab 9 aus Cristeşti (Abb. 14), gelangt man auch, verfolgt man die Entwicklung der Akinakes-Dolche vom sogenannten Posmuş-Typ (Gawlik 1997-1998, 25 ff.). A. Vulpe (1990, 27) datiert die Gräber mit Dolchen diesen Typs frühestens ab der Mitte des 7. Jahrhunderts v. Chr. A. Gawlik kommt in Anlehnung an G. Kossack über die eisernen Vergleichsstücke aus dem Kaukasus, z. B. Stücken aus den Nekropolen von Tli und Samtavro, wo sie vereinzelt im heimischen Milieu erscheinen, auf eine zeitliche Einordnung schon an das Ende des 8. Jahrhunderts v. Chr. (vgl. Kossack 1983, 166). Isoliert erscheinen eiserne Akinakes zusammen mit weiterem typisch skythischem Fundgut wie Eisenaxt und Eisenlanzenspitze in Gräbern im Friedhof von Seržen'-Jurt (Kozenkova 1992, Taf. 79; 82). Es fällt deutlich auf, daß besagte Gräber vom übrigen Teil der Nekro-

pole abgesetzt sind (Kozenkova 1992, Beilage 2). Spezifische bronzene Pfeilspitzen skythischen Typs kommen in der Nekropole nicht vor, lediglich ein Exemplar aus Grab 38 kommt den zweiflügeligen Typen mit mandelförmigem Blatt nahe (Kozenkova 1992, Taf. 28: 3).

Ein eisernes Akinakesschwert fand man auch neben zweiflügeligen bronzernen Pfeilspitzen, darunter auch Vertreter der Gruppen I A und I I/I* (Žabotín-Typ), in dem anatolischen Grab von Irmiler (Ivantchik 1997, 26, Abb. 7; Kossack 1986, 376, Taf. 6).⁷ Neben dem Schwert, den Pfeilspitzen, einem bimetalischen Streitpickel und einem Flossenortband enthielt das Grab außerdem ein bronzenes Trensengebiß mit steigbügelförmigen Enden. Das bronzene Trensengebiß mit steigbügelförmigen Enden aus Irmiler gehört in die Gruppe der Trensen mit dreieckigen Riemenösen, wie sie charakteristisch für den sog. vorskythischen Horizont Černogorovka-Novočerkassk sind, dessen Verbreitung sich vor allem vom nördlichen Schwarzmeerraum bis nach Sibirien erstreckt (Metzner-Nebelsick 2002, 228 ff., 231, Abb. 109). Die für eine Datierung wichtigsten Vergleichsstücke stammen aus dem sibirischen Kurgan Aržan 1 (Grjaznov 1984, 32, Abb. 12: 14; 16; 23; 27; 28). ¹⁴C-Daten aus organischem Material, welches sich in großer Zahl in dem Hügel erhalten hatte, wies schon in den 80er Jahren auf eine Datierung der Anlage an das Ende des 9. oder den Beginn des 8. Jh. v. Chr. hin. In jüngerer Zeit wurde die Datierung von Aržan 1 an das Ende des 9./das frühe 8. Jh. v. Chr. durch V. Čugunov, H. Parzinger und A. Nagler (2003, 118) untermauert. So stellten M. Wagner und H. Parzinger (1998) eine Verknüpfung des Aržan-Horizontes Richtung Südosten mit einer Abfolge in Nordostchina her, aus welcher sich ebenfalls ein Datierungsansatz in das spätere 9. Jh. v. Chr. ergibt.

Insgesamt zeichnet sich damit für die eisernen Akinakes-Schwerter (und Dolche) ab, dass man mit ihrem Einsetzen im Verlauf des 8. Jh. v. Chr. rechnen muss.

Von Relevanz für eine Datierung der Pfeilspitzen ist auch eine Fibel mit böotischem Schildfuß, wie sie in Grab 5 von Mărişelu gefunden worden (Marinescu 1984, 50, 61, Abb. 10: 6; vgl. Hellmuth 2006, 141; Taf. 24: 4). In Bezug auf die Fibeln mit böotischem Schildfuß führte als erster B. Hänsel (1976, 118-229, Taf. 67) aus, daß dieser Fibeltyp im bulgarischen Grab von Sofronievo mit der dort vergesellschafteten Keramik vom Basarabi-Typ in die Zeit um 700 v. Chr. zu datieren ist. Allerdings muss erwähnt werden, dass die Fibel aus Mărişelu eher denjenigen Stücken mit

⁷ Anzumerken ist, dass die Heftplatte des Schwertes von den Vertretern des Posmuş-Typs dahingehend abweicht, dass die obere Kante der herzförmigen Platte nicht gerade, sondern gerundet ist.

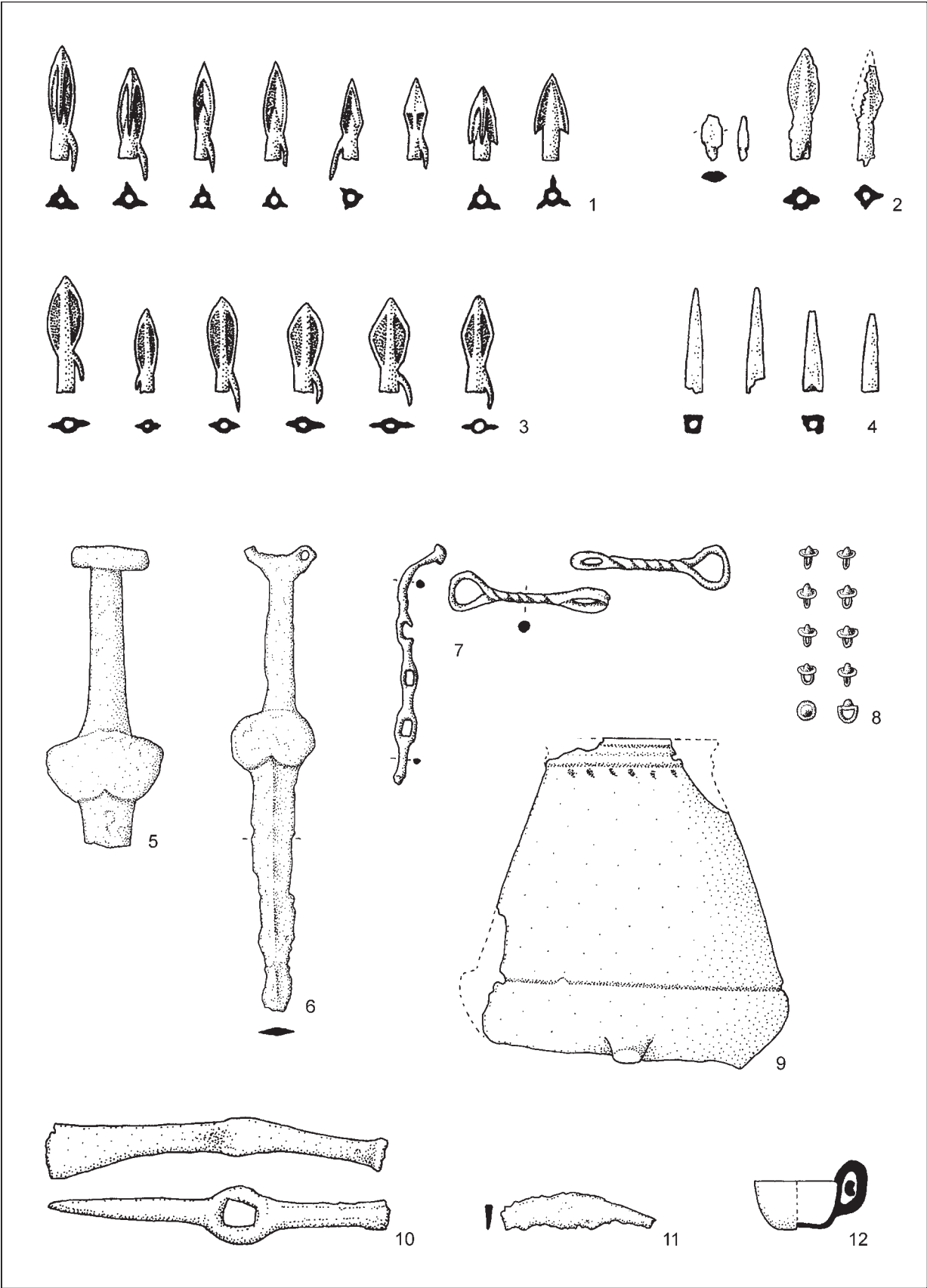

Abb. 14: Funde aus Cristești, Grab 9 (nach Vulpe 1990).

fast- oder geschlossener quadratischer Fußplatte und zwei runden Öffnungen ähnelt, wie man sie unter dem Glasinac-Material findet, beispielsweise in Rudine Tumulus I, Grab 1 (Benac/Čović 1957, Taf. 25: 14).⁸ C. Metzner-Nebelsick (2002, 111 f.) sieht die Fibel aus Sofronievo in der Tradition der Fibeln mit sanduhrförmiger Fußplatte, wie sie zahlreich in der zweiten Hälfte des 8. Jh. v. Chr. in balkanisch-süd-osteuropäischen Kontexten auftauchen. Bezüglich des Grabes von Sofronievo bemerkte B. Teržan (1987, 15 ff.), dass eine Datierung bereits in die erste Hälfte des 7. Jahrhunderts v. Chr. wahrscheinlich sei, wobei für sie ausschlaggebend eine Bronzephiale war, die ihre Parallelen in Gordion findet (Teržan 1987, 17). Eine in jüngster Zeit durchgeführte Studie zur Eisenzeitlichen Keramik in Zentralanatolien auf der Basis des Materials aus Kaman-Kalehöyük (Matsumura 2005, 423 ff.) konnte zeigen, dass das Ende der Phase Frühphrygisch (YHSS 6) bereits vor 700 v. Chr. anzusiedeln ist. Die Herrschaft des König Midas weist Matsumura seiner Phase IIc1 (Mitte 8. Jh.) zu (Matsumura 2005, 560, vgl. auch Tabelle 561). Damit rückt auch die Datierung des berühmten Midas-Hügels weiter in das 8. Jh. zurück, in welchem zahlreiche mit dem Exemplar aus Sofronievo vergleichbare Bronzephialen mit Omphalos gefunden wurden (Young 1981, bes. Taf. 73: A).

Der zweite, für eine Datierung relevante Metallfund aus Grab 5 von Mărișelu ist der Bronzespiegel mit zentraler Griffsäule. Spiegel mit zentraler Griffsäule sind in den Kelermes-Kurganen 2 (Grabung Veselovskij) und 4 (Grabung Schultz) zusammen mit zwei- und dreiflügeligen Pfeilspitzen, vor allem der Gruppen I A und II A, gefunden worden (Rau 1929, Taf. 1: 1, 2; vgl. Hellmuth 2006, 141 f.). Für die älteren Kelermes-Kurgane, deren Inventar noch eng mit dem Novočerkassker Formenkreis verbunden ist, nimmt G. Kossack ein Einsetzen um 700 v. Chr. an (Kossack 1986, 134; Parzinger 1993, 212). Ein weiterer runder Bronzespiegel mit zentraler Griffsäule stammt aus dem unteren Grab 1 im ukrainischen Repjatovataja Mogila, zwischen Matusov und Makeevka, nahe Špolja (Kossack 1986, 132; 1987, 71 ff.). In der unteren (Grab 1) von zwei sich randlich überschneidenden Grabkammern fand man neben dem besagten Spiegel auch eine Menge bronzener Pfeilspitzen, eine Bronzetrense mit steigbügelförmigen Enden, Knochenpsalien mit Enden in Form von Widdergreifen und eine Eisenlanze. Über das Grab 1 aus Matusov lässt sich auch eine Verbindung zum Grabhügel 2 von Perebykovcy herstellen (Abb. 11; Smirnova 1998, 469, Abb. 10: 16-21). Dieses enthielt neben zahlreichen bronzene Pfeilspitzen

der Gruppe I C und II C (Abb. 9) auch knöcherne Knöpfe und einen Verschlussknebel, die Parallelen in Matusov haben (Kossack 1987, 72, Abb. 28: 34, 42-44). Um einen knöchernen Verschlussknebel könnte es sich auch bei einem Stück aus Smolenice Haus 32 handeln (Dušek/Dušek 1995, 21, 17, Taf. 34: 1), wobei angemerkt werden muss, dass man es laut Beschreibung mit einem „Hammer“ aus Knochen zu tun hat. Der Größenangabe nach, soll das Objekt unter 5 cm groß gewesen sein, weshalb es meiner Meinung nach eher als Knebel anzusprechen ist. Ebenfalls einem Knebel nahe steht ein „bearbeiteter Tierknochen“ aus Haus 37 (Dušek/Dušek 1995, 30, 133, Taf. 60: 32).

Wie bereits gesagt, konnten die Pfeilspitzengruppen I C und II C mit keinem Grabfund im Arbeitsgebiet in Verbindung gebracht werden.

Insgesamt weisen somit sowohl die Fibel als auch der Spiegel aus Grab 5 von Mărișelu auf eine frühe Datierung hin, die spätestens in der Mitte des 7. Jh. v. Chr. liegen sollte. Interessant ist auch, dass die Beigaben des Grabes auf zwei unterschiedliche kulturelle Herkunftsgebiete hinweisen: zum einen den Balkan, zum anderen die nordpontische Waldsteppe bzw. das Kubangebiet.

Als einen weiteren Gegenstand, der in zeitlich älterer Tradition steht, ist ein bronzener durchbruchverzierter Lanzenschutz aus Grab 6 von Budești-Finațe (Marinescu 1984, 56, Abb. 5: 8, 9; vgl. Hellmuth 2006, Taf. 30: 4; 63; Abb. 40a) anzusprechen, welcher große Ähnlichkeit zu demjenigen Exemplar aufweist, welches in Haus 25 von Smolenice gefunden worden ist (Dušek/Dušek 1984, 11, 74, Taf. 1: 14). Diese Lanzenscheiden stehen sicher in der Tradition älterer Tüllenschützer, wie sie aus dem Depot von Dunakömlöd oder aus dem Urnengräberfeld von Kakasd bekannt sind (Metzner-Nebelsick 2002, 375 f., Abb. 170; Teržan 1990, 225, Karte 22).

IN SUMME

Die aufgeführten Vergleiche zeigen, dass kein Fund später als Mitte des 7. Jahrhunderts datiert, wobei die Tendenz eher in Richtung der ersten Hälfte des 7. Jh. v. Chr. geht. Dieser chronologische Ansatz ist demzufolge auch auf die Pfeilspitzen zu übertragen und liefert gleichfalls einen Hinweis auf die zeitliche Einordnung des Untergangs der Siedlung von Smolenice-Molpír.

Es wird darüber hinaus deutlich, dass sich diese mittels der typologisch-vergleichenden Methode

⁸ Die Dreiecks-Verzierung auf der Fußplatte aus Mărișelu findet eher eine Entsprechung in Grab 1 von Tumulus 94 von Rusanovici (Benac/Čović 1957, Taf. 25: 1).

ermittelte Datierung mit den neuen naturwissenschaftlich Daten zur chronologischen Abfolge der Hallstattzeit deckt.

Abschließend ist außerdem festzustellen, dass der Untergang von Smolence-Molpír in einem sehr viel größeren kulturhistorischen Rahmen zu sehen ist.

Keineswegs ist die Zerstörung der Siedlung als lokales Ereignis in Form von „Stammeszwistigkeiten“ zu sehen, sondern mit Kriegszügen von Gruppen, die aus dem skythischen Kulturkreis der Nordpontischen Waldsteppe und dem siebenbürgischen Mureş-Becken kamen.

FUNDORTE IN DEN VERBREITUNGSKARTEN

Die Nummern der Fundorte folgen denjenigen aus der Publikation *Hellmuth* (2006).

Aiud (23): *Vulpe* 1984, 39, Abb. 2; 3.
Alba Iulia (59): unpubliziert (Museum Alba Iulia).
Baraolt (100): *Roska* 1932, 168, Abb. 11: 6.
Bărboasa (89): unpubliziert (Museum Bacău).
Batoş (60): *Vulpe* 1990, 50 ff., Taf. 47A: 2-6.
Budeşti-Fînaţe (61): *Marinescu* 1984, 49, Abb. 5.
Celldömölk-Sághegy (47): *Chochorowski* 1985a, Abb. 3: 2-27.
Chełm (1): *Bukowski* 1977, 167, 342, Taf. 1: 3.
Ciumbrud (62): *Ferenczi* 1965, 90, Abb. 8: 19-32.
Cristeşti (64): *Vulpe* 1990, 35, Taf. 45A: 3-18, 21-26.
Delenii (65): *Vulpe* 1990, 34, Taf. 44B: 3-25.
Frata (68): *Vulpe* 1990, 50, Taf. 46B: 1-6.
Kłodnica (3): *Bukowski* 1977, 168, 292, 350, Taf. 8: 1-13.
Kosin (4): *Bukowski* 1977, 169, 351, Taf. 9: 8a-8b.
Liptovská Sielnica (87): *Mirošayová* 2003, 367, Abb. 5: 3, 4.
Mărişelu (39): *Marinescu* 1984, 50 ff., Abb. 7: 2; 9: 1; 10: 6; 12.
Murgeşti (69): *Vulpe* 1990, 98, Taf. 46A: 4-7.
Ojców (12): *Bukowski* 1977, 171, 356, Taf. 14: 1, 2.

Polanowice (14): *Bukowski* 1977, 102 ff., 171, 358, Taf. 16: 3.
Przemyśl (15): *Bukowski* 1977, 171, 358, Taf. 16: 9.
Răcăţu (93): unpubliziert (Museum Bacău).
Săjoszentpeter (79): *Kemenczei* 1994, 87, Abb. 4: 12; 5: 1, 2.
Şaroş (94): *Crişan* 1974, 105, 121, Abb. 3: 3-11.
Sf. Gheorghe (71): unpubliziert (Museum Sf. Gheorghe).
Smolence-Molpír (50): *Dušek/Dušek* 1984; 1995.
Sobótka-Slęza (17): *Bukowski* 1977, 116 ff., Taf. 19: 1-13.
Štramberk/Čertova Díra (5): *Bukowski* 1977, 73 ff., Taf. 10.
Strzegom (16): *Bukowski* 1977, 112 ff., 360, Taf. 18: 1-14.
Tejuş (72): *Vulpe* 1990, 51, Taf. 46C.
Teleac (85): *Vasiliev* 1991, 57, Abb. 17: 11.
Tîrgu-Mureş (73): *Roska* 1932, 180, Abb. 22: 3.
Toarcia (96): unpubliziert (Museum Sibiu).
Turda (74): *Roska* 1932, 192, Abb. 8: 7.
Velem-Szentvidhegy (55): *Chochorowski* 1985a, Abb. 6: 23-39.
Wicina (20): *Bukowski* 1977, 127 ff., 364-367, Taf. 22-25.

LITERATUR

- Andrae* 1977 - W. Andrae: Das wiedererstandene Assur. München 1977.
Benac/Čović 1957 - A. Benac/B. Čović: Glasinac II. Sarajevo 1957.
Bukowski 1977 - Z. Bukowski: The Scythian influence in the area of Lusatian Culture. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk 1977.
Chochorowski 1985a - J. Chochorowski: Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa. *Præhist. Zeitschr.* 60, 1985, 204-271.
Chochorowski 1985b - J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur - Charakteristik der Funde. *Prace Arch.* 36. Warszawa - Kraków 1985.
Chochorowski 1998 - J. Chochorowski: Die Vekerzug-Kultur und ihre östlichen Beziehungen. In: *Hänsel/Machnik* 1998, 473-491.
Crişan 1974 - I. H. Crişan: Siebenbürgen in der jüngeren Hallstattzeit (VI-IV. Jh. v. u. Z.). In: Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa. Bratislava 1974, 101-124.
Čugunov/Parzinger/Nagler 2003 - V. Čugunov/H. Parzinger/A. Nagler: Der skythische Fürstengrabhügel von Aržan 2 in Tuva. Vorbericht der russisch-deutschen Ausgrabungen 2000-2002. *Eurasia Ant.* 9, 2003, 113-161.
Derin/Muscarella 2001 - Z. Derin/O. W. Muscarella: Iron and Bronze Arrows. In: A. Çilingiroğlu/M. Salvini: Ayanis I. Rom 2001, 189-217.
Dušek 1964 - M. Dušek: Waren Skythen in Mitteleuropa und Deutschland? *Præhist. Zeitschr.* 42, 1964, 29-72.
Dušek 1974 - M. Dušek: Der hallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolence. In: Symposium zu Problemen der Jüngeren Hallstattzeit. Bratislava 1974, 137-149.
Dušek/Dušek 1984 - M. Dušek/S. Dušek: Smolence-Molpír - Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit I. *Mat. Arch. Slovaca* 6. Nitra 1984.
Dušek/Dušek 1995 - M. Dušek/S. Dušek: Smolence-Molpír - Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit II. *Mat. Arch. Slovaca* 13. Nitra 1995.
Eckhardt 1996 - H. Eckhardt: Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelder- und hallstattzeitlichen Befunden. Espelkamp 1996.
Ferenczi 1965 - Şt. Ferenczi: Cimitriul „scitic“ de la Ciumbrud (Partea 1). *Acta Mus. Napocensis* 2, 1965, 77-105.
Fettich 1931 - N. Fettich: Bestand der skythischen Altertümer Ungarns. In: *Rostowzew* 1931, 494-543.
Friedrich 2001 - M. Friedrich: Dendrochronologische Untersuchung der Hölzer des hallstattzeitlichen Wagengrabes 8 aus Wehringen, Lkr. Augsburg. In: *Hennig* 2001, 137-145.
Furtwängler 1883 - A. Furtwängler: Der Goldfund von Vetersfelde. Berlin 1883.
Gawlik 1997-1998 - A. Gawlik: Zur Genese der skythischen Dolche vom Posmuş-Typ aus Siebenbürgen. *Acta Arch. Carpathica* 34, 1997-1998, 25-37.

- Grjaznov 1984 - M. P. Grjaznov: Der Großkurgan von Aržan in Tuva, Südsibirien. Mat. Allg. u. Vgl. Arch. 23. München 1984.
- Hänsel 1976 - B. Hänsel: Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beitr. Ur- u. Frühgesch. Arch. Mittelmeer-Kulturraum 16/17. Bonn 1976.
- Hänsel/Machnik 1998 - B. Hänsel/J. Machnik (Hrsg.): Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.). Südosteuropa-Schriften. Bd. 20. Prähist. Arch. Südosteuropa 12. München - Rahden/Westf. 1998.
- Hellmuth 2006 - A. Hellmuth: Untersuchungen zu den sogenannten skythischen Pfeilspitzen aus der befestigten Höhensiedlung von Smolenice-Molpír. In: A. Hellmuth/D. Yalçıklı: Pfeilspitzen. Universitätsforsch. Prähist. Arch. 128. Bonn 2006.
- Hennig 2001 - H. Hennig: Gräber der Hallstattzeit in Bayerisch-Schwaben. Monogr. Arch. Staatslg. München. Stuttgart 2001.
- Il'inskaja 1968 - V. A. Il'inskaja: Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež'ja (kurgany Posul'ja). Kiev 1968.
- Ivantchik 1997 - A. I. Ivantchik: Das Problem der ethnischen Zugehörigkeit der Kimmerier und die kimmerische archäologische Kultur. Praehist. Zeitschr. 72, 1997, 12-53.
- Jahn 1928 - M. Jahn: Die Skythen in Schlesien. Schlesiens Vorzeit Bild u. Schr. 9. Breslau 1928.
- Kemenczei 1994 - T. Kemenczei: Pfeilspitzen vom Früh-Skythentyp aus Ostungarn. Folia Arch. 43, 1994, 79-96.
- Kossack 1983 - G. Kossack: Tli Grab 85. Bemerkungen zum Beginn des skythenzeitlichen Formenkreises im Kaukasus. Beitr. Allg. u. Vgl. Arch. 5, 1983, 89-196.
- Kossack 1986 - G. Kossack: Zaumzeug aus Kelermes. In: Hallstatt-Kolloquium Veszprém 1984. Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. 3, 1986, 125-139.
- Kossack 1987 - G. Kossack: Von den Anfängen des skytho-iranischen Tierstils. In: L. Galanina/N. Grac/H.-J. Kellner/G. Kossack: Skythika. Vorträge anlässlich der Ausstellung der Leningrader Ermitage in München 1984. Bayer. Akad. Wiss. Phil. Hist. Kl. Abhandl. (N. F.) 98. München 1987, 24-86.
- Kozenkova 1992 - V. I. Kozenkova: Seržen'-Jurt. Ein Friedhof der späten Bronze- und frühen Eisenzeit im Nordostkaukasus. Mat. Allg. u. Vgl. Arch. 48. Mainz am Rhein 1992.
- Marinescu 1984 - G. Marinescu: Die Jüngere Hallstattzeit in Nordostsiebenbürgen. Dacia (N. S.) 28, 1984, 47-83.
- Matsumura 2005 - K. Matsumura: Die Eisenzeitliche Keramik in Zentralanatolien aufgrund der Grundlage der Ausgrabungen von Kaman-Kalehöyük. Dissertation an der Freien Universität Berlin (Publikation als Microfiche in der Zentralen Unibibliothek). Berlin 2005.
- Meljukova 1964 - A. I. Meljukova: Vooruženie skifov. Arch. SSSR. Svod Arch. Istočnikov D 1-4. Moskva 1964.
- Metzner-Nebelsick 2002 - C. Metzner-Nebelsick: Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien. Vorgesch. Forsch. 23. Rahden/Westf. 2002.
- von Miske 1907 - K. von Miske: A Velem Szt. Vidi östelep. Wien 1907.
- Miroššayová 2003 - E. Miroššayová: K problematike tzv. skytských nálezov z regiónu Spiša. In: Epoka brazu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Krosno 2003, 363-378.
- Novák 1993 - P. Novák: Část bronzové kokily na odlévání hrotů šípů. Arch. Rozhledy 45, 1993, 133-135.
- Parzinger 1993 - H. Parzinger: Vetttersfelde - Mundolsheim - Aspres-lès-Corps. Gedanken zu einem skythischen Fund im Lichte vergleichender Archäologie. In: Kulturen zwischen Ost und West. Berlin 1993, 203-237.
- Parzinger/Stegmann-Rajtár 1988 - H. Parzinger/S. Stegmann-Rajtár: Smolenice-Molpír und der Beginn der skythischen Sachkultur in der Südwestslowakei. Praehist. Zeitschr. 63, 1988, 162-178.
- Petrenko 1967 - V. G. Petrenko: Pravoberež'e srednogo Pridneprov'ja v V-III vv. Do n. e. Arch. SSSR. Svod Arch. Istočnikov D 1-4. Moskva 1967.
- Piotrovskij 1950-1952 - B. Piotrovskij: Kamir. Blur I und II. Eriwan 1950-1952.
- Rau 1929 - P. Rau: Die Gräber der Frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet. Studien zur Chronologie der skythischen Pfeilspitzen. Mitt. Zentralmus. Wolgadeutschen 4/1. Pokrowsk 1929.
- Reim 1990 - H. Reim: Hallstattforschungen im Vorland der Schwäbischen Alb bei Balingen, Zollernalbkreis (Baden Württemberg). Kölner Jahrb. Vor- u. Frühgesch. 23, 1990, 721-735.
- Reinecke 1896 - P. Reinecke: Die skythischen Althertümer im mittleren Europa. Zeitschr. Ethn. 28, 1896, 1-43.
- Reinecke 1897 - P. Reinecke: Magyarországi Skytha regisegek. Arch. Ért. 17, 1897, 1-27.
- Rolle 1980 - R. Rolle: Die Skythen. In: Die Hallstattkultur. Frühform europäischer Einheit. Katalog zur Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich 25. April bis 26. Oktober 1980 Schloß Lamberg. Steyr 1980, 128-137.
- Romsauer 2004 - P. Romsauer: Fragment kokily na odlievanie hrotov šípov skytskeho typu zo Smoleníc. In: J. Bátorai/V. Furmánek/L. Veliačik (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen [Festschr. J. Vladár]. Nitra 2004, 401-412.
- Roska 1932 - M. Roska: Der Bestand der skythischen Altertümer Siebenbürgens. Eurasia Septentrionalis Ant. 11, 1932, 167-203.
- Rostowzew 1931 - M. Rostowzew: Skythien und der Bosphorus. Berlin 1931.
- Smirnova 1998 - G. I. Smirnova: Die Ostkarpatenregion zur Vorskythen- und Skythenzeit und die osteuropäischen Steppen: Kontakte und Migrationen. In: Hänsel/Machnik 1998, 451-465.
- Teržan 1987 - B. Teržan: The Early Iron Age Chronology of the Central Balkans. Arch. Jugoslavica 24, 1987, 7-27.
- Teržan 1990 - B. Teržan: Starejša železna doba na slovenskem Žitajerskem/The Early Iron Age in Slovenian Styria. Ljubljana 1990.
- Teržan 1998 - B. Teržan: Auswirkungen des skythisch geprägten Kulturkreises auf die hallstattzeitlichen Kulturgruppen Pannoniens und des Ostalpenraumes. In: Hänsel/Machnik 1998, 511-560.
- Vasiliev 1991 - V. Vasiliev: Civilizatia dacica timpurie în aria intracarpatica a Romaniei - Asezarea fortificata de la Teleac. Cluj 1991.
- Vulpe 1984 - A. Vulpe: Descoperirile hallstattiene din zona Aiudului. Thraco-Dacia 5, 1984, 36-63.
- Vulpe 1990 - A. Vulpe: Die Kurzschwerter, Dolche und Streitmesser der Hallstattzeit in Rumänien. PBF VI/9. München 1990.
- Wagner/Parzinger 1998 - M. Wagner/H. Parzinger: Bemerkungen zur inneren Gliederung der spätbronzezeitlichen Kultur Oberes Xiajiadian und deren Bedeutung für die südsibirische Kulturentwicklung. Eurasia Ant. 4, 1998, 37-72.
- Young 1981 - R. S. Young: Three Great Early Tumuli. The Gordion Excavations Final Reports. I. Pennsylvania 1981.

Smolenice-Molpír vo svetle skýtskych nájazdov na halštatské sídliská severne a južne od Moravskej brány

Anja Hellmuth

SÚHRN

Pri výskume opevneného výšinného sídliska Smolenice-Molpír sa v priestore pevnostného múra tretieho nádvorja akropoly našlo takmer 400 bronzových hrotov šípov tzv. skýtskeho typu. V roku 2002 autorka príspevku v Západoslovenskom múzeu v Trnave nanovo zdokumentovala a následne typologicky roztriedila 373 hrotov šípov.

Pri ich klasifikácii sa použili následné kritériá: prierez krídelkami, pomer dĺžky tuľajky a listu, ako aj tvar krídeliek z bočného pohľadu. Rozlíšené boli štyri skupiny hrotov šípov - dvojkřídelkové, trojkřídelkové, trojhranné a štvorhranné. Medzi týmito štyrmi hlavnými skupinami, definovanými podľa tvaru krídeliek, sa dali rozlíšiť varianty charakterizované podľa pomeru dĺžky tuľajky a existencie spätných háčikov.

Štatistické vyhodnotenie ukázalo, že v celom súbore hrotov šípov zo Smoleníc-Molpíra majú dominantný 65 percentný podiel trojkřídelkové typy. Dvojkřídelkové typy majú podiel 9 percent, trojhranné 11 percent a štvorhranné iba 1 percento. Relatívne vysoký je 16 percentný podiel kusov, ktoré sa kvôli zlému stavu zachovania nepodarilo zaradiť. Treba zdôrazniť, že 49 percent všetkých hrotov šípov bolo poškodených, väčšinou mali ohnuté alebo odlomené hroty. Príčinou boli nárazy na tvrdý predmet, napríklad na kamenné múry opevnenia či na steny domov. Najväčší výskyt hrotov šípov evidujeme v priestoroch dobre dostupných brán a únikových východov na konci tretieho pevnostného múra, čo naznačuje násilný zánik halštatského osídlenia. Navyše sa v priestore brány III a jednotlivých domov, napríklad domu 16, vyskytovali pozostatky ľudských kostí pod ruinami stavieb, ktoré tu takto zanechalo utekajúce obyvateľstvo. O násilnom zániku osídlenia nasvedčujú aj stopy po požiari.

Aby bolo možné lokalizovať krajinu pôvodu útočníkov na výšinné opevnené sídlisko Smolenice-Molpír, skúmalo sa rozšírenie daných hrotov šípov v rozsiahlom územnom priestore zahŕňajúcom Poľsko, Čechy, Slovensko, Maďarsko, Rumunsko, Slovinsko a časť Rakúska. Prostredníctvom údajov z literatúry boli zaznamenané všetky porovnateľné

materiály o hrotoch šípov a na základe ich typologického rozčlenenia sa vypracovalo ich rozšírenie. Pri tejto analýze sa rozlišovalo medzi hrobovými, sídliskovými, jaskynnými a ojedinelými nálezmi. Pri väčšine typov bolo možné konštatovať, že na jednej strane sa hromadne vyskytovali v kostrových hroboch v Sedmohradsku, na strane druhej v západnej časti skúmaného priestoru severne a južne od Moravskej brány, v zánikových vrstvách opevnených výšinných sídlisk, ako sú Wicina, Sobótka-Slęza, Celldömölk-Sághegy alebo Velem-Szentvidhegy. Keďže v okolí týchto opevnených výšinných sídlisk sa žiadne pohrebiská s výskytom zodpovedajúcich typov hrotov šípov nenachádzajú, možno pre ne ako krajinu pôvodu označiť Sedmohradsko. Na Molpíre však boli odkryté aj také typy (predovšetkým II E a II F), ktoré sa v sedmohradských hroboch nevyskytujú. Tieto sa objavujú v hrobových nálezoch mimo skúmaného priestoru, od Ukrajiny (napr. na lokalite Perebykovcy) až po južné Rusko. Z daného zistenia vyplýva, že pre nositeľov tohto typu zbraní prichádzajú do úvahy dva smery rozšírenia - jeden zo Sedmohradska (kotlina rieky Mureș), druhý pozdĺž rieky Dnester severne od Karpatského oblúka do oblasti Poľska a odtiaľ ďalej cez Moravskú bránu. Zničené výšinných opevnených sídlisk, predovšetkým Smoleníc-Molpíra, dáva autorka do priameho pôsobenia tej skupiny, ktorá používala zodpovedajúce hroty šípov a ktorej hroby sa nachádzajú jednak v Sedmohradsku, jednak mimo skúmanej oblasti. Predovšetkým o Smoleniciach-Molpíre sa takto vytvára úplne nový obraz, pretože autori výskumu, ako aj neskorší spracovatelia doteraz predpokladali, že hroty šípov patrili pôvodnému obyvateľstvu a zničenie opevneného sídliska spôsobili kmeňové spory. V rámci tohto spracovania sa však jasne ukázalo, že jeho zničenie je potrebné vidieť vo väčšom historickom kontexte. Chronologické vyhodnotenie pre datovanie relevantných hrobových nálezov ukazuje, že s ním treba počítať najneskôr v druhej polovici 7. stor. pred Kr. (na prelome HC2/D1 podľa Kossacka).

Manuskript angenommen am 5. 6. 2006

Abstract translated by Anja Hellmuth

Súhrn preložila Eva Pietová,

odbornú terminológiu korigovala Susanne Stegmann-Rajtár

Anja Hellmuth M. A.

Cotheniusstr. 4

D-10407 Berlin

Deutschland

agrath@web.de

KOSÁKY V HROBOCH Z OBDOBIA VČASNÉHO STREDOVEKU NA SLOVENSKU¹

ZUZANA BORZOVÁ

Sickles in Early Medieval Graves in Slovakia. The paper discusses results of analyses of 85 sickles revealed in early medieval graves of inhumation burial places on the territory of present-day Slovakia. Sickles had been buried into graves from the 7th up to the 10th centuries and later on they appeared at cemeteries again in the 16th-18th centuries. We meet with this phenomenon even in the 19th and 20th centuries, what is testified by a numerous ethnographic material. Reasons for putting these agricultural implements into graves in the period under study, absence of this phenomenon during the 11th-15th centuries and consequently the question of possible change of function of a buried sickle within the 10th century and then in the modern era have not been sufficiently clarified yet. Based on the recent studies, views on the function of a sickle in a grave can be divided into three groups. The first group interprets a sickle as a working implement or a symbol of farming. The sickle has to express a relation to soil, a certain connection with agricultural production, or it serves as an evidence of a local population activities and an attribute of the deceased's occupation. The second group of scholars consider a sickle in a grave to be a symbol of warfare or a weapon of the buried man. The other researchers' view sickles in graves as a mean of certain magic-ritual practices, maybe acts connected with superstitions and antirevenant rituals. Increasing number of finds and using of interdisciplinary results offer wider possibilities in clarifying the reasons for burying this agricultural implement into graves. Analysing the burial features, characteristics of sickles and studying of some features typical for burial grounds where sickles in graves occur can help to solve the problem. Numbers of graves with buried sickles within a certain necropolis, situating of these graves at the burial ground, existing anomalies in the funeral rite of these graves at the given place were observed. Precise analysis of the grave features, e. g.: orientation of graves with sickles in comparison with the others, position of a sickle in the grave, sex and age of the deceased individual in the grave with a sickle, presence and characterisation of another finds in such grave, were studied. Typology of sickles from graves and state, in which they were preserved, are complementing the entire analysis and thus helping the interpretation of the phenomenon.

Key words: Slovakia, Early Middle Ages, sickle, grave.

V rámci výskumu a analýzy poľnohospodárskeho náradia z územia dnešného Slovenska z obdobia včasného stredoveku sa črtá množstvo nevyriešených otázok. Pri celkovom vyhodnocovaní archeologického materiálu poľnohospodárskeho charakteru, t. j. poľnohospodárskeho náradia, resp. viacfunkčného náradia používaného aj v poľnohospodárstve, je dôležité všímať si celý rad znakov. Okrem iného tu vystupuje aj otázka výskytu takýchto predmetov v jednotlivých nálezových celkoch.

Náradia používané v poľnohospodárstve nachádzame na sídliskách, v hromadných nálezoch a na pohrebiskách. V rámci obdobia včasného stredoveku patrí k dosiaľ nevyriešeným tak otázka ich výskytu v hroboch, ako aj otázka ich funkcie v takýchto nálezových celkoch.

Najväčšiu skupinu predmetov poľnohospodárskeho charakteru v hroboch tvoria kosáky. Ostatné náčinia z hrobových celkov (radlice, motyky, nož-

nice, predmety s tuľajkou) predstavujú viac-menej zanedbateľnú skupinu nálezov.²

V súvislosti s týmto druhom náradia sa okrem jeho funkcie v hroboch vynárajú otázky týkajúce sa terminológie, typológie, detailných znakov, pôvodnej funkcie, spôsobu použitia, materiálu a spôsobu vyhotovenia. K danej problematike vzniklo niekoľko prác už v minulosti.³

Doteraz nie je vyriešená otázka terminológie týchto predmetov. V etnografickej i v archeologickej odbornej spisbe sa stretávame s dvomi názvami charakterizujúcimi náradie používané na žatie obilia - je to srp a kosák. V etnografickej terminológii sa rozlišuje srp ako žatevné náradie so zúbkovaným ostrím, umožňujúce odseknutie obilia. Tento typ náradia slúžil ako žatevný nástroj až do 18. stor., kedy k nemu pristupuje aj kosák - náradie s hladkým ostrím (Slavkovský 1978, 597). Podľa J. Hyčka (1973, 12) sú kosáky na väčšine územia Slovenska spojené s používaním kosa na žatie obilia. Kosáky slúžili na

¹ Táto štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/6121/26 agentúry VEGA.

² Motyky sa vyskytujú od druhej polovice 7. stor. do 8. stor. v počte 2 exemplárov; 2 radlice v období 8. a 9. stor.; nožnice od konca 7. stor. po druhú polovicu 10. stor. v počte 6 exemplárov a 11 predmetov s tuľajkou od druhej polovice 7. stor. po 9. stor.

³ Súpis najdôležitejších prác k danej problematike - Z. Borzová (2005, 37-39).

zber stebiel a na kladenie hrstí na povriesla. J. Hyčko uvádza, že v oblasti juhozápadného Slovenska na žatie obilia slúžili práve kosáky. O nejednotnej terminológii svedčí aj zistenie V. Urbančovej (1973, 186), ktorá tiež diferencuje tieto dve náradia na základe tvarovej rozdielnosti a spôsobu práce s nimi. Podľa autorky sú však oblasti na území Slovenska, kde sa pod pojmom srp rozumel nástroj bez ohľadu na to, či sa ním žalo obilie, alebo sa ním vyžíňala tráva, resp. oblasti, kde srp znamenal aj náradie s hladkým ostrím. Ďalej sa zmieňuje o kosáku ako o náradí s hladkým ostrím, ktoré v určitých oblastiach reprezentuje často jedinú spomienku na žatie obilia pred jeho kosením kosou. Ďalšie etnografické práce k danej problematike, ktoré súhrnne sprostredkúva M. Slivka (1981, 223), len potvrdzujú terminologické nezrovnalosti v názoroch na definovanie srpa a kosáka. Z toho dôvodu nie je možné využiť etnografickú typológiu a terminológiu pri skúmaní a analýze žatevného náradia v období včasného stredoveku.

Otázky terminológie žatevného náradia v období včasného stredoveku sa dotkol A. Točík (1983, 210), a to na základe depotu z Čeboviec. Z hľadiska funkcie a z nej vyplývajúceho tvaru rozlišuje tzv. žatevný srp ako nástroj na žatie obilia, ktorý má odsadený a priečne roztepaný hrot. Druhý nástroj - kosák, ktorý existoval súčasne so srpom v období včasného stredoveku, bližšie nešpecifikuje. D. Bialeková (1979, 11) žatevné náradie z hradiska Pobodim delí na srpy a kosáky. Za srpy pokladá náradie, ktoré podľa typológie M. Beranovej patrí k typu B I. Sú to nástroje s odsadenou a pomerne krátkou rukoväťou, pričom väčšina z nich má zaostrený hrot. Za menšie kosáčky považuje náradie polkruhovitého tvaru, ktoré sa podľa nej používalo na iné účely ako na zber obilnín alebo vyžíňanie trávy (Bialeková 1979, 12). Podobné rozlíšenie a definovanie termínu srp a kosák v odbornnej literatúre z oblasti stredovekej archeológie chýba. Bádania, ktorí sa zmieňujú o tomto type žatevného náradia vo svojich publikáciách používajú rôzne pojmy (srp, kosák, obilný srp, trávny srp), resp. používajú tieto pojmy bez toho, aby ich definovali.

Na základe archeologického materiálu z obdobia 6.-12. stor. z územia Slovenska rozlišujem niekoľko pojmov. Nadradeným pojmom sa stáva „kosák“ ako náradie so špecifickým tvarom, ktoré v období včasného a vrcholného stredoveku slúžilo rôznym účelom v poľnohospodárstve (kosák = poľnohospodárske náradie, obilný kosák = žatevné náradie). Ekvivalentom k tomuto pojmu je výraz „srp“. K bližšej špecifikácii tohto náradia slúžia opisné termíny, ktoré vyjadrujú hlavnú funkciu náradia a z toho vyplývajúce znaky.

Pri analýze kosákov je dôležité venovať sa aj termínom, ktoré súvisia s časťami daného náradia, resp. určiť základné geometrické parametre tohto náradia (Borzová 2005, 41, 42).

Na základe tvaru kosáka, resp. podľa spôsobu upevnenia rukoväti k čepeli, možno z obdobia včasného stredoveku vyčleniť dva základné typy kosákov - kosák bez odsadenej rukoväti a kosák s odsadenou rukoväťou (Beranová 1957, 101, 102).

Podľa spôsobu vyhotovenia, resp. podľa tvaru kosáka a jeho častí možno bližšie špecifikovať jeho primárnu funkciu, čiže rozdeliť kosáky do skupín podľa činnosti, pri ktorej boli v danom období používané. Na žatie obilia sa používali obilné kosáky, ktoré sa vyznačujú špecifickými znakmi určujúcimi ich funkciu. Zo sledovaného obdobia z územia dnešného Slovenska poznáme aj malé kosáky a predmety podobné kosákom, ktoré majú rozličný tvar a rôznu veľkosť. Tieto predmety sa mohli používať aj v poľnohospodárstve, napríklad na osekávanie lístia či vetiev. Podobnému účelu mohli slúžiť aj malé kosáky, avšak ich nízky počet nedovoľuje detailnejšiu analýzu. Poslednou skupinou sú ostatné, bližšie neurčiteľné kosáky.

Kosák z obdobia včasného stredoveku, ktorý primárne slúžil na žatie obilia, sa na území dnešného Slovenska objavuje aj v hroboch. Otázkou funkcie kosáka v hrobe sa už v minulosti zaoberalo niekoľko bádateľov, ktorých interpretácie sa však často odlišujú.⁴

Prvú skupinu tvoria názory na kosák buď ako pracovný nástroj uložený do hrobu, alebo ako symbol poľnohospodárstva. Podľa M. Beranovej (1957, 114) kosák vyjadroval určitý vzťah k pôde, určitú súvislosť s poľnohospodárskou výrobou. Takisto B. Chropovský (1957, 205) považuje kosáky z pohrebiska vo Veľkom Grobe za symbol poľnohospodárstva a nie za zbrane pochovaného, čo je umocnené skutočnosťou, že na tomto pohrebisku boli kosáky ukladané výlučne do ženských hrobov. Podobne sa k tejto problematike stavia aj J. Eisner (1966, 432), podľa ktorého je kosák v hrobe odrazom stúpajúcej formy poľnohospodárskej výroby. Podľa názoru B. Dostála (1966, 88) kosáky v hrobe sú považované za doklad poľnohospodárskeho zamestnania zomrelého, ale aj za súčasť výzbroje bojovníka. L. Kraskovská (1972, 82) je toho názoru, že tento poľnohospodársky nástroj uložený do hrobov slúžil ako doklad o zamestnaní miestneho obyvateľstva, resp. ako atribút povolania nebožtíka. Hoci M. Hanuliak (1993, 93) nevyklúčuje ani magicko-rituálnu funkciu kosáka v hrobe, nazdáva sa, že tieto predmety mohli symbolizovať úzky vzťah k poľnohospodárskej činnosti. V auto-

⁴ Názory na funkciu kosáka v hrobe z obdobia stredoveku sú zhrnuté v prácach viacerých autorov: M. Beranová (1957, 113), K Reichenbach (2004a), D. Říhová (1962, 9) a i.

rovom neskoršom príspevku k danej problematike sa možno dočítať, že kosák v hrobe vypovedá skôr o vyššom majetkovom postavení než o užšom vzťahu k poľnohospodárskej produkcii (*Hanuliak 2004a*, 114). Naposledy sa k danej problematike vyjadrila *K. Reichenbach (2004b, 557)*, ktorá pokladá kosák v hrobe za symbol majetku, resp. majetkového postavenia.

Kosák bol považovaný za symbol vojenstva Avarov a Maďarov, resp. za zbraň bojovníka, po prvýkrát *Gy. László (1938, 529)*. Taktiež *J. Porubský (1955, 227)* pokladal kosáky v hroboch za predmety „bojovnickeho rázu“, rovnako ako sekery, kopije, nožičky. S podobným názorom sa stretneme aj v monografii o Devíne, kde autori považujú kosáky v hroboch nielen za poľnohospodársky nástroj, ale aj ako súčasť bojovníkovho výstroja (*Plachá/Hlavincová/Keller 1990, 75*).

Pri predpoklade funkcie kosáka ako predmetu s určitou magicko-rituálnou funkciou vychádzali autori z etnografických paralel a výsledkov, ktoré sú veľmi zaujímavé. V rámci názorov na takúto funkciu kosáka v hrobe prevláda predpoklad, že železný predmet (aj kosák) slúži ako ochrana proti zlým duchom, ale aj proti návratu mŕtveho do sveta živých.⁵ Tieto názory patria do skupiny tzv. „povier o železe“ (maď. *vasbabonák*; *Somogyi 1982, 191*).

Podľa *V. Budinského-Kričku (1944, 34)* sa kosáky mohli kláď do hrobov pre magicko-ochranné ciele, pričom význam železných predmetov, ako sú kosák, kosa a sekera, spočíval viac v železe a ostrosti ako v samotnom predmete. Podobný názor zdieľa tiež *S. Tettamanti (1975, 112)* alebo *A. Csiszár (1965-1966, 181)*, podľa ktorého proti zlým duchom mohli slúžiť aj ostré časti železných predmetov (noža, kosáka a i.). Taktiež *Gy. László (1938, 259-530)* predpokladá, že ostré železné predmety mali magickú úlohu pri odháňaní zla. Na základe miesta uloženia kosáka na tele mŕtveho *I. Erdélyi (1975, 153)* tiež súdi, že kosáky uložené na bruchu pochovaného majú protivampirickú funkciu. Vkladanie kosáka do hrobu pokladá za zvyk miestny, slovanský alebo avarský a nevylučuje ani možnosť, že odtiaľto sa rozšíril aj k starým Maďarom. Autor kladie dôraz na polohu kosáka v hrobe. Kosáky uložené na bruchu mali podľa etnografických paralel zabrániť škodeniu mŕtveho živým. *R. Müller (1982, 481)* sa takisto prikláňa k názoru, že daný predmet v hrobe mal skôr magické poslanie, resp. súvisel s poverami obyvateľstva. Takýto význam pripisuje kosáku v hrobe z obdobia príchodu Maďarov do Karpatskej kotliny

aj *I. Balassa (1994, 241)*. Podľa neho tento predmet neukazuje na činnosť človeka. Ostré predmety v hrobe „odháňali zlo“, preto ho mali starí Maďari vo veľkej úcte. V súvislosti s príchodom starých Maďarov sa k takémuto názoru prikláňa aj *Gy. Szabó (1964, 124)*. Na základe analýzy hrobov s kosákmi z pohrebiska Na Valách, kde sa tieto predmety našli výlučne v hroboch nobility, *L. Galuška (1996, 54)* tiež preferuje názor, že kosák v hrobe mohol súvisieť najskôr s mágiou. Magicko-rituálnu funkciu tomuto predmetu v sledovanom období pripisuje aj *A. Točík (1983, 211)*.

P. Somogyi (1982, 191) na základe etnografických výskumov zistil, že na hrudník alebo na brucho mŕtveho sa dávali rôzne železné predmety, medzi ktorými bol aj kosák. Tieto predmety sa však pochovávali s mŕtvym iba vo výnimočných prípadoch, pričom mali rôznu magickú funkciu. Niekedy slúžili na zachovanie pôvodného stavu tela nebožtíka, t. j. „aby telo nenapuchlo“.⁶ Inokedy zabráňovali mŕtvemu vrátiť sa k živým, takže slúžili ako „zbrane proti zlým duchom“. Táto ich funkcia sa podľa autora zachovala hlavne v oblasti Sedmohradska, hornej Tisy, v okolí Hódmezővásárhelyu a v Zadunajsku. *P. Somogyi* z toho usudzuje, že tento zvyk siaha hlboko do minulosti. Podľa neho v niektorých oblastiach k tejto funkcii stačila len časť železného predmetu, ktorý bol špicatý a ostrý (kosák, britva, nožnice).

J. Henning (2005, 271) radí zvyk ukladať kosák do hrobu k predkresťanským pohanským predstavám. Nepredpokladá, že tento predmet by vyjadroval ekonomické postavenie alebo zamestnanie mŕtveho, o čom svedčí veľká variabilita hrobových nálezov s kosákmi.

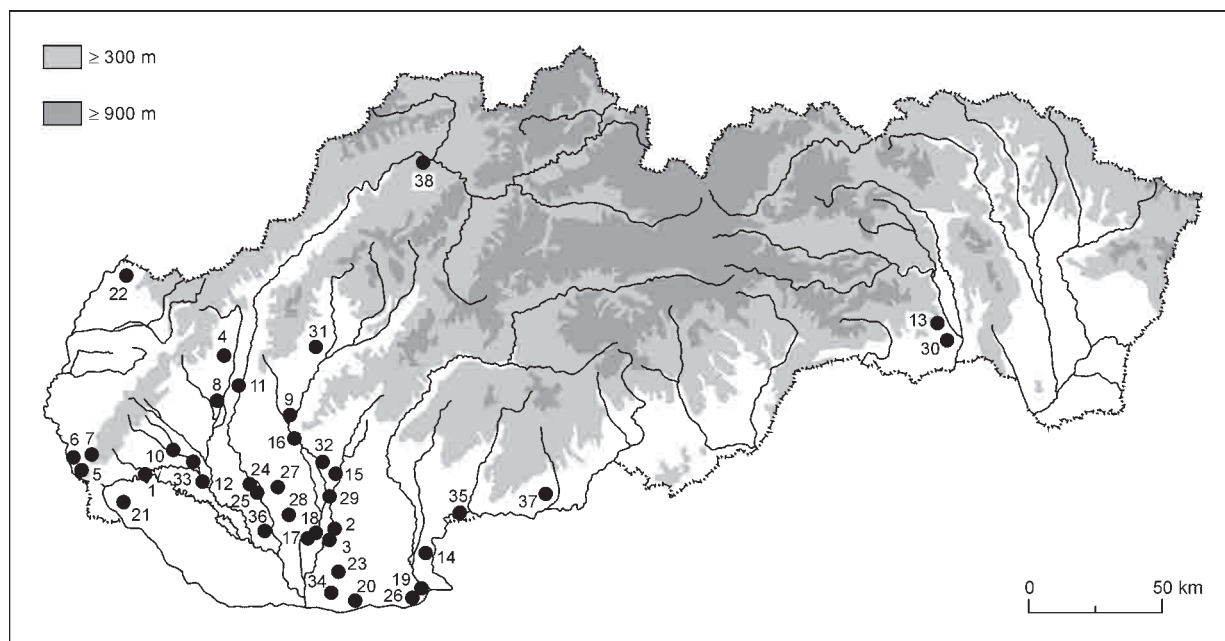
Niektorí autori v súvislosti s otázkou významu kosáka v hrobe uvažujú o zmene funkcie tohto predmetu v neskoršom období. Podľa *M. Rejholecovej (1979, 418)* sa kosák v stredoveku vkladal do hrobu ako časť majetku a v 17.-18. stor. sa v hrobe vyskytuje ako predmet s magicko-rituálnou funkciou. *K. Reichenbach (2004a, 1)* poukazuje na to, že tento zvyk sa časom menil, čiže pôvodná funkcia kosáka v hrobe nadobúdala iný význam, alebo sa na ňu pozabudlo. Podobný názor zdieľa aj *I. Somogyi (1982, 199)*.

Z hľadiska skúmania funkcie kosáka v hrobe je dôležité sledovať jednotlivé znaky, ktoré samotne, ale hlavne v prepojení s ostatnými vytvárajú určitý obraz napomáhajúci riešeniu tohto problému.

V rámci včasného stredoveku sa v hrobovom inventári z územia dnešného Slovenska objavujú

⁵ V pohrebných úkonoch je často vyjadrený vzťah živých k mŕtvym - strach a úzkosť z mŕtveho, obavy pred jeho návratom a negatívnym ovplyvňovaním života pozostalých (*Navrátilová 1993, 69*).

⁶ Zmenené, napuchnuté a veľké telo symbolizovalo vampíra (*Szabó 1964, 124*).

Obr. 1. Mapa nálezísk s kosákmi v hroboch na Slovensku v období včasného stredoveku.

kosáky⁷ od druhej polovice 7. stor. po druhú tretinu 10. stor.⁸ K najstarším exemplárom patria kosáky z obdobia avarskeho kaganátu z pohrebiska v Bratislave-Devínskej Novej Vsi (*Eisner 1952; Zábojník 2004, 79*). Od tohto obdobia sa vyskytujú v hroboch nepretržite až po druhú tretinu 10. stor. K najmladším exemplárom patrí kosák z pohrebiska v Červeníku (*Točík 1968a, 18*).

Analyzovaná skupina kosákov z hrobov pochádza z 38 pohrebísk (obr. 1). Z obdobia avarskeho kaganátu (druhá polovica 7. stor. až 8. stor.) sa našli kosáky v hroboch na 16 pohrebiskách v počte 44 kusov, vo veľkomoravskom období (9. stor.) sa na 13 pohrebiskách našlo 30 kosákov a na 9 povelkomoravských pohrebiskách (10. stor.) bolo objavených 11 hrobov s kosákmi (obr. 2).

V rámci sledovaného obdobia poznáme len málo takých pohrebísk, kde by sa našli viac ako 4 hroby s kosákom. Tento znak však treba vyjadriť v pomere celkového počtu hrobov na konkrétnom pohrebisku k počtu hrobov s kosákom. Výsledkom je veľmi malý počet takýchto hrobov v rámci jedného

pohrebiska (v priemere 0,2-5%), čo platí pre všetky vyčlenené časové horizonty.

Hroby s kosákmi sú v rámci pohrebiska nepravidelne rozmiestnené a nevytvárajú žiadne kumulácie, resp. nie sú nijako vylúčené, ohradené či označené.

Všetky kosáky z tohto obdobia pochádzajú z kostrových hrobov,⁹ pričom väčšina (takmer 93%) bola objavená na plochých pohrebiskách. Tento predmet sa vyskytuje aj v mohylách z obdobia konca 8. stor. až 9. stor., aj keď len zriedka. Vzácnosťou je tento typ poľnohospodárskeho náradia z Boroviec, ktorý zatiaľ ako jediný pochádza z výklenkového hrobu.¹⁰

Okrem drvivej väčšiny hrobov s jedným pochovaným (95,3%) sa kosáky našli aj v dvojhroboch na pohrebisku v Obide - v hrobe 120,¹¹ vo Veľkom Cetíne - v hrobe 6 (*Ruttkey/Ruttkeyová 1998, 142*) a vo Veľkých Hostiach - v mohyle 6 (*Porubský 1955, 223*). V jednom hrobe sa takmer vždy nachádzal iba jeden kosák. Výnimkou je jazdecký hrob 115 z Čataja so zlomkami dvoch rozdielnych kosákov

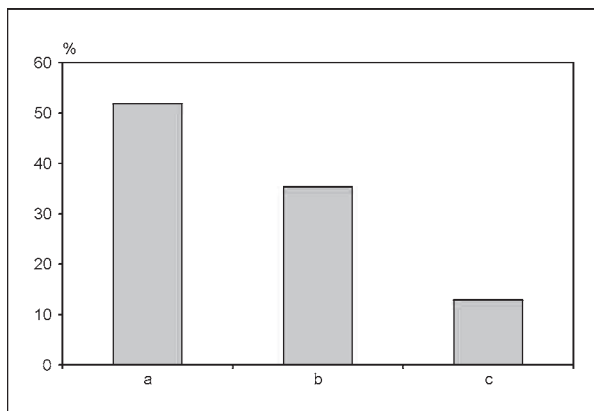
⁷ Z celkovej skupiny kosákových predmetov sledovaného obdobia tvoria 44,5% v počte 85 kusov.

⁸ V rámci Karpatskej kotliny sa kosáky začínajú objavovať v súvislosti s usadzovaním sa Avarov v tejto oblasti (*Henning 2005, 270*). Tento zvyk v období stredoveku v Karpatskej kotline mizne v 11. stor. (*Tettamanti 1975, 110*). O ostatných oblastiach mimo Karpatskej kotliny v súvislosti s výskytom kosákov v hroboch informuje J. Henning (2005, 270, 271).

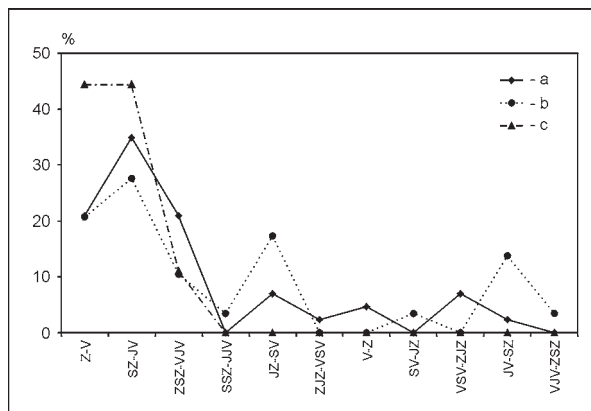
⁹ V oblasti dolného Dunaja nachádzame kosák aj v slovanských žiarových hroboch (*Henning 2005, 270*).

¹⁰ Za poskytnutie informácie ďakujem D. Staščíkovej-Štukovskej.

¹¹ Za poskytnutie tejto informácie, za nespočetné množstvo konzultácií a za poskytnutie nepublikovaného materiálu ďakujem J. Zábojníkovi.

Obr. 2. Pomerné zastúpenie kosákov v hrobách z jednotlivých časových horizontov včasného stredoveku (a - obdobie avarskeho kaganátu; b - veľkomoravské obdobie; c - po veľkomoravské obdobie).

Obr. 3. Orientácia hrobov s kosákmi z jednotlivých časových horizontov včasného stredoveku. Legenda: a - obdobie avarskeho kaganátu; b - veľkomoravské obdobie; c - po veľkomoravské obdobie.

umiestnených pri chodidlách pochovaného (Zábojník 2000, 330).

Dôležitým znakom pri sledovaní spôsobu pochovania mŕtveho s kosákom je orientácia hrobu, resp. orientácia pochovaného. V období avarskeho kaganátu okrem prevládajúcej orientácie SZ-JV, Z-V a ZSZ-VJV možno pozorovať aj opačnú orientáciu, a to V-Z a jej niektoré odchýlky, napríklad VSV-ZJZ (obr. 3). V 9. stor. sa hlavná orientácia akoby mierne posunula smerom na juh, vyskytujú sa však aj opačne orientované hroby, ktoré sú sťažby tiež posunuté južným smerom. V 10. stor. je najčastejšou orientáciou hrobov s kosákmi smer Z-V až SZ-JV, opačná orientácia sa nevyskytuje. Vo všeobecnosti možno povedať, že najčastejšou orientáciou hrobov s kosákmi v období včasného stredoveku je smer Z-V, resp. SZ-JV. Opačná orientácia (V-Z a jej odchýlky) sa tiež vyskytuje, ale v pomerne malom počte. Pri určovaní odchýlok v orientácii hrobov však treba brať do úvahy prevládajúcu orientáciu na pohrebiskách a v rámci nich sledovať hroby s kosákmi. Na základe takejto analýzy, čiže sledovania orientácie jednotlivých hrobov s kosákmi v súvislosti s prevládajúcou orientáciou na konkrétnom pohrebisku možno konštatovať, že väčšina hrobov s kosákmi bola orientovaná v smere prevládajúcej orientácie na pohrebisku. Výnimkou je pohrebisko z obdobia avarskeho kaganátu z Čataja a dve z veľkomoravského obdobia - z Čakajoviec a z Veľkého Grobu.

Z pohrebiska v Čataji, kde prevládala orientácia SZ-JV, poznáme dva hroby s kosákmi s odlišnou orientáciou. Hrob 80 bol orientovaný v smere VSV-ZJZ a hrob 118 v smere JV-SZ,¹² čiže v opačnom smere, ako bola hlavná orientácia.

Na pohrebisku v Čakajovciach boli väčšinou hroby orientované v smere Z-V a v ich odchýlkach (Rejholcová 1995a, 49). V opačnom smere, teda JV-SZ, bolo orientovaných 15 hrobov, z toho dva s kosákom (hrob 489 a 764). Iba jeden hrob z pohrebiska bol orientovaný v smere SV-JZ (hrob 788) a ďalší v smere VJV-ZSZ (hrob 755), pričom oba hroby obsahovali kosák. Z toho vyplýva, že z piatich hrobov s kosákom boli až štyri orientované opačne. V ostatných skúmaných parametroch sa však hroby s kosákom, ktoré boli opačne orientované, a hrob s kosákom s prevládajúcou orientáciou vôbec nelíšili. Na základe tohto pozorovania možno len vysloviť domnienku, že v Čakajovciach boli kosáky vkladané prevažne do opačne orientovaných hrobov, čo mohlo mať určitú funkciu, ktorú na základe archeologických nálezov a získaných poznatkov nemožno definovať.

Pohrebisko vo Veľkom Grobe malo prevládajúcu orientáciu Z-V (aj s odchýlkami), pričom len vo ôsmich prípadoch boli hroby opačne orientované a v dvoch z nich sa našli aj kosáky (hrob 5/48 s orientáciou JV-SZ a hrob 87 s orientáciou V-Z). Opačná orientácia na tomto pohrebisku má podľa B. Chropovského (1957, 205) vyjadrovať nadradené postavenie zomrelého. Autor zároveň poukazuje na to, že niektorí jedinci, medzi nimi aj tí s kosákmi, boli uložení vo veľkých hrobových jamách a predpokladá, že ide o „ženy bojovníkov“. Tento jav spája s nadradeným postavením zomrelého (Chropovský 1957, 205).

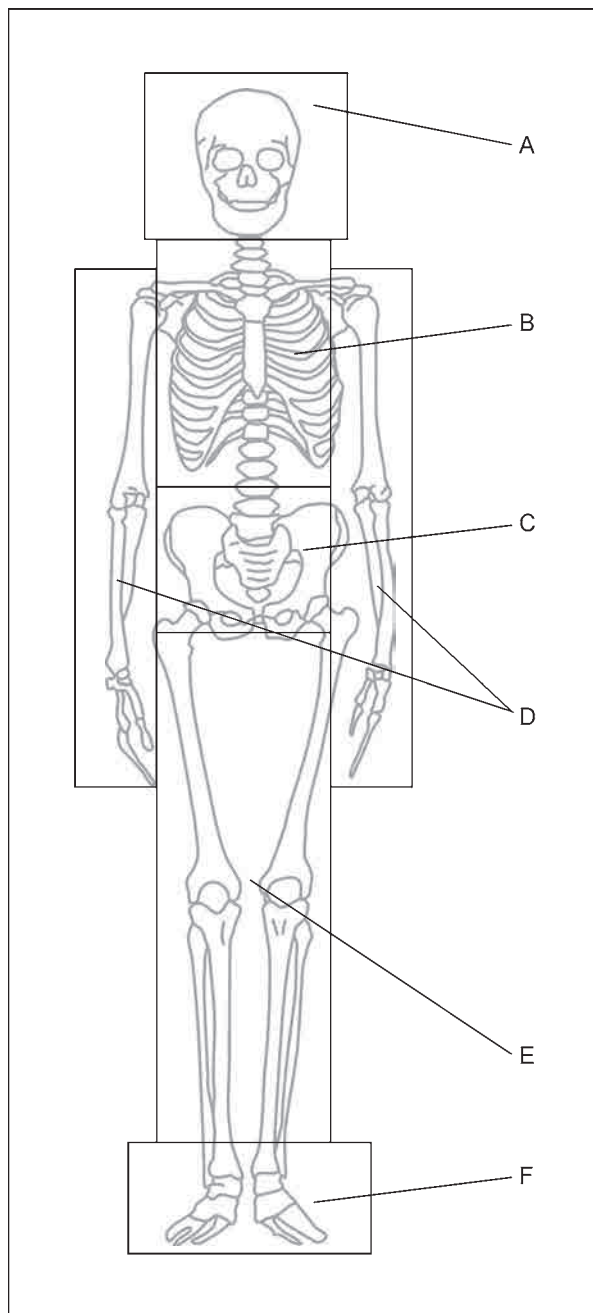
Na základe jednotlivých výsledkov možno vysloviť domnienku, že kosáky v opačne orientovaných hroboch sú skôr výnimkou a treba ich posudzovať

¹² Nepublikovaná informácia pochádza od J. Zábojníka.

len v rámci daného pohrebiska. Vo všeobecnosti pravdepodobne nemali za úlohu ešte viac zdôrazniť výnimočnosť týchto hrobov, čomu nasvedčuje ich nejednotnosť v ukladaní do hrobov s opačnou, resp. prevládajúcou orientáciou.

Ďalším znakom, ktorý by mohol napomôcť objasniť funkciu kosáka v hrobe, je jeho uloženie, resp. poloha. Kosák bol situovaný buď celý, alebo len jeho časť vo väčšine prípadov na tele mŕtveho. Takéto prípady tvoria 88,4% hrobov s kosákom. Poznáme len málo výnimiek (11,6%), kedy kosák nebol položený na mŕtvom, alebo sa ani nedotýkal jeho tela. Zo skupiny 85 kosákov z hrobov z obdobia včasného stredoveku bolo možné polohu kosáka presne identifikovať v 72 prípadoch (85%).

Kosák sa v hrobe vyskytoval v okolí hlavy (obr. 4: A) len v troch prípadoch, čo tvorí 4,2% z počtu hrobov s kosákmi, pri ktorých bolo možné polohu kosáka určiť. V oblasti hrudníka - na pravej alebo na ľavej strane, prípadne v strednej časti (obr. 4: B) bol kosák uložený v 6 prípadoch (8,3%). Najviac kosákov, až 39 (54,2%), bolo v hrobe situovaných v oblasti panvy, resp. v brušnej časti tela (obr. 4: C), a to buď priečne cez panvu, alebo na jednej z panvových kostí, pričom hrot mohol smerovať nahor alebo nadol, oblúk čepele smeroval vpravo alebo vľavo. To znamená, že bližšie situovanie, resp. smer otočenia kosáka, ktorý bol uložený na panve mŕtveho, nie je jednotný a nemá žiadnu funkčnú opodstatnenosť. Všetky kosáky v tejto polohe sa nejakým spôsobom dotýkali kostry. Najviac kosákov bolo uložených priečne cez panvu, menej na jednotlivých panvových kostiach a len malé množstvo bolo takých, ktorých len časť, hlavne ostrá, bola položená cez časť panvy. Tieto predmety situované v okolí panvy mimo tela z nálezového celku nie sú známe. Iba tri kosáky (4,2%) boli uložené na horných končatinách, resp. sa ich dotýkali (obr. 4: D). Ďalšou veľkou skupinou, s počtom 17 kusov (23,6%), sú kosáky položené v oblasti dolných končatín (obr. 4: E). S výnimkou dvoch exemplárov sú ostatné položené na končatiny a nie mimo nich. Väčšina z nich je uložená cez obe končatiny, a to priečne cez stehenné kosti, cez lýtkové kosti alebo cez kolená. Nájdeme aj také hroby, v ktorých časť kosáka (hrot, trň alebo oblúk čepele) je položená na niektorú z dolných končatín z vonkajšej - z pravej alebo ľavej strany kostry. Kosáky situované končatinám tvoria 5,5%. Všetky sú pozorovateľné mimo kostry v rôznych polohách. Kosák možno nájsť aj pod alebo medzi chodidlami, z vonkajšej časti ľavej alebo pravej dolnej časti nohy (obr. 4: F). Z výsledkov vyplýva, že v období včasného stredoveku sa kosáky v hroboch nachádzali v šiestich polohách, pričom najčastejšie ich pozorujeme v oblasti panvy, menej v oblasti dolných končatín. Ostatné polohy

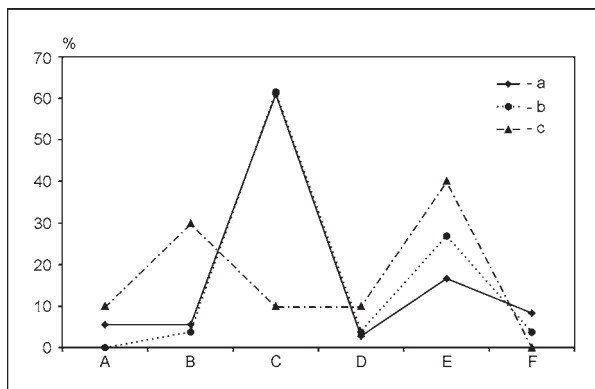

Obr. 4. Schematické znázornenie miesta výskytu kosáka v hrobe.

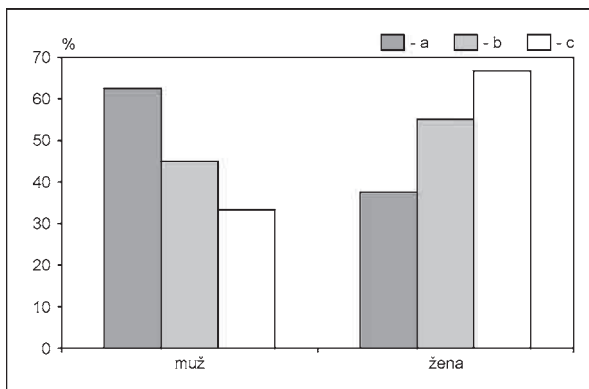
kosáka sú v porovnaní s predchádzajúcimi zastúpené len sporadicky.

Z porovnaní jednotlivých znakov hrobov s kosákmi s týmto znakom vyplýva, že poloha kosáka nie je determinovaná vekom, pohlavím ani sociálnym postavením pochovaného.

V rámci obdobia, v ktorom môžeme kosáky v hroboch sledovať, dochádza v jednotlivých časových horizontoch k určitým zmenám v uložení kosáka v hrobe (obr. 5). V období avarského kaganátu boli kosáky vkladane do hrobov na rôzne časti mŕtveho

Obr. 5. Miesta výskytu kosákov v hroboch z jednotlivých časových horizontov včasného stredoveku. Legenda: a - obdobie avarskeho kaganátu; b - veľkomoravské obdobie; c - povel'komoravské obdobie.

Obr. 6. Pohlavie mŕtveho v hrobe s kosákom z jednotlivých časových horizontov včasného stredoveku. Legenda: a - obdobie avarskeho kaganátu; b - veľkomoravské obdobie; c - povel'komoravské obdobie.

- od hlavy až po koniec nôh, avšak najviac kosákov badať v polohe na panve. Druhou veľkou skupinou sú kosáky uložené na dolných končatinách, ostatné polohy sú zastúpené sporadicky. Vo veľkomoravskom období sa tento stav viac-menej nemení, viac ako 60% kosákov bolo uložených na panve, menej na dolných končatinách, ostatné polohy sú zastúpené len zriedka. Polohu pri hlave z tohto obdobia zatiaľ nepoznáme. K zmenám dochádza v povel'komoravskom období, kedy okrem toho, že počet kosákov v hroboch výrazne klesol, sledujeme rôzne polohy kosáka v rámci hrobu. Kosáky sú v hrobe najčastejšie uložené na dolných končatinách mŕtveho, o niečo menej v oblasti hrudníka, resp. v hornej časti trupu. Poloha na panve nie je tak početne zastúpená, ako v predchádzajúcich obdobiach. Polohu pri chodidlách z tohto obdobia nepoznáme.¹³

Na zistenie funkcie kosáka v hrobe je dôležité sledovať pohlavie pochovaného. Tento jav v rámci skúmaného súboru možno vyhodnotiť u 47 jedincov, čo tvorí 55% z počtu kosákov v hroboch, a to na základe antropologického rozboru alebo na základe analýzy hrobového inventára. V období od druhej polovice 7. stor. po druhú polovicu 10. stor. sa kosáky objavujú v mužských aj ženských hroboch a vo všeobecnosti je ich pomer v tom období takmer rovnaký. V období avarskeho kaganátu je počet mužských hrobov, v ktorých sa nachádzali kosáky, väčší než počet hrobov ženských (pozri obr. 6). K zmene dochádza vo veľkomoravskom

období, kedy vzrastá počet ženských hrobov s kosákmi a naopak, mužských hrobov s týmto nástrojom ubúda. V povel'komoravskom období naďalej prevládajú ženské hroby s kosákmi, dokonca sa ich počet v pomere s mužskými zvyšuje. Tento výsledok platí len pre územie dnešného Slovenska a je ovplyvnený malým počtom hrobov s kosákom z povel'komoravského obdobia, v ktorých bolo možné určiť pohlavie jedinca.¹⁴

M. Hanuliak (2004a, 113) v súvislosti s týmto parametrom skúmal závislosť polohy kosáka v hrobe a pohlavia jedinca vo veľkomoravských hroboch s kosákom. Podľa jeho výsledkov boli v mužských hroboch kosáky o 13% častejšie ukladané do miest z najbližšieho okolia panvy a pása. Na základe mojich výsledkov tento poznatok nemožno pre celé obdobie včasného stredoveku potvrdiť, pretože percentuálny počet hrobov s kosákom uloženým na panve bol takmer rovnaký v mužských, ako aj v ženských hroboch. Dokonca aj pre hroby s kosákmi z veľkomoravského obdobia platí tento výsledok.¹⁵ Z toho vyplýva, že neexistuje závislosť medzi polohou kosáka a pohlavím mŕtveho.

Vek pochovaného v hrobe s kosákom je ďalším dôležitým znakom pri určovaní funkcie kosáka v hrobe. Hroby, v ktorých sa ako hrobový inventár nachádzal aj kosák, patrili v 66 prípadoch, t. j. v 77,6%, dospelým jedincom. Ďalších 4,7% hrobov patrilo nedospelým jedincom a pri ďalších 17,7% hrobov nebolo možné určiť vek pochovaného.

¹³ Tieto výsledky však môžu byť ovplyvnené malou početnosťou predmetov danej skupiny.

¹⁴ Materiál z územia Maďarska vykazuje opačné výsledky. Podľa I. Balassu (1994, 241) je v období 10. stor. väčší počet mužských hrobov s kosákom ako hrobov ženských.

¹⁵ Pre hroby s kosákmi z veľkomoravského obdobia platí, že prevládajúca poloha kosáka v mužských aj v ženských hroboch je poloha na panve. V mužských hroboch okrem tejto polohy možno kosáky postrehnúť pri chodidlách a v ženských hroboch v oblasti horných a dolných končatin a na hrudníku.

Výčleniť hroby s kosákmi na základe jednotlivých vekových kategórií bolo možné len v 18 prípadoch, čo je len 21% z celkového počtu. Keďže tento počet je veľmi nízky, bližšie štatistické vyhodnotenie by bolo zavádzajúce.¹⁶

Kosák ako prídavný predmet sa vkladal do hrobu od najmenších detí po najstarších jedincov, takže tento zvyk nie je podmienený vekom. Oveľa častejšie sa však vkladal do hrobu dospelým ako deťom. Okrem detského hrobu zo Želoviec (*Čilinská 1973b*, 93), z obdobia avarského kaganátu, poznáme detské hroby až z 10. stor. z Rovinky (*Němejcová-Pavůvková 1962*, 657), z Bešeňova (*Kraskovská 1958*, 426) a z Malých Kosih (*Hanuliak 1994*, 118). Všetky detské hroby s kosákmi boli orientované v smere Z-V alebo v jeho odchýlkach, pričom kosáky boli položené na rôzne časti detských tiel. Väčšinou išlo o obilné kosáky, avšak v detskom hrobe v Rovinke bol objavený kosák, ktorý bol omnoho menší ako ostatné kosáky z hrobov (*Němejcová-Pavůvková 1962*, obr. 225: 3). Zaujímavosťou je, že ani v jednom prípade detského hrobu s kosákom nebol tento predmet uložený na panve alebo pri nohách dieťaťa, ale v mieste hlavy, hrudníka alebo horných končatín, teda v hornej polovici tela.¹⁷

V súvislosti s riešením otázky funkcie kosáka v hrobe je dôležité všimnúť si aj výbavu hrobov, v ktorých sa toto poľnohospodárske náradie nachádzalo. V období avarského kaganátu sa do hrobu spolu s kosákom vkladali predmety každodennej potreby, zbrane, súčasti opaska, šperky, ojedinele aj iné náradia a zvieracie kosti. Na základe analýzy hrobového inventára, v ktorom sa objavili aj kosáky, možno povedať, že najväčšiu skupinu predstavujú podpriemerne (46,4%) a priemerne (43,9%) vybavené hroby. V nadpriemerne vybavených hroboch sa kosák vyskytuje zriedkavejšie (9,7%).¹⁸ V ostatných obdobiach nie je možné sledované hroby rozdeliť do skupín podľa ich výbavy (ako z obdobia avarského kaganátu) z dôvodu ich malého počtu, ktorý by skresľoval výsledky analýzy. K celkovému obrazu však možno uviesť nasledujúce výsledky. Vo veľkomoravskom období je tiež inventár hrobov s kosákmi veľmi rozmanitý. Kosáky nachádzame väčšinou v hroboch, ktoré obsahovali predmety dennej potreby, napríklad oslíčky, kresacie kamienky,

ocielky, vedrá, hrnce, prasleny. Niekedy sa v týchto hroboch vyskytujú aj šperky alebo súčasti odevu (sklenené koráliky, náušnice, prívesky, gombíky). Ďalšou, menej početnou skupinou sú v tomto období hroby so zbraňami a s kosákom. Rovnako veľká je skupina hrobov s malým počtom prídavných predmetov, resp. hrobov, v ktorých okrem kosáka bol uložený len jeden predmet (napr. nôž alebo nádoba). O niečo menšia je skupina hrobov, v ktorých sa okrem kosáka nachádzajú aj šperky.¹⁹ V povetkomoravskom období sa v polovici hrobov spolu s kosákom objavujú šperky a súčasti odevu, pričom počet predmetov každodennej potreby z takýchto hrobov ustupuje. V danom období tvoria značný počet hroby, v ktorých okrem kosáka nebol žiadny iný inventár. S takými hrobmi sa prvýkrát stretávame až v uvedenom období. V predchádzajúcich obdobiach sa v hrobe s kosákom nachádzal vždy minimálne jeden predmet.

Inventár nachádzajúci sa v hroboch s kosákom z obdobia včasného stredoveku je natoľko rozmanitý a nejednotný, že nemožno predpokladať nijakú súvislosť s vkladáním určitého druhu predmetu do hrobu spolu s kosákom. Okrem toho z analýzy materiálu z hrobov s kosákom z obdobia avarského kaganátu vyplýva, že kosáky sa vkladali do hrobov s výbavou rozličnej hodnoty.

Z hľadiska stavu zachovania týchto predmetov možno povedať, že v hrobovom inventári pozorujeme väčšinou celé kosáky, resp. zlomkovité časti celého exemplára, a to v prevládajúcom množstve 42,2%. O niečo menšiu skupinu tvoria tie, ktoré mali len nepatrnú časť odlomenú (31,3%), napríklad časť trňa alebo hrot. Ďalšiu skupinu (12%) tvoria kosáky, z ktorých sa v hrobe zachoval väčší fragment, napríklad väčšia časť čepele alebo časť čepele s priliehajúcou časťou trňa. Skupinu 14,5% kosákov predstavuje malý fragment kosáka v hrobe. Z analýzy hrobov s kosákom vyplýva, že neexistuje nijaká závislosť medzi stavom zachovania predmetu a jeho polohou v hrobe. Zároveň neexistuje ani závislosť medzi týmto znakom a pohlavím, resp. vekom pochovaného. Takže kosáky boli do hrobu vkladané v zachovalom stave, pravdepodobne ešte ako funkčne využiteľné predmety, alebo ako menej poškodené ostré náradie, ktoré v prípade potreby

¹⁶ Zaujímavosťou je, že všetci jedinci starší ako 40 rokov, ktorí mali v hrobe kosák, boli muži. Keďže počet hrobov, v ktorých bolo možné určiť pohlavie, je značne nízky, spomínanú informáciu bude možné použiť k určitej interpretácii až po objavení nových pohrebísk, resp. ďalších kosákov v hroboch.

¹⁷ Tento poznatok je však ovplyvnený malým počtom detských hrobov s kosákom.

¹⁸ Zaradenie hrobu do jednej z týchto troch skupín bolo podmienené nielen inventárom konkrétneho hrobu, ale aj charakterom celého pohrebiska.

¹⁹ Tento výsledok je v rozpore s názorom M. Hanuliaka (2004b, 138), podľa ktorého v hroboch s kosákom z veľkomoravského obdobia „... v 72% prípadoch boli doložené nadštandardné ukazovatele elementov pohrebného ritu a predmetov pohrebného inventára tak u dospelých žien, ako aj u mužov“.

bolo možné pretaviť, resp. opraviť. Napriek tomu, že na pohrebiskách sa kosáky vyskytujú len sporadicky, zachovanosť týchto predmetov poukazuje na ich významné postavenie v rámci hrobového inventára.

Vo ôsmich prípadoch možno sledovať na kosákoch zvyšky textilu alebo určitej tkaniny zachovanej na čepeli - v niektorých prípadoch len v ohybe čepele, t. j. v mieste funkčnej časti predmetu, inokedy na celej čepeli kosáka. Z hľadiska určenia funkcie kosáka v hrobe bude veľmi dôležité venovať sa aj tomuto znaku. Otázne je, či zvyšky tkaniny sú pozostatkami odevu mŕtveho, alebo zvyškami látky, do ktorej bol kosák zabalený, čo si však vyžaduje podrobnejšiu analýzu zvyškov tkanín na kosáku.

Kosáky v hroboch je možné skúmať aj z hľadiska ich typológie. Všetky kosáky z hrobov, ktoré bolo možné analyzovať, patria z hľadiska triedenia M. Beranovej (1957, 101-103) k typu s odsadenou rukoväťou.

Podľa triedenia tohto druhu náradia na základe jeho primárnej funkcie vyplýva, že z hrobového inventára viac ako polovicu kosákov (52%) možno zaradiť k obilným. V hroboch zo sledovaného obdobia možno nájsť aj dva malé kosáky, a to z pohrebísk vo Svätom Petre (Béreš 1995, obr. 22: 7) a Rovinke (Němejcová-Pavúková 1962, obr. 225: 3). Skupina 30% kosákov sa nedala typologicky určiť. Z tejto analýzy vyplýva, že kosák primárne určený na žatie obilia sa v hrobovom inventári vyskytuje v nadpolovičnej väčšine. Sporadicky sa na pohrebiskách nachádzajú aj malé kosáky, alebo ostatné, bližšie neurčené kosáky. Toto typologické triedenie nevykazuje žiadnu závislosť na ďalších znakoch, ako sú vek a pohlavie pochovaného, orientácia hrobu, poloha kosáka či charakter ostatného inventára v hrobe.

Na základe analýzy pohrebísk, hrobov s kosákom a samotného kosáka a ich vzájomného prepojenia sa domnievam, že tento predmet v hrobe nesymbolizoval zamestnanie pochovaného. Tento predpoklad umocňujú aj nasledujúce fakty. Prevažná väčšina pohrebísk s výskytom kosákov je situovaná v nížinách, v blízkosti vodných tokov, čo umožňuje predpokladať, že patrili spoločenským, ktorých hlavným zamestnaním bolo poľnohospodárstvo. Napriek tomu však počet kosákov na jednotlivých pohrebiskách nevyjadruje predpokladaný počet roľníkov v rámci jednej society. Okrem toho na sídliskách a v depotoch (hlavne od 9. stor.) nachádzame rozličné iné poľnohospodárske náradie, ktoré však, až na zanedbateľné výnimky, nebolo ukladané do hrobov. Proti tejto predpokladanej funkcii svedčí aj skutočnosť, že kosáky sa ojedinele objavujú aj v bojovníckych hroboch alebo v hroboch s nadpriemernou výbavou, ktorá odzrkadľuje vyššie spoločenské postavenie pochovaného a vylučuje predpoklad, že nebožtík bol roľníkom.

Niektorí bádatelia sú toho názoru, že kosák uložený v hrobe na panve pochovaného má za úlohu poukázať na pracovnú činnosť mŕtveho, ktorá súvisí s poľnohospodárstvom. Tento názor posilňuje skutočnosť, že väčšina kosákov uložených na panve bola do hrobu vložená ako celý, teda funkčný predmet. Avšak celý kosák nachádzame aj v iných polohách na tele mŕtveho, hlavne na dolných končatinách. Ak by táto konkrétna poloha kosáka v hrobe symbolizovala poľnohospodársku činnosť, muselo by v 10. stor. dôjsť k zmene symboliky tohto predmetu v hrobe, pretože v veľkomoravskom období prevláda poloha kosáka na dolných končatinách, resp. v mieste horných končatín namiesto na panve. Pri predpoklade symboliky pracovnej činnosti mŕtveho by to však vyjadrovalo len malé percento výskytu kosákov v hroboch na pohrebiskách včasného stredoveku. Okrem toho kosák uložený na panve pravdepodobne nesymbolizoval konkrétny úkon, čiže žatie obilia, pretože kosáky sa v hroboch okrem polohy na panve vyskytujú aj v iných, vyššie spomenutých polohách a v rámci polohy na panve sú situované tiež nejednotne - buď priečne cez panvu, alebo na jednej z panvových kostí, pričom hrot mohol smerovať nahor alebo nadol a oblúk čepele vpravo alebo vľavo. Na základe uvedených predpokladov sa možno domnievať, že kosák v hrobe mal inú funkciu ako symbolizovať zamestnanie pochovaného.

Kosák v hrobe pravdepodobne nesymbolizoval ani vyššie sociálne postavenie pochovaného. Tieto predmety sa vkladali do hrobov s výbavou rozličnej hodnoty a charakteru, pričom nadpriemerne vybavené hroby tvorili iba menšinu zo skupiny hrobov s kosákmi. Ostatné znaky pohrebného rítu, ktoré by mohli poukazovať na vyššie sociálne postavenie pochovaného, sa nelíšia od hrobov s priemernou, resp. podpriemernou výbavou.

Málo pravdepodobná je aj funkcia tohto predmetu ako zbrane, teda ako súčasti bojovníkovho výstroja, pretože bojovnícke hroby s kosákom sa vyskytujú len sporadicky a zároveň v bojovníckych hroboch predstavujú len malú časť z celkovej skupiny kosákov z hrobov. Za predpokladu, že kosák mal slúžiť ako zbraň, musel by byť do hrobu vložený celý, resp. takmer celý. Aj keď je väčšina kosákov v zachovalom stave, úlomky alebo väčšie fragmenty kosáka v hroboch nemohli slúžiť tomuto účelu. Museli by sme vyčleniť celé kosáky, ktoré mohli slúžiť ako zbrane, a úlomky týchto predmetov v hroboch s inou funkciou. Proti tejto predpokladanej funkcii svedčí aj skutočnosť, že kosáky sa vyskytujú približne v rovnakom počte v mužských aj v ženských hroboch, ojedinele aj v hroboch detských. Zo spomenutých príčin možno funkciu kosáka ako zbrane vylúčiť.

Na základe dosiahnutých výsledkov možno predpokladať, že najpravdepodobnejšou funkciou kosáka v hrobe bola magicko-rituálna, ktorá určitým spôsobom mohla súvisieť s poverami, resp. s úkonmi, ktoré sa v neskoršom období nazývali protirevenantské. Tieto opatrenia slúžili na ochranu pred návratom mŕtveho, na zmätenie a znemožnenie jeho cesty medzi živých najlepšie vytvorením magickej bariéry medzi „oným svetom“ a svetom živých (*Smetánka* 2003, 80). Takéto praktiky boli namierené proti negatívnemu pôsobeniu vracajúcich sa mŕtvych (revenantov),²⁰ ktorí prichádzajú do sveta živých a mohli by škodiť pozostalým.²¹

Do tejto skupiny praktík patrí zabránenie pohybu, teda znemožnenie návratu mŕtveho. Dôležitým dôkladom o tejto funkcii je uloženie kosáka v hrobe. Väčšina kosákov bola položená cez niektorú časť tela, resp. dotýkala sa tela nebožtíka, čo nabáda k predpokladu, že tieto ostré predmety mali zabrániť pohybu mŕtveho. Ak by sa „mŕtvy“ pokúsil vstať z hrobu a chcel by sa vrátiť k živým, kosák položený na bruchu, hrudi, cez nohy alebo cez ruku by ho porezal. Prevažujúci počet kosákov uložených v oblasti brucha, na panve alebo vyššie na hrudi a cez ruky by mohol súvisieť s prvotným pohybom „mŕtveho“, teda z polohy ležmo do sediacej polohy. Kosáky položené cez dolné končatiny alebo v oblasti chodidiel by mali symbolizovať zábranu pred útek. Vo väčšine prípadov, kedy bol kosák uložený končom nôh alebo cez lýtkové kosti, sa v oblasti panvy nachádzajú iné železné predmety, ktoré by mohli prvotnému pohybu „mŕtveho“ zabrániť. Pri kosákoch, ktoré sa našli uložené pri lebke, nie je jasné, či boli pôvodne položené na lebku alebo k nej.

V súvislosti s takýmito úkonmi sa treba zmieniť o bojovníckych hroboch. Podľa môjho názoru kosáky v hrobách neslúžili ako zbrane, ale ako rituálne predmety zabráňujúce návrat mŕtveho. Keďže poznáme málo bojovníckych hrobov, v ktorých bol uložený kosák, predpokladám, že v bojovníckych hrobách bez kosáka mohli na rituálne účely slúžiť

niektoré zbrane, resp. ich časti, ktoré boli uložené do hrobu bojovníka.

V rámci protirevenantských opatrení mohli existovať aj iné úkony, ktoré však na základe archeologického materiálu je obtiažne interpretovať, preto ich uvádzam len ako domnienky.

Jednou z ďalších možných príčin vkladania kosáka do hrobu v rámci protirevenantských opatrení je obrana pred snahou mŕtveho o zničenie, resp. ukradnutie úrody. V takomto prípade by mal kosák určitým spôsobom symbolizovať odovzdanie žatvy. Okrem etnografického materiálu (*Kovács* 1944, 113) môžeme túto domnienku podložiť faktom, že do hrobu sa vkladali väčšinou celé, alebo iba nepatrne poškodené kosáky, ktoré vo svete živých mohli ešte plniť svoju pôvodnú funkciu poľnohospodárskeho náradia vyrobeného na tú dobu z cenného materiálu.²² Napriek tomu boli vložené do hrobu, čo odzrkadľuje dôležitý magický význam tohto predmetu. Nie je vylúčené, že v tomto prípade vystupuje kosák ako obetný dar.

Kosák vložený do detského hrobu mohol mať inú funkciu ako v predchádzajúcich prípadoch, o čom svedčí aj jeho poloha v mieste hlavy, hrudníka alebo horných končatín, teda v hornej polovici tela. Mohol slúžiť ako ochrana detí pre určitým nebezpečenstvom alebo iným faktorom.

V spomínaných prípadoch pravdepodobne kosák nevystupuje ako osobný predmet pochovaného (ako napr. nôž, ocielka, opasok a pod.), ale súvisí skôr so smrťou ako so životom.

Na základe získaných výsledkov možno vysloviť ešte jednu domnienku. Pozostalí, ktorí pochovávali mŕtveho s kosákom, pravdepodobne nemali v úmysle upozorniť na tento hrob, zvýrazniť ho alebo vyčleniť od ostatných, o čom svedčí niekoľko znakov. Hroby s kosákmi sú v rámci pohrebiska situované rôzne, bez akejkoľvek kumulácie, nie sú umiestnené na špeciálne vyčlenenom mieste, nie sú ani nejako označené či ohradené. Väčšina z nich bola orientovaná v smere prevládajúcej orientácie na pohrebisku.

²⁰ Niektorí bádatelia sa domnievajú, že k najnebezpečnejším typom revenanta je vampír (*Galuška* 2004, 81). V rámci pohrebného ritu sa za znak protivampirických praktík na niektorých včasnostredovekých pohrebiskách považuje napríklad oddelenie, resp. vyčlenenie týchto hrobov pre „výnimočných jedincov“, ako napríklad v Starom Meste-Na Valách alebo v Břeclavi-Pohansku (*Galuška* 2004, 90). Tieto praktiky sa dajú sledovať na archeologickom či kostrovom materiáli: rozbitie lebky, zviazanie (*Galuška* 2004, 86-90), otočenie mŕtveho na brucho alebo zafaženie dôležitých častí tela reálne ťažšími či symbolicky drobnejšími predmetmi (*Smetánka* 2003, 80) a pod. K danej problematike možno okrem spomenutých autorov uviesť štúdie z pera M. Hanuliaka (1994, 77; 1999, 577-584), Z. Krumphanzlovej (1961, 544-549), Z. Smetánku (2003, 80-83), S. Tettamanti (1975, 112) a pod. Pramene etnografického charakteru k danej téme a vysvetlenie tohto javu podávajú E. Horváthová (1993, 61), L. Chorváthová (1993, 77), A. Navrátilová (1996, 21-31) a pod. Takéto praktiky sa spomínajú aj v písomných prameňoch napríklad zo 14. stor. (*Zibrt* 1995, 23). Na základe analýzy skúmaného materiálu a jednotlivých znakov pohrebného ritu hrobov s kosákmi však nie je možné prikloniť sa k názoru, že tieto hroby by symbolizovali práve tieto praktiky. Hroby z obdobia včasného stredoveku, v ktorých sa nachádzal kosák, nevykazujú také znaky, podľa ktorých by sme mohli určiť protivampirickú funkciu.

²¹ Z etnografického materiálu poznáme množstvo rôznych príčin návratu revenanta (*Horváthová* 1993, 60, 61; *Kovács* 1944, 113; *Navrátilová* 1993, 69 a i.).

²² Tento predpoklad je v rozpore napríklad s názorom L. Kraskovskej (1958, 432), podľa ktorej sa do hrobov dávali iba rozložené predmety majúce symbolický význam.

Nevyriešenou ostáva v súvislosti s touto problematikou otázka zmeny funkcie kosáka v povelkomoravskom období. V tej dobe dochádza k zmene ukladania kosáka - poloha na panve už nie je prevládajúcou, ako to bolo v predchádzajúcich obdobiach. Zároveň sa mení aj inventár v hroboch. Tieto predmety sa menej vyskytujú v mužských hroboch. Keďže tvoria len 12-percentnú skupinu zo všetkých kosákov z hrobov, nie je možné zistiť, či dochádza k zmene funkcie tohto predmetu v hroboch, alebo ide o doznievanie „starej“ funkcie. Odpoveďou v tomto smere by mohlo byť sledovanie ukladania kosáka do hrobu v ďalších obdobiach. Kosáky v hroboch sa však v 10.-11. stor. prestávajú objavovať, čo podľa viacerých autorov súvisí s kresťanstvom.²³ Znovu sa objavujú až v hroboch na cintorínoch zo 16.-18. stor., pričom na základe etnografických prameňov možno predpokladať ukladanie kosáka do hrobu aj v neskoršom období. Podľa P. Somogyiho (1982, 1999) sa tento zvyk udržal až do 20. stor. „bez starého obsahu, ale rovnakej formy“. Na rozdiel od včasnostredovekých hrobov s kosákmi sa na novovekých cintorínoch objavuje tento predmet len sporadicky,²⁴ čo skresľuje štatistické vyhodnotenie a zároveň sťažuje vytvorenie všeobecných záverov.

Na základe publikovaného materiálu a zároveň málopočetnosti tejto skupiny nie je možné skúmať všetky znaky hrobov s kosákmi z obdobia 16.-18. stor., ktoré sú spomínané v súvislosti so včasnostredovekými. Jedným zo sledovaných znakov je orientácia hrobov s kosákmi v novoveku. Sledované hroby mali veľmi rozdielnú orientáciu: Z-V, V-Z, S-J.

Rovnako ako pri včasnostredovekých hroboch s kosákmi, aj v novovekých boli takmer všetky kosáky uložené na tele mŕtveho. Poloha kosáka v hrobe nebola jednotná, pričom vo väčšine prípadov ju nebolo možné určiť. V hrobe 2/73 zo Smoleníc sa kosák nachádzal v mieste panvy (Dušeková 1980, 449), v hrobe 1565 z Krásna bol na ľavej hornej končatine (Krupica 1978, 271) a v hrobe 89 zo Žiliny bol umiestnený z vonkajšej strany ľavej dolnej končatiny (Moravčík 2001, 5, obr. 2). Na základe týchto výsledkov nie je možné určiť prevládajúcu polohu kosáka v hroboch. Na druhej strane však možno konštatovať, že v porovnaní so včasnostredovekými hrobmi s kosákom sa v období 16.-18. stor. nevyskytli žiadne nové polohy ukladania tohto náradia v hroboch.²⁵

Kosák sa vyskytoval v hroboch aj v tomto období, a to tak u dospelých, ako aj u detí. Vek ani pohlavie jedincov na základe publikovaného materiálu nie je možné vo väčšine prípadov určiť. Kosáky sa vkladali do hrobov bez výbavy alebo do hrobov s málo početnou výbavou (strelka, mince), čo však súvisí s pohrebným rítom tohto obdobia. Z hľadiska typológie sa v hroboch zo 16.-18. stor. objavujú kosáky tzv. stredovekých tvarov III d, ktoré tiež primárne slúžili na žatie obilia (Beranová 1975, 21-23). Vo väčšine prípadov sa zachovala väčšia časť kosáka alebo aj celý kosák, podobne ako z obdobia včasného stredoveku.

Z týchto výsledkov vyplýva, že kosáky v hroboch sa objavujú v období 16.-18. stor. v tých istých polohách na mŕtvom, ako to bolo vo včasnom stredoveku, a tiež sa vyskytujú u dospelých aj u detí. Toto náradie, podobne ako včasnostredoveké, slúžilo primárne na žatie obilia a vo väčšine prípadov sa do hrobu vkladali takmer celé exempláre, resp. ich väčšie časti. Tieto výsledky nabádajú predpokladať pretrvávajúcu, resp. znovu sa objavujúcu funkciu kosáka v hrobe, ako predmetu slúžiacemu na magicko-rituálne úkony. Túto domnienku však nie je možné potvrdiť kvôli nízkemu počtu takýchto kosákov a kvôli absencii podrobnejších informácií. K predchádzajúcej hypotéze by však mohol prispieť fakt, že zvyk vkladať kosáky do hrobov pretrváva až do novoveku, pričom na základe etnografických výsledkov sa funkcia kosáka v hrobe najčastejšie spája tiež s poverami a protirevenantskými praktikami. To by znamenalo prežívanie, resp. znovuoobjavenie sa tohto pohanského zvyku aj v novoveku.

ZÁVER

Kosák z obdobia včasného stredoveku, primárne slúžiaci na žatie obilia, sa na území dnešného Slovenska objavuje aj v hroboch od druhej polovice 7. stor. po druhú tretinu 10. stor.

Príчины ukladania kosáka do hrobu nie sú doposiaľ jednoznačne objasnené, pričom existuje niekoľko skupín názorov na túto funkciu (kosák ako symbol poľnohospodárstva, symbol majetku, resp. majetkového postavenia jedinca, symbol vojenstva, predmet s magickým poslaním, resp. s určitou magicko-rituálnou funkciou).

²³ Z pohrebného rítu miznú niektoré „pohanské zvyky“ - vkladanie potravy do hrobu, pohreby jazdca a koňa, vkladanie železných predmetov na odohnanie zlých duchov a na ochranu mŕtvych, z vampirických sa vytráca odrezanie dolných častí dolných končatín a pod. (Tettamanti 1975, 112). Niektoré pohanské zvyky sa však zachovali počas celého stredoveku a pretrvali až do novoveku. O týchto zvykoch a poverách sa dozvedáme tak z archeologických dokladov, ako aj z písomných prameňov (Zibrt 1995).

²⁴ Z územia dnešného Slovenska poznáme šesť cintorínov s nálezmi kosákov v hroboch: Gortva (Drenko 1994), Kostofany pod Tribečom (Habovštiak 1966), Krásno (Krupica 1978), Martin (Budinský-Krička 1942-1943; 1944), Smolenice (Dušeková 1980), Žilina (Moravčík 2001).

²⁵ Polohy kosáka v nami sledovaných hroboch sú uvedené nižšie - v Katalógu pohrebísk a hrobov s výskytom kosákov. Ich nálezy v oblasti skeletu pochovaného sú uvádzané písmenami A-F, teda zhodne so schémou na obr. 4.

Na vyslovenie predpokladu o funkcii kosáka v hrobe napomáha analýza pohrebísk s výskytom hrobov s týmito predmetmi (charakter pohrebiska, počet hrobov s kosákmi v porovnaní s celkovým počtom hrobov na konkrétnom pohrebisku, priestorová analýza a i.), analýza jednotlivých znakov hrobov s kosákmi (orientácia pochovaného, vek a pohlavie, hrobový inventár), ako aj charakteru samotných kosákov (stav zachovania, typ kosáka).

Z analýzy vyplýva, že kosáky pochádzajú z kostrových pohrebísk, väčšinou z plochých, pričom jeden hrob obsahoval takmer vždy jeden kosák. Tieto hroby v rámci pohrebiska predstavujú len malý počet, nie sú nijako zvlášť označené ani vyčlenené od ostatných hrobov. Ďalšie znaky hrobov s kosákmi (orientácia, hrobový inventár, umiestnenie v rámci pohrebiska) tiež nevykazujú rozdielnosti v porovnaní s ostatnými hrobmi na konkrétnom pohrebisku.

Zvyk ukladať kosáky do hrobu nie je podmienený vekom, pohlavím, sociálnym postavením a pravdepodobne ani etnickou príslušnosťou pochovaného jedinca.

Do hrobu v období včasného stredoveku sa vkladal kosák s odsadenou rukoväťou, väčšinou slúžiaci primárne na žatie obilia, čiže obilný kosák.

Na základe prevládajúcej polohy hrobov s kosákmi, stavu zachovania tohto druhu náradia a čiastkových, vyššie spomenutých výsledkov možno ďalej predpokladať, že kosák v hrobe z obdobia včasného stredoveku slúžil na určité magicko-rituálne úkony, konkrétne azda súvisiace s poverami a s protirevenantskými praktikami. Jednou z nich mohla byť snaha o zabránenie pohybu mŕtveho, čomu nasvedčuje prevládajúca poloha kosáka v hrobe. Stav zachovania týchto predmetov naznačuje magický význam kosáka, ktorý mohol slúžiť ako obetný dar. Okrem toho mohol slúžiť aj na iné, zatiaľ neobjasnené úkony, ktoré na základe archeologického materiálu nie je možné doložiť.

V období 10.-11. stor. sa zvyk ukladať kosáky do hrobov vytráca a v 12. až 15. stor. úplne absentuje, čo pravdepodobne súvisí s kresťanskou vierou. Kosáky sa z neznámych príčin opäť objavujú v inventári hrobov zo 16.-18. stor., a to s podobným charakterom ako kosáky v hrobách z obdobia včasného stredoveku. Skúmané parametre vykazujú podobné výsledky ako u včasnostredovekých kosákov z hrobov. Na základe tohto výsledku sa domnievam, že kosák uložený v hrobe mal aj v tomto období podobný, resp. rovnaký účel ako vo včasnom stredoveku. Ľudová tradícia a etnografický materiál dokladajúci tento zvyk do 20. stor. s rovnakou funkciou uvedený predpoklad len posilňujú.

KATALÓG POHREBÍSK A HROBOV S VÝSKYTOM KOSÁKOV

Súčasný stav bádania, stav publikovania a úroveň dostupnosti nepublikovaného materiálu umožňuje zosumarizovať 85 kosákov vyskytujúcich sa vo včasnostredovekých hrobách z 38 pohrebísk na území dnešného Slovenska.

Katalóg obsahuje súpis všetkých pohrebísk s výskytom kosáka v hrobe a poskytuje čitateľovi také informácie o danom pohrebisku, ktoré sú potrebné pri spracovaní danej problematiky. Náleziská sú zoradené v abecednom poradí, pričom poradové číslo lokality je zhodné s číslom na mape (obr. 1). Za číslom lokality je uvedený jej aktuálny administratívny názov, miestna časť, poloha a správna jednotka - okres. Nasleduje charakteristika náleziska (typ pohrebiska, bližšie informácie o pohrebisku), datovanie pohrebiska v absolútnych dátach (ak je viac názorov na datovanie, uvádzam všetky), literatúra a pramene (publikované údaje, ústne informácie o pohrebisku).

V rámci konkrétneho pohrebiska sú v katalógu uvedené a bližšie opísané hroby, v ktorých sa našiel kosák. Nasledujú informácie o hrobe (datovanie, bližšia charakteristika, orientácia), informácie o pochovanom ľudsom jedincovi (pohlavie a vek), o ďalších nálezoch v hrobe (ostatné nálezy), informácie o kosáku (poloha, resp. miesto výskytu v hrobe, stav zachovania, typ podľa odsadenia rukoväti a podľa funkcie), informácie o zdrojoch získaných poznatkov (literatúra a pramene) a informácia o mieste uloženia predmetu. Poznámka má doplnujúci charakter - obsahuje informácie, ktoré neboli zaradené do predchádzajúcich skupín.

1. Bernolákovo, poloha Šakoň, okres Senec

Birituálne pohrebisko z 8. stor. (*Kraskovská 1962; Zábojník 2004, 77*).

Hrob 18

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: VSV-ZJZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na pravom boku pochovaného, medzi panvovou kosťou a pravou hornou končatinou.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1962, 429, obr. IV: 7; Zábojník 1995, obr. 2.*
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.

2. Bešeňov I, poloha Papföld, okres Nové Zámky

Kostrové pohrebisko z druhej polovice 10. stor. (*Kraskovská 1958*).

Hrob 66

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.

- Pohlavie a vek pochovaného: ?, infans.
- Ostatné nálezy: -
- Poloha kosáka v hrobe: A - pri lebke pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: väčší fragment, trň a časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou,?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1958*, 426, tab. VII: 27; M. Hanuliak - ústna informácia o datovaní hrobu.
- Miesto uloženia: ?

Hrob 80

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 3 záušnice, pracka.
- Poloha kosáka v hrobe: B - pri lakti pravej hornej končatiny pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: väčší fragment, trň a časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1958*, 427, obr. 5; tab. VI: 12; M. Hanuliak - ústna informácia o datovaní hrobu.
- Miesto uloženia: ?

Hrob 139

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: -
- Poloha kosáka v hrobe: E - medzi stehennými kosťami pochovaného, hrotom nadol.
- Stav zachovania kosáka: úlomok, časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1958*, 431, obr. 10, tab. VII: 25; M. Hanuliak - ústna informácia o datovaní hrobu.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: Fotodokumentácia v citovanej literatúre je nekvalitná, preto nie je možné uviesť bližšie informácie o predmete.

3. Bešeňov II, poloha Sírövölgy, okres Nové Zámky

Kostrové pohrebisko z 9.-10. stor. (*Nevizánsky 1979*).

Hrob 9

- Datovanie: koniec 9. stor. až prvá tretina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 5 kresacích kamienkov, oslička, pracka, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: E - hrot na hornom klbe ľavej stehennej kosti pochovaného, oblúkom dohora, kosák mimo kostry.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný?
- Literatúra a pramene: *Nevizánsky 1979*, 377, obr. I: 7.
- Miesto uloženia: ?

4. Borovce, poloha Rakovická ul., okres Piešťany

Hrob z 9. stor. na rozsiahlom pohrebisku.

Hrob, číslo neuvedené

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, výklenkový.
- Orientácia: ?
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: ?
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: ?
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: nepublikované; S. Staššíková-Štukovská - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

5. Bratislava I, miestna časť Devín, poloha Za kostolom, okres Bratislava

Pohrebisko z 9. stor. (*Plachá/Hlavicová/Keller 1990*).

Hrob 4

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 nádoby, náhrdelník, 4 náušnice, nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: E - na vnútornej strane ľavej stehennej kosti pod panvou, trň pri ľavej hornej končatine pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: väčší fragment, časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Plachá/Hlavicová/Keller 1990*, 38, tab. 4: 4.
- Miesto uloženia: ?

Hrob 19

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: kovanie, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: E - medzi dolnými končatinami v lýtkovej časti, cez holenné kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, časť trňa odložená.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Plachá/Hlavicová/Keller 1990*, 42, obr. F39, tab. 6: 19.
- Miesto uloženia: Mestské múzeum Bratislava (inv. č. A2540).

6. Bratislava II, miestna časť Devínska Nová Ves, poloha Pri tehelni, okres Bratislava

Pohrebisko z druhej polovice 7. stor. až 8. stor. (*Eisner 1952; Zábojník 2004*, 79).

Hrob 24

- Datovanie: druhá polovica 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.

- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: zlomky, časť trňa a časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Eisner 1952*, 15, obr. 6: 5; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie hrobu určil J. Zábojník.

Hrob 58

- Datovanie: druhá polovica 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: A - v okolí lebky pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, hrot je odlomený.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Eisner 1952*, 20, obr. 11: 4; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie hrobu určil J. Zábojník.

Hrob 697

- Datovanie: druhá polovica 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: -
- Poloha kosáka v hrobe: C - trň na pravej panvovej kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý kosák.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Eisner 1952*, 150, obr. 62: 2; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie hrobu určil J. Zábojník.

Hrob 814

- Datovanie: druhá polovica 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: kosti z ovce, pracka, železný predmet.
- Poloha kosáka v hrobe: pôvodne na ľavom boku tela pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: fragment, časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: ?, obilný.
- Literatúra a pramene: *Eisner 1952*, 174, obr. 110: 8; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie hrobu určil J. Zábojník.

Hrob 878

- Datovanie: druhá polovica 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, jazdecký.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 nákončia, železná pracka, 4 malé bronzové kovania, bronzový krúžok, bronzový kotúč, 2 nože, železná strela, vedro, 2 faléry, 8 puklíc, bronzový pliešok.
- Poloha kosáka v hrobe: 145 cm od dolného boku skeletu koňa, naľavo od osi hrobu.
- Stav zachovania kosáka: úlomok, časť čepele.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Eisner 1952*, 189, obr. 91: 5; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Kosák bol pravdepodobne sekundárne využitý ako kresadlo.

7. Bratislava III, miestna časť Záhorská Bystrica, poloha Lokvy pri Morave, okres Bratislava

Pohrebisko z konca 7. stor. až 8. stor. (*Kraskovská 1972*; *Zábojník 2004*, 83, 84).

Hrob 48

- Datovanie: koniec 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus?
- Ostatné nálezy v hrobe: nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: na dne hrobu, bližšie nie je určené.
- Stav zachovania kosáka: úlomok, časť trňa.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1972*, 18, obr. 18: 5; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie určil J. Zábojník. Zlý stav skeletu zapríčinili prírodné podmienky.

Hrob 68

- Datovanie: koniec 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: neuvedená.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: v strede, pri južnej stene hrobovej jamy.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1972*, 20, obr. 21: 5; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie určil J. Zábojník. Zlý stav skeletu zapríčinili prírodné podmienky.

Hrob 84

- Datovanie: koniec 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus?
- Ostatné nálezy v hrobe: hrniec, časti vedra, bronzový plech.
- Poloha kosáka v hrobe: vo východnej časti hrobu.
- Stav zachovania kosáka: zlomok.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1972*, 22, obr. 26: 8; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie určil J. Zábojník. Zlý stav skeletu zapríčinili prírodné podmienky.

Hrob 244

- Datovanie: koniec 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, 6 streliek, 2 železné zlomky, časti vedra, bronzové kovanie.
- Poloha kosáka v hrobe: jeden zlomok pri západnej stene a druhý pri južnej stene hrobovej jamy.
- Stav zachovania kosáka: 2 zlomky čepele.
- Typ a funkčná typológia: ?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1972*, 45, obr. 47: 1; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie určil J. Zábojník. Zlý stav skeletu zapríčinili prírodné podmienky.

Hrob 256

- Datovanie: koniec 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: hrniec, vrták.
- Poloha kosáka v hrobe: na dne, v strede hrobovej jamy.
- Stav zachovania kosáka: celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Kraskovská 1972*, 50, obr. 51: 2; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologické múzeum SNM, Bratislava.
- Poznámka: Datovanie určil J. Zábojník. Zlý stav skeletu zapríčinili prírodné podmienky.

8. Bučany, poloha na južnom okraji intravilánu obce, okres Trnava

Pohrebisko z 10. stor. (*Hanuliak 1993*).

Hrob 32

- Datovanie: prvá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: neuvedená.

- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus?
- Ostatné nálezy v hrobe: záušnica, náušnica, 265 korálikov.
- Poloha kosáka v hrobe: C - priečne na panve pochovanej, hrotom nadol.
- Stav zachovania kosáka: zachovaný v 6 fragmentoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Hanuliak 1993*, 88, obr. 6: 3; 16: 11; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Datovanie hrobu určil M. Hanuliak.

9. Čakajovce, poloha Kostolné, okres Nitra

Pohrebisko z konca 8. stor. až začiatku 12. stor., kosáky sú z hrobov z polovice 9. stor. až začiatku 10. stor. (*Rejholcová 1995a; 1995b*).

Hrob 291

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, maturus II.
- Ostatné nálezy v hrobe: radlica, časti vedra, 3 nože, kresadlo, britva, kresacie kamienky, 2 pracky, objímka, 2 železné šidlá, neurčitý predmet, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na ľavej panvovej kosti pochovaného, hrotom nahor.
- Stav zachovania kosáka: celý, v mieste ohybu čepele bolo viac vrstiev zakonzervovaného textilu.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1995b*, 32, tab. LI: 3; CXXXII: 3.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Podľa citovanej autorky ide o hrob remeselníka.

Hrob 489

- Datovanie: začiatok až druhá tretina 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JV-SZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, adultus I.
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 bronzové pukličky, nôž, časti vedra, kosti kury.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na pravej panvovej kosti pochovaného, hrotom nadol.
- Stav zachovania kosáka: celý, na trní sa zachovali zvyšky rukoväti z javorového dreva (*Acer sp.*), na oboch stranách čepele zvyšky vrstiev plátna.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1995b*, 53, tab. LXXVIII: 4; CXXXVI: 4.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 755

- Datovanie: začiatok až druhá tretina 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: VJV-ZSZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, maturus II.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, časti vedra, kosti kury.

- Poloha kosáka v hrobe: C - na bedrových kĺboch pochovaného, hrotom nahor.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1995b*, 82, tab. CXVII: 2; CXLIII: 2.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 764

- Datovanie: začiatok až druhá tretina 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JV-SZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, senilis.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, časti vedra, nádoba, kosti kury, popol, uhličky.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na pravej panvovej kosti pochovaného, hrotom nahor.
- Stav zachovania kosáka: 2 fragmenty, časť čepele a odlomený trň, na čepeli sa zachovala viacnásobná vrstva zakonzervovaného textilu.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1995b*, 84, tab. CXX: 1, 2; CXLV: 1
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 788

- Datovanie: začiatok až druhá tretina 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SV-JZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matusus II - senilis.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, sekera-bradatica, časti vedra, ostrohy, pracky, nákončia, prevliečky, kosti kury.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na krížnej kosti, s hrotom na ľavej panvovej kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovali sa aj zvyšky rukoväti z javorového dreva (*Acer sp.*) a na čepeli zvyšky textilu.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1995b*, 88, tab. CXXVI: 11; CXLVI.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

10. Čataj, poloha Zemanské Gejzove, okres Senec

Pohrebisko z konca 7. stor. až 8. stor. (*Zábojník 2000*; 2004, 85).

Hrob 61

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, praslen, 9 korálikov, časti vedra.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na ľavých rebrových kostiach, nad ľavou panvovou kosťou pochovej, hrotom nadol.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovaný v 6 fragmentoch.

- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Zábojník 1995*, obr. 4; J. Zábojník - ústna informácia o nepublikovanom materiáli.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Kvalita nepublikovanej fotodokumentácie neumožnila daný predmet bližšie špecifikovať.

Hrob 80

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: VSV-ZJZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: náušnica.
- Poloha kosáka v hrobe: C - nad panvovou kosťou pochovaného, hrot smerom k chrbtovej kosti.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovaný v 3 fragmentoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Zábojník 1995*, obr. 4; J. Zábojník - ústna informácia o nepublikovanom materiáli.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Kvalita nepublikovanej fotodokumentácie neumožnila daný predmet bližšie špecifikovať.

Hrob 115

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, jazdecký (kôň na ľavej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matusus.
- Ostatné nálezy v hrobe: garnitúra opaska, nôž, kosák, obruče, uzda, strmeň, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: F - z vonkajšej časti chodidla ľavej hornej končatiny pochovaného, hrotom nadol, oblúk smeroval k dolnej končatine.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou.
- Literatúra a pramene: *Zábojník 2000*, 330, tab. 4; 5: 3; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 115

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, jazdecký (kôň na ľavej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matusus.
- Ostatné nálezy v hrobe: garnitúra opaska, nôž, kosák, obruče, uzda, strmeň, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: F - z vonkajšej časti chodidla ľavej dolnej končatiny, hrotom nadol, oblúk smeroval k nohe pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: fragment, časť čepele s hrotom.
- Typ a funkčná typológia: ?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Zábojník 2000*, 330, tab. 4; 5: 4; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 118

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JV-SZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 pracky, nôž, kresacie kamienky.
- Poloha kosáka v hrobe: C - pri pravej panvovej kosti, hrotom nadol, oblúk pri panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: zachovaný v 3 fragmentoch, koniec hrotu chýba.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: Nepublikované; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 187

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, jazdecký (kôň na ľavej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: hrot šípu, železné predmety, 2 strmene, železný fragment.
- Poloha kosáka v hrobe: C - nad panvou v oblasti brucha pochovaného, hrot na ľavej ruke, oblúk smeroval nahor.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, hrot je odlomený, zachované zvyšky tkaniny nie je možné bližšie špecifikovať.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: Nepublikované; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 222

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, jazdecký (kôň na ľavej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž?, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: bojový nôž, garnitúra opaskových kovaní, časti vedra, železný hrot šípu, zubadlo, 2 strmene.
- Poloha kosáka v hrobe: E - medzi stehennými kosťami, s hrotom pri ľavej stehennej kosti pochovaného, cez kosák bol priečne položený bojový nôž.
- Stav zachovania kosáka: celý, so zachovanými zvyškami tkaniny, ktoré však nie je možné bližšie špecifikovať.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: Nepublikované; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

11. Červeník, poloha Kopec, okres Hlohovec

Pohrebisko z druhej tretiny 10. stor. (Točík 1968a, 17-20).

Hrob 4

- Datovanie: druhá tretina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.

- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 10 strieborných plechových kovaní, 2 strieborné náramky, zlomky železa, obrúče, zlomky strieborného plechu, 10 korálikov, strieborný gombík, náušnice, kotúč, črepy.
- Poloha kosáka v hrobe: E - cez lýtkové kosti, hrot pri pravej hornej končatine smeroval nadol a trň k pravému kolenu.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, kus trňa odlomený, zachované sú zvyšky dreva z rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: Müller 1982, 52; Točík 1968a, 18, obr. 7: 2, tab. IX: 13.
- Miesto uloženia: ?

12. Čierny Brod, poloha Šiškadomb, okres Galanta

Pohrebisko z 8. stor. (Veličik 1969; Zábojník 2004, 87; 2006).

Hrob 44

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve, čepeľ na ľavej panvovej kosti a trň na pravej stehennej kosti pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: čepeľ v zlomkoch, trň odlomený.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: Veličik 1969, 317; Zábojník 2006, 101; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta.

13. Košice, miestna časť Šebastovce, poloha Lapiše, okres Košice

Pohrebisko z 8. stor. až začiatku 9. stor. (Budinský-Krička/Točík 1991; Zábojník 2004, 96).

Hrob 307

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: VSV-ZJZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matusus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: E - na stehenných kostiach, hrot na ľavej stehennej kosti pochovaného, oblúk smeroval nadol.
- Stav zachovania kosáka: celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: Budinský-Krička/Točík 1991, 62, obr. 24, tab. XLII: 2; Longauerová/Kocich/Longauer 1995; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Východoslovenské múzeum, Košice.
- Poznámka: V citovanej literatúre je publikovaná štruktúra materiálu kosáka.

14. Malé Kosihy, poloha Horné Konopnice, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 10.-11. stor. (*Hanuliak 1994*).

Hrob 25

- Datovanie: 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, infans III.
- Ostatné nálezy v hrobe: prsteň.
- Poloha kosáka v hrobe: B - na vnútornej časti ľavej ramennej kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: zlomok.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Hanuliak 1994*, 118, tab. VI: A.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

15. Michal nad Žitavou, poloha Domovina, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 9.-10. stor. (*Točík 1971*, 191-199).

Hrob 39

- Datovanie: 9.-10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, hrot oštepú, časti vedra, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: E - z vonkajšej strany pravej lýtkovej kosti pochovaného, hrotom nahor.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 197, obr. 72, tab. LIV: 12.
- Miesto uloženia: ?

16. Nitra, poloha Dolnozoborská cesta, okres Nitra

Pohrebisko z druhej polovice 9. stor. až polovice 10. stor. (*Chropovský 1978*).

Hrob 25

- Datovanie: druhá polovica 9. stor. až polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: C - v brušnej časti pochovaného, oblúkom nahor.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: ?, obilný.
- Literatúra a pramene: *Chropovský 1978*, 103, tab. VIII: 12.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: V dôsledku nekvalitnej fotografie v publikácii nie je možné bližšie určiť znaky kosáka.

17. Nové Zámky I, poloha Belohorského záhrada, okres Nové Zámky

Pohrebisko z konca 7. stor. až 8. stor. (*Čilinská 1966*; *Zábojník 2004*, 102).

Hrob 112

- Datovanie: druhá polovica až druhá tretina 8. stor.

- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: praslen, 5 sklenených korálikov, nôž, ihelník, železný krúžok, bronzový prsteň, kovanie, nádoba, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve, tŕň ležal na pravej ruke a čepeľ na panve pochovanej, oblúk smeroval nadol.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1966*, 27, obr. 2, tab. XXIX: 8; *Zábojník 1995*, 241.
- Miesto uloženia: ?

Hrob 133

- Datovanie: druhá polovica až druhá tretina 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzový prsteň, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného jedinca.
- Stav zachovania kosáka: viac fragmentov.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1966*, 30, tab. XXXI: 3; *Zábojník 1995*, 241, obr. 11.
- Miesto uloženia: ?

Hrob 493

- Datovanie: druhá polovica až koniec 7. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: železný predmet, pracka, praslen, hrniec, škrapina z vajca.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na pravej strane skeletu nad panvou pochovanej, oblúkom nahor.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovali sa aj zvyšky drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1966*, 96, obr. 2, tab. LXXIII: 5; *Zábojník 1995*, 241, obr. 11.
- Miesto uloženia: ?

18. Nové Zámky II, poloha pri Somorayovej ceste na juhovýchodnom okraji obce, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 10.-12. stor. (*Rejholcová 1974*).

Hrob 54

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: -
- Poloha kosáka v hrobe: B - v oblasti hrudníka pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.

- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1974*, 439, tab. IV: 10; *Müller 1982*, 159; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: V pôvodnej publikácii (*Rejholcová 1974*) mierka nezodpovedá publikovaným parametrom.

19. Obid, poloha Fényesárok, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 8. stor. (*Zábojník 2004*, 103).

Hrob 120

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, dvojhrob (po ľavej strane skelet dieťaťa).
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, matusus.
- Ostatné nálezy v hrobe: pracka, nôž, keramika.
- Poloha kosáka v hrobe: A - pri hlave, na ľavej strane lebky pochovaného muža.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Zábojník 1995*, obr. 17; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

20. Radvaň nad Dunajom I, miestna časť Žitava, poloha Dunára düllő, okres Komárno

Pohrebisko z konca 7. stor. až 8. stor. (*Budinský-Krička 1956*; *Zábojník 2004*, 106).

Hrob 14

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: jazdecký (kôň na pravej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: V-Z.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 5 falér, bonzové nákončie, 3 kotúčové gombíky, oštep, nádoba, 2 pracky, 2 nože, 6 kovaní, bronzový krúžok, bronzová objímka.
- Poloha kosáka v hrobe: C - nad panvou, oblúkom nahor, hrot bol nad pravou panvovou kosťou pochovaného muža.
- Stav zachovania kosáka: zlomky.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Budinský-Krička 1956*, 21, obr. 7, tab. XX: 8; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: Hrob bol dodatočne otvorený v strede, iba miesta v páse bojovníka boli takmer nedotknuté.

21. Rovinka, poloha Nové pole, okres Senec

Pohrebisko z druhej polovice 10. stor. (*Němejcová-Pavúková 1962*).

Hrob 3

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, infans.
- Ostatné nálezy v hrobe: -
- Poloha kosáka v hrobe: D - pri pravom lakti pochovaného.

- Stav zachovania kosáka: 3 zlomky.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Němejcová-Pavúková 1962*, 657, obr. 225: 3.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: Zachovali sa zvyšky viackrát preloženej prehrdzavenej tkaniny; v uvedenej literatúre sa spomína aj rozbor zvyškov tkaniny.

22. Skalica, poloha Kopečnica, okres Skalica

Pohrebisko z 9. stor. až začiatku 10. stor. (*Budinský-Krička 1959*).

Hrob 1, mohyla 8

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový (mohyla obsahovala 2 hroby).
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 6 náušnic, bronzový gombík, prívesok, koráliky, 3 nože, prstene, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: v severnom rohu hrobu.
- Stav zachovania kosáka: väčší fragment čepele.
- Typ a funkčná typológia: ?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Budinský-Krička 1959*, 66, tab. XVII: 17; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: V pôvodnej literatúre sa nachádza opis viacerých častí kosáka, ale publikovaný je iba obrázok časti čepele.

23. Svätý Peter, poloha Malé lúky (Kisrét), okres Komárno

Pohrebisko z druhej polovice 9. stor. až prvej štvrtiny 10. stor. (*Béres 1995*).

Hrob 24

- Datovanie: druhá polovica 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 nádoby.
- Poloha kosáka v hrobe: E - trň položený cez ľavú lýtkovú kosť, čepeľ z vonkajšej časti skeletu pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Béres 1995*, 116, obr. 4; 18: 10.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Publikované parametre kosáka a mierka k obrázku nie sú totožné.

Hrob 40

- Datovanie: druhá polovica 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, dospelý.
- Ostatné nálezy v hrobe: časti vedra, nôž, črepy, 2 prasleny.
- Poloha kosáka v hrobe: E - pri pravej stehennej kosti pochovaného.

- Stav zachovania kosáka: takmer celý, zachovali sa aj stopy po drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Béres 1995*, 119, obr. 13: 4; 22: 14.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 44

- Datovanie: druhá polovica 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: črepy.
- Poloha kosáka v hrobe: C - v mieste brušnej dutiny nad panvou, hrot smeroval dole ku krížnej kosti, trň k ľavej ruke pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, zachovali sa aj stopy po drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Béres 1995*, 119, obr. 22: 7, 9.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 64

- Datovanie: druhá polovica 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 nože, nádoba, časti vedierka.
- Poloha kosáka v hrobe: C - v miestach brušnej dutiny, cez ľavé predlaktie, s trňom k laktu pravej hornej končatiny pochovaného, oblúkom nahor.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Béres 1995*, 124, obr. 28: 4, 7.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

24. Šaľa I, poloha Duslo, okres Šaľa

Pohrebisko z 8. stor. (*Čilinská 1973a*).

Hrob 160

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: ?
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: ?
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973a*, 532; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta.

25. Šaľa II, miestna časť Veča, poloha Vizállás, okres Šaľa

Pohrebisko z poslednej štvrtiny 7. stor. až prvej polovice 8. stor. (*Točík 1993; Zábojník 2004*, 110).

Hrob 62

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.

- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, pracka, kovanie, kresadlo.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na ľavej panvovej kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: fragment, časť čepele s časťou trňa.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Točík 1993*, 105, obr. 9: 4; 22: 2; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta.

26. Štúrovo, poloha Vojenské cvičisko, okres Nové Zámky

Pohrebisko z druhej polovice 7. stor. až 8. stor. (*Točík 1968b; Zábojník 2004*, 111).

Hrob 38

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.?
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: oštep, hrot šípu, ocielka, kresací kamienok, železná pracka, železný krúžok, nôž, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: F - pod chodidlami, oblúkom nadol, hrot pri pravom chodidle pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Müller 1982*, 178; *Točík 1968b*, 20, obr. 9; tab. XX: 18.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 258

- Datovanie: prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: jazdecký (kôň na ľavej strane jazdca, rovnaká orientácia).
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž?, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, 2 oštepky, sekera, ocielka, bronzové pútko, nádoba, zubadlo, 2 strmene, 3 pracky, 2 hroty šípu, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: E - z vonkajšej strany ľavej stehennej kosti pochovaného, hrotom nahor.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovali sa aj stopy po drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Müller 1982*, 178; *Točík 1968b*, 67, obr. 33, tab. LI: 9.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

27. Trnovec nad Váhom, miestna časť Horný Jatov, poloha Remízka, okres Šaľa

Pohrebisko z 9. stor. až začiatku 11. stor. (*Točík 1971*).

Hrob 32

- Datovanie: tretia tretina 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?

- Ostatné nálezy v hrobe: krúžok, časti vedra.
- Poloha kosáka v hrobe: E - medzi kolenami, hrot aj trň na pravej nohe pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 139, tab. XXI: 1; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depónované: Trnovec nad Váhom.

Hrob 33

- Datovanie: tretia tretina 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: časti vedra, nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve, hrot smeroval k pravej hornej končatine, čepeľ cez panvu pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 140, tab. XXI: 17; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depónované: Trnovec nad Váhom.
- Poznámka: V publikácii je kosák pravdepodobne zle zrekonštruovaný.

Hrob 149

- Datovanie: tretia tretina 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 149, tab. XXVII: 33; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depónované: Trnovec nad Váhom.

Hrob 421

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ?
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, oslička, črepy.
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: časť čepele s hrotom.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 171, tab. XXXIX: 11; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depónované: Trnovec nad Váhom.

Hrob 556

- Datovanie: tretia tretina 9. stor. až prvá štvrtina 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.

- Pohlavie a vek pochovaného: muž?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, časti vedra, fragment meča, ocielka, 3 kresadlá.
- Poloha kosáka v hrobe: F - medzi chodidlami pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Točík 1971*, 183, obr. 52, tab. XLV: 33; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depónované: Trnovec nad Váhom.

28. Tvrdosovce, poloha Halomi domb, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 9. stor. až prvej polovice 10. stor. (*Kraskovská/Paulík 1978*).

Hrob 23/75

- Datovanie: 9. stor. až prvá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: hrniec, nôž, praslen, sklenené koráliky.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve priečne, hrot smerom nadol, k ľavej stehennej kosti.
- Stav zachovania kosáka: zlomok čepele s časťou trňa.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská/Paulík 1978*, 92, obr. 6, tab. V: 12.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

Hrob 33/75

- Datovanie: 9. stor. až prvá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: obruč vedra, 2 bronzové náušnice.
- Poloha kosáka v hrobe: D - v mieste ľavého zápästia pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: malý zlomok.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Kraskovská/Paulík 1978*, 96, obr. 6.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Publikácia neobsahuje dostatok informácií na zaradenie predmetu ku kosákovi.

29. Úľany nad Žitavou, poloha Agač, okres Nové Zámky

Pohrebisko z 9.-11. stor., hrob s kosákom je z prvej polovice 9. stor. (*Liptáková 1963*).

Hrob 27

- Datovanie: prvá polovica 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzová náušnica, praslen, 2 nádoby.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve, oblúk smerom nahor, trň pri pravej ruke.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.

- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Liptáková 1963*, 228, obr. 8, tab. 7: 16; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

30. Valaliky, miestna časť Všetechsvätých, poloha Koscelné, okres Košice-okolie

Pohrebisko z 8. stor. až začiatku 9. stor. (*Pástor 1982; Zábojník 2004*, 113).

Hrob 88

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: V-Z.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzová náušnica, nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Pástor 1982*, 316, obr. 15: 9; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Východoslovenské múzeum, Košice.

31. Veľké Hoste, poloha Chrástek, okres Bánovce nad Bebravou

Mohylník z 8.-9. stor. (*Porubský 1955*).

Hrob, mohyla 5

- Datovanie: koniec 8. stor. až prvá polovica 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, mohylový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: sekera, nôž, 3 hrncovité nádoby.
- Poloha kosáka v hrobe: C - v páse pochovaného, priečne.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, bez jadra, skorodovaný.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Porubský 1955*, 222; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?

Hrob, mohyla 6

- Datovanie: koniec 8. stor. až prvá polovica 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: dvojhrob, kostrový, mohylový, stopy žiaru.
- Orientácia: SSZ-JJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, kresadlo, sekera, časti vedra, hrot kopije, 2 železné ostrohy, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: C - v páse pochovaného, priečne.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Porubský 1955*, 223; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?

Hrob, mohyla 9

- Datovanie: koniec 8. stor. až prvá polovica 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, mohylový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: 19 sklenených korálikov, lunicový závesok, 2 nádoby.
- Poloha kosáka v hrobe: ?
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, zachovala sa aj časť drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Porubský 1955*, 224; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?

Hrob, mohyla 16

- Datovanie: prvá polovica 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový, mohylový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: hrniec, nôž, kresadlo, 14 ks kremenca, sekera, 2 ostrohy, časti vedra.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou?, obilný?
- Literatúra a pramene: *Porubský 1955*, 225, tab. VI: a; M. Hanuliak - ústna informácia.
- Miesto uloženia: ?

32. Veľký Cetín, poloha Pilišské, okres Nitra

Pohrebisko z 9. stor. (*Ruttkay/Ruttkayová 1998*).

Hrob 6

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: dvojhrob, kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, senilis.
- Ostatné nálezy v hrobe: nôž, bojový nôž, kamenná sekera, železné ostrohy.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na pravej strane panvy pochovaného, oblúk z vonkajšej strany skeletu.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý.
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Ruttkay/Ruttkayová 1998*, 142; M. Ruttkay - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.
- Poznámka: Po vybratí z hrobu sa kosák rozpadol.

33. Veľký Grob, poloha Za potoky, okres Galanta

Pohrebisko z 9. stor. (*Chropovský 1957*).

Hrob 87

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JV-SZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: nádoba, nôž, zlomky železa, oceľka.
- Poloha kosáka v hrobe: E - hrot cez pravú lýtkovú kosť, čepeľ pri ľavej lýtkovej kosti.

- Stav zachovania kosáka: celý, zachovali sa aj stopy po drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Chropovský 1957*, 183, obr. 9, tab. XVII: 3.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depované: Trnovec nad Váhom.

Hrob V/48

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JV-SZ.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: náušnica.
- Poloha kosáka v hrobe: B - v mieste hrudníka, pri pravom predlakti pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý, zachovali sa aj stopy po drevenej rukoväti.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Chropovský 1957*, 189, tab. XV: 5/48.
- Miesto uloženia: Vlastivedné múzeum, Galanta; depované: Trnovec nad Váhom.

34. Virt, poloha Kúpalisko, okres Komárno

Pohrebisko z druhej polovice 7. stor. až začiatku 8. stor. (*Točík 1992; Zábojník 2004*, 115).

Hrob 11

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až prvá polovica 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, juvenis.
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzový krúžok, železná pracka, nôž, nádoba, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: C - pod panvou, oblúk smerom nahor, trň cez pravú stehennú kosť pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Točík 1992*, 28, obr. 20: 6; 36: 15; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Archeologický ústav SAV, Nitra.

35. Vyškovce nad Ipľom, poloha Homokos, okres Levice

Pohrebisko z 8. stor. (*Nevizánsky 1991; Zábojník 2004*, 115).

Hrob 2

- Datovanie: 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzový krúžok, 3 koráliky, železné dláto, nádoba.
- Poloha kosáka v hrobe: B - v mieste hrudníka pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: väčší fragment, časť čepele a prilahlá časť trňa.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, ?

- Literatúra a pramene: *Nevizánsky 1991*, 104, tab. I: 9; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Tekovské múzeum, Levice.

36. Zemné, miestna časť Gúg, poloha na juhovýchodnom svahu miernej vyvýšeniny, okres Nové Zámky

Pohrebisko z druhej polovice 10. stor. (*Rejholcová 1979*).

Hrob 52

- Datovanie: druhá polovica 10. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: SZ-JV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzový prsteň, 2 záušnice, črep, platnička z bridlice.
- Poloha kosáka v hrobe: E - z vonkajšej strany ľavej stehennej kosti.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Rejholcová 1979*, 412, tab. VII: 9.
- Miesto uloženia: ?

37. Želovce, poloha Fingó, okres Veľký Krtíš

Pohrebisko z druhej polovice 7. stor. až 8. stor. (*Čilinská 1973b; Zábojník 2004*, 116).

Hrob 58

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: garnitúra opaska, nôž, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: E - medzi stehennými kosťami pochovaného, oblúk na ľavej strane.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 44, tab. XI: 22; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 94

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, adultus?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 hroty šípu, pracka, železný krúžok.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, v zlomkoch.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 52, tab. XVII: 19; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 236

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: pracka, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve, trň pri pravej ruke pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 77, obr. 22, tab. XL: 18; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 246

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZJZ-VSV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: bronzová náušnica, nôž, praslen, hrniec, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: D - na ľavom ramene, hrot smerom k hrudníku pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 79, tab. XLI: 15; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 317

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: JZ-SV.
- Pohlavie a vek pochovaného: ?, infans.
- Ostatné nálezy v hrobe: hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: B - na hrudníku pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 93, tab. LIV: 11; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 393

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena?, adultus.
- Ostatné nálezy v hrobe: pracka, nôž, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: C - pod panvou pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.

- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 107, tab. LXVI: 12; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 575

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 3 pracky, železný hrot, 2 nože, 3 kamienky, sekerovitý nástroj?, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 137, tab. XCIII: 13; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 664

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 pracky, 2 kusy železa, hrniec, zvieracie kosti.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 152, tab. CIII: 16; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 700

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: strieborné náušnice, 8 sklenených korálikov, praslen, nôž, časti vedra, pracka, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý?
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 159, tab. CX: 13; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 731

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: ZSZ-VJV.
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: sekera, ocieľka, kameň, 2 pracky, nôž, bronzová náušnica, hrniec.

- Poloha kosáka v hrobe: E - na ľavej stehennej kosti pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: takmer celý, časť trňa odložená?
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 165, tab. CXVI: 2; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 737

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.
- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 náušnice, ihelník, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: E - pri ľavej dolnej končatine pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 166, tab. CXVII: 14; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

Hrob 742

- Datovanie: druhá polovica 7. stor. až 8. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: kostrový.

- Orientácia: Z-V.
- Pohlavie a vek pochovaného: žena, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: 2 náušnice, nôž, hrniec.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na ľavej panvovej kosti pochovanej.
- Stav zachovania kosáka: celý.
- Typ a funkčná typológia: kosák s odsadenou rukoväťou, obilný.
- Literatúra a pramene: *Čilinská 1973b*, 167, tab. CXVIII: 12; *Zábojník 1995*, 246, obr. 19; J. Zábojník - ústna informácia.
- Miesto uloženia: Múzeum bábkarských kultúr a hračiek, Modrý Kameň.

38. Žilina, miestna časť Bánová, poloha Dúbravy-Kalinové, okres Žilina

Mohylník z 9. stor. (*Petrovský-Šichman 1970*).

Hrob 1, mohyla 21

- Datovanie: 9. stor.
- Bližšia charakteristika hrobu: mohylový, kostrový.
- Orientácia: JZ-SV (orientácia kostry Z-V).
- Pohlavie a vek pochovaného: muž, ?
- Ostatné nálezy v hrobe: nádoba, sekera, 4 hroty šípu, ocielka, kresadlo, nôž.
- Poloha kosáka v hrobe: C - na panve pochovaného.
- Stav zachovania kosáka: ?
- Typ a funkčná typológia: ?
- Literatúra a pramene: *Petrovský-Šichman 1970*, 203.
- Miesto uloženia: ?
- Poznámka: V citovanej literatúre je iba zmienka o kosáku, bez bližšieho opisu.

LITERATÚRA

- Balassa 1994* - I. Balassa: A magyar földművelés emlékei a 9-10. századból. In: L. Kovács (Szerk.): A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 235-246.
- Beranová 1957* - M. Beranová: Slovanské žňové nástroje v 6.-12. století. Pam. Arch. 48, 1957, 99-117.
- Beranová 1975* - M. Beranová: Zemědělská výroba v 11.-14. století na území Československa. Praha 1975.
- Béřes 1995* - J. Béřes: Slovanské pohřebisko v Dolnom Petre IV (teraz Svätý Peter). Slov. Arch. 43, 1995, 111-160.
- Bialeková 1979* - D. Bialeková: Orné a žatevné náradie zo slovanského hradiska v Pobedime. Agrikultúra 16, 1979, 5-25.
- Borzová 2005* - Z. Borzová: Poľnohospodárske náradia a nástroje v období 6.-12. storočia na území dnešného Slovenska. Nepublikovaná dizertačná práca (Filozofická fakulta UKF). Nitra 2005.
- Budinský-Krička 1942-1943* - V. Budinský-Krička: Prvé nálezy staroslovenských radových pohrebíšť hradištných na strednom Slovensku. Sbor. MSS 36-37, 1942-1943, 13-63.

- Budinský-Krička 1944* - V. Budinský-Krička: Prvé staroslovenské radové pohrebište v Turci a Liptove. Martin 1944.
- Budinský-Krička 1956* - V. Budinský-Krička: Pohrebisko z neskorej doby avarskej v Žitavskej Tôni na Slovensku. Slov. Arch. 4, 1956, 5-131.
- Budinský-Krička 1959* - V. Budinský-Krička: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959.
- Budinský-Krička/Točík 1991* - V. Budinský-Krička/A. Točík: Šebastovce. Gräberfeld aus der Zeit des Awarischen Reiches. Katalog. Nitra 1991.
- Csiszár 1965-1966* - A. Csiszár: A hazajáró lélek. Jóna András Múz. Évk. 8-9, 1965-1966, 159-199.
- Čilinská 1966* - Z. Čilinská: Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966.
- Čilinská 1973a* - Z. Čilinská: Dve predveľkomoravské pohrebiská v Šali, okr. Galanta. Arch. Rozhledy 25, 1973, 527-539.
- Čilinská 1973b* - Z. Čilinská: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973.
- Dostál 1966* - B. Dostál: Slovanská pohřebiště ze střední doby hradištní na Moravě. Praha 1966.

- Drenko 1994 - Z. Drenko: Zaniknutá stredoveká dedina Bizovo. Zbor. SNM. Arch. 4, 1994, 129-152.
- Dušeková 1980 - S. Dušeková: Cintorín z 15.-17. storočia v Smoleniciach. Slov. Národopis 28/3, 1980, 433-455.
- Eisner 1952 - J. Eisner: Devínska Nová Ves. Slovanské pohrebíšte. Bratislava 1952.
- Eisner 1966 - J. Eisner: Rukovet' slovanské archeologie. Počátky Slovanů a jejich kultury. Praha 1966.
- Erdélyi 1975 - I. Erdélyi: Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. Ethnographia (Budapest) 86, 1975, 153-163.
- Fusek 2004 - G. Fusek (Red.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004.
- Galuška 1996 - L. Galuška: Uherské Hradiště-Sady. Křesťanské centrum Říše Velkomoravské. Brno 1996.
- Galuška 2004 - L. Galuška: Velkomoravské hroby revenantů ze Starého Města. In: Fusek 2004, 81-90.
- Habovštiak 1966 - A. Habovštiak: Archeologický výskum v Kostolnoch pod Trábečom. Monumentorum Tutela 2, 1966, 43-77.
- Hanuliak 1993 - M. Hanuliak: Pohrebisko slovanskej populácie z 10. storočia v Bučanoch. Slov. Arch. 41, 1993, 83-112.
- Hanuliak 1994 - M. Hanuliak: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.-11. storočia. Nitra 1994.
- Hanuliak 1999 - M. Hanuliak: Vampirismus auf Gräberfeldern von der Wende des Früh- zum Hochmittelalter. Ethnogr.-Arch. Zeitschr. 40, 1999, 577-584.
- Hanuliak 2004a - M. Hanuliak: Predmety poľnohospodárskeho charakteru z veľkomoravských hrobov. In: Fusek 2004, 111-114.
- Hanuliak 2004b - M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004.
- Henning 2005 - J. Henning: Sichel. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Bd. 28. Berlin - New York 2005, 266-271.
- Horváthová 1993 - E. Horváthová: Predstavy o posmrtnom živote v korelácii s pohrebnými obradmi. In: Krekovič 1993, 60-68.
- Hyčko 1973 - J. Hyčko: Žatevné a mlatobné náradie. Martin 1973.
- Chorváthová 1993 - L. Chorváthová: Pohrebné hry, stráženie mŕtveho a vampirizmus v strednej Európe. In: Krekovič 1993, 76-80.
- Chropovský 1957 - B. Chropovský: Slovanské pohrebisko z 9. storočia vo Veľkom Grobe. Slov. Arch. 5, 1957, 174-218.
- Chropovský 1978 - B. Chropovský: Pohrebisko z 9.-10. storočia v Nitre pod Zoborom. Slov. Arch. 26, 1978, 99-126.
- Kovács 1944 - K. L. Kovács: A kolozsvári hóstátiak temetkezése. Kolozsvár 1944.
- Kraskovská 1958 - L. Kraskovská: Výskum v Bešeňove roku 1950. Slov. Arch. 6, 1958, 419-447.
- Kraskovská 1962 - L. Kraskovská: Pohrebisko v Bernolákove. Slov. Arch. 10, 1962, 425-476.
- Kraskovská 1972 - L. Kraskovská: Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava 1972.
- Kraskovská/Paulík 1978 - L. Kraskovská/J. Paulík: Veľkomoravské pohrebisko v Tvrdošovciach, okres Nové Zámky. Zbor. SNM. Hist. 18, 1978, 83-123.
- Krekovič 1993 - E. Krekovič (Ed.): Kultové a sociálne aspekty pohrebného ritu od najstarších čias po súčasnosť. Bratislava 1993.
- Krumphanzlová 1961 - Z. Krumphanzlová: K otázce vampirismu na slovanských pohřebištích. Pam. Arch. 52, 1961, 544-549.
- Krupica 1978 - O. Krupica: Stredoveké Krásno. Záp. Slovensko 5, 1978, 169-333.
- László 1938 - Gy. László: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágosításához. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 3. Budapest 1938.
- Liptáková 1963 - Z. Liptáková: Slovanské pohrebisko z X.-XI. storočia v Útanoch nad Žitavou. Slov. Arch. 11, 1963, 222-236.
- Longauerová/Kocich/Longauer 1995 - M. Longauerová/J. Kocich/S. Longauer: Porovnanie štruktúry kosákov z rôznych historických období. Štud. Zvesti AÚ SAV 31, 1995, 217-230.
- Moravčík 2001 - J. Moravčík: Najstaršie kostoly v Žiline. Múzeum (Bratislava) 2, 2001, 4-7.
- Müller 1982 - R. Müller: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökök végéig. Zalai Gyűjtemény 19. Zalaegerszeg 1982.
- Navrátilová 1993 - A. Navrátilová: K některým kultovním a sociálním aspektům pohřebního obradu v české a slovenské lidové tradici. In: Krekovič 1993, 69-75.
- Navrátilová 1996 - A. Navrátilová: „Nečistí zemřelí“ v posmrtných a pohrebních rituálech českého lidu. Český Lid 83, 1996, 21-31.
- Němejcová-Pavůková 1962 - V. Němejcová-Pavůková: Belobrdské pohrebisko v Rovinke, okres Bratislava-vidiek. Arch. Rozhledy 14, 1962, 657-691.
- Nevizánsky 1979 - G. Nevizánsky: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove. Slov. Arch. 27, 1979, 375-400.
- Nevizánsky 1991 - G. Nevizánsky: Kostrové pohrebisko z doby Avarskej ríše vo Vyškovciach nad Ipľom. In: K problematike osídlenia stredodunajskej oblasti vo včasnem stredoveku. Nitra 1991, 103-167.
- Pástor 1982 - J. Pástor: Slovansko-avarské pohrebisko vo Valalíkoch, okr. Košice-vidiek. Hist. Carpatica 13, 1982, 305-335.
- Petrovský-Šichman 1970 - A. Petrovský-Šichman: Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny. Štud. Zvesti AÚ SAV 18, 1970, 193-210.
- Plachá/Hlavicová/Keller 1990 - V. Plachá/Hlavicová/I. Keller: Slovanský Devín. Bratislava 1990.
- Porubský 1955 - J. Porubský: Slovanský mohylník vo Veľkých Hostiach, okr. Bánovce nad Bebravou. Slov. Arch. 3, 1955, 222-234.
- Reichenbach 2004a - K. Reichenbach: Sichel als mittelalterliche und neuzeitliche Grabbeigaben in der Slowakei. Leipzig 2004 (www.uni-leipzig.de/~ufg).
- Reichenbach 2004b - K. Reichenbach: Sichel in mittelalterlichen Gräbern in der Slowakei. Arch. Hist. 29, 2004, 549-560.
- Rejholcová 1974 - M. Rejholcová: Pohrebisko z 10.-12. storočia v Nových Zámkoch. Slov. Arch. 22, 1974, 435-464.
- Rejholcová 1979 - M. Rejholcová: Pohrebisko z 10. storočia v Zemnom. Slov. Arch. 27, 1979, 405-436.

- Rejholcová 1995a* - M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Analýza. Nitra 1995.
- Rejholcová 1995b* - M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Katalóg. Nitra 1995.
- Ruttkay/Ruttkayová 1998* - M. Ruttkay/J. Ruttkayová: Záchranné výskumy vo Veľkom Cetíne. AVANS 1996, 1998, 141-143.
- Říhová 1962* - D. Říhová: K počiatkom slovanských žatevných nástrojov na Slovensku. *Agrikultúra* 1, 1962, 6-14.
- Slavkovský 1978* - P. Slavkovský: Srp a kosák. *Slov. Národopis* 26, 1978, 597-600.
- Slivka 1981* - M. Slivka: Stredoveké hútnictvo a kováčstvo na východnom Slovensku. 3. časť. *Hist. Carpatica* 12, 1981, 211-276.
- Smetánka 2003* - Z. Smetánka: Archeologie strachu. In: *Archeologické etudy*. Praha 2003, 80-83.
- Somogyi 1982* - P. Somogyi: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. *Arch. Ért.* 1982, 191-200.
- Szabó 1964* - J. Gy. Szabó: Honfoglalás kori sírok Eger-Répástetőn. *Egri Múz. Évk.* 2, 1964, 105-139.
- Tettamanti 1975* - S. Tettamanti: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát-medencében. *Stud. Comitatus* 3, 1975, 79-123.
- Točík 1968a* - A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.
- Točík 1968b* - A. Točík: Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968.
- Točík 1971* - A. Točík: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jh. in der Südwestslowakei. *Slov. Arch.* 19, 1971, 135-277.
- Točík 1983* - A. Točík: Veľkomoravský železný depot z Čeboviec. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 20, 1983, 207-230.
- Točík 1992* - A. Točík: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.-14. storočí. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 28, 1992, 5-250.
- Točík 1993* - A. Točík: Pohrebisko z doby avarskej ríše v Šali I-Veči. *Štud. Zvesti AÚ SAV* 29, 1993, 87-172.
- Urbancová 1973* - V. Urbancová: Žatevné náradie a pracovné techniky na Slovensku. *Slov. Národopis* 21, 1973, 183-216.
- Veliachik 1969* - L. Veliachik: Archeologický výskum v Čiernom Brode (okr. Galanta) roku 1966. *Arch. Rozhledy* 21, 1969, 301-319.
- Zábojník 1995* - J. Zábojník: Sociale Problematik der Gräberfelder des nördlichen und nordwestlichen Randgebietes des Awarischen Kaganats. *Slov. Arch.* 43, 1995, 205-337.
- Zábojník 2000* - J. Zábojník: Zur Problematik der „byzantinischen“ Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: F. Daim (Hrsg.): *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Innsbruck 2000, 327-365.
- Zábojník 2004* - J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava 2004.
- Zábojník 2006* - J. Zábojník: Pohrebisko z obdobia avarského kaganátu a včasnostredoveké sídliskové objekty v Čiernom Brode. *Slov. Arch.* 54, 2006, 95-142.
- Zíbrt 1995* - Č. Zíbrt: Seznam pověr a zvyklostí pohan-ských z VIII. věku. Praha 1995.

Die Sicheln in den Gräbern aus der Zeit des frühen Mittelalters in der Slowakei

Zuzana Borzová

ZUSAMMENFASSUNG

Die Sichel, die primär zum Ernten des Getreides diene, kommt auf dem Gebiet der heutigen Slowakei in der Zeit des frühen Mittelalters auch in den Gräbern vor. Im Zusammenhang mit dieser Art des Geräts tauchen neben seinen Funktionen in den Gräbern Fragen auf, die die Terminologie, Typologie, detaillierte Zeichen, Funktionen, Arbeitsweise, Werkstoff und Art der Ausfertigung betreffen.

Aufgrund einer Sichelform, bzw. nach der Befestigungsart des Griffes zum Blatt kann man im frühen Mittelalter zwei Sichel-Grundtypen ausgliedern - Sichel ohne und mit abgesetztem Griff. Nach der Ausführungsart, bzw. der Sichelform und dessen Teilen, kann seine primäre Funktion näher spezifiziert werden, das heißt Verteilung

der Sicheln in Gruppen nach den Betätigungen, bei denen sie in dieser Zeit verwendet wurden. Zum Ernten des Getreides wurden Kornsicheln, die sich mit spezifischen, ihre Funktion bestimmenden Elementen auszeichnen, benutzt. Ferner aus dieser Zeit aus dem Gebiet der heutigen Slowakei kennt man kleine Sicheln a sichelartige Gegenstände. Sichelartige Gegenstände (Laubmesser) sind ein spezifischer Typ im nachgeforschten Komplex. Diese Gegenstände könnten auch in der Landwirtschaft gedient haben, zum Beispiel zum abhacken der Blätter oder Äste u. ä. Zum ähnlichen Zweck konnten auch kleine Sicheln dienen, ihre niedrige Anzahl ermöglicht allerdings keine detaillierte Analyse.

Eine der unaufgeklärten Fragen im Zusammenhang mit dieser Art vom Gerät ist gerade die Funktion der Sichel im Grab. Die Gründe der Ausstattung des Grabes mit der Sichel sind noch nicht eindeutig aufgeklärt, wobei es einige Gruppen von Ansichten an gegebene Problematik gibt: Sichel als Symbol für die Landwirtschaft, Symbol des Besitztums, bzw. des Vermögensstatus des Individuums, Symbol des Militärwesens, Sichel als Gegenstand mit magischer Bestimmung, bzw. mit gewisser magisch-rituellen Funktion.

Zur Aussprechung der Funktionsdeutung der Sichel im Grab behilft die Analyse der einzelnen Zeichen des Grabes und des Sichelcharakters.

Im Rahmen des frühen Mittelalters kommen im Grabinventar im Gebiet der heutigen Slowakei die Sicheln von zweiter Hälfte des 7. Jh.s bis zweiten Drittel des 10. Jh.s vor. Die analysierte Gruppe von Sichelgrabfunden stammt aus 38 Gräberfeldern (Abb. 1). Aus der Zeit des Awarischen Khaganats (zweite Hälfte des 7. bis 8. Jh.) wurden Sicheln in Gräbern von 16 Friedhöfen in der Anzahl von 44 Stück gefunden, in der großmährischen Zeit (9. Jh.) wurden auf 13 Begräbnisstätten 30 Sicheln gefunden. Auf neun nachgroßmährischen Gräberfeldern (10. Jh.) fanden 11 Gräber mit Sicheln statt (Abb. 2).

Die Sicheln stammen meistens aus flachen Skelettgräberfeldern, wobei ein Grab fast immer nur eine Sichel enthielt. Diese Gräber stellen im Rahmen der Begräbnisstätte nur eine kleine Anzahl dar und gleichzeitig bilden keine Kumulationen im Rahmen ihrer Grabbelegung.

Wichtiges Merkmal bei der Beobachtung der Grablegungsart des Entseelten mit der Sichel ist die Orientierung des Grabes (Abb. 3). Die häufigste Orientierung der Gräber mit den Sicheln im Frühmittelalter ist die Richtung W-O, bzw. NW-SO. Gegenorientierung O-W und deren Abweichungen kommen auch, aber in relativ kleiner Anzahl, vor. Bei der Bestimmung der Abweichungen bei der Grab-Orientierung muss dennoch die überwiegende Orientierung auf dem Gräberfeld berücksichtigt werden und in deren Rahmen die Gräber mit den Sicheln betrachten. Mehrheit der Gräber mit den Sicheln war in der überwiegenden Richtung auf dem Gräberfeld orientiert. Aufgrund der einzelnen Resultate kann die Vermutung ausgesprochen werden, dass die Sicheln in den gegenorientierten Gräbern eher eine Ausnahme sind und sollten nur im Rahmen der gegebenen Begräbnisstätte beurteilt werden.

Ein weiteres Merkmal, das zur Herausfindung der Funktion der Sichel im Grab helfen könnte, ist seine Platzierung, bzw. Lage. Die Sichel oder ihr Teil war meistens auf dem Körper des Entseelten, und zwar in sechs Stellungen situiert: in der Umgebung des Hauptes (Abb. 4: A), im Bereich des Brustkorbs (Abb. 4: B), des Beckens, bzw. im Bauchbereich (Abb. 4: C), ferner an Ober- oder Unterextremitäten (Abb. 4: D, E) und schließlich am Ende der Füße (Abb. 4: F). Am meisten befindet sie sich im dem Beckenbereich, weniger im Bereich der Unterextremitäten. Die anderen Stellungen der Sichel sind, im Vergleich mit den vorgehenden Positionen, nur sporadisch vertreten. Aus der Untersuchung der einzelnen Gräberzeichen mit den Sicheln mit diesem Merkmal ergibt sich, dass die Lage der Sichel nicht vom Alter, Geschlecht und nicht einmal mit dem Sozialstatus des Bestatteten determiniert ist. In einzelnen Zeithorizonten des frühen Mittelalters kommt es dennoch zu bestimmten Umstellungen der Lage der Sichel aufbewahrungen im Grab (Abb. 5). Vom 7. bis 9. Jh. dominiert die Lage am Becken, weniger auf Unterextremitäten, wobei weitere Stellungen

nur sporadisch vertreten sind. Im 10. Jh. sind Sichel im Grab in meisten Fällen auf den Unterextremitäten des Verstorbenen platziert, etwas weniger im Brustkorbbereich, bzw. im Oberteil des Körpers. Die Lage auf dem Becken ist nicht so häufig belegt wie in den vorigen Zeiträumen. Weil die Anzahl der Gräber mit den Sicheln in dieser Zeit niedrig ist, ist es nicht möglich diese Veränderung interpretieren.

Zur Herausfindung der Funktion der Sichel im Grab ist es wichtig das Geschlecht des Begrabenen zu untersuchen. Für das gesamte Betrachtungszeitraum gilt, dass seit der zweiten Hälfte des 7. bis zweite Hälfte des 10. Jh.s kommen die Sicheln so in den Männer- wie auch den Frauengräbern vor und generell war ihr Proportionalitätsverhältnis in diesem Zeitraum ungefähr derselbe. Zu kleineren Schwankungen kommt es nur im Rahmen der einzelnen Stufen des Frühmittelalters (Abb. 6).

Das Alter des Bestatteten im Grab mit der Sichel ist ein weiteres wichtiges Zeichen bei der Bestimmung der Funktion der Sichel im Grab. Der Brauch der Sichelbeigabe im Grab ist nicht vom Alter bedingt, weil wir diese Gegenstände in Gräbern von kleinsten Kindern bis ältesten Individuen finden können, wobei mehr als drei Viertel aller Gräber mit der Sichel den Erwachsenen Individuen gehörten.

Im Zusammenhang mit der Aufklärung der Frage der Funktion der Sichel im Grab ist es wichtig auch die Ausstattung der Gräber, in denen sich das Feldgerät befand, zu betrachten. Das Inventar, das sich in diesen Gräbern befand, ist so vielseitig und uneinheitlich, dass es nicht möglich ist, keinerlei Zusammenhang mit der Hineinlegung einer bestimmten Art vom Gegenstand ins Grab zusammen mit der Sichel vorzusetzen. Außerdem aus der Materialanalyse der Gräber mit der Sichel aus der Zeit des Awarischen Khaganats ergibt es sich, dass die Sicheln in die Gräber zusammen mit der Ausstattung von verschiedenem Wert gelegt wurden.

Aus der Sicht des Erhaltungsstandes dieser Gegenstände kann gesagt werden, dass wir im Grabinventar ganze, nicht ganz komplette Exemplare bzw. Bruchteile von Sicheln beobachten. Es gibt keine Beziehung zwischen dem Erhaltungszustand des Gegenstandes und seiner Lage im Grab. Zugleich gibt es keine Verbindung zwischen diesem Merkmal und dem Geschlecht, bzw. dem Alter des Begrabenen. Also waren die Sicheln ins Grab meist in einem erhaltenen Zustand beigegeben, wahrscheinlich noch wie funktionsmäßige Gegenstände, oder wie weniger beschädigtes scharfes Gerät, das nach dem Bedürfnis zum Umschmelzen, bzw. Reparatur bestimmt war. Auch wenn die Sicheln auf den Begräbnisstätten nur sporadisch auftreten, deutet der Erhaltungszustand der Gegenstände auf ihren bedeutenden Status im Rahmen des Grabinventars hin.

Alle Sicheln, die in den frühmittelalterlichen Gräbern gefundenen wurden, gehören zum Typ mit abgesetztem Griff. Mehr als Hälfte von ihnen diente primär zum Ernten des Getreides, das heißt, ist eine Kornsichel, die ins Grab unabhängig von sonstigen Merkmalen hineingelegt wurde (Alter, Geschlecht des Individuums, die Lage der Sichel, Graborientierung u. a.).

Aus vorigen Herausfindungen ergibt es sich, dass der Brauch der Sichelbeigabe nicht vom Alter, Geschlecht, Sozialstatus und wahrscheinlich nicht mal von ethnischer Angehörigkeit des Entseelten bedingt wurde. Die anderen Zeichen der Gräber mit den Sicheln (Orientierung, Grabinventar, u. a.) weisen keine Verschiedenheiten im Vergleich zu anderen Gräbern auf der konkreten Begräbnisstätte aus.

Aufgrund der überwiegenden Grablage mit den Sichel, das Erhaltungszustand dieser Art vom Gerät und höher erwähnten Teilergebnissen kann vorausgesetzt werden, dass die Sichel im Grab aus der Zeit des frühen Mittelalters zu magisch-rituellen Praktiken diente, konkret wohl zu Taten, die mit den Aberglauben und mit den antirevenanten Praktiken zusammenhingen. Die folgenden Maßnahmen haben zum Schutz vor der Rückkehr des Verstorbenen, zur seiner Verwirrung und Verhinderung seiner Rückkehr zwischen die Lebendigen, am besten mit Erschaffung einer magischen Barriere zwischen „der anderen Welt“ und der Welt der Lebendigen, gedient. Derartigen Praktiken waren gegenüber den negativen Einfluss der zurückkehrenden Entseelten (Revenanten), die in die Welt der Lebendigen zurückkommen um denen zu schaden, gerichtet. In diese Gruppe von Praktiken gehört Verhinderung der Bewegung, und so Verhinderung der Rückkehr des Entseelten, woran die überwiegende Lage der Sichel im Grab hindeutet. Mehrheit der Sichel war über Körperteil gelegt, bzw. sie berührte den Körper des Entseelten, was zu der Vermutung führt, dass diese scharfen Gegenstände zur Verhinderung der Bewegung des Toten dienten. Die überwiegende Anzahl der Sichel im Bauchbereich, bzw. am Becken oder höher auf der Brust und auf den Händen konnte mit der primären Bewegung des „Entseelten“ zusammenhängen, also aus der liegenden in die Sitzstellungen. Die Sichel über den Unterextremitäten oder im Fußbereich sollten das Hindernis gegen die Flucht symbolisieren. In meisten Fällen, wenn die Sichel am Ende der Füße oder quer über die Wadenknochen lag, befinden sich im Beckenbereich andere Eisengegenstände, die die primäre Bewegung des „Toten“ verhindern könnten. Bei den Sichel, die beim Schädel gefunden wurden, ist es nicht klar, ob sie ursprünglich auf dem Schädel, oder neben ihm lagen.

Im Rahmen der antirevenanten Praktiken (neben der Verhinderung der Bewegung des Entseelten) konnten auch andere Sitten existiert haben, die dennoch aufgrund des archäologischen Materials schwer zu interpretieren sind. Deshalb führe ich sie nur als Vermutungen an. Der Erhaltungszustand der Gegenstände (meist ganze oder nur

unmerklich beschädigte Exemplare) deutet auf magische Bedeutung der Sichel hin, die auch als Opfergabe, Verteidigung vor dem Bestreben des Entseelten um Vernichtung, bzw. Entwendung der Ernte dienen konnte. Andere Gründe konnte die Sichel in den Kindergräbern haben. Sie konnte als Kinderschutz vor bestimmter Gefahr dienen. In solchen Fällen handelt es sich wahrscheinlich nicht um persönlichen Gegenstand des Gestorbenen, sondern hängt eher mit dem Tod als mit dem Leben des Begrabenen zusammen.

Die Sichel im Grab konnte auch zu anderen, bis jetzt ungeklärten antirevenanten Praktiken, die aufgrund des archäologischen Materials nicht möglich zu belegen ist, verwendet werden.

Das ungeklärte Problem im Zusammenhang mit dieser Problematik ist die Frage der Funktionsumwandlung der Sichel in nachgroßmährischer Zeit. In dieser Zeit kommt es zur Änderung der Sichel-Legung, wenn die Lage auf dem Becken schon nicht mehr die überwiegende, wie in den vorigen Zeiten, ist. Zugleich ändert sich auch das Grabinventar, wobei diese Gegenstände in den Männergräbern nicht mehr belegt werden können. Weil diese Sichel nur eine 12%-ige Gruppe von aller Sichel in Gräbern erschaffen, ist es nicht möglich festzustellen, ob es zur Funktionsumwandlung dieses Gegenstandes in Gräbern gekommen ist, oder ob es sich um den Nachhall ihrer „alten“ Funktion handelt. Antwort in diesem Sinn könnte die Nachführung der Beilegung der Sichel im Grab in den folgenden Zeiträumen sein. Die Sichel in den Gräbern kommen dennoch in den erfassten Raum in dem 10. Jh. nicht mehr vor. Sie kommen wieder erst in den Gräbern auf den Friedhöfen aus dem 16.-18. Jh. mit ähnlichem Charakter wie die Sichel in den Gräbern aus der Zeit des frühen Mittelalters vor. Die untersuchten Kenndaten weisen ähnliche Ergebnisse wie die frühmittelalterlichen Sichel aus den Gräbern aus. Aufgrund dieser Ergebnisse nehme ich an, dass die Sichel im Grab auch in dieser Zeit zum ähnlichen, bzw. gleichen Zweck wie im frühen Mittelalter gedient hat. Volkstradition und ethnographisches Material, das diesen Brauch mit derselben Funktion bis ins 20. Jh. belegt, verstärkt diese Annahme.

Abb. 1. Plan der Fundstellen mit Sichel in den frühmittelalterlichen Gräbern in der Slowakei.

Abb. 2. Häufigkeitsverhältnis der Sichel in den Gräbern in einzelnen frühmittelalterlichen Zeithorizonten (a - Zeit des awarischen Khaganats; b - Großmährische Zeit; c - Nachgroßmährische Zeit).

Abb. 3. Orientierung der Gräber mit Sichel in einzelnen frühmittelalterlichen Zeithorizonten. Legende: a - Zeit des awarischen Khaganats; b - Großmährische Zeit; c - Nachgroßmährische Zeit.

Abb. 4. Schematische Darstellung der Stelle des Vorkommens der Sichel im Grab.

Abb. 5. Lage der Sichel in den Gräbern in einzelnen frühmittelalterlichen Zeithorizonten. Legende: a - Zeit des awarischen Khaganats; b - Großmährische Zeit; c - Nachgroßmährische Zeit.

Abb. 6. Geschlecht des Entseelten im Grab mit der Sichel in einzelnen frühmittelalterlichen Zeithorizonten. Legende: a - Zeit des awarischen Khaganats; b - Großmährische Zeit; c - Nachgroßmährische Zeit.

Rukopis prijatý 5. 4. 2006

*Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová*

Mgr. Zuzana Borzová, PhD.
Filozofická fakulta UKF
Katedra archeológie
Hodžova 1
SK-949 01 Nitra
zborzova@ukf.sk

VÝSKUM A REKONŠTRUKCIA FORTIFIKÁCIE ZÁPADNÉHO AREÁLU VČASNOSTREDOVEKÉHO HRADISKA V SPIŠSKÝCH TOMÁŠOVCIACH¹

PETER ŠALKOVSKÝ

Exploration and Reconstruction of the Western Area of the Early Medieval Fortified Settlement in Spišské Tomášovce.

The paper presents results of research on one area of the Early Medieval fortified settlement called Hradisko I in Spišské Tomášovce. The trapezoid-shaped area of approx. 3 ha. Is from three sides fortified by a rampart of timber chamber construction with outer stone wall. On the fourth eastern side the ramparts were joined to a rocky hillside of a possible acropolis of the fortified settlement Hradisko. Technical parameters of the fortification were not unified; the northern mound was 3.9-4 m wide, the western one did not reach 3.2 m. Dimensions of chambers, which were indicated by strips of burnt subsoil and remains of woods, ranged between 1.5-2 m x 1.9-2.3 m. Analysed samples of woods proved mostly spruce and pine. Timber base grates and vertical timbering of inner rampart wall were found at the northern mound. Considering the rampart strategy and statics, the sorest points - the north-western corner, the gate in this corner and that in the western part of the northern mound - were reinforced with a special construction. Draining system of surface waters was revealed, too. In front of the northern rampart a ditch up to 2 m deep and 7.5-8 m wide was found. The other ditch outside the northern rampart, with its dimensions alike the former one, and destruction of a stone-earthen mound indicate existence of another smaller fortified area (of approx. 35 x 80 m).

Type of ramparts enclosing the main area represents a principal fortification technology in Slavic mid-Danubian (Great Moravian) defence construction in the 9th-10th centuries. Almost thirty fortified settlements that were built by analogical technology have been known from the regions of Slovakia, Moravia, Austria and Czech republic, another were explored between the Elbe and the Saale rivers, in Silesia and the Little Poland. Usually they are connected with the east-Frankish influence on local defence architecture, secondarily they are considered to be influences of the Great Moravia or later Czech state.

Considering the construction statics, technology and used materials, assumed height of the western rampart together with a palisade breast is approx. 2.6-3.6 m and of the northern rampart 3.6-4.1 m.

Briefly calculated amounts of construction material needed for 520 m long unequally thick mound of the main area on the terrace are: about 270 m³ of timber for chambers, about 60 m³ of timber for palisades, 1000 m³ stone for screens and 2250 m³ of earth for chamber fillings, what is together 3600 m³ of construction material, i. e. almost 7 m³ of construction material for a standard meter.

Based on its superpositions, the fortification is dated to the terminal 8th up to middle 9th centuries.

Key words: Slovakia, Early Middle Ages, hillfort, fortification.

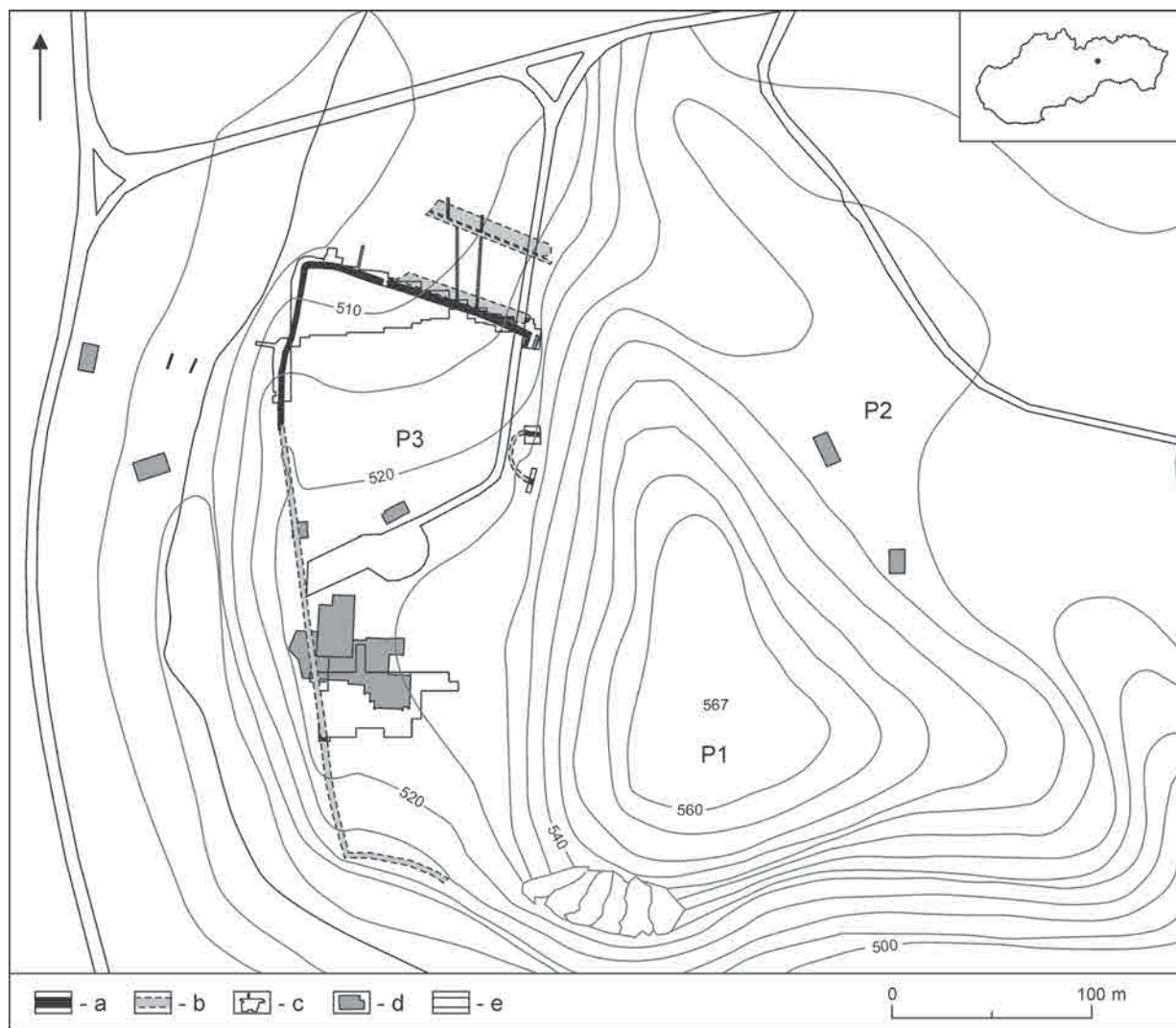
Poloha Hradisko I sa nachádza na rozhraní Slovenského raja s Hornádkou kotlinou a katastrov obcí Spišské Tomášovce a Smižany (okr. Spišská Nová Ves) na ľavobreží Hornádu pri jeho sútoku s Tomášovským potokom. Hoci názvom Hradisko I bolo pôvodne označované iba vápencové bralo (540-567 m n. m.), ktorého plošina je opevnená a kde sa predpokladala akropola, dnes tak nazývame celú lokalitu, teda aj bezprostredné okolie rozčlenené do

troch polôh (obr. 1). V príspevku hovoríme o hradisku geograficky zloženom z „akropoly“ umiestnenej na dominantnom brale a z „podhradia či podhradí“ na relatívne plochom západnom a severovýchodnom predpolí, bez snahy o ich funkčnú interpretáciu alebo stanovenie subordinácie.²

Na lokalite vyvolala záchranný výskum výstavba volejbalových ihrísk a prístavieb hotela Flóra v rokoch 1975-1976 (F. Javorský), v rokoch 1977-1979,

¹ Táto štúdia vznikla v rámci grantového projektu 2/6124/26 agentúry VEGA SAV a MK SR.

² Termíny „akropola“ a „podhradie“ sú tu používané ako pracovné, pretože funkčný vzťah uvedených polôh nie je zatiaľ celkom jednoznačný. Technika, materiál i kvalita opevnenia „akropoly“ Hradiska I (poloha 1) i západného „podhradia“ (poloha 3 či Pod hradiskom) je podobná, nepoznáme ale kvalitu vnútornej zástavby a využitia „akropoly“. Isté je, že obe polohy boli v inkriminovanom období súčasťou jedného opevneného celku, pre ktorý sa v archeologickej literatúre vžil termín hradisko - gorodišče, Burgwall, hoci jeho pôvodné pomenovanie bolo grod, grad, Burg. V tomto prípade výsledky výskumu umožňujú predpokladať jeho viacdielnosť (akropola a dvojdielne „západné podhradie“ na terase Tomášovského potoka). Opevnený areál „západného podhradia“ musel z hľadiska vojenského a, samozrejme, aj funkčného tvoriť jeden celok s vyvýšenou „akropolou“ bez opevnenia a vojenskej kontroly (opevnenie terasy by prakticky nemalo zmysel). Pravdepodobne jeho súčasťou boli aj sídliskové a hrobové objekty v polohe Sedlo v nadmorskej výške 550 m (poloha 2 na obr. 1), severne a severovýchodne pod akropolou (pracovne označené ako „severovýchodné podhradie“). K histórii pomenovania polôh pozri Stašíková-Štukovská et al. (2006). V niektorých publikáciách je lokalita nepresne nazývaná aj ako hradisko Čingov, hoci tento miestny názov primárne patrí vrchu na protíľahom brehu Hornádu a polohe pod ním, archeologicky označovanej ako Hradisko II (sekundárne, v širšom význame tak bola pomenovaná celá chatová osada a jedno z turistických centier Slovenského raja).

Obr. 1. Spišské Tomášovce a Smižany. Situačný plán polohy Hradisko s okolím. Legenda: a - skúmaná fortifikácia; b - predpokladaná fortifikácia; c - skúmané plochy a sondy vo fortifikácii; d, e - recentné budovy a komunikácie; P1 - Hradisko I - akropolis; P2 - Hradisko I - severovýchodný areál (Sedlo); P3 - Hradisko I - západný areál (Pod hradiskom).

1984-1985 (B. Chropovský, J. Béreš, P. Šalkovský, D. Staššíková, M. Mačala). Súbežne či následne prebiehali i záchranné výskumy polôh v blízkom okolí. Metódy výskumu boli rôznorodé. Počiatkovú zisťovaciu sondáž a odkryvy na plochách ohrozených zemnými prácami nahradil od roku 1977 plošný odkryv v sektorovej sieti, dopĺňovaný najmä v okrajových častiach o ďalšie sondy na riešenie čiastkových situácií. Odkryv opevnení realizovali F. Javorský a P. Šalkovský.

Dosiaľ boli publikované iba informácie o priebehu niektorých sezón, najmä v ročenke AVANS (Javorský 1977; Béreš/Šalkovský 1978; Béreš/Štukovská 1980; Chropovský 1985; Béreš/Javorský/Slivka 1987) a prvé výsledky systematického spracovávaní celého výskumu (Staššíková-Štukovská et al. 2006; Šalkovský 2006). Odchod troch členov výskumného

tímu z profesie oddialil systematické spracovávanie pomerne rozsiahlych fondov výskumu, ktoré boli poznačené rozdielnymi metodickými prístupmi jednotlivých odborníkov k odkryvu a tiež rôznym stupňom kvality terénnej dokumentácie.

Predmetom tohto príspevku je tak publikovanie výsledkov výskumu fortifikácie dvojdielného západného areálu „podhradia“ Hradiska I na terase Tomášovského potoka, ležiaceho v katastri Spišských Tomášoviec, označovaného ako Pod hradiskom či poloha 3 (obr. 1 a 2), ako aj formálne analýzy a pokus o rekonštrukciu. Opevnenie „akropoly“ Hradiska I (poloha 1) malo príbuznú konštrukciu, zatiaľ však nie je prístupné na spracovanie (publikované bude osobitne). Opevnenie polohy Sedlo nebolo výskumom dosiaľ doložené. Ďalšie pravdepodobné valy črtajúce sa viac či menej výrazne

Obr. 2. Spišské Tomášovce a Smižany. Hradisko I s okolím v čase výskumu - pohľady zo severu.

v priestore „akropoly“ a v jej severovýchodnom predpolí nemožno spájať so slovanským osídlením, pokiaľ to nebude výskumom potvrdené, pretože boli osídlené aj v neolite a eneolite, v dobe bronzovej a rímskej (Staščíková-Štukovská et al. 2006).

Fortifikácia západného areálu

Pomerne plochá terasa Tomášovského potoka bola rozčlenená na dve časti. Dominantná časť bola opevnená valmi z troch strán - zo severnej, západnej a južnej, vytvárajúc tak približne lichobežníkovitý areál s plochou asi 3 ha v nadmorskej výške 507-527 m. Na štvrté - východnej strane (dlhý cca 297 m) sa valy pripínali skoro kolmo k prudko stúpajúcemu skalnému svahu hradiska s vrcholovým platô v nadmorskej výške 560-567 m. Pri skúmaní hlavného areálu „podhradia“ bol takmer kompletne odkrytý severný val (s dĺžkou približne 138 m vrátane brány a severozápadného nárožia) a 90 m zo západného valu (s dĺžkou cca 323 m). Južný val, ktorý skúmaný nebol, sa výrazne črtá v dĺžke cca 58 m na terénnom zlome. Pripnutie valu k bralu „akropoly“ bolo sledované v severovýchodnom nároží (obr. 3; 4; 3; 5: 1).

Za severným valom bolo k tomuto hlavnému areálu primknuté menšie, približne obdĺžnikovité územie (s plochou cca 0,3 ha), klesajúce na severozápad do podmáčaného pásma Tomášovského potoka, na východe sa opierajúce o svah „akropoly“ hradiska (podobne ako väčší areál) a zo severu uzavreté ďalším valom s priekopou. Oba pásy opevnení boli približne rovnobežne situované. Predsunutý areál a jeho opevnenie bolo skúmané iba rezmi v niekoľkých sondách (obr. 10: 2; 11: 1, 2).

Opevnenie hlavného areálu západného podhradia bolo založené na ílovitom a ílovcovito-pieskovcovitom podloží, miestami aj na planírke sídliskovej vrstvy či deštrukcie starších opevnení púchovskej kultúry, ktoré však boli zväčša odlišne situované

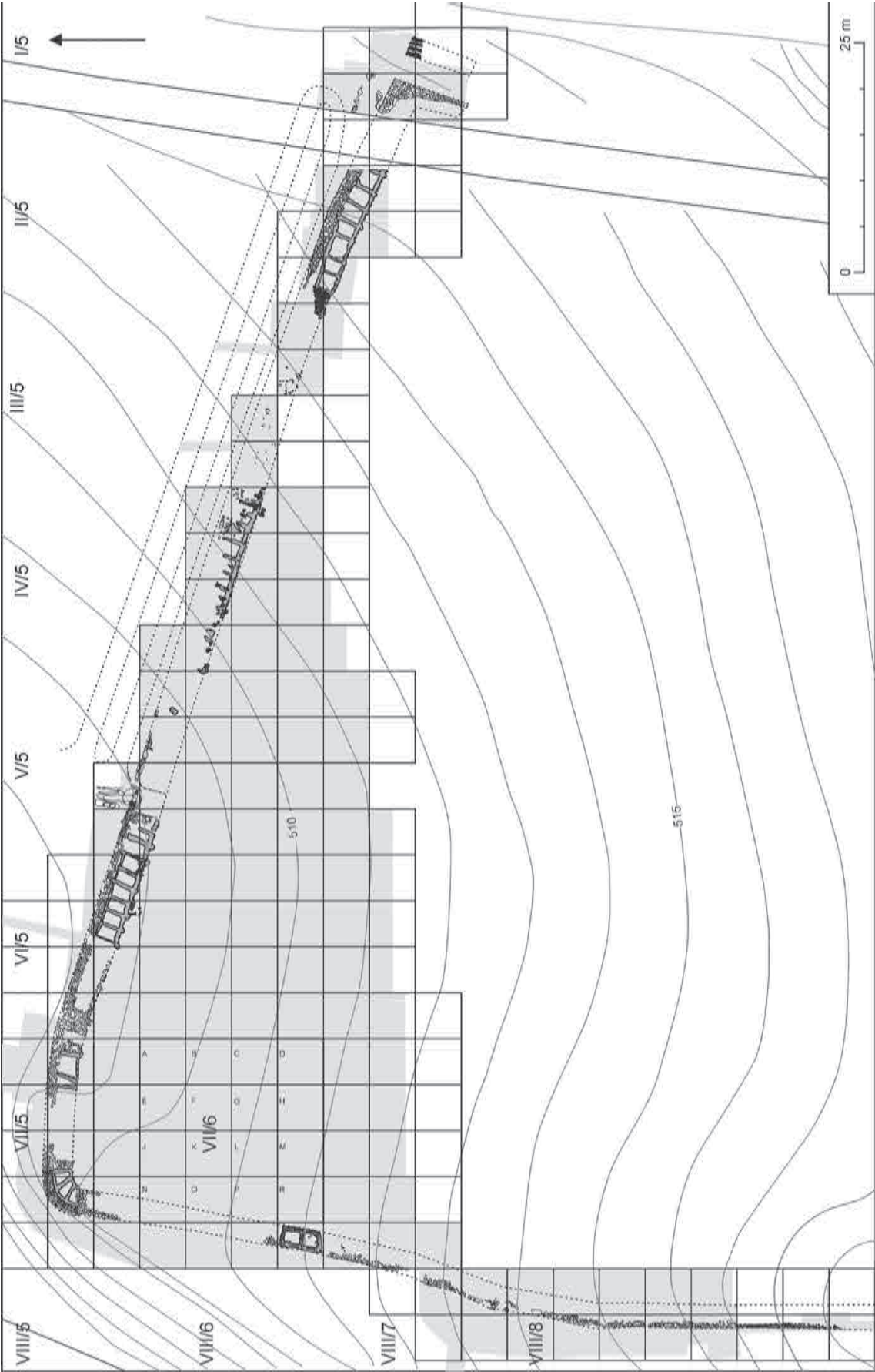
a budované inou technikou - s masívnejšími múrmi z väčších skál (Javorský 1977, 157). Opevnenie púchovskej kultúry je pomerne spoľahlivo separovateľné od zvyškov včasnostredovekej fortifikácie.

Konštrukcia valu a jeho rozmery neboli jednotné. *In situ* bol zachovaný čelný, tzv. suchý múr z lomového kameňa v troch takmer súvislých úsekoch (vysokých 10-70 cm, spolu dlhých cca 135 m) v severnom a západnom vale a vo viacerých fragmentárnych situáciách (obr. 3). Išlo zväčša o riadkové murivo pomerne starostlivo kladené, bez badateľného spojiva (obr. 5: 2, 6).

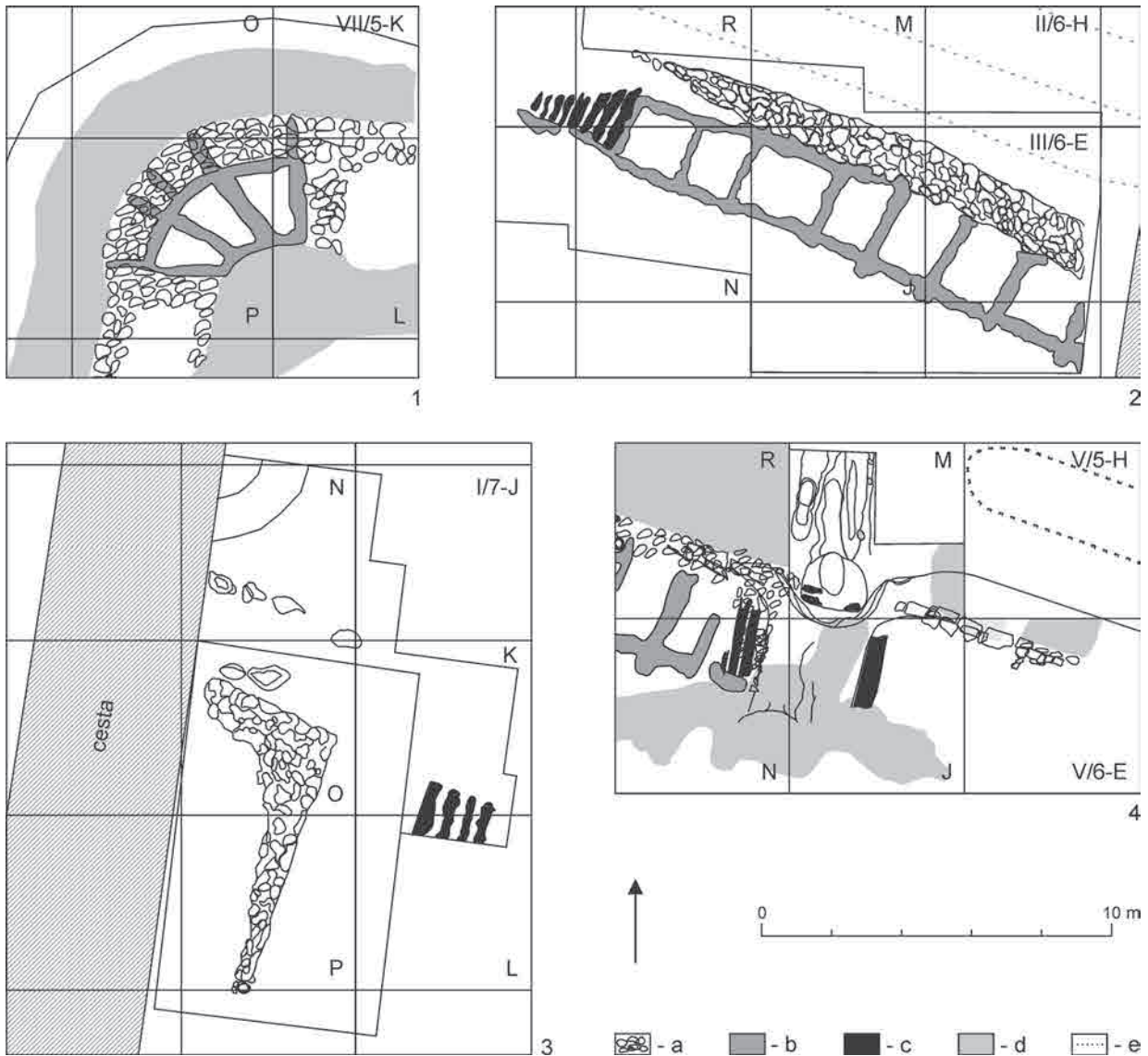
Drevená komorová konštrukcia bola doložená najmä vo veľkej časti severného valu vo forme do tehlova prepálených pásov podložia - akýchsi tepelných „odtlačkov“ spálených komôr. Miestami boli v báze zachované aj zuhoľnatené brvná dreveného roštu, uložené priečne na os valu, ale aj dreva orientované pozdĺžne či zvislo (obr. 4-7). Vo zvyškoch z opevnenia sa úlomky driev získali v 12 sektoroch z polôh *in situ* (podrobnejšie pozri - Hajnalová/Huščáková, pripravované do tlače).

Celková šírka fortifikácie nebola jednotná. Najmasívnejšia bola vo východnej časti severného valu - pri severovýchodnej bráne, kde čelná plenta dosahovala až 1,35-1,4 m a drevozemné teleso 2,50-2,65 m (spolu teda 3,9-4 m). Zvyšok severného valu bol mierne subtilnejší (plenta merala 0,9-1 m, teleso dosahovalo 2,4-2,7 m, teda celkom 3,2-3,6 m). Západný val, umiestnený nad výraznejším terénnym zlomom terasy, mal prednú plentu už len 40-80 cm, ťažiskovo bol okolo 60 cm široký a spolu s telesom, prípadne miestami s vnútornou plentou majúcou 30-50 cm, dosahovalo opevnenie šírku asi 2,2-3,2 m. Val bol mohutnejší asi najmä v prístupnejších južnejších úsekoch (obr. 7: 3).

Prepálené pásy podložia, indikujúce steny komôr, boli široké až 25-40 cm, dlhé 2,3-2,5 m. Konkrétne zachované zuhoľnatené zvyšky však dokladajú na

Obr. 3. Spišské Tomášovce. Plán severnej časti západného areálu na terase Tomášovského potoka so skúmaným západným a severným valom, priekopou a vyznačením preskúmanej plochy v sektorovej sieti.

Obr. 4. Spišské Tomášovce. 1 - pôdorys severozápadného nárožia fortifikácie; 2 - pôdorys časti severného valu; 3 - pôdorys brány 1 v severovýchodnom nároží valu; 4 - pôdorys brány (priepustu) 2 v severnom vale. Legenda: a - suchý múr valu; b - prepálené podložie; c - zuhoľnatené drevo; d - deštrukcia valu; e - priekopa.

jednom mieste iba 8-15 cm hrúbku neotesaných, miestami dokonca neokliesnených brvien, na ďalších však 15-30 cm hrúbku (obr. 4: 1, 2; 6; 7: 6). Konce priečných brvien (s celkovou dĺžkou od 2,2 do 3,5 m) boli na jednom konci čiastočne prepojené s čelným múrom, na druhom konci prečnievali cez líniu vnútornej drevenej steny komôr (obr. 4: 1-3). Šírka komôr nebola dôsledne dodržiavaná, kolísala medzi 1,5-2,0 x 1,9-2,3 m, čo pozorujeme na viacerých hradiskách nielen u nás (Pobedim, Jur pri Bratislave), ale aj inde v slovanskom svete (Naszacowice, Zawada Lanckorońska atď.).

Z analyzovaných vzoriek použitých driev (E. Hajnalová) je doložený najmä smrek (*Picea abies*), a to hlavne na steny komôr súbežné s líniou valu, a bo-

rovica (*Pinus sp.*) najmä na spájajúce priečne steny komôr a bazové rošty (obr. 6; 7: 6). U časti driev v zadnej stene severného valu sa zistila aj kolmá poloha, indikujúca zvislú drevenú oporu ako súčasť konštrukcie vnútornej steny valu. Možná je tu však aj ich interpretácia ako neokliesnených konárov horizontálne uložených kmeňov alebo driev zosunutých do sekundárnej polohy (Hajnalová/Huščáková, pripravované do tlače).

Vo včasnostredovekých fortifikáciách zastúpené dreveniny korešpondujú so vtedajším stavom lesa (Hajnalová 1978; Kraskovská 1962, 246; Opravil 1972; 1985; Ruttkay/Čelko 1984, 17). V nížinách bola zistená v opevňovacích konštrukciách prevaha duba, čo bolo podmienené jeho vhodnými vlastnosťami

1

2

3

4

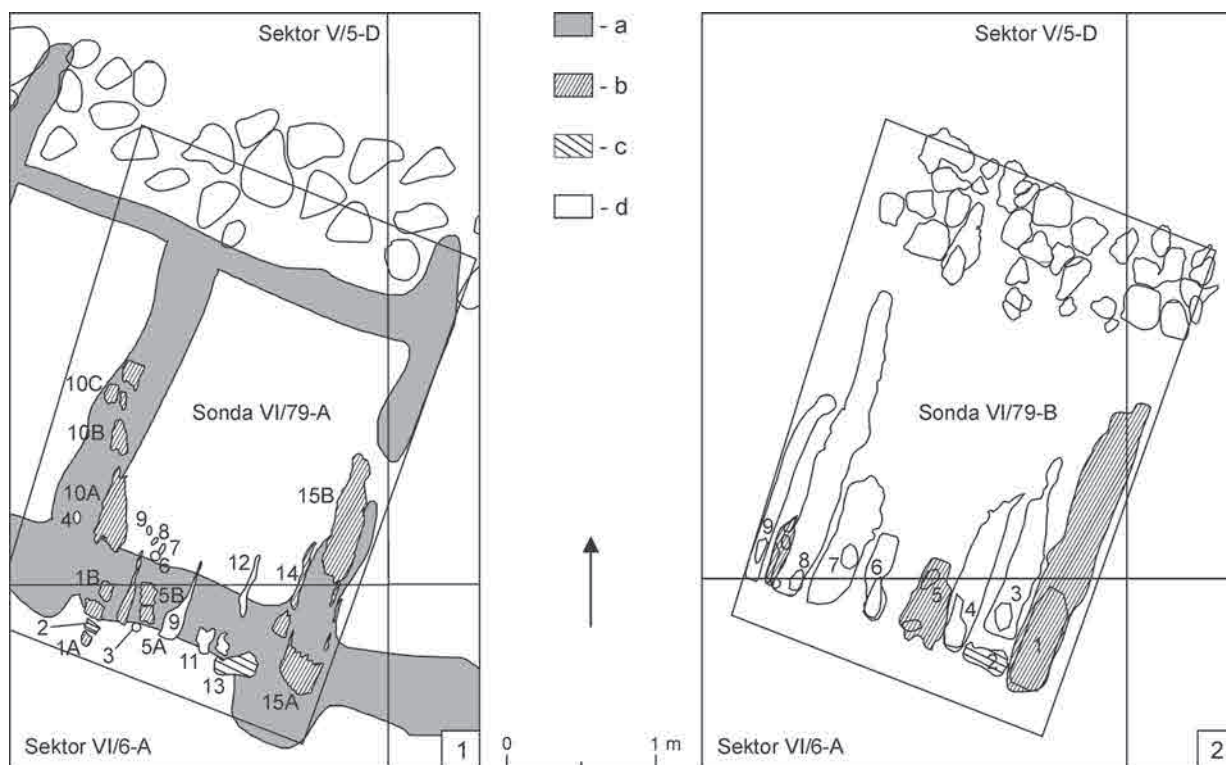

5

6

Obr. 5. Spišské Tomášovce. 1 - fragment bázy východného krídla brány 1 pri severovýchodnom nároží fortifikácie; 2 - báza západného krídla brány 1 pri severovýchodnom nároží fortifikácie; 3 - napojenie severného valu na bránu 1, prerušené cestou k hotelu Flóra; 4, 5 - severný val, jeho cezúra a deštrukcia v mieste brány 2; 6 - severozápadné nárožie fortifikácie.

Obr. 6. Spišské Tomášovce. Stopy po drevenej konštrukcii severného valu v sektoroch V/5-D a VI/6-A vo vrstvách A (1) a B (2).
 Legenda: a - prepálené pásy podložia; b - zuhoľnatené drevo uložené priečne; c - zuhoľnatené drevo uložené pozdĺžne; d - zuhoľnatené drevo uložené zvislo.

- pevnosťou v ťahu, ohybe i tlaku, tvrdosťou a trvanlivosťou, vo vypletaných stenách sa uplatnila vrba a lieska (Bialeková 1978, 163; Kaván 1960; Lexa a kol. 1952, 325-353).

Kamene na plenty pravdepodobne pochádzajú hlavne z blízko sa vyskytujúcich vrstiev pieskovcov, piesčitých a ílovitých bridlíc (aj priamo na lokalite Hradisko I a v okolí vystupujú na povrch). Boli tu zrejme ešte lepšie podmienky ako v prípade Pobedima, kde kameň vozili z okolia 5-10 km (Bialeková 1978, 162). Vieme však, že napríklad stavitelia hradísk v Mikulčiciach a Břeclavi-Pohansku dopravovali kameň až z Bielych Karpát či výbežkov Viedenskej panvy, teda zo vzdialenosti 10-30 km vzdušnou čiarou (Štelcl 1971, 8).

Osobitne zosilnenou konštrukciou boli riešené strategicky a staticky najcitlivejšie miesta - severozápadné nárožie, brána v severovýchodnom rohu a brána aj priepust v západnej časti severného valu. Pri severozápadnom nároží bol priestor medzi dvomi dlhými komorami spevnený masívnou, minimálne 2,5 m širokou kamennou priečkou cez celú šírku valu. Podobnými priečkami, širokými 80-100 cm, bola z oboch strán spevnená „bastiónovitá“ konštrukcia nárožia, vnútri vystužená tromi lichobežníkovitými, vejárovite usporiadanými drevenými komorami s priečnymi brvnami hlboko

vnorenými do čelnej plenty zosilnenej na cca 100 cm. Obdobné spevňujúce priečky sa zistili napríklad aj v severozápadnom úseku opevnenia akropoly v Mikulčiciach či na akropole hradiska v Brne-Lišni (Procházka 1978, 296).

Absencia stôp malých komôr, resp. dlhé komory východne i južne od „nárožnej bašty“ (obr. 3), boli interpretované ako obytné objekty vstavané do telesa valu (Javorský 1977, 162, 163). Podporujú to i údajné stopy podláh a nálezy drobných predmetov, ako aj spevnenie valu priečnymi múrmi nielen priamo v nároží, ale tiež zo západnej strany tretieho takéhoto objektu. Pre absenciu podrobnejšej verifikovateľnej dokumentácie ponechávame tento problém zatiaľ otvorený, bez bližšej špecifikácie.

Západné krídlo hlavnej brány, dlhé 7,8 m, opletované rovnakou technikou ako celý val, teda z lámaných zlepcov a pieskovcov, bolo zachované až do výšky 60 cm. Presahovalo smerom dovnútra areálu skoro 5 m a dosahovalo v nároží hrúbku vyše 2 m (obr. 4: 4; 5: 1-3). Znútra bolo ukončené veľkou kolovou jamou s priemerom 27 cm (pravdepodobne súčasťou systému brány). Vstup vpredú bol široký okolo 2,8 m, smerom dovnútra sa mierne šikmo zužoval na cca 2 m. V mieste pripnutia valu k svahu akropoly boli odkryté stopy zásekov do brala pre

1

2

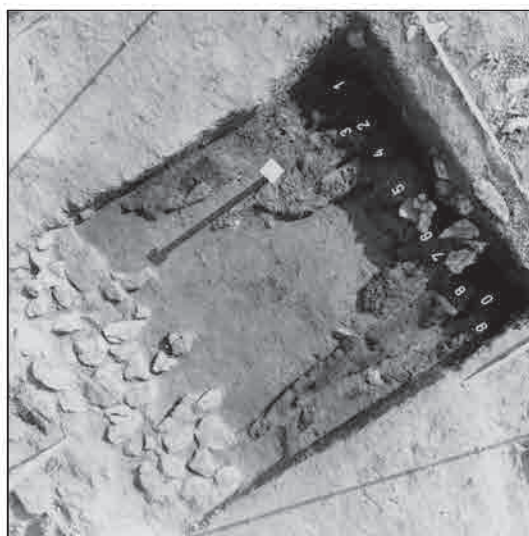
3

4

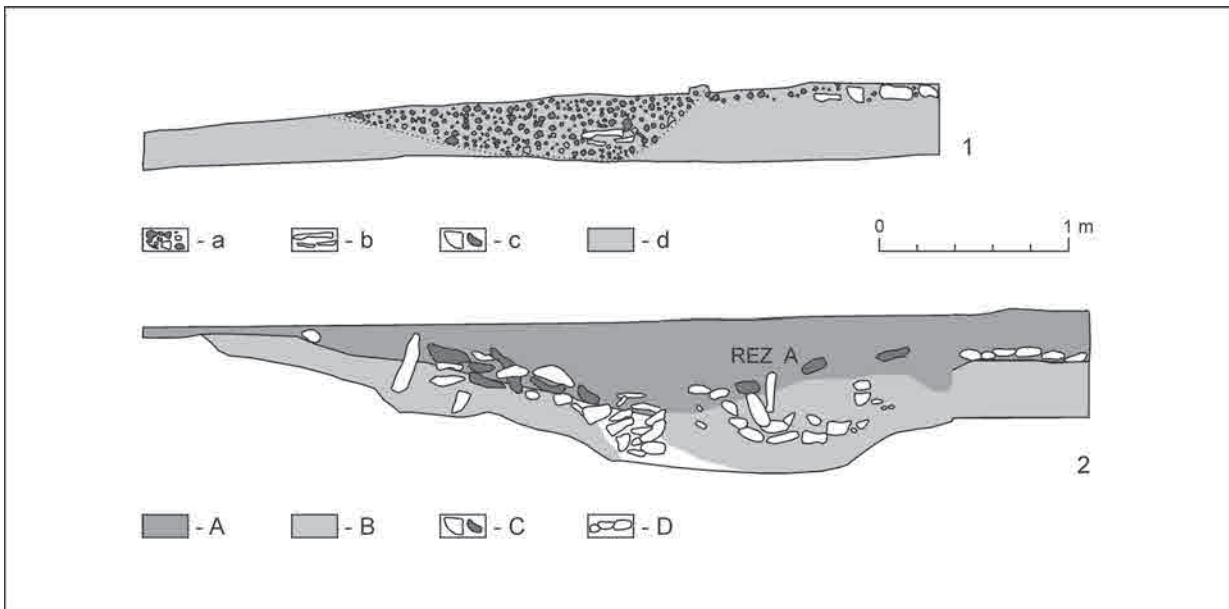

5

6

Obr. 7. Spišské Tomášovce. 1 - rez deštrukciou západného valu s predným suchým múrom v sektore VIII/6-D; 2 - základová vrstva západného valu v sektoroch VIII/7-J až M a XI/7-J až M; 3 - rez západným valom s predným suchým múrom v sektore VII/18-F; 4 - suchý múr polkruhového valu v sonde II/85 a v sektore I/11-O; 5 - prepálené pásy podložia pod severným valom; 6 - zuhoľnatené brvná a suchý múr severného valu v sektoroch V/5-D a VI/6-A.

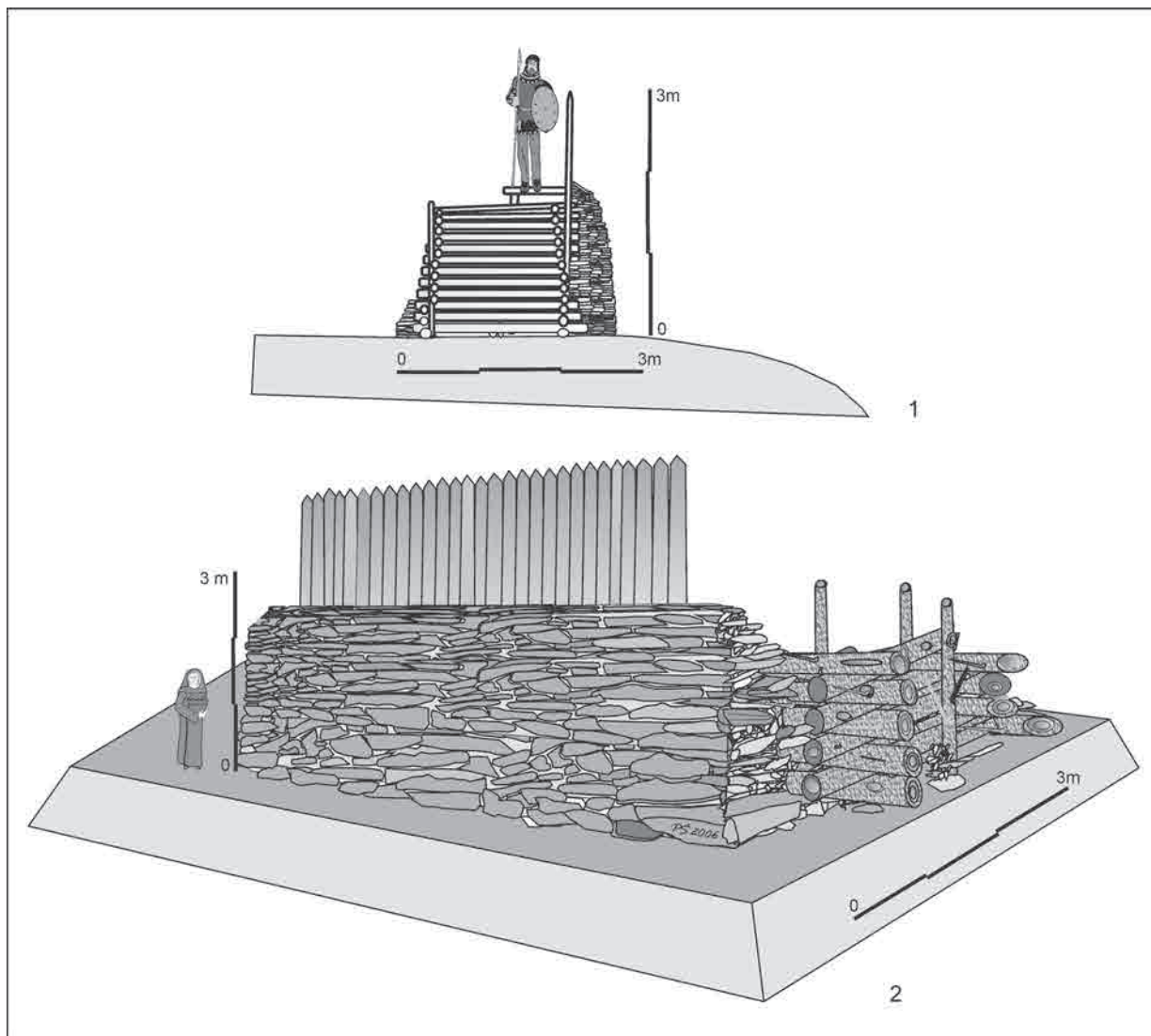
Obr. 8. Spišské Tomášovce. 1 - východný profil rezu odvodňovacím žlabom v sektore IV/6-G; 2 - južný profil rezu depresiou v bráne 2 severného valu. Legenda: a - prepálené kúsky hliny a kameňov; b - zvieracie kosti; c - kamene z deštruovaného valu; d - ílovité podložie; A - humusovitá výplň; B - hlinitá výplň; C - kamene z deštrukcie valu; D - kameňmi vykladaná základová vrstva západného krídla brány 2 v severnom vale.

lepšie zafixovanie východného krídla brány, z ktorého sa však zachoval iba fragment (obr. 5: 1).

Takáto brána patrí ku kliešťovitému typu, podobne ako brány v dolnorakúskom Gars-Thunau (Friesinger/Friesinger 1991, 11, obr. 5). Vymedzenie priechodu kamenným múrom má tiež analógie v Thunau. Inak v skupine brán s priamym vstupom, teda typu II M. Šolleho (1969), bol priechod riešený výdrevami podporovanými kolmi, resp. radmi palisádových kolov (Břeclav-Pohansko, Mikulčice a Uherské Hradište-Staré Město, Pobedim, Stará Kouřim, Brno-Staré Zámky, Lubomia, Zawada Lanc-korońska - Bialeková 1978, 167, 168; Poleski 2004, 141; Poulik 1948-1950, obr. 56; Šolle 1966, 99, obr. 13-15). V stredoeurópskom prostredí prevládali brány so šírkou do 3 m (Dostál 1984, 153-156), ale poznáme i širšie (napr. brána vymedzená dvojradmi palisád na lokalite Zawada Lanc-korońska bola široká až 4 m - Poleski 2004, 140). Často sa predpokladá vežová nadstavba brány (napr. Friesinger/Friesinger 1991, obr. 5). Pribeh prístupovej cesty možno predpokladať v priamom smere zo severu pozdĺž svahu akropoly. Priekopa až pred bránu nepokračovala (asi zo statických dôvodov). Končila 3 m západne, pričom v medzipriestore boli zistené kolové jamy, ktoré tu naznačujú existenciu akejsi krátkej predsunutej palisádovej zásteny (obr. 4: 4).

Paralelne popri severnom vale bol zvnútra situovaný žlab misovitého profilu, široký asi 2 m (obr. 8: 1), vyplnený drobnou deštrukciou prepáleného valu. Žlab ústil do prerušenia valu situovaného v najniž-

šom bode tejto časti areálu. Hoci existencia dvoch otvorov vo vale, vzdialených iba pár desiatok metrov sa zdá byť nelogická a neefektívna, prerušenie valu je tu ale evidentné. Korytovitá priehlbeň v priestore prerušenia valu bola vyplnená deštrukciou valu, teda existovala pred jeho zánikom. Navyše, po oboch okrajoch prerušenia valu boli odkryté zvyšky priečne kladených brvien na súbežnej kamennej vrstve (obr. 4: 4; 5: 4, 5; 8: 2), ktoré indikujú spevnenú bázu krídel brány. Išlo teda pravdepodobne nielen o súčasť odvodňovacieho systému areálu cez val do Tomášovského potoka, o akýsi „kanalizačný“ otvor pod valom, ale zrejme aj o prístup obyvateľov k vodnému zdroju a súčasne o vchod do areálu „vodnou cestou“. Podporujú to skutočnosti, že pred bránou už absentuje priekopa (končí asi 5 m východne). Tesne v jej predpolí sa zistili dva pozdĺžne jamovité zářezy do podložia a v úrovni predného múra zvyšky drevených brvien (obr. 4: 4; 5: 4). Pravdepodobne môže ísť o zvyšky konštrukcie akejsi lavice či móla. Tu, v severozápadnom predpolí opevnenia možno reálne predpokladať minimálne potokom zaplavovaný, podmáčaný terén, možno dokonca akúsi čiastočne umelú vodnú plochu - nevelkú nádrž vytvorenú pomocou hrádze o čosi nižšie na Tomášovskom potoku. Vodná plocha pravdepodobne siahala až k tomuto priepustu, resp. napájala sa pár metrov východnejšie na okraj priekopy a prispievala tak k zvýšeniu bezpečnosti podhradia. Stopy akýchsi hrádzok, indikujúcich takúto umelú vodnú nádrž, sa zistili dvomi rezmí na pravom brehu potoka (obr. 1).

Obr. 9. Spišské Tomášovce. Schematizované kresbové rekonštrukcie valov opevňujúcich hlavný areál terasy. 1 - západný val; 2 - severný val.

Polkruhový val

Pri východnom okraji terasy, v sektoroch I/10-J, N, O a I/11-0 (obr. 1), sa v miestach pripojenia k akropole skúmal polkruhovitý val s priemerom okolo 25 m a šírkou 2-2,2 m, previazaný s podloží. V báze pozostával z vápencových kameňov. Po oboch stranách múra sa zachytila upravená koruna násypu zo zeminy a nad ňou súvislé deštrukcie, aj vrstvy *in situ* z valu inej štruktúry a kvality. Pozostával z múra širokého 60 cm, vybudovaného z plochých pieskovcových a zlepených kameňov viazaných hlinou. Z vonkajšej strany bol lícovaný a zachovaný do výšky 60 cm, zvnútra boli zuhoľnaté brvná naznačujúce previazanie múra zrubovou konštrukciou vyplnenou zeminou a kameňmi. Ide o analogickú techniku, akou bolo

budované včasnostredoveké opevnenie celej terasy. Rovnaké obdobie indikujú aj nálezy zo súvisiacej sídliskovej vrstvy.

Priekopy

Pred severným valom bola rezmi zistená priekopa hlboká 1,8-2 m, široká 7,5-8 m, v dĺžke skoro 100 m (obr. 10: 1; 11: 1, 2). Absentovala pred vstupom v severovýchodnom rohu, začínala asi 3 m západne od neho a končila asi 30 m od severozápadného nárožia, resp. 5 m východne od druhého vstupu. V tomto úseku ju nahrádzala zaplavovaná niva a dvíhajúci sa svah výbežku terasy.

Existenciu ďalšieho, menšieho opevneného priestoru (cca 35 x 80 m), ktorý však zrejme nebol rovnocenne sídliskovo využitý, naznačuje druhá priekopa,

nachádzajúca sa asi 33-36 m pred priekopou severného valu, rozmerovo podobná predchádzajúcej (hlboká 1,8-2 m, široká okolo 8 m). Na vnútornej strane tejto priekopy boli zistené stopy deštrukcie kamenno-zemného valu (obr. 10: 2; 11: 3, 4).

Celkový pôdorysný plán sídliskového celku a umiestnenie valov boli determinované terénnym reliéfom lokality. Severný val je na východe upnutý v mieste, kde akropola začína výraznejšie svahovito stúpať a vyčleňovať sa nad okolitý terén. Západným smerom bol tento val projektovaný v takmer rovnnej línii, nie však pozdĺž vrstevníc, ale priečne cez ne, teda priamo k miestu, kde sa začína výškové odsadenie terasy nad nižšie položeným Tomášovským potokom, ktoré pokračuje ešte v masívnejšej podobe pozdĺž celého západného i južného valu. Južný val je pripnutý k akropole v mieste, kde jej steny začínajú byť tvorené skalnými bralami prielomu Hornádu (obr. 1). Predsunutý kratší severný val blokoval kolmo komunikáciu najprístupnejším terénom z Hornádskej kotliny a vytváral tu akési obranné predpolie.

Analógie a rekonštrukcia fortifikácie

Priekopa i val predpolia terasy sa skúmali iba rezi v niekoľkých úzkych sondách. Ich rekonštrukciu preto ponechávame zatiaľ otvorenú s tým, že išlo zrejme o bližšie neidentifikovanú kamenno-zemnú konštrukciu asi aj s palisádovou stenou, pravdepodobne technologicky jednoduchšiu a menej pevnú v porovnaní s hlavným areálom.

Typ valov hlavného areálu s vonkajším kamenným múrom a vnútornou drevenou, miestami aj kamennou stenou, s jadrom rôznej drevo-zemnej, najmä komorovej konštrukcie, vyskytujúci sa vo viacerých variáciách, predstavuje hlavnú fortifikačnú techniku slovanského stredodunajského (veľkomoravského) obranného staviteľstva v 9. stor. Z územia Slovenska je publikovaných 14 takýchto lokalít - Pobedim, Mužla, Bratislava-Devínska Nová Ves (Na pieskoch a Nad lomom), Bratislava-Hrad, Jur pri Bratislave, Tlmače, Hronský Beňadik (s čelným kamenným múrom a vnútornou drevenou stenou), Nitra-Hrad (val I a II), Nitra-Martinský vrch, Bojná, Majcichov, Detva (*Bednár/Samuel 2001, 304-337; Habovštiak 1975, 110, 112; Henning/Ruttikay 1998, 341-422; Hulínek/Čajka 2004, 102, 103; Procházka 1990, 288; Šalkovský 1994; Štefanovičová 1975, 54; VSNS 1978*). Na Morave a v Čechách sa identifikovalo asi 10 takýchto lokalít (napr. Mikulčice, Břeclav-Pohansko, Sudoměřice, Uherské Hradiště, Nejdek, Tašovice) a na ďalších môžeme takúto fortifikačnú techniku predpokladať (*Dostál 1979, 84; Procházka 1990; Staňa 1985; Váňa 1968, 82*). Doklady podobných opevnení poznáme i v priestore medzi tokmi Labe a Sála

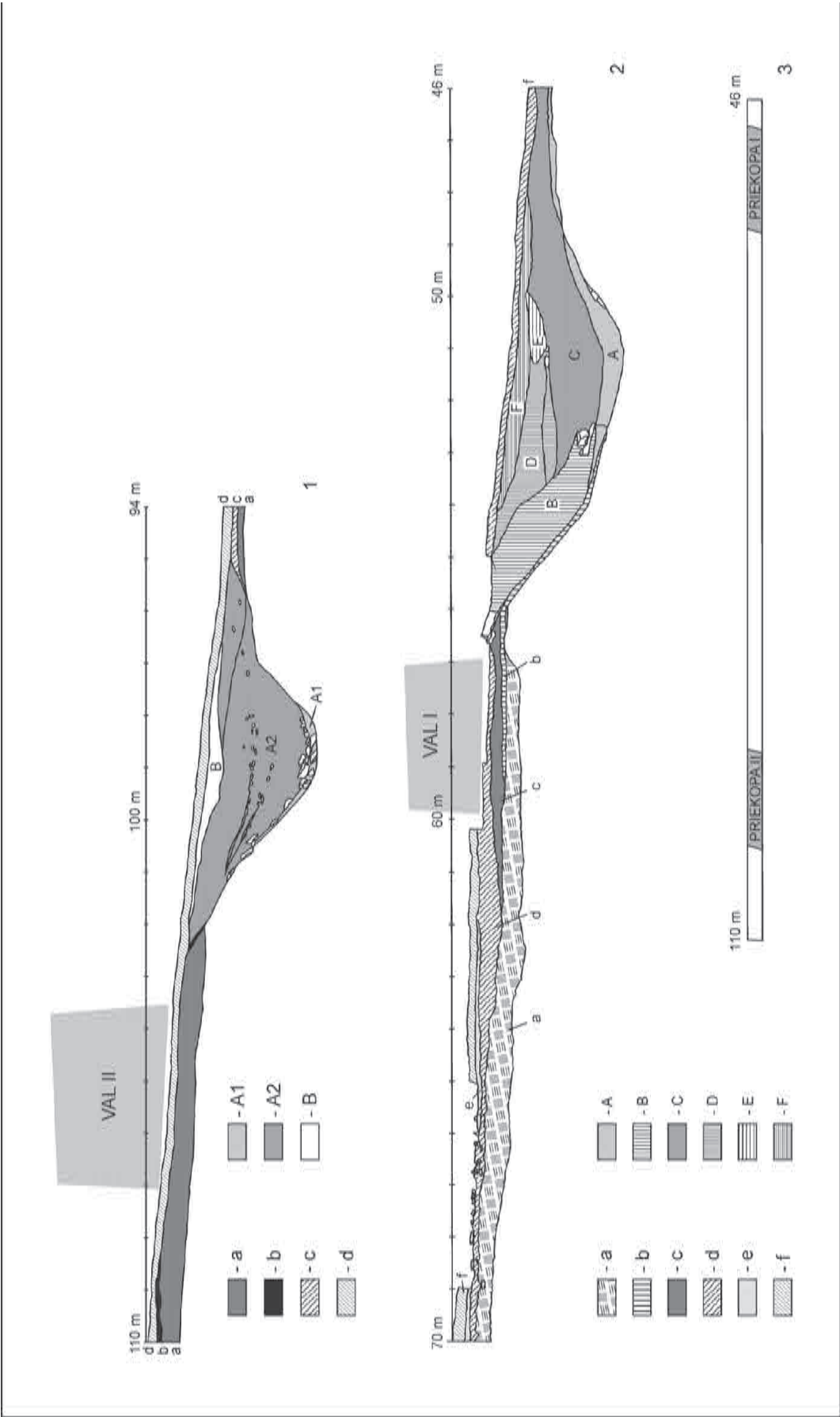
na lužicko-srbských územiach, kde sa všeobecne spájajú s východofranským vplyvom na miestnu slovanskú obrannú architektúru (napr. *Brachmann 1987; Brather 2005, obr. 5; Coblenz 1966; Herrmann 1967, 231-234*). V južných regiónoch Poľska - v Sliezsku či Malopoľsku (*Poleski 2004, 136*) - sú iba okrajovou fortifikačnou technikou popri dominujúcich drevo-zemných konštrukciách. Šírka plenty sa v moravskom prostredí pohybuje v intervale 0,8-2 m, na Slovensku a v Čechách v rozmedzí 0,4-2 m, ešte subtilnejšie sú plenty valov v srbskom Polabí. Plenty tomášovského opevnenia boli budované pomerne starostlivo, ťažiskovo z plocho lámaného kameňa, podobne ako napríklad plenty v Thunau, Pohansku či v Mužle.

Tvar prepáleného podlažia indikuje komorovú výstuž telesa valu, tvorenú pravdepodobne klasickými zrubmi majúcimi spredu na sucho kladenú kamennú plentu a aspoň miestami aj zadnú stenu spevnenú zvislými kolmi či subtilnejšou, nižšou kamennou plentou. Komorová armatúra predstavuje oproti roštovej či klieštinej dokonalejší spôsob zaistenia stability valu, pretože eliminovala negatívne pôsobenie vodorovných síl (*Procházka 1990, 296*). Základová roštová vrstva bola zistená aj na lokalitách Majcichov, Břeclav-Pohansko a Strachotín, poznáme ju napríklad i z lužicko-srbských lokalít (*Coblenz 1966, 193, 194; Ruttikay et al. 2006, obr. 11; 12*). Uplatňovala sa asi najmä tam, kde bolo potrebné spevniť menej súdržné heterogénne podlažie, narušené napríklad staršími sídliskovými objektmi.

Analógie k dlhým komorám v telese tomášovského valu nepoznáme. Obytné komory v tyle až 8 m širokého zemného valu hradiska v Znojme a im podobné v širšom slovanskom svete (napr. hradiská typu Chotomel-Tornow - *Klanica 1986, 189*) sú skôr paralelami mierne zahĺbených sídliskových objektov zistených pozdĺž valov (*Šalkovský, v tlači*).

Statické analýzy dokazujú, že múr majúci hrúbku necelý 1 m v čele zemného telesa s hrúbkou 4,5 m môže dosahovať výšku 4 m dokonca bez použitia drevenej armatúry (*Procházka 1990, 296*). Pri použití drevených výstuží roštovej, najmä však klieštinej a komorovej, stabilita celej konštrukcie ešte vzrástla, takže uvedený staticky zaručený údaj, t. j. pomer celkovej šírky a výšky telesa valu 5,5 m ku 4 m (1,375 : 1) by sme mohli pokladať skôr za spodnú hranicu. Z názoru statika (Z. Weber) vychádzajúca kalkulácia (*Procházka 1990, 297*) odhaduje výšku väčšiny takýchto valov, širokých 4-6 m, ťažiskovo na 3-5 m, teda pomer šírky a výšky okolo 1,4-1,2 : 1. Z takýchto úvah vychádzajú aj pokusy o rekonštrukciu hradiska v Majcichove (*Ruttikay et al. 2006, obr. 14*).

Mnohé ďalšie pokusy o takúto rekonštrukciu, ktorých základom sú rovnako úvahy o statike

Obr. 10. Spišské Tomášovce. 1 - západný profil priekopy pred severným valom. Legenda: a, c - kultúrne vrstvy; b - deštruktívna vrstva valu II; d - ornica; A - výplň priekopy s dvomi deštruktívnymi vrstvami valu II; B - druhá vrstva výplne priekopy pred valom predsunutého areálu. Legenda: a - kultúrna vrstva 3; b, c - kultúrne vrstvy 2; d - kultúrna vrstva 1; e - ílovitá vrstva; f - ornica; A - vrstva 1 výplne priekopy; B - deštruktívna vrstva 1 valu; C - vrstva 2 výplne priekopy; D - deštruktívna vrstva 2 valu; E - naplavená vrstva 1; F - naplavená vrstva 2. 3 - schematizovaný pôdorys sondy s priebehom priekop I a II.

stavieb vzhľadom na ich konštrukciu, technológiu a použitý materiál, sú rôznorodé, zväčša však predpokladajú nižšiu výšku valového telesa. Pomery zistenej šírky valu k predpokladanej výške telesa valu (bez užšej či palisádovej predprsne) sa u konkrétnych rekonštrukcií pohybovali od 1,5 (Břeclav-Pohansko - *Dostál* 1979; 1984) a 1,8 (Mikulčice-akropola - *Procházka* 1990, obr. 2, tab. 1, 2) cez 2,1 (Pobedim-Podhradí - *Bialeková* 1978, 158, obr. 9; 1998, 388; Detva - *Šalkovský* 1998, 422, obr. 6) a 2,3 (Pobedim-Hradí - *Bialeková* 1978, 161, obr. 13; 1998, 388) až k 2,5 (Staré Město - *Galuška* 1998, 344, obr. 2B).

Zachovaná výška čelnej bridlicovej plenty hradiska v Mužle, až 1,25 m (netvoriaca určite celú originálnu výšku), pri približnej šírke celého valu iba 2,5 m ($1,9 + 0,6$ m - *Kuzma* 1998, 397), dovoľuje uvažovať o hodnotách pomeru šírky a výšky telesa valu určite nižších než 2 a asi vyšších než 1,25, teda možno okolo 1,8-1,4.

Vo vhodných prípadoch sa u niektorých nížinných hradísk (Pobedim) argumentovalo aj kubatúrou zeminy z priekopy pred valom (*Bialeková* 1978, obr. 9), ktorá sa použila na výplň jeho komôr, čo u opevnení ako v Spišských Tomášovciach, iba s čiastočne použitou priekopou, nejde. Tu však asi treba zvážiť, či by zistená kubatúra priekop skôr nemohla byť východiskom pre odhad minimálnej ako maximálnej výšky valového telesa, lebo to mohlo byť navrhnuté aj pomocou zeminy získanej mimo skúmaného areálu.

U väčšiny podobných valov boli hlavnými drevinami použitými na stabilizáciu výplní aj plient tvrdé listnaté druhy - dub, buk, hrab a ďalšie (*Procházka* 1990, tab. 3), na rozdiel od našej konštrukcie, ktorú tvorili mäkké ihličnany - smrek a borovica (*Hajnalová/Huščáková, pripravované do tlače*), ktoré ale boli viazané do zrubovej komorovej konštrukcie, zrejme stabilnejšej ako niektoré (napr. vypletané) druhy komôr či jednoduchšie roštové konštrukcie.

Výhodou zrubových komôr prepojených s plentou bolo, že nielen lepšie stabilizovali sypanú výplň valu, ale aj samotné plenty tým, že vzájomným prepojením prenášali časť váhy výplne na múry a tak zvyšovali veľkosť trecej sily medzi jednotlivými kameňmi a súdržnosť múra. Aj v Spišských Tomášovciach bola hlavná technológia - zrubové komory - dopĺňovaná v báze roštovou pokládkou a vnútorná stena valu spevňovaná zvislými brvnami. Pravdepodobne tunajšie zrubové komory valu neboli robené všade dôsledne, resp. miestami sa volili materiálovo úspornejšie a menej práce

techniky výstuže valu s použitím neotesaných i neokliesnených kmeňov, ba dokonca zakomponovaním spodných častí stromov rastúcich v línii valu do jeho telesa.³

Celkove predpokladáme, že pomer zistenej šírky a predpokladanej výšky telesa škrupinového valu so zrubovou komorovou konštrukciou, v závislosti od svahovitosti polohy a kvality použitého kameňa (plocho štiepaného alebo rôznotvarého), nebol veľmi vzdialený hodnotám 1,5 m ku 1 m až 2 m ku 1 m (t. j. 1,5 až 2). Pri šírke valov v Spišských Tomášovciach, t. j. 2,2 m, 3,2 m a 4 m, by to znamenalo výšku u najužšieho valu cca 1,1-1,5 m, u priemerneho 1,6-2,1 m a u najmasívnejšieho 2,1-2,6 m oplentovaného zemného telesa. To bolo zrejme ešte navýšené o predprseň z palisádovej steny (o existencii takýchto stien sa obecné nepochybuje), ktorej výška nad telesom valu bola funkčne determinovaná výškou trupu obrancov a zakotvená bola približne rovnako hlboko vo výstuži valu za čelnou plentou. Predpokladá sa, že val bol bránený v konečnej fáze najmä ručnými sečnými a bodnými zbraňami (kopijá, sekera, meč), teda palisáda nemohla byť vyššia než vystreté ramená obrancov (pri priemernej výške veľkomoravskej mužskej populácie 1,65 m - *Hanuliak* 2004, 74), čo mohlo byť okolo 1,35 m. Pri predpoklade nízkej drevenej ochodze to mohlo byť zrejme o čosi viac, minimálne okolo 1,5 m. Nepredpokladáme tu predprseň tvorenú predĺžením kamennej plenty, ktorá by pri absencii maltového spojiva bola veľmi málo odolná voči mechanickému poškodeniu a rozvráteniu útočníkmi. Celková výška tomášovskej fortifikácie aj s palisádovou predpršňou teda mohla byť nad západným svahom cca 2,6-3,6 m (1,1 až 2,1+1,5m) a v severnom vale okolo 3,6 až 4,1 m (2,1 až 2,6 + 1,5 m).

Takúto rekonštrukciu vzhľadu podopierajú aj zistenia a úvahy *J. Poleského* (2004, 136, tab. 47), týkajúce sa geograficky relatívne blízkych hradísk v južnom Malopoľsku, najmä hradísk s kamennými plentami (typy WVA i WIVC2). Napríklad vo Wislici u valu hradiska s čelnou plentou (celková šírka valu 8 m, z toho plenta 1,2-1,3 m, zachovaná výška valu 2,3 m) tento autor predpokladá jeho celkovú pôvodnú výšku iste presahujúcu 4 m (t. j. pomer šírky a výšky niečo pod 2). Rozmery bližšie je val fázy C/D hradiska v Naszacowiciach, datovaný do 9. stor., s celkovou šírkou 4,4 m a rekonštruovanou (*Poleski* 2004) výškou okolo 2,5 m bez predpršne (teda pomer šírky a výšky cca 1,75), resp. okolo 3,8-5 m s drevenou predpršňou upravenou do podoby cimburia. Výrezy pre obrancov sú vo výške cca 3,8-4m.

³ Bol to jav zistený aj u niektorých pravekých hradísk - *Veličik/Romsauer* 1998, 232.

1

2

3

4

Obr. 11. Spišské Tomášovce. 1, 2 - pohľady na rez priekopou pred valom predsunutého areálu; 3, 4 - pohľady na rez priekopou pred severným valom.

Pokiaľ ide o sklon stien valu, rozmiestnenie jeho deštrukcie (nielen nad svahmi, ale aj na skoro rovnej ploche či v miestach opačného sklonu terénu) prevažne až výlučne z vonkajšej strany, naznačuje v profile lichobežníkovitý tvar s takmer zvislou čelnou kamennou plentou a trochu nižšou, mierne šikmou zadnou stenou (pozri napr. Bílina v severozápadných Čechách - Váňa 1967, 459, obr. 142). Nie sú žiadne indície k úprave koruny valu, ktorú bolo iste nutné chrániť proti premáčaniu dažďom. V zásade tomu bolo možné najdokonalejšie zamedziť jednoduchým prestrešením, ale aj vyložením doskami alebo mačinou, teda zatrávnením. K ochrane základov voči premáčaniu povrchovými vodami slúžili asi plytšie priekopy. Taká priekopa sa zistila pozdĺž severného valu, s vyústením mimo opevnenej plochy priepustným kanálom či otvorom pod valom.

Je evidentné, že najviac úsilia i materiálu sa investovalo do severného valu pretínajúceho takmer rovný prístupový terén z pomerne plochej Hornádskej kotliny, v ktorom boli aj obe brány. Svedčí o tom zosilnenie celého valu, no najmä jeho častí pri bráne, vyhlbenie priekopy hlbokaj až 2 m a širokej 7-8 m, a pravdepodobné využitie vôd Tomášovského potoka na zaplavenie okolia severozápadného výbežku opevneného areálu, ako aj „baštovité“ či vežovité stvárnenie severozápadného nárožia, umožňujúce lukostreľbou lepšie chrániť valy. Takéto spevňujúce články poznáme z neskorších stredovekých fortifikácií, kde bašty vystupovali z línie hlavnej hradby, čo umožňovalo ostreľovanie priestoru pri päte opevnenia i krížové ostreľovanie predpolia. Na rozdiel od bašty dosahovala veža väčšiu výšku ako prilahlé

hradobné úseky, s ktorými komunikačne súvisela, čo tiež poskytovalo obrancom výhodu. Obdobná vežovitá plošina sa dá predpokladať aj nad obomi bránami, zvlášť nad masívnou konštrukciou brány v severovýchodnom rohu opevnenia.

Oproti valom s drevenou čelnou stenou boli fortifikácie s kamennou plentou odolnejšie proti požiaru a prelomeniu. Statické vlastnosti však nedovoľovali stavať škrupinové hradby so suchými múrmi omnoho vyššie než 4 m, čo nepredstavovalo nezdolateľnú prekážku. Preto bola z obranných dôvodov dôležitá nielen výška valu, ale aj šírka ochodze, ktorá v prípade preniknutia prvých dobyvateľov na korunu hradby umožnila sústrediť ďalších obrancov na ohrozené miesto. V praxi to však bolo limitované spotrebou stavebných hmôt. Temeno valu muselo byť, samozrejme, vždy užšie než základňa. Valy so šikmými stenami síce dovoľovali stavať teoreticky do neobmedzenej výšky, ale za súčasného rozširovania valu. Čím vyšší mal byť val, tým musel byť širší, teda aj viac stavebných hmôt bolo potrebných na jeho stavbu. Reálne množstvo dreva a kameňa, ktoré bolo v silách danej komunity zhromaždiť a spracovať, bolo asi určujúce pri projektovaní jeho parametrov.

Ako už poukázala D. Bialeková (1978, 171), v dĺžke a mohutnosti opevnení vyjadrené množstvo stavebného materiálu a pracovných síl potrebných na ich výstavbu je nepochybne odrazom ekonomickej sily a politických možností komunity a jej vedúcej elity. Iba rámcovo vykalkulované množstvo materiálu potrebného na 520 m dlhý a nerovnomerne hrubý val hlavného areálu terasy činí okolo 270 m³ dreva na komory, asi 60 m³ dreva na palisády (cca 3400 kolov dlhých 3 m, s priemerom cca 15 cm), 1000 m³ kameňa na plenty a 2250 m³ zeminy na výplň komôr.⁴ Spolu teda okolo 3600 m³ stavebných hmôt, resp. necelých 7 m³ stavebných materiálov na bežný meter valu, čo pokladáme skôr za skromnejší odhad. Zodpovedá to približne výpočtom kubatúry materiálov valu v polohe Hradišťa v Pobedime (Bialeková 1978, 162, 163), kde na takmer dvojnásobne masívny val predpokladala autorka asi 13,5 m³ materiálov na jeden bežný meter.⁵

Vysoký podiel dreva asi dostatočne zamedzoval mechanické rozrušenie, ale takéto valy boli viac ohrozované požiarom, ktorým bývali nakoniec i znefunkčňované. Či sa tak stávalo v priebehu dobývania, alebo až v rámci intencionálneho pustošenia infraštruktúry protivníka po dobytí hradiska, sa v konkrétnych prípadoch dozvieme iba zriedka.

K datovaniu a významu fortifikácie

Východiskové argumenty k datovaniu valu prišli viaceré nálezové situácie, predovšetkým objekty blízko valu, prekryté jeho deštrukciou, ale i niektoré ďalšie stratigrafické pozorovania v severnej časti podhradia (Šalkovský 2006). Prekrytie deštrukčným materiálom z valu, tvoreným kameňmi z plient a prepálenou hlinitou výplňou komôr, bolo zistené v prípade niekoľkých zahĺbených objektov a minimálne jedného nadzemného objektu. Pre *post quem* vybudovania valu je dôležitá nálezová situácia v objekte 63 s medeným nákrčníkom(?) v spodnej vrstve objektu (Javorský 1977, obr. 79; 84: 3). Analógie k nemu sa hľadajú na avarských pohrebiskách, ako sú napríklad Holiare - hrob 406 (Zábojník 2004, obr. 28: 2), ktorý je datovaný do konca 8. až začiatku 9. stor. (Šalkovský 2006), no vzhľadom na stav zachovania je jeho zaradenie neisté. Dobu existencie valu alebo *ante quem* deštrukcie valu reprezentujú pravdepodobne objekty prekryté jeho deštrukciou (napr. objekty 72, 73, 87), s archaickou keramikou, ostrohou s háčikmi (objekt 87), neskorovaravským bronzovým jazykovitým nákončím s esovitým rastlinným ornamentom a bronzovou náušnicou (objekt 72), s možným datovaním od konca 8. do polovice 9. stor. (Javorský 1977, obr. 97; 98).

Dobu po zániku valu indikuje ostroha s trojuholníkovitými platničkami (Javorský 1977, obr. 95: 1) Bialekovej typu 5b, resp. Hrubého typu 2 (Bialeková 1977; Hrubý 1955), pochádzajúca z hornej vrstvy objektu 63 nad deštrukciou valu. Analógie (Břeclav-Pohansko, hrob 102 a 89 - Kavánová 1976, 84; Bratislava, časť Devín-Hradný areál-Pri kostole, hrob 172/85 - Hanuliak 2004, tab. VIII: 3) sú datované do druhej polovice 9. stor. alebo do klasického veľkomoravského horizontu. Vtedy tu už pravdepodobne existovalo iba otvorené sídlisko, ktorého trvanie zatiaľ rámcovo datujeme do druhej polovice 9. stor. až 10. stor.

V podmienkach Břeclavi-Pohanska uvažuje B. Dostál (1969) o životnosti palisády dvorca v trvaní 20 až 50 rokov. Konštrukcia vnútri zemného telesa však mohla vydržať oveľa dlhšie, o čom máme doklady napríklad z poľských či ukrajinských hradísk. Masívne stopy prepálenia valu svedčia o jeho zničení požiarom. Jediná stavebná fáza valu, silné stopy požiaru i historické súvislosti neodporujú predpokladu, že ani toto opevnenie (ako väčšina veľkomoravských opevnení) neplnilo svoju úlohu dlhšie než zhruba pol storočia, pravdepodobne aj menej.

⁴ Nezahŕňame sem val menšieho areálu, ku ktorého rozmerom a technike nemáme dostatok indícií.

⁵ Porovnaj tiež o čosi vyššie výpočty kubatúr malopoľských hradísk - Poleski 2004, 139.

Iba ako pracovné konštrukcie možno označiť úvahy spájajúce jeho zánik s procesom etatizácie niekedy v prvej polovici 9. stor. a včlenením územia Spiša do moravského štátu. Tieto úvahy a chronológiu podporujú nálezy solitérnych detských hrobov v polohe za hotelom Flóra, v ktorých boli strieborné hrozienskované náušnice so zdobeným spodným oblúkom, byzantsko-orientálneho rázu (Béřeš/Javorský/Šlívka 1987; Béřeš/Štukovská 1980), datovateľné do konca 9. stor., s prežívaním v prvej polovici 10. stor.

Pravdepodobne s touto dobou, t. j. s klasickým veľkomoravským a veľkomoravským obdobím, korešponduje vznik a fungovanie druhého hradiska (Hradisko II), situovaného asi 800 m juhozápadne na pravom brehu Hornádu, na ostrožnom výbežku (530-540 m n. m.) vrchu Čingov, známeho z prieskumov a menších sondážnych akcií (Javorský 1977, obr. 75; 76).

Polkruhový valovitý objekt vo vnútri areálu bol pravdepodobne pôvodne vybudovaný v dobe rímskej a počas existencie slovanského hradiska opäť zrekonštruovaný a využitý v rámci existujúceho obranného systému lokality.

Druh použitej fortifikácie a typy obytnej architektúry (Šalkovský, v tlači) terasy Tomášovského potoka naznačujú jeho intenzívne využitie tak na bývanie, ako i na hospodársky život.

Charakterom a dĺžkou valov i plošne sa tento areál radí k stredne veľkým hradiskám (Poleski 2004, 94; Šalkovský 1987, 126, obr. 1). Plocha terasy, s rozlohou približne 3,3 ha, bola opevnená valmi s celkovou dĺžkou okolo 600 m (520 + 80 m). V spektre hradísk z územia Slovenska sa rozlohou radí pred hradiská Jur pri Bratislave, Starý Tekov, Tlmače, Kozmálovce, Hronský Beňadik, Zemplín. Spolu s akropolou, ktorá z obranných dôvodov nutne musela byť súčasťou jedného opevneného celku, dosahovala táto lokalita okolo 5-6 ha, čo je približne porovnateľné s hradiskami v Jasenove, Devíne či na Bratislavskom hrade. Tomášovské hradisko však nedosahovalo dimenzie a asi ani ekonomický a vojenský význam hradísk v Pobedíme, Majcichove, Bojnej a v Nitre, ani centrálnych moravských hradísk (Šalkovský 1987).

Fortifikácia a materiálna kultúra hradiska odráža nielen regionálne osobitosti tunajšieho slovanského osídlenia v úseku od 8. do 10. stor., ale aj jeho interakcie tak s Nitrianskym kniežatstvom či Veľkou Moravou na juhozápade, ako i s poľskými kmeňmi v Povolí na severe. Podrobnejšie interpretácie budú možné po dokončení analýz rozsiahleho nálezového fondu získaného archeologickým výskumom.

LITERATÚRA

- Bednár/Samuel 2001 - P. Bednár/M. Samuel: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. Slov. Arch. 49, 2001, 301-345.
- Béřeš/Javorský/Šlívka 1987 - J. Béřeš/F. Javorský/M. Šlívka: Spiš v 6.-13. storočí v archeologických prameňoch. Katalóg výstavy. Bratislava 1987.
- Béřeš/Šalkovský 1978 - J. Béřeš/P. Šalkovský 1978: Výskum slovanského hradiska v Spišských Tomášovciach. AVANS 1977, 1978, 36-38.
- Béřeš/Štukovská 1980 - J. Béřeš/D. Štukovská: Výskum hradiska v Spišských Tomášovciach. AVANS 1978, 1980, 42-44.
- Bialeková 1977 - D. Bialeková: Sporen von slawischen Fundplätzen in Pobedim. Slov. Arch. 25, 1977, 103-157.
- Bialeková 1978 - D. Bialeková: Výskum a rekonštrukcia fortifikácie na slovanskom hradisku v Pobedíme. Slov. Arch. 26, 1978, 149-178.
- Bialeková 1998 - D. Bialeková: Zur Bautechnik der Befestigungsmauer des Burgwalls in Pobedim, Bez. Trenčín. In: Henning/Ruttkay 1998, 383-390.
- Brachmann 1987 - H.-J. Brachmann: Zur Herkunft und Verbreitung von Trocken- und Mörtelmauerwerk im frühmittelalterlichen Befestigungsbau Mitteleuropas. In: G. Labuda/S. Tabaczyński (Red.): Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesno-średniowiecznej. 1. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1987, 199-215.
- Brather 2005 - S. Brather: Die Anfänge slawischer Besiedlung im nördlichen Mitteleuropa. In: Archeologia o początkach Słowian. Kraków 2005.
- Coblentz 1966 - W. Coblentz: Frühmittelalterliche Burgen mit steinerner Blendmauer aus dem Gebiet nördlich und südlich des Erzgebirges. Sbor. Národ. Muz. Praha A 20, 2006, 191-199.
- Dostál 1969 - B. Dostál: Opevnění velmožského dvorce na Pohansku u Břeclavi. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 14, 1969, 181-218.
- Dostál 1979 - B. Dostál: K opevnění Břeclavi-Pohanska. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 24, 1979, 73-93.
- Dostál 1984 - B. Dostál: Východní brána hradiska Pohanska. Sbor. Prací Fil. Fak. Brno E 29, 1984, 143-166.
- Friesinger/Friesinger 1991 - H. Friesinger/I. Friesinger: Ein Vierteljahrhundert Grabungen in Thunau. Arch. Österreich 2/1, 1991, 6-22.
- Galuška 1998 - L. Galuška: Die Grossmährische Agglomeration Staré Město und Ihre Befestigungen. In: Henning/Ruttkay 1998, 341-348.
- Habovštiak 1975 - A. Habovštiak: Hradisko z 9.-10. storočia v Tlmačoch. Slov. Arch. 23, 1975, 97-118.

- Hajnalová 1978 - E. Hajnalová: Zuholnatené zvyšky drevín z valu slovanského hradiska v Pobedime. *Slov. Arch.* 26, 1978, 179-184.
- Hajnalová/Huščáková, pripravované do tlače - E. Hajnalová/Z. Huščáková: Archeobotanické poznatky k fortifikácii hradiska v Spišských Tomášovciach. 2006, pripravované do tlače.
- Hanuliak 2004 - M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004.
- Henning/RuttKay 1998 - J. Henning/A. T. RuttKay (Hrsg.): Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Oktober 1996. Bonn 1998.
- Herrmann 1967 - J. Herrmann: Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder. *Zeitschr. Arch.* 1, 1967, 206-258.
- Hrubý 1955 - V. Hrubý: Staré Město. Velkomoravské pohřebiště Na valách. Praha 1955.
- Hulíněk/Čajka 2004 - D. Hulíněk/M. Čajka: Včasnostredoveké hradiská na Orave v kontexte hradísk na strednom a západnom Slovensku. *Slov. Arch.* 52, 2004, 77-120.
- Chropovský 1985 - B. Chropovský: Pokračovanie výskumu v Spišských Tomášovciach. *AVANS* 1984, 1985, 100, 101.
- Javorský 1977 - F. Javorský: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji. *AVANS* 1976, 1977, 153-166.
- Kaván 1960 - J. Kaván: Některé zvláštnosti v konstrukci valu slovanských hradíšť v IX.-X. století. *Arch. Rozhledy* 13, 1960, 181-184, 201-203.
- Kavánová 1976 - B. Kavánová: Slovanské ostruhy na území Československa. *Stud. AÚ Brno* 4/3. Praha 1976.
- Klanica 1986 - Z. Klanica: Počátky slovanského osídlení našich zemí. Praha 1986.
- Kraskovská 1962 - L. Kraskovská: Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi. *Slov. Arch.* 10, 1962, 241-249.
- Kuzma 1998 - I. Kuzma: Der frühmittelalterlicher Burgwall von Mužla-Čenkov. In: *Henning/RuttKay 1998*, 391-397.
- Lexa et al. 1952 - J. Lexa/V. Nečesaný/J. Pacht/M. Tesařová/J. Štofko: Mechanické a fyzikálne vlastnosti dreva. I. Bratislava 1952.
- Opravil 1972 - E. Opravil: Rostliny velkomoravského hradíště v Mikulčicích. *Stud. AÚ Brno* 1/2. Praha 1972.
- Opravil 1985 - E. Opravil: Výsledky analýzy dreva z Pohanska u Břeclavi (z výzkumných sezón 1968-1982), okr. Břeclav. Přehled Výzkumů 1983, 1985, 45, 46.
- Poleski 2004 - J. Poleski: Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca. *Kraków* 2004.
- Poulik 1948-1950 - J. Poulik: Jižní Morava země dávných Slovanů. Brno 1948-1950.
- Procházka 1990 - R. Procházka: Charakteristika opevňovacích konstrukcí předvelkomoravských a velkomoravských hradíšť na Moravě. In: *Pravěké a slovanské osídlení Moravy. Sborník k 80. narozeninám Josefa Poulika*. Brno 1990, 286-306.
- RuttKay/Čelko 1984 - A. RuttKay/E. Čelko: Moravany nad Váhom, Ducové pri Piešťanoch. *Stručný sprievodca. Piešťany* 1984.
- RuttKay et al. 2006 - M. RuttKay /J. Henning/E. Fottová/E. Eyub/P. Milo/J. Tirpák: Archeologický výskum a geofyzikálna prospekcia na včasnostredovekých hradiskách v Majcichove a Pobedime. *Ve Službách Arch.* 7, 2004, 93-112.
- Staňa 1985 - Č. Staňa: Mährische Burgwälle im 9. Jahrhundert. In: *Die Bayern und ihre Nachbarn 2. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 1982*, Stiftung Zwettl. Wien 1985, 157-200.
- Staššíková-Štukovská et al. 2006 - D. Staššíková-Štukovská/P. Šalkovský/J. Béreš/E. Hajnalová/Z. Krempaská/F. Javorský: Včasnostredoveké hradisko I. Spišské Tomášovce/Smižany - 1. etapa spracovania. *Zbor. SNM. Arch.* 100, 2006, 187-223.
- Šalkovský 1987 - P. Šalkovský: Velikomoravskije gorodišča v Slovákii. In: *Trudy V Meždunarodnogo kongressa slavjanskoj archeologii. I/2b. Sekcija II. Proischoždenije i evolucija rannesrednevekego goroda*. Moskva 1977, 126-133.
- Šalkovský 1994 - P. Šalkovský: Frühmittelalterlicher Burgwall bei Detva. *Slov. Arch.* 42, 1994, 110-142.
- Šalkovský 1998 - P. Šalkovský: Frühmittelalterlichen Höhenburgwall bei Detva. In: *Henning/RuttKay 1998*, 419-426.
- Šalkovský 2006 - P. Šalkovský: Fortifikácia a sídliskové objekty podhradia včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. In: J. Gancarski (Red.): *Wczesne średniowiecze w Karpatach Polskich*. Krosno 2006, 303-318.
- Šalkovský, v tlači - P. Šalkovský: Sídliskové objekty podhradia včasnostredovekého hradiska v Spišských Tomášovciach. *Musaica*, v tlači.
- Šolle 1966 - M. Šolle: Stará Kouřim a projevy velkomoravské hmotné kultury v Čechách. Praha 1966.
- Šolle 1969 - M. Šolle: Tor und Turm bei den Westslawen in frühgeschichtlicher Zeit. In: *Siedlung, Burg und Stadt*. Berlin 1969, 219-231.
- Štefanovičová 1975 - T. Štefanovičová: Bratislavský hrad v 9.-12. storočí. Bratislava 1975.
- Štelcl 1971 - J. Štelcl: Kamenné památky velkomoravského Pohanska. Mikulov 1971.
- Váňa 1967 - Z. Váňa: Výzkum středního valu slovanského hradiska v Bílině, okr. Teplice. *Arch. Rozhledy* 19, 1967, 451-460, 465-471.
- Váňa 1968 - Z. Váňa: Výsledky výzkumu slovanského hradíště ve Vlastislavi v letech 1953-55 a 1957. *Pam. Arch.* 19, 1968, 5-192.
- Veliačik/Romsauer 1998 - L. Veliačik/P. Romsauer: Výsledky výskumu hradiska lužickéj kultúry v Zemianskom Podhradí. *Slov. Arch.* 46, 1998, 225-251.
- VSNS 1978 - B. Chropovský (Ed.): Významné slovanské náleziská na Slovensku. Bratislava 1978.
- Zábojník 2004 - J. Zábojník: Slovensko a avarský kaganát. Bratislava 2004.

Grabung und Rekonstruktion der Fortifikation des Westareals des frühmittelalterlichen Burgwalls in Spišské Tomášovce

Peter Šalkovský

ZUSAMMENFASSUNG

Zum Gegenstand des Beitrags wurde die Veröffentlichung der Forschungsergebnisse der Fortifikation des zweiteiligen Areals, das als Lage Pod hradiskom (Unter dem Burgwall; Abb. 1 und 2) bezeichnet ist. Es geht um einen der Bestandteile des frühmittelalterlichen Burgwalls auf der Terrasse des Baches Tomášovský potok (507-527 ü. d. M.), unter den Westabhängen der Akropolis von dem Burgwall I (567 ü. d. M.).

Das trapezförmige Hauptareal (etwa 3 ha) war von drei Seiten - nördlicher, westlicher und südlicher - durch einen Wall mit einer mit Trockensteinblende versehener Kammerkonstruktion befestigt (Abb. 1; 3). Die aus zwei Toren, einer Eckbastion, Graben und weiteren Konstruktionseinheiten bestehende Befestigung in der nördlichen und nordwestlichen Seite wurde in Gänze erforscht. An vierter, östlicher Seite knüpften sich die Wälle an den steil hinaufragenden Felsenabhang des Burgwalls an.

Die technischen Kenndaten der Fortifikation waren nicht einheitlich. Am stärksten war sie in der östlichen Seite des Nordwalls, wo die frontale Steinblende bis 1,35-1,4 m und die Holz-Erde-Wallaufschüttung noch 2,5-2,65 m erreichte, insgesamt war er also 3,9-4 m breit. Der Rest des Nordwalls war ein wenig subtiler (Blende 90-100 cm, Wallaufschüttung 2,4-2,7 m). Der über einem ausdrucksvollen Geländebruch der Terrasse platzierte Westwall hatte die vordere Blende durchschnittlich nur etwa 60 cm breit und zusammen mit der Wallaufschüttung und eventuell an einigen Stellen der inneren Blende 30-50 cm, hat er 3,2 m nicht überstiegen.

Nicht einmal die Ausmaße der durch die verbrannten Lehmstreifen und Holzüberreste angedeuteten Kammer (Abb. 3), wurden nicht konsequent eingehalten und schwanken zwischen 1,5-2 m x 1,9-2,3 m, was an mehreren weiteren Burgwällen belegt wurde. Aus analysierten Proben ist vor allem die Verwendung der Fichte (*Picea abies*) und der Kiefer (*Pinus sp.*) belegt. Bei dem Nordwall wurden Holzbasisroste wie auch senkrechte Holzstütze oder Versteifung der Innenwand des Walls nachgewiesen (Abb. 6).

Strategisch und statisch empfindlichste Stellen - nordwestliche Ecke, Pforte in der nordöstlichen Ecke, wie auch Pforte (Durchlass) im westlichen Teil des Nordwalls (Abb. 4; 5) waren mit einer spezial verstärkten Konstruktion ausgestattet. Das nordöstliche Tor gehört zum zangenförmigen Typ mit einem von massiver Steinmauer begrenztem Durchgang (Abb. 4; 3; 5: 1-3).

Festgestellt wurde auch ein Entwässerungssystem, das das Gewässer aus der Oberfläche des Innenareals durch eine „Kanal-mündung“ untern dem Nordwall ins Bach Tomášovský potok ableitete (Abb. 8). Offensichtlich war es zugleich der Zugang der Bewohner zur Wasserquelle und gleichzeitig der zweite Eingang ins Areal durch einen „Wasserweg“ übers vorausgesetzte Überschwemmungsgelände. Vor dem

Nordwall lag ein durch Grabungsschnitte untersuchter, bis 2 m tiefer, 7,5-8 m breiter und fast 100 m langer Graben (Abb. 1; 3; 10: 1; 11: 3, 4).

Auf die Existenz eines weiteren kleineren befestigten Raums (ca. 35 x 80 m) weist ein zweiter etwa 45 m vor dem Nordwall liegender Graben, der sich von der Größe her dem vorigen ähnelt, hin. An der inneren Seitenlinie dieses Grabens konnten Destruktionsspuren des Steinwalls nachgewiesen werden (Abb. 10: 2; 11: 1, 2).

Der Wall-Typ des Hauptareals, der in mehreren Varianten vorkommt, stellt die Hauptfortifikationstechnik des slawischen mitteldonauländischen (großmährischen) Bauwesens im 9.-10. Jh. dar. Aus dem Gebiet der Slowakei, Mährens, Österreichs und Tschechiens sind etwa dreißig Burgwälle, die in analoger Technik gebaut wurden, bekannt. Die Belege kommen auch zwischen Elbe und Saale im lausitzer-serbischen Gebiet und dünner in Schlesien und Klempen vor. Sie werden allgemein mit ostfränkischem Einfluss auf die lokale slawische Wehrarchitektur in Zusammenhang gebracht, sekundär wurden hier Einflüsse Großmährens, oder später des Tschechischen Staates gesucht.

Aufgrund der Rekonstruktionen, die sich an die Überlegungen über Statik der Gebäude, was die Konstruktion, Technologie und das genutzte Material betrifft, stützten, nimmt der Autor an, dass die Proportionalitätsverhältnisse der belegten Breite und angenommener Höhe der schalenartigen Wallaufschüttung mit Blockbaukammerkonstruktion, im Zusammenhang mit dem Hangwinkel wie auch Qualität des benutzten Steines, nicht entfernt den Zahlen 1,5:1 bis 2:1 war. Das würde bei der Wallbreite in Spišské Tomášovce (4 m, 3,2 und 2,2 m) bei dem schmalsten Wall die Höhe der mit Steinblende versehener Erdwallaufschüttung ca. 1,1-1,5 m, beim durchschnittlichen 1,6-2,1 m und beim massivsten Wall 2,1-2,6 m heißen. Diese war wahrscheinlich noch um die Wehrbrüst aus der Palisadenwand erhöht, deren Höhe über der Wallaufschüttung funktionsmäßig schätzungsweise von der Höhe der Verteidiger determiniert wurde. Bei der Annahme des niedrigen hölzernen Umgangs könnte es etwa 1,5 m gewesen sein. Gesamthöhe der Tomášovce-Fortifikation zusammen mit der Palisadenwehrbrüst konnte also über dem Westabhang ca. 2,6-3,6 m und bei dem Nordwall etwa 3,6 bis 4,1 m (Abb. 9) gewesen sein.

Die ungefähr auskalkulierte Mengen vom Baumaterial, notwendig für 520 m langen nicht homogen dicken Hauptareal der Terrasse, betrug: etwa 270 m³ Holz für die Kammern, etwa 60 m³ Holz für die Palisaden, 1000 m³ Stein für die Blende und 2250 m³ Erde für die Kammerfüllung. Zusammen also etwa 3600 m³ Baumaterial, bzw. knapp 7 m³ Baumaterial für einen Meter der Walllänge. Zeitgleich mit der Befestigung sind wahrscheinlich von Walldestruktion überdeckte

Gegenstände mit archaischer Keramik, Hackensporen und spätawarischen Bronzebeschlägen, mit möglicher Datierung vom Ende des 8. bis Mitte des 9. Jh.s. Nur als Arbeitshypothesen kann man die Betrachtungen, die den Untergang der Befestigung mit dem Prozess der Etatisation irgendwann in der ersten Hälfte des 9. Jh.s und mit Integrierung der Spiš-Region in den Mährischen Staat in Zusammenhang bringen möchten, bezeichnen.

Von seinem Charakter her, wie auch der Walllänge und Innenfläche nach, gehört das Areal des Burgwalls I zu den mittelgroßen frühmittelalterlichen slawischen Burgwällen. Es hat dennoch nicht die Dimensionen und wahrscheinlich

nicht einmal ökonomische und militärische Bedeutung der Zentralburgwälle in der Süd-Westslowakei oder Südmähren erreicht. Seine Befestigung und materielle Kultur spiegelt sowohl regionale Besonderheiten hiesiger Ansiedlung in der Zeit vom 8. bis 10. Jh., sondern auch seine Interaktionen so zum Nitraer Fürstentum oder Großmähren in Südwesten, wie auch zu den polnischen Stämmen im Weichselgebiet im Norden, oder ostslowakischen Siedlungsökumenen wider. Ausführlichere Interpretationen werden erst nach der Abschließung der Analysen des umfangreichen Fundinventars, das durch archäologische Forschung erworben wurde, möglich.

Abb. 1. Spišské Tomášovce und Smižany. Situationsplan der Lage Burgwall (Hradisko) mit Umgebung. Legende: a - untersuchte Befestigung; b - vorausgesetzte Befestigung; c - untersuchte Flächen und Grabungsschnitte in der Fortifikation; d, e - neuzeitliche Gebäude und Kommunikationen; P1 - Burgwall I - Akropolis; P2 - Burgwall I - Nord-Ostareal (Sattel); P3 - Burgwall I - Westareal (Pod hradiskom).

Abb. 2. Spišské Tomášovce und Smižany. Burgwall I mit Umgebung während der Ausgrabungen - Blicke vom Norden.

Abb. 3. Spišské Tomášovce. Plan des Nordteils des Westareals an der Terrasse des Baches Tomášovský potok mit untersuchtem West- und Nordwall, Graben und mit Markierung der untersuchten Fläche im Vermessungsnetz.

Abb. 4. Spišské Tomášovce. 1 - Grundriss der nordwestlichen Mauerecke der Befestigung; 2 - Grundriss eines Teils des Nordwalls; 3 - Grundriss des Tores 1 in der nordwestlichen Mauerecke des Walls; 4 - Grundriss des Tores (Durchlasses) 2 im Nordwall. Legende: a - Trockenmauer des Walls; b - durchgebrannter Untergrund; c - verkohltes Holz; d - Destruktion des Walls; e - Graben.

Abb. 5. Spišské Tomášovce. 1 - Fragment der Basis des östlichen Torflügels 1 bei der nordöstlichen Mauerecke der Befestigung; 2 - die Basis des westlichen Torflügels 1 bei der nordöstlichen Mauerecke der Fortifikation; 3 - Anknüpfung des Nordwalls an das Tor 1 mit einer Lücke, entstanden durch den Weg zum Hotel Flóra; 4, 5 - Nordwall, seine Zäsur und Zerstörung im Raum des Tores 2; 6 - nordwestliche Mauerecke der Befestigung.

Abb. 6. Spišské Tomášovce. Spuren einer Holzkonstruktion des Nordwalls in Sektoren V/5-D und VI/6-A in Schichten A (1) und B (2). Legende: a - Bänder des durchgebrannten Untergrunds; b - verkohltes quer gelegtes Holz; c - verkohltes längs liegendes Holz; d - verkohltes senkrecht gelegtes Holz.

Abb. 7. Spišské Tomášovce. 1 - Schnitt durch den Westwall mit trockener Vordermauer im Sektor VIII/6-D; 2 - Grund-

schicht des Westwalls in Sektoren VIII/7-J bis M und XI/7-J bis M; 3 - Schnitt durch den Westwall mit trockener Vordermauer im Sektor VII/18-F; 4 - Trockenmauer des halbrunden Walls in Grabungsfläche II/85 und Sektor I/11-O; 5 - Bänder des durchgebrannten Untergrunds unter dem Nordwall; 6 - verkohlte Balken und Trockenmauer des Nordwalls in Sektoren V/5-D und VI/6-A.

Abb. 8. Spišské Tomášovce. 1 - östlicher Profil des Schnittes mit Abwässerungsrinne im Sektor IV/6-G; 2 - südlicher Profil des Schnittes durch die Depression im Tor 2 des Nordwalls. Legende: a - durchgebrannte Lehm- und Steinstücke; b - Tierknochen; c - Gestein des zerstörten Walls; d - Lehmsohle; A - humushaltige Füllung; B - Lehmfüllung; C - Gestein des zerstörten Wall; D - Steinpflasterung der Grundsicht des westlichen Torflügels 2 im Nordwall.

Abb. 9. Spišské Tomášovce. Schematisierte zeichnerische Rekonstruktionen der Wälle, die das Hauptareal der Terrasse befestigten. 1 - Westwall; 2 - Nordwall.

Abb. 10. Spišské Tomášovce. 1 - Westprofil des dem Nordwall bevorstehenden Grabens. Legende: a, c - Siedlungsschichten; b - Destruktionsschicht des Wall; d - Ackerschicht; A - Füllung des Grabens mit zwei Destruktionsschichten des Wall; B - zweite Schicht der Grabenfüllung. 2 - Westprofil des Grabens des vor dem Wall vorgeschobenen Areals. Legende: a - Siedlungsschicht 3; b, c - Siedlungsschichten 2; d - Siedlungsschicht 1; e - Lehmschicht; f - Ackerschicht; A - Schicht 1 der Grabenfüllung; B - Zerstörungsschicht 1 des Wall; C - Schicht 2 der Grabenfüllung; D - Zerstörungsschicht 2 des Wall; E - aufgeschwemmte Schicht 1; F - aufgeschwemmte Schicht 2. 3 - schematisierter Grundriss des Grabungsschnitts mit Verlauf der Gräben I und II.

Abb. 11. Spišské Tomášovce. 1, 2 - Blicke auf den Schnitt des Grabens des vor dem Wall vorgeschobenen Areals; 3, 4 - Blicke auf den Schnitt des Grabens vor dem Nordwall.

Rukopis prijatý 16. 10. 2006

Abstract translated by *Ludmila Vaňková*
Zusammenfassung übersetzt von *Eva Pietová*

PhDr. Peter Šalkovský, DrSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
peter.salkovsky@savba.sk

DETSKÍ JEDINCI VO VEĽKOMORAVSKOM PROSTREDÍ NA ZÁKLADE POHREBISKOVÝCH PRAMEŇOV Z ÚZEMIA SLOVENSKA¹

MILAN HANULIAK

Child Individuals in the Great Moravian Milieu Based on Cemetery Sources from the Territory of Slovakia. Analyses of the cemetery material have been aimed in bringing the image of child individuals status in the Great Moravian society closer. The information obtained have proved notion of children's lowest position in real life. This was caused by their high mortality and lacking usefulness for remaining social groups. On the other hand, changes in archaeological material from burial sites show that affiliation of these individuals with sexless group of family relationships is not constant. The adults' attitude to children advanced in accordance with particular stages of their biological and physical development. It gradually passed from the form of compulsory acceptance through tolerated cohabitation stage to the phase of initial creation of natural bindings in relevant spheres of life. Activities of adults that were carried on in accord with standards of early medieval consuetudinary law were parts of this process. They included vitality tests of newborn children as well as applying of selective principle in intaking of children into family unions. These have their roots in utilitarian needs of economic character. Their influence has been expressed in ritualless burying of certain groups of individuals out of a community necropolis. Grave of another children were dug in less respectable marginal parts of grave groups. However, we cannot fail to notice raising expressions that are documenting a positive change in adults' relation to children. As child's age grew, we meet more frequently with manifestations of respect, attention and performed work in size and adjustment of grave pits, or arranging of dead bodies into a ritual position. Occurrence of means that were intended to hinder successful finishing of child's posthumous way at the nether world. In material culture this trend presented itself in increasing number of graves with burial inventory, while its structure changes and numbers of artefact types grows. This is the reason why we meet artefacts connected with working activities more frequent. Exemplars placed to buried individuals for emotive reasons are lesser. Another indications are more frequent graves with higher number of artefacts and their determination according to the deceased's sex. The information given here is treating the problem under study in generalizing way. This accounts the results in global to be valid for the whole Slovakia, but not at every burial site. This situation was caused by the fact that items of Great Moravian funeral rite were not adjusted by any written standards or repressions for their non-keeping. Practical side of their content was developed in a spontaneous way. Its final shape varied in connection with giving more preference to economic, social or cultic and ritual reasons.

Key words: Slovakia, Great Moravian period, cemetery material, child individuals, social status.

V úvodnej časti je potrebné uviesť, že obsah príspevku s uvedeným titulom bol rozpracovaný do prvotnej podoby, aby mohol odzniesť na kolokviu „Antropologie smrti: Pohřeb/nepohřeb dítěte v archeologických a jiných pramenech“, zorganizovanom v Brne v novembri 2006. Už počas koncipovania textu referencie sa preukázala nielen zložitost zvolenej témy, ale aj to, že jej zvládnutie je závislé od úspešnosti prekonania komplikácií v kvalite východiskovej databázy, interpretácii výsledkov jej analýz, interdisciplinarity a fragmentárnosti porovnávacích materiálov.

V stručnosti uvedené zásady sú opodstatnené, pretože spracúvaná problematika patrí k tým širokospektrálnym tematickým okruhom, ktoré nemožno precíznejšie vyriešiť iba prostredníctvom tradičných metód archeologického bádania. Jedným z dôvodov je i samotná skladba pohrebiskových prameňov. Kvôli početnosti patrí v ich

zostave významné miesto aj skeletovým zvyškom jedincov. Bez ich precíznejšieho antropologického vyhodnotenia nie je možné získať želateľné východiská na vykreslenie reálnejšieho obrazu o základnej, t. j. biologicko-fyzickej charakteristike detských jedincov.

Údaje tohto druhu približujú však iba charakteristiku prvotného určovateľa postavenia detí v reálnom živote. Oveľa významnejšia úloha sa v danom modeli pripisuje súvekým sociálnym vzťahom. Z ich podoby, dotváranej prostredníctvom vzťahov medzi ľuďmi, majetkových pomerov a rôznych noriem zvykového práva, môžu pohrebiskové pramene priblížiť iba istý diel. Limitujúcim faktorom zostáva hmotný charakter archeologického materiálu, do ktorého nemohli byť čitateľným spôsobom zakódované viaceré zložky sociálnych vzťahov (Hanuliak 2004c, 203). Obmedzenosť tohto druhu môže sčasti odstrániť tvorivé využitie etnologických materiá-

¹ Štúdiá vznikla v rámci grantového projektu 2/5059/25 agentúry VEGA.

lov z európskeho i mimoeurópskeho prostredia. Hodnotu ich prínosu či potvrdenie správnosti ich využitia môžu priblížiť údaje zaznamenané v stredovekých až včasnónovovekých písomných prameňoch. Zatiaľ čo pri využívaní etnologických materiálov vyvoláva nedôveru recentnosť príslušných údajov časovo vzdialených od 9.-10. stor., nedostatkovosť historických písomností spočíva v sporadickosti záznamov venovaných detským jedincom. Nie je to prekvapivé, pretože ľudskí jedinci najmladšieho veku nepatrili k tým, ktorí zohrávali významnejšiu úlohu vo vtedajšom spoločenskom dianí (Le Goff 2005, 382, 383, 578; Pawleta 2004, 87; Slivka 1997, 71).

Z pohľadu načrtnutého princípu, zvoleného k priblíženiu úlohy detí vo veľkomoravskom prostredí, treba za nedostačujúci označiť taký prístup, ktorý sa obmedzuje iba na opis spôsobov ich pochovávaní. Dosiaľ spomenuté skutočnosti sú nasmerované k dosiahnutiu ambicióznejšieho cieľa, spočívajúceho v komplexnom vyhodnotení pohrebiskového materiálu zo socioarcheologického hľadiska.

Na druhej strane treba však rátať aj s tým, že prvotný entuziazmus z očakávaných výsledkov sa môže vytratiť, ak sa zohľadní početnosť a kvalita východiskových prameňov. Nemožno tiež prehliadnuť, že ich zložky neinformujú o súčiastiach reálneho života, ale predovšetkým o spôsoboch posmrtného zaopatrovania jedincov (Pawleta 2004, 88). Za jedno z východísk umožňujúcich preklenutie tejto prekážky treba označiť zásadu prežívajúcu z predkresťanského obdobia. Jej podstata, ovplyvňujúca viaceré sféry v živote veľkomoravskej society, vychádza zo zásady stotožňujúcej životné a posmrtné aktivity jedincov. Tento pozoruhodný moment sa v zjednodušenej podobe prenáša do zhody medzi pozemským a záhrobným svetom, pretože obe formy existencie majú v danom systéme jednotnú fyzickú podstatu (Hanuliak 1990, 326; 2004c, 210; Lutovský 1998, 790).

Uvedenú skutočnosť nepriamo potvrdzuje umiestnenie detských hrobov na pohrebiskových lokalitách spolu s výskytom jednotlivých zložiek pohrebných zvykov a spôsobom ich vystrojenia pohrebným inventárom. Ide o informácie takého druhu, ktoré sa v globále neodkláňajú od kvality údajov zaznamenaných u dospelých jedincov. Majú však aj isté špecifiká príznačné iba pre najmladšiu kategóriu ľudských jedincov. Ich obsah na jednej strane presviedča o tom, že deti boli z biologického i príbuzenského aspektu integrálnou súčasťou veľkomoravskej spoločnosti, aj keď z celkového pohľadu vytvárali v rámci nej sociálne uzavretú a vo viacerých ohľadoch osobitú skupinu jedincov.

PRAMENE

Východiskový materiál nevyhnutný pre prvotnú analýzu prameňov je zlúčený v pracovnej databáze. Ide o súbor pozostávajúci z hrobov detí, ktorý bol odčlenený od centrálneho súpisu veľkomoravských pohrebiskových lokalít z územia Slovenska. Ten sa skladá z 3410 hrobov preskúmaných na 275 lokalitách (Hanuliak 2004c, 27). Do pracovného súboru mohlo byť zaradených 785 tiel detských jedincov, odkrytých na 101 lokalitách. Znamená to, že uvedená početnosť predstavuje v centrálnej databáze diel s hodnotou 23% (Hanuliak 2004c, 220).

Základné informácie o pracovnej databáze možno nájsť v tabele 1. Z archeologického hľadiska je v nej pri každom nálezisku určený typ lokality s celkovým počtom hrobov i počtom detských jedincov, doplnený o chronologické zaradenie pochovávaní (tabela 1: IV-VI, XII). Detailnejšiu charakteristiku spracúvaných lokalít možno nájsť pod príslušným administratívnym označením a poradovým číslom v centrálnom súpise pohrebiskových lokalít (Hanuliak 2004c, 253-280). Z antropologických údajov boli do tabely zaradené informácie o precíznosti určenia veku zomrelých, doplnené o počty jedincov z jednotlivých vekových kategórií (tabela 1: VII-XI).

POHREBISKOVÉ LOKALITY

Telesné zvyšky detských jedincov boli získané zo 101 nálezísk piatich typov, ktoré v rámci známych veľkomoravských lokalít predstavujú diel s hodnotou 35,4%. Zastúpenie jednotlivých typov je pritom vcelku proporcionálne a zodpovedá ich početnosti doloženej v základnej kolekcii. Z tohto dôvodu neprekvapí, že skupina osamotených hrobov, hrobov zo sídliskových areálov a jedincov uložených v sídliskových objektoch je sporadická až nadmerne nízka (obr. 3). Nie je to prekvapivé, keďže spomenuté spôsoby inhumácie patria k výnimočným formám.

Do osamotených hrobov mohli byť napríklad uložení jedinci, ktorí zomreli na mieste značne vzdialenom od domovského sídliska. Takýmto spôsobom boli zrejme pochovaní aj cudzí jedinci, ktorí netvorili stabilnú súčasť rodinných vzťahov. Mohlo však ísť aj o jedincov, ktorí z istých príčin nenaplnili niektorú z podmienok zvykového práva, potrebnú pre kolektívne pochovávanie príslušnej komunity a z toho dôvodu ani nemohli byť uložení na jej občinovom pohrebisku. Miesto pre takéto hroby bolo preto odsunuté mimo sídliskového areálu. Z nášho súboru patria do predmetnej skupiny dvaja jedinci zo strednej vekovej kategórie (inf. II) a jedno dieťa neurčeného veku.

Tabela 1. Základná charakteristika pracovného súboru. I - administratívny názov lokality; II - číslo lokality; III - názov polohy; IV - typ lokality (HR - osamotený hrob; HRO - sídliskový objekt s telom jedinca; KOCm - kostolný cintorín malý; KOCs - kostolný cintorín stredne veľký; Pm - pohrebisko malé; Ps - pohrebisko stredne veľké; Pv - pohrebisko veľké); V - celkový počet hrobov na lokalite; VI - počet hrobov s detskými jedincami; VII - kvalita antropologického určenia veku (A - pracovná skupina A; B - pracovná skupina B; C - pracovná skupina C); VIII - dieťa neurčeného veku; IX - dieťa z mladšej vekovej kategórie; X - dieťa zo strednej vekovej kategórie; XI - dieťa zo staršej vekovej kategórie; XII - chronologické určenie pochovávaní (A1 - starší úsek veľkomoravského obdobia; A2 - mladší úsek veľkomoravského obdobia; B - povelkomoravské obdobie).

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Abrahám	2	Komárov vŕšok	Pm	3	1	A				1?	A1
Bešeňov	7	Sírvölgy	Pv	57	12	B		7	5		A2-B
Bíňa	9	Cénapart	Pm	3	2	C			1	1	A2
Bíňa	10	Hospodársky dvor fary	Pm	16	5	C		2	1	2	A2-B
Bíňa	11	Farský dvor	Pm	5	1	B			1		A2-B
Bíňa	12	Farská záhrada	HR	1	1	B			1		A2
Bíňa	13b	Park	Pm	11	2	C				2	A2
Bíňa	16a	Strojový park	Pm	8	2	B			2		A2
Bíňa	16b	Strojový park	HRS	6	1	C				1	B
Blatné	17	DzÍle	Pm	10	1	A			1?		A1-A2
Bojničky	19	Cintorínske pole	Pv	26	8	C		1	4	3	A1-A2
Bratislava-Devín	23	Hradný areál-Pri kostole	KOCm	6	2	C		2			A2
Bratislava-Devín	25	Hradný areál- -severozápadná časť	Pm	6	2	C			2		A2-B
Bratislava-Devín	26	Staré vinohrady	Ps	26	12	A	12				A1-A2
Bratislava-Devín	27	Vinohrady pri Morave	Pv	16	5	A			1?	4?	A1-A2
Bratislava-Devín	28	Za kostolom	Pv	124	51	C	31	8?	11?	1?	A1-A2-B
Bratislava-Karlova Ves	31	Botanická záhrada	Ps	19	6	A	6				A2
Bratislava-Staré Mesto	35	Hradný areál-Pri kostole	KOCm	5	2	A	2				A2-B
Bratislava-Staré Mesto	40	Panská ul. 19-21	Pm	4	1	C			1		A2
Bratislava-Staré Mesto	41	Panská ul. 27	Pm	4	4	C		1	3		A2
Bratislava-Staré Mesto	44	Uršulínska ul.	Ps	20	6	C		1	5		A1-A2
Bučany	46	Kopanice	Pm	8	2	A			2?		A2
Bučany	47	Vinohrady	Pv	78	17	C			7	10	A2-B
Cífer-Pác	50a	Drahy	Pv	37	9	C			6	3	A1-A2-B
Čakajovce	51	Kostolné	Pv	287	74	C	2	7	33	32	A1-A2-B
Čataj	52	Nad korytom	HRS	4	2	C			1	1	A1-A2
Čierne Kľačany	55	Mlynské diely	Pm	3	1	A	1				A2
Diviacka Nová Ves	57	Pozemky domov 50-54	Ps	7	2	A	2				A
Dolné Otrokovce	60	Pozemky domov 11, 14	Pv	4	1	A	1				A2
Ducové	62	Kostolec	KOCs	22	3	C			2	1	A2-B
Galanta	67	Za majerom	Ps	16	3	C			2	1	A2-B
Hlohovec-Šulekovo	70	Pod včelínom	Pm	6	2	A	2				A1
Holiare	71	Halomdomb	Pm	4	1	A	1				A2
Holíč	72	Jilemnického ul. 111	Pm	6	2	A	2				A1
Horné Saliby	75	Dogospaskom	Ps	2	1	A	1				A
Hradište pod Vrátnom	77	Cigánka	Ps	20	2	A	2				A1-A2
Húl	79	Hlinisko	Ps	12	3	A	3				A1
Hurbanovo	81	Pieskovisko	Pv	73	26	A	26				A1-A2-B
Igram	85	Pri potoku	HRS	2	1	A	1				A2
Kamenín	95	Kiskukoricás	HR	2	1	B			1		A
Kopčany	108	Hrúdy I	Pv	61	16	A	16				A1-A2

Tabela 1. Pokračovanie.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Kopčany	109a	Hrúdy II	Ps	23	8	A	8				A2-B
Kopčany	110	Hrúdy III	Pm	7	1	A	1				A2
Lefantovce- -Dolné Lefantovce	117	Dolné Konopiská	Ps	12	2	C			1	1	A1-A2
Lipová-Ondrochov	120	Tallószér	Pv	57	6	B	2	3	1		A1-A2-B
Lužianky	122	Korytník I	Ps	9	1	A	1				A2
Michal nad Žitavou	129	Domovina	Pv	34	6	B	1	4	1		A1-A2-B
Mužla-Čenkov	136a	Orechový sad	HRO	1	1	C			1		A2
Mužla-Čenkov	136b	Orechový sad	HRS	7	3	C			2	1	A1-A2-B
Mužla-Čenkov	136c1	Orechový sad	Pm	13	7	A	7				A1-A2
Mužla-Čenkov	136c2	Orechový sad	Pm	16	7	A	7				A1-A2
Mužla-Čenkov	137a	Vilmakert	HRO	8	2	C			1	1	A2
Mužla-Čenkov	137b	Vilmakert	HRS	18	13	C		1	11	1	A1-A2-B
Mužla-Čenkov	137c	Vilmakert	Ps	28	11	A	11				A1-A2-B
Nitra-Čermáň	140	Železničiarska ul.	Ps	24	2	A	2				A2-B
Nitra-Dolné Krškany	142	Sklady OD Prior	Ps	6	1	B			1		A1
Nitra-Dolné Krškany	143	Závod Mier	Pv	54	21	C		1	15	5	A1-A2
Nitra-Horné Krškany	147	Mäsokombinát	Pv	56	9	A	9				A2-B
Nitra-Chrenová I	149	Športový areál	HRS	3	1	A			1?		A2
Nitra-Chrenová I	150a	Baumax-Shell	HRS	5	1	C				1	A1-A2
Nitra-Chrenová I	150b	Baumax-Shell	Pm	6	4	C		1	1	2	A2
Nitra-Chrenová III	151	Severne od Mačacieho zámku	HRS	10	5	A	5				A2-B
Nitra-Mlynárce	153	Areál ACZ	Ps	7	2	A	2				A2-B
Nitra-Staré Mesto	154	Brančekého ul. (tepláreň Plety)	Pm	8	1	A	1				A2
Nitra-Staré Mesto	162	Hradný kopec-západný svah	Pm	5	1	C		1			A1-A2-B
Nitra-Zobor	171	Dražovská cesta (internát UKF)	Pm	6	1	A	1				A2
Nitra-Zobor	172	Dolnozoborská cesta (Lahôdkáreň)	Pv	52	13	B		1	12		A2-B
Nitra-Zobor	174	Lupka	Pv	91	42	C		17	15	10	A2-B
Nitra-Zobor	178	Šindolka- -Pod dražovskou cestou	HRS	6	2	A			2?		A2-B
Nitra-Zobor	179	Šindolka-Vinohrady	HR	1	1	A	1				A2
Nitrianska Streda	180b	Patriková	HRS	1	1	A	1				A1
Nové Zámky	183	Areál Slovliku	Pm	11	2	B			2		B
Pobedim	187a	Hradištia	HRS	14	8	C		1	5	2	A2-B
Pobedim	187b1	Hradištia	Pm	15	6	C			5	1	A2-B
Pobedim	187b2	Hradištia	Pv	52	19	C	1		12	6	A2-B
Pobedim	187b3	Hradištia	Pm	4	1	C				1	A2-B
Pobedim	187b4	Hradištia	Pm	10	4	C			2	2	A2-B
Pobedim	188a	Na laze	Ps	21	4	C		2	2		A2-B
Pobedim	188b	Na laze	Pm	13	5	C			3	2	A2-B
Pobedim	188c	Na laze	Pv	123	55	C		3	30	22	A1-A2-B
Pobedim	188d	Na laze	Pm	5	2	C				2	A2-B
Skalka nad Váhom	196	Chochel	KOCm	7	3	C			1	2	A2-B
Smolenice	199	Záhumenice	Pv	39	14	A	14				A2-B
Spišské Tomášovce	201b	Pod Hradiskom	Pm	2	2	A	2				A2
Stupava-Mást	202	Pozemok J. Mádera	Pm	16	1	A	1				A2-B

Tabela 1. Pokračovanie.

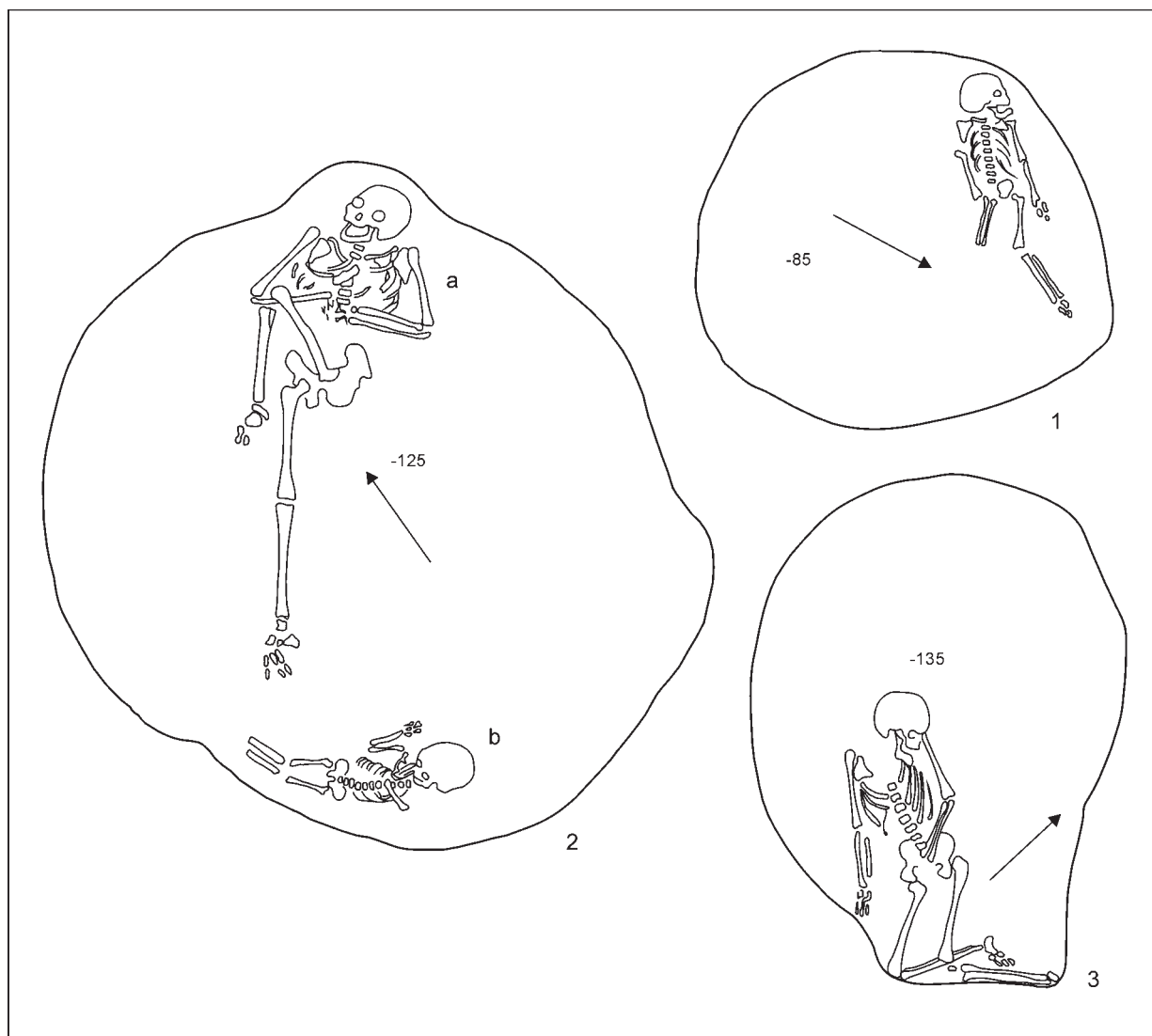
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Svätý Peter	204	Kisrét	Pv	68	26	A	26				A1-A2
Šaľa-Veča	206	Pieskovisko	Pv	20	3	A	3				A2-B
Trenčín	211	Dlhé hony	Ps	5	1	A	1				A2
Trenčín-Záblatie	213	Stará hora	Pm	3	1	A			1?		A1
Trnovec nad Váhom-Horný Jatov	216	Remízka	Pv	266	73	A	73				A2-B
Tvrdošovce	217	Halomi domb	Ps	34	6	C		2	1	3	A1-A2-B
Tvrdošovce	218	Kerekto	Ps	24	6	C	1		4	1	A1-A2
Tvrdošovce	219	Kökép	Ps	14	4	A	4				A1-A2
Úľany nad Žitavou	220	Agač	Ps	27	9	A	2	1?	5?	1?	A1-A2-B
Veľký Cetín	225	Jakubské B	HRO	3	1	C			1		A1
Veľký Grob	227	Za potoky	Pv	140	39	C	20	2	8	9	A1-A2-B
Veľký Meder	229	Vámostelek	Pm	4	1	C			1		A2-B
Vráble	231	Levická cesta	Pm	5	1	C			1		A1
Závada	238	Chríby	Ps	36	12	C	1	2	6	3	A1-A2-B
Žabokreky	241	Striebornica	Pm	9	1	A	1				A1-A2
Žilkovce	243	Za humnami	Pm	6	1	A	1				A2

Odlišnú formu inhumácie reprezentujú hroby vyhlbené v rôznych častiach sídliskových areálov. Typické sú tu značné vzdialenosti medzi hrobmi, rôznorodé hodnoty ich orientácie a zvýšené zastúpenie prípadov protivampirických praktík. V hrobových jamách sa objavujú podpriemerné rozmery a nepravidelnosti v tvare. Vnútorne úpravy ich interiérov boli výnimočné, pohrebný inventár často chýbal, prípadne sa skladal len z malého počtu prídavkov. Do hrobov zo sídliskových areálov mohli byť vo zvýšenej miere ukladaní jedinci, ktorí zomreli za neznámych a podozrivých okolností alebo v neočakávanom čase. Za nevhodný okamžik sa považoval skon v tom časovom úseku, pred ktorým neboli títo jedinci schopní napraviť dôsledky prečinu, ktorého sa dopustili pri porušení niektoej z noriem zvykového práva. Následkom toho bol v rámci odvetného opatrenia prerušený vzťah ostatných príslušníkov príbuzenského zväzku so zomrelým, čo vyústilo aj do zníženia jeho sociálneho postavenia. Neprekvapí preto, že hrob takéhoto jedinca bol umiestnený iba na ploche sídliska, nie na pohrebisku. Zo spracúvaného súboru patrí do tejto skupiny jeden zomrelý z najmladšej (inf. I), dvadsiati jedinci zo strednej (inf. II) a siedmi z najstaršej (inf. III) vekovej kategórie, ako aj desiat jedinci bez určeného veku.

K dosiaľ opísaným neštandardným spôsobom pochovávaní patria aj prípady, keď boli zomrelí umiestnení, resp. vhození do sídliskových objektov (obr. 1). Vo väčšine prípadov ide preto nielen o sídliskový areál, ale aj o znefunkčnené typy obilných

zásobník. V uložení zomrelých boli zaznamenané prejavy protivampirických praktík rôznej intenzity. Predmety pohrebného inventára boli doložené iba výnimočne. Detailný rozbor všetkých charakteristík vedie k presvedčeniu, že uvedeným spôsobom mohli byť posmrtné uložení obzvlášť nebezpeční jedinci, ktorých negatívne schopnosti bolo nevyhnutné odstrániť až takýmito výraznými obrannými prostriedkami. Mohlo ísť aj o účastníkov bojových stretov alebo ich obeť z nepriateľskej strany, na asanáciu ktorých bol využitý uvedený nenáročný spôsob inhumácie (Hanuliak 2004a, 37 nn.; 2004c, 37, 38, 40, 41, 44-46). Z objektov pertraktovaného typu pochádzajú traja jedinci stredného veku (inf. II) a jeden zomrelý neurčeného veku.

Z hľadiska zaznamenatej početnosti patria k sporadicky doloženým aj hroby detí, ktoré boli odkryté na kostolných cintorínoch (obr. 3). Hoci ide o regulárny spôsob skupinového pochovávaní zomrelých, nepočetnosť tejto kolekcie ovplyvnil všeobecne nízky počet súvekých kostolných cintorínov na našom území. Účinkom vplyvu negatívnych príčin sú tieto známe iba z piatich nálezísk, aj to v nadmerne fragmentárnej podobe. Uvedené charakteristiky dopĺňa aj skutočnosť, že kostolné cintoríny predstavujú dosiaľ málo rozšírený typ kresťanskej pohrebiskovej lokality, implantovaný do veľkomoravského prostredia v západnej časti Slovenska. Z nášho súboru patria do tejto kategórie desiat jedinci - dvaja najnižšieho veku (inf. I), štyria stredného veku (inf. II), dvaja najstaršieho veku (inf. III) a ďalší dvaja neurčeného veku.

Obr. 1. Detskí jedinci v sídliskových objektoch. 1-3 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (1 - objekt 27; 2 - objekt 966; 3 - objekt 438). Rôzne mierky.

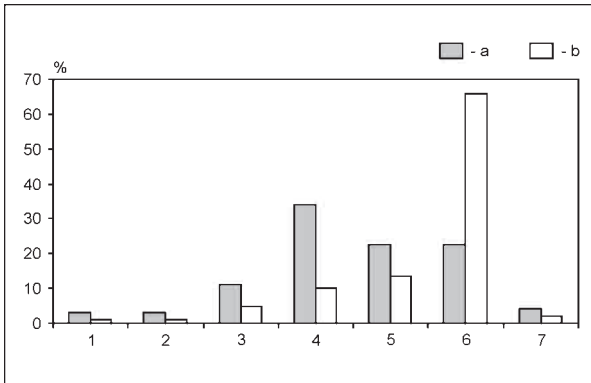
Najvyšší počet analyzovanej kategórie hrobov pochádza z regulárnych pohrebísk. Ide v globále o 730 prípadov, v ktorých boli telesné zvyšky preskúmané na 80 nekropolách (obr. 3). K charakteristickým znakom pohrebísk patrí predovšetkým skupinové pochovávanie jedincov spriaznených rôznou formou príbuzenských vzťahov na ploche, ktorá bola zvolená na tento účel na základe vtedajších kultovo-rituálnych praktík. Pohrebiská sú príznačné pre vidiecke prostredie s dominanciou agrárnej ekonomiky. Zložky tohto prostredia v rozhodujúcej miere ovplyvňovali veľkosť žijúcej komunity a dĺžku používania príslušnej lokality. Tieto skutočnosti sa následne premietli aj do rôznorodej početnosti pohrebísk rozdelených podľa počtu hrobov do troch základných skupín (Hanuliak/Ižóf 2002, 347). Zatiaľ čo z 34 malých nekropol

(2-20 hrobov) pochádza spolu 78 detských jedincov (10% prípadov), na 23 stredne veľkých náleziskách (21-60 hrobov) bolo zaznamenaných 105 hrobov s deťmi (13,5% prípadov). Naproti tomu na veľkých pohrebiskách, s viac ako 60 hrobmi, bol zachytený najvyšší počet hrobov sledovanej kategórie (69% prípadov). Aj z tohto dôvodu si kolekcia stredne veľkých a veľkých nekropol zasluhuje zvýšenú pozornosť v následnom analytickom procese. Poskytuje totiž najkvalitnejšie informácie s vyrovnanou skladbou zomrelých, ktorá z demografického i sociálneho hľadiska stojí akiste najbližšie k niekdajšej skutočnej hodnote.

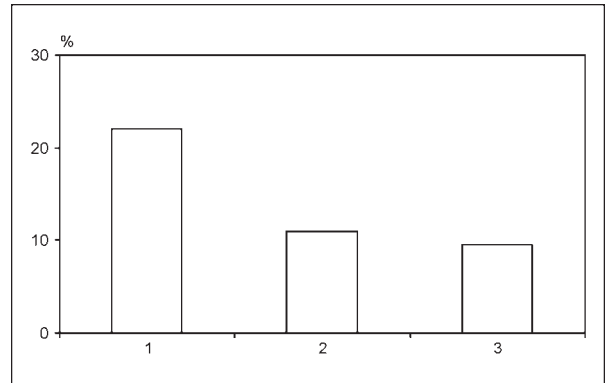
Okrem kvantitatívnej charakteristiky zloženia pramennej bázy má pre dosiahnutie vytýčených cieľov svoje opodstatnenie aj prihliadanie na ukazovatele kvality. Jej úroveň je predovšetkým

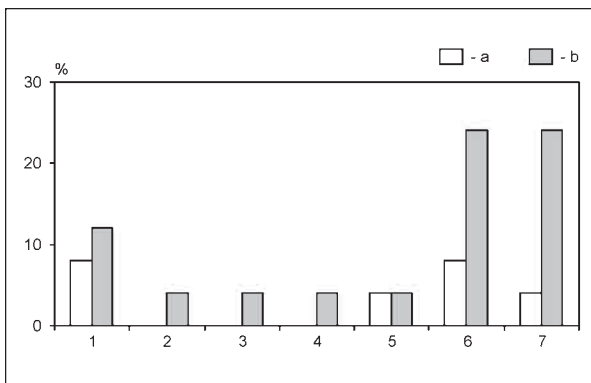
Obr. 2. Detskí jedinci v hroboch. 1, 5, 6, 8, 9 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (1 - hrob 1; 5 - hrob 6; 6 - hrob 8; 8 - hrob 5; 9 - hrob 3); 2 - Šaľa-Veča-Pieskovisko (hrob 8); 3, 7 - Bojničky-Cintorínske pole (3 - hrob 5; 7 - hrob 23); 4, 10 - Čataj (4 - hrob 3; 10 - hrob 1). Rôzne mierky.

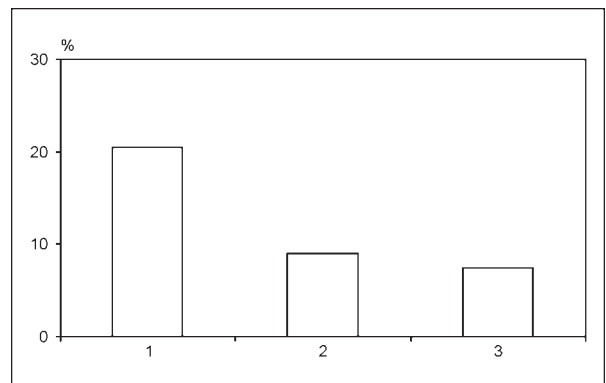
Obr. 3 - Výskyt jednotlivých typov pohrebiskových lokalít s telami detských jedincov. 1 - osamotený hrob; 2 - jedinec v sídliskovom objekte; 3 - hrob v sídliskovom areáli; 4 - pohrebisko malé; 5 - pohrebisko stredne veľké; 6 - pohrebisko veľké; 7 - kostolný cintorín. Legenda: a - počet lokalít; b - počet hrobov.

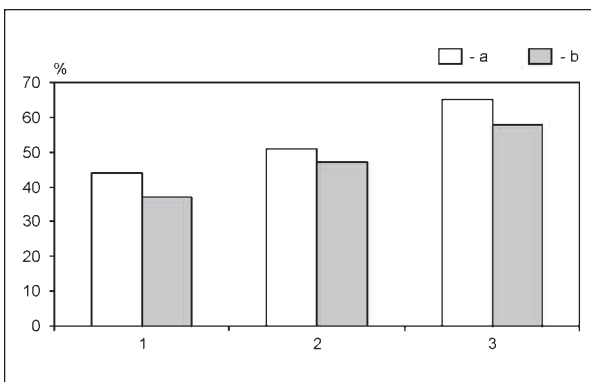
Obr. 6. Výskyt výnimočných azimutov orientácie hrobov. 1 - detskí jedinci mladšieho veku; 2 - detskí jedinci stredného veku; 3 - detskí jedinci staršieho veku.

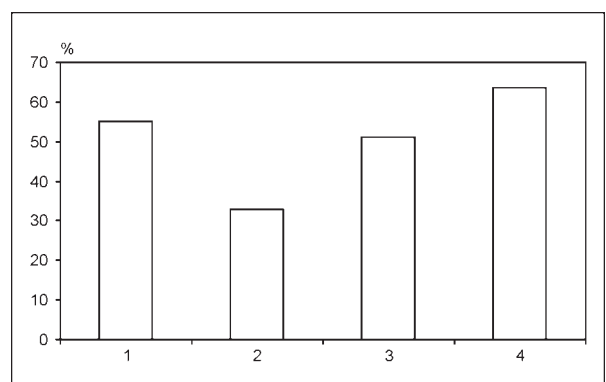
Obr. 4. Výskyt vnútornej úpravy hrovej jamy a tela pochovaného. 1 - výstelka dna; 2 - podložka; 3 - prekryv; 4 - stupňovité dno; 5 - postranný obklad; 6 - úplný obklad; 7 - zábal tela. Legenda: a - detskí jedinci stredného veku; b - detskí jedinci staršieho veku.

Obr. 7. Výskyt výnimočne uložených tel pochovaných. 1 - detskí jedinci mladšieho veku; 2 - detskí jedinci stredného veku; 3 - detskí jedinci staršieho veku.

Obr. 5. Výskyt polôh horných končatín. 1 - detskí jedinci mladšieho veku; 2 - detskí jedinci stredného veku; 3 - detskí jedinci staršieho veku. Legenda: a - variantné obmeny polôh; b - základná rituálna poloha.

Obr. 8. Výskyt predmetov pohrebného inventára v hroboch. 1 - priemerná hodnota výskytu; 2 - detskí jedinci mladšieho veku; 3 - detskí jedinci stredného veku; 4 - detskí jedinci staršieho veku.

závislá od precíznosti určovania kategórií veku pochovaných. V tomto ohľade nie je potešiteľné, že až v 323 hrobch (41,1% prípadov) bola zaznamenaná len prítomnosť detského skeletu bez bližšieho určenia jeho veku. Išlo o prípady, keď bol skelet zhodnotený iba pri archeologickom výskume, resp. fragmentárnosť jeho zachovania nedovoľovala stanoviť vek ani pri odbornom spracúvaní (pracovná skupina A). Výstižný doklad o stave zachovania skeletového materiálu poskytujú plány hrobov (obr. 2). Vysoká miera jeho nekompletnosti spočíva v strávení početných kostí z dôvodov ich nedostatočnej osifikácie. Tento proces bol ovplyvnený aj povrchovou vodou prenikajúcou do plytko zahĺbených hrobov (Kozłowski 2004, 79; Slivka 1997, 72; Unger 2006, 129).

V 5,4% prípadov bolo možné pri analýzach skeletových zvyškov určiť vek zomrelých v dvoch kategóriách - infans I a infans II (pracovná skupina B). Najkvalitnejšie informácie poskytol rozbor 420 hrobov zo 44 lokalít, kde antropologická analýza dovolila vyčleniť jedincov mladšieho, stredného a staršieho veku - infans I až infans III (pracovná skupina C). Tejto skupine, doloženej v analyzovanom súbore v 53,5% prípadov, pripadla v ďalšom zhodnocovanom procese rozhodujúca úloha pri tvorbe pracovných uzáverov. Je to tak najmä preto, lebo spomenutá skupina môže vo väčšom rozsahu preukázať zmeny v sociálnom postavení detí. Tie počas 12-13 ročného úseku ich biologického vývoja prebiehali oveľa dynamickejšie ako u dospelých jedincov všetkých vekových kategórií.

ELEMENTY POHREBNÉHO RÍTU

Analýzou významnejších zložiek elementov pohrebného rítu sa získala séria poznatkov s rôznou schopnosťou indikácie. Časť z nich môže iba preukázať rozdielnosť hodnotových ukazovateľov medzi hrobmi dospelých a hrobmi detí, iné sú zasa schopné zachytiť rôznorodosť elementov aj u detí rozdielného veku. V prípade hrobových jám sa napríklad nepreukázalo, že nepravidelnosti v ich pôdorysnej dispozícii a úprave stien, spájané so zníženou pietnou úctou pozostalých, by boli početnejšie v nižších vekových kategóriách (obr. 2; porovnaj: Wrzesińska/Wrzesiński 2002, 271).

Numerické údaje sú však nesúrodé. Ich nadmerný rozptyl vplýva na to, že v rámci mnohých lokalít nechýba sporadický výskyt prípadov nadpriemerných i podpriemerných hodnôt. Istá pravidelnosť vo väzbe s rozdielnym vekom pocho-

vaných sa preukáže až v takých prípadoch, keď sa porovnajú priemerné hodnoty hĺbkových údajov. Za daných okolností je možné postrehnúť istú pravidelnosť. Tá spočíva v prevažujúcej početnosti uloženia jedincov z najmladšej vekovej kategórie v hrobových jamách s hĺbkou 41-60 cm. U detí zo strednej vekovej skupiny išlo o 61-80 cm, najstaršie deti sa spájajú s rozmedzím 81-100 cm. Túto hodnotu možno v hojnom počte postrehnúť aj u dospelých. Príbuzné odstupňovanie, zachytené tiež v kubatúrach hrobových jám, akiste sčasti ovplyvnil aj rastúci rozsah plošnej siluety tiel zomrelých. V súlade s tým sa objem hrobov u detí staršieho veku v podstate neodlišuje od hodnôt z jám dospelých jedincov. Náznaková schopnosť metrických údajov pri indikácii sociálneho statusu zomrelých sa môže prejavovať iba následne po ich doplnení o ďalšie zložky pohrebného rítu a pohrebného inventára.

Vzostupný trend súbežný s pribúdajúcim vekom sa dá zachytiť aj v prípade vnútorných úprav hrobových jám a tiel zomrelých (obr. 4). Zatiaľ čo u jedincov z najmladšej kategórie neboli sledované doklady vôbec zaznamenané, v strednej vekovej skupine išlo o štyri typy, reprezentujúce v hodnotenej kolekcii 24% prípadov. U starších príslušníkov ide už o sedem typov, zastupujúcich početnosť 76%.

Výstelka dna hrobov organickým materiálom (rastliny, slama, mach, neurčený druh materiálu), s možným kultovo-rituálnym či liečiteľským poslaním, nepatrí k výnimočným zjavom. Ešte početnejšie sú prípady predpokladaného zabaľovania tiel do organických materiálov. Pokiaľ k ich poslatiu skutočne patril zámer izolovať telesné zvyšky pochovaných od styku so zeminou, treba pripustiť vynaloženie vyššej miery pozornosti preukázanej niektorým deťom (Hanuliak 2004c, 79).

Tri najjednoduchšie spôsoby použitia drevnej hmoty pri úprave hrobovej jamy sú známe iba z hrobov zomrelých zo staršej vekovej skupiny. Do ich nepočetnej kolekcie patrí dosková podložka, prekryv (obr. 2: 2) a stupňovité dno. K poslednej z foriem je z funkčného hľadiska blízky postranný doskový obklad známy u pochovaných z dvoch vyšších vekových skupín. Takéto zastúpenie, hoci so zjavným rozdielom v počte evidovaných hrobov, poznáme aj v prípade úplného obloženia postranných aj koncových strán (obr. 2: 7), príležitostne doplneného prekryvom alebo podložkou. Je pritom pozoruhodné, že u detí z vyhodnocovaného súboru bol v najhojnejšom počte doložený práve tento najdokonalejší a konštrukčne náročnejší typ. Jeho existencia spolu s predchádzajúcimi typmi zámerne vyhotovených úprav patria nielen medzi prejavy zvýšenej úcty

pozostalých k zomrelým, ale aj k indikátorom ich vyššieho sociálneho statusu (Hanuliak 2005, 273). Pozornosti však zaiste neunikne, že jeho úroveň nie je stabilná, ale mení sa súbežne s pribúdajúcim vekom pochovaných. Nedá sa pritom prehliadnuť, že predmetná kolekcia typov vnútornej úpravy hrobových jám je v porovnaní s hrobmi dospelých oveľa menej pestrá (Hanuliak 2004c, 84-96). Vyžaduje tiež nižšiu fyzickú náročnosť a menší materiálový fond potrebný ich na vyhotovenie. Na výnimočnosť takýchto úprav vo vzťahu k detským jedincom poukazuje ich prítomnosť zaznamenaná iba na 15 lokalitách.

Príbuzný vývojový trend možno postrehnúť aj v polohách horných končatín. Ich známe varianty, spoločne s uložením celého trupu, boli upravované do podoby potrebnej pre bezproblémový prechod zomrelých do záhrobného sveta. V hroboch detských jedincov nebola preukázaná zásada potvrdzujúca previazanosť zmien v uložení končatín s chronologickým vývojom pochovávaní. V kolekcii spracúvaných hrobov zohrávala najvýznamnejšiu úlohu predovšetkým základná rituálna poloha končatín súbežných s osou tela, s jej variantnými obmenami. V týchto prípadoch boli predlaktia striedavo alebo zbiehavo nasmerované do panvy (Hanuliak/Rejholcová 1999, 24-27). Výsledky analýz posudzovanej skupiny informujú o tom, že s pribúdajúcim vekom zomrelých detí sa u nich popri náraste troch variantných obmien súbežne zvyšuje aj zastúpenie základnej rituálnej polohy (obr. 5). V tomto prípade nie je potrebné oba posudzované typy od seba oddeľovať. Podstatnejší je poznatok o kontinuálnom náraste prípadov zámerného upravovania horných končatín detí, kopírujúcich ich pribúdajúci vek. Takýmto spôsobom sa súčasne prejavuje kvalitatívny prechod od uvoľnenej či náhodne vzniknutej pozície k zámerne docielenej rituálnej polohe. Po zohľadnení týchto momentov možno skonštatovať, že posudzované praktiky mali zrejme za cieľ zabezpečiť starším deťom bezproblémovejší prechod do záhrobného sveta a zvýšiť istotu jeho úspešného ukončenia.

K naplneniu tohto cieľa bola s veľkou pravdepodobnosťou predurčená aj orientácia hrobov. Jedinci boli v nich uložení tak, aby hlavou smerovali do záhrobia umiestneného počas predkeštánskej éry - do miest zapadajúceho slnka. Nepatrné odchýlky od tohto rituálneho azimutu sa nepovažovali za neprípustné. Naproti tomu uloženie pochovaných v škále východných, severných i južných azimutov (obr. 2: 1, 4; 16: 1, 4) malo zrejme za úlohu skomplikovať až zamedziť ukončenie posmrtnej cesty zomrelých (Hanuliak 2004a, 46). Uplatňovanie uvedenej zásady možno

postrehnúť aj vo vyhodnocovanej skupine hrobov. K opodstatnenosti jej akceptácie prispieva aj zaznamenaná početnosť skupiny zlučujúcej prípady východných, severných a južných azimutov, ktorá klesá s pribúdajúcim vekom detských jedincov (obr. 6). Zatiaľ čo prípady v mladšej vekovej skupine predstavujú 22,4%, u jedincov stredného veku klesajú na 10,8% a u starších detí sa ustálujú na hodnote 9,7%.

Prekvapivo príbuzné odstupňovanie výsledných hodnôt poskytli analýzy mapujúce frekvenciu výskytu výnimočných polôh v uložení pochovaných. Tieto sa na základe intenzity odklonu od základnej rituálnej polohy rozdeľujú do troch skupín. Spomenutú základnú polohu pritom charakterizuje uloženie zomrelého na chrbte, s končatinami vystretými súbežne s osou tela. Prostredníctvom nej sa vyjadruje pokora, zmierenie sa so smrťou a potrebou opustiť svet živých po nastúpení posmrtnej cesty (Hanuliak 2004a, 44-46). V protiklade s touto predstavou stoja prípady, v ktorých bolo telo, resp. trup a končatiny zomrelého, v odlišnej pozícii. Okrem uloženia na bruchu išlo najčastejšie o pokrčenú či vystretú polohu na pravom alebo ľavom boku, o vykrútenie hornej časti trupu, o rôznu intenzitu pokrčenia končatín, resp. aj o zakrivenie osi trupu s miernym stranovým naklonením (obr. 2: 3, 4, 6, 10; 16: 1, 3, 4; Vondráková/Hanuliak 2005, 474; 2006, 374-377). Bez ohľadu na intenzitu prvkov výnimočného uloženia sa takýmto spôsobom zrejme sledoval zámer skomplikovať až zamedziť zomrelému jedincovi opustiť hrob a nastúpiť posmrtnú cestu. Najviac prípadov tohto druhu z analyzovanej detskej populácie bolo zaznamenaných u najmladších jedincov (20,3%). V skupine stredného a staršieho veku je badateľný úbytok výnimočností v uložení (9,1%, resp. 7,5% prípadov; obr. 7).

Ak bolo vo včasnostredovekom období do dôsledkov uplatňované pragmatické poslanie jednotlivých zložiek pohrebných zvykov, mala by sa jeho účinnosť prejavovať aj v prípadoch zámerného porušovania tiel zomrelých. V intenciách podstaty predchádzajúcich informácií by mala byť u jedincov s rastúcim vekom zachytená aj vzostupná či zostupná línia frekvencie výskytu predmetnej anomálie. V spracúvanom súbore sa však očakávaný lineárny obraz nevytvoril. Jedným z dôvodov je chýbajúca istota potrebná pri rozhodovaní o tom, či k zaznamenanému presunu, rozlomeniu alebo odstráneniu častí skeletového materiálu došlo cielene pri zámerných aktivitách pozostalých, alebo je to výsledok náhodnej činnosti (Hanuliak 2006, 144). Iným dôvodom je celkovo nízky počet hrobov zaradených do spracúvanej kolekcie, ktorý nedosahuje prah potrebnej reprezentatívnej hodnoty.

PREDMETY POHREBNÉHO INVENTÁRA

V záujme dosiahnutia širšej prijateľnosti záverečných výstupov bola prítomnosť materiálnej kultúry v hrobách vyhodnocovaná v početnejšom súbore. Ten vznikol po zlúčení prvotnej pracovnej databázy - pracovnej skupiny C - s hrobmi z pracovnej skupiny B. Do nej zaradení jedinci mali vek určený iba v dvoch kategóriách - infans I a infans II. To si vyžiadalo vykonať rektifikáciu vstupných dát, potrebnú na dosiahnutie kompatibility informácií oboch skupín. V takto dotvorenej kolekcii boli rôzne typy predmetov pohrebného inventára preukázané v 255 hrobách, predstavujúcich v celom súbore diel s hodnotou 53,2%. Tento údaj je na jednej strane prekvapivo zhodný s údajom, ktorý mapuje prítomnosť pohrebného inventára v kompletnom súbore veľkomoravských pohrebiskových lokalít (*Hanuliak 2004c*, 123). Na druhej strane neinformuje o numerickej rozdielnosti typickej pre zástupcov detí z troch vekových kategórií. V rámci nej sú hodnoty odstupňované, pričom sa zvyšujú s pribúdajúcim vekom jedincov (obr. 8).

Nevyvážené zastúpenie pohrebného inventára sa dá zaznamenať aj na rôznych typoch pohrebiskových lokalít. V prípade výnimočných spôsobov inhumácie v osamotených hrobách či sídliskových objektoch aj vzhľadom na funkčnú predurčenosť ich využitia neprekvapí, že sa nálezy materiálnej kultúry pri zomrelých nenašli. Z hrobov umiestnených v sídliskových areáloch sú však známe, aj keď tvoria nepočetnú kolekciu uloženú iba v 38% evidovaných hrobov. V sumáre ide o 24 typov predmetov zväčša nízkej ekonomickej hodnoty (obr. 10: 23; 11: 2, 3, 6; 12: 20), ktoré boli často poškodené predchádzajúcim používaním. V ich zostave dominujú predovšetkým nože a náušnice so špirálovým ukončením (po 12,5% prípadov) a keramické nádoby (25% prípadov). Najhodnotnejšia kolekcia nálezov tohto druhu pochádza z hrobu jedinca staršieho veku, vyhláseného na čatajskom sídlisku (obr. 10: 28, 29; 11: 1, 5; *Hanuliak/Ožďáni 2004*, 35-40).

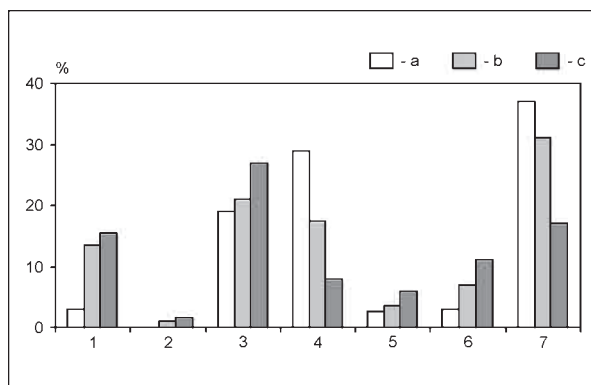
Zvyšné exempláre pohrebného inventára pochádzajú z nekropol so skupinovým pochovávaním, ku ktorým vo veľkomoravskom prostredí patria v prevahe pohrebiská a výnimočne aj kostolné cintoríny. Pri vyhodnocovaní tohto početného súboru nálezov možno dospieť k rôznorodým poznatkom. Spomedzi 56 predmetov základných typov patria k najpočetnejším nože (11: 8; 12: 12; 11,9% prípadov) a keramické nádoby (10: 27; 11: 7; 12: 25-27; 19,7% prípadov). Frekvencia výskytu nádob s mierne odlišnou dynamikou klesá, u nožov zasa narastá s pribúdajúcim vekom pochovaných. Podobný vzostup, preukázaný aj u zomrelých z troch vekových

skupín, sa zachytil takisto u zriedkavejšie frekventovaných exemplárov krúžkovej náušnice (obr. 10: 3, 4, 6; 11: 12; 12: 6, 19), viacnásobne členených korálikov (obr. 10: 1, 11, 14, 16, 24; 11: 14) a širšej typologickej zostavy amuletov (obr. 10: 12, 24; 25; 11: 9, 14; 12: 9) známych v 4,8% až 6,5% prípadov. Nižšia početnosť výskytu (2,1% až 3,2% prípadov) sa preukázala pri náušniciach so zvinutým koncom (obr. 12: 2), pri náušniciach so špirálovým ukončením (obr. 10: 7, 8, 26; 11: 15; 12: 17, 23, 24), pri korálikoch s natavenou výzdobou (obr. 10: 14, 24), pri malých plechových gombíkoch (obr. 11: 10), pri pošvách nožov, aj pri popole a uhlíkoch.

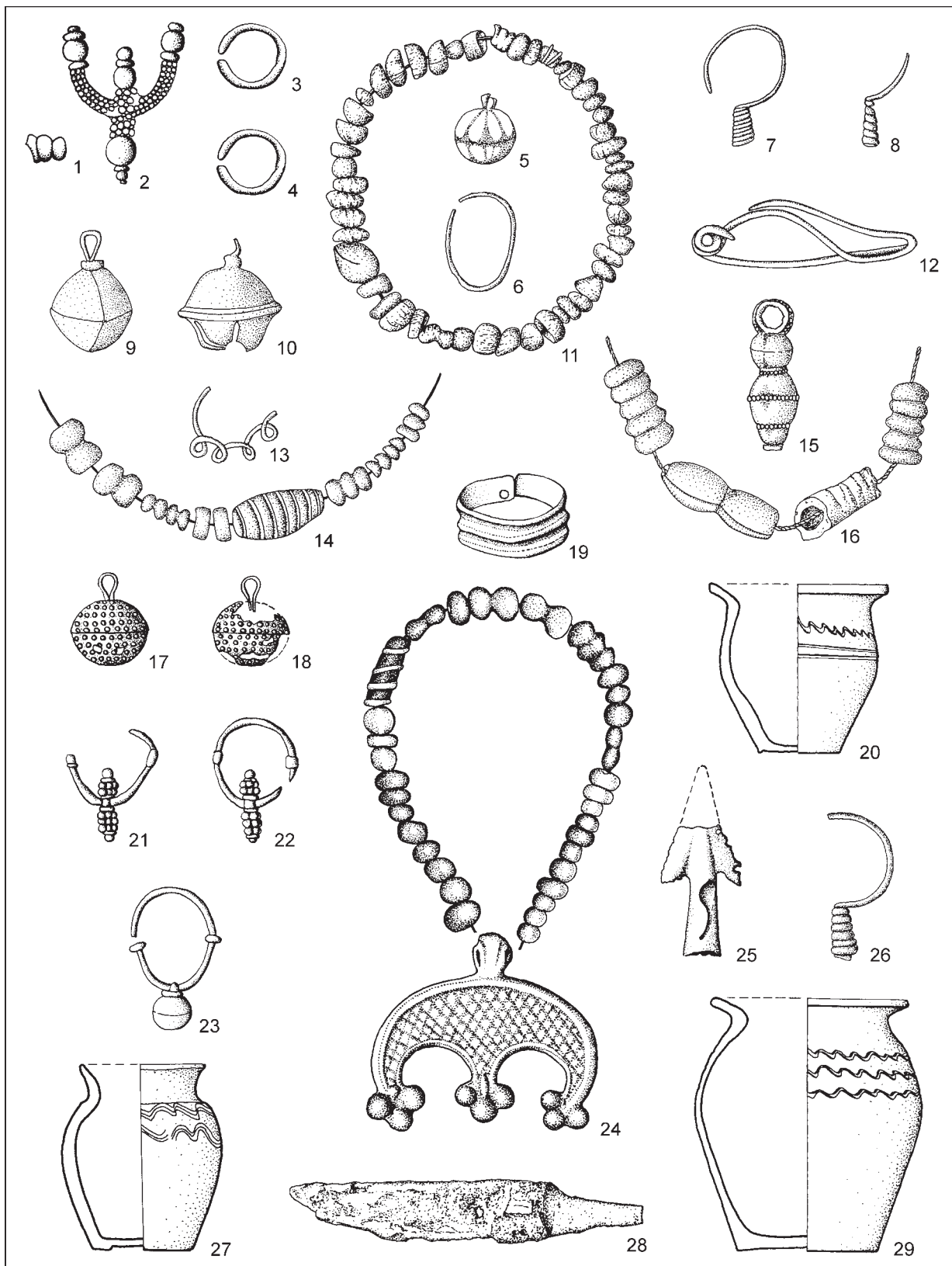
Ešte v zriedkavejších prípadoch išlo o také exempláre, ktoré sa našli iba pri zomrelých zo strednej a staršej vekovej skupiny (1,8% až 2,9% prípadov). Z typologického hľadiska patria k nim náušnice s uzlíkmi (obr. 11: 13; 12: 5), náušnice so špirálovým záveskom (12: 1, 21) a náušnice s bubienkovým záveskom (obr. 12: 8), opaskové pracky, ako aj zvieračie kosti a vajcia z hydiny. Voči týmto zostavám treba skôr za výnimočné označiť rôzne formy hrkállok (obr. 10: 10; 12: 3, 11; 1,8% prípadov) získaných iba z hrobov detí mladšieho až stredného veku a chýbajúcich u detí staršej vekovej skupiny.

Dosiaľ nespomenutých 37 základných typov predmetov bolo získaných nielen v nadmerne sporadickom zastúpení, ale aj bez náznakov ich užšej väzby k jedincom istej vekovej kategórie. Možno iba uzavrieť, že so skupinou najstarších detí sa spájajú častejšie niektoré hodnotnejšie nálezy. V tejto kategórii kulminuje aj počet evidovaných typov, ktorý z pôvodných 50 klesá na 41 až 14 prípadov v nasledujúcich nižších vekových kategóriách.

K zisteniam iného druhu bolo možné dospieť po rozdelení predmetov pohrebného inventára do sku-

Obr. 9. Výskyt hrobov s pohrebným inventárom v rámci materiálových skupín. 1 - predmety dennej potreby a nástroje; 2 - militária; 3 - šperk hlavy; 4 - šperk hrdla; 5 - šperk ruky; 6 - súčasti odevu; 7 - predmety kultového charakteru. Legenda: a - detskí jedinci mladšieho veku; b - detskí jedinci stredného veku; c - detskí jedinci staršieho veku.

Obr. 10. Výber predmetov pohrebného inventára z hrobov. 1-4 - Biňa-Hospodársky dvor fary (hrob 2); 5, 6, 11 - Bratislava-Devín-Hradný areál-Pri kostole (hrob 191/86); 7-9, 14 - Bratislava-Devín-Staré vinohrady (7, 8, 14 - hrob 19; 9 - hrob 24); 10, 12, 13 - Bratislava-Devín-Za kostolom (10 - hrob 40; 12 - hrob 18; 13 - hrob 20); 15, 16, 27 - Bratislava-Staré Mesto-Uršulínska ul. (15 - hrob 6; 16, 27 - hrob 4); 17-22, 24, 25 - Čífer-Pác-Drahy (17-22, 24 - hrob 19; 25 - hrob 40); 23, 28, 29 - Čataj (23 - hrob 3; 28, 29 - hrob 1); 26 - Čakajovce (hrob 476). Bez mierky.

pín podľa ich funkčného využitia v reálnom živote (Hanuliak 1998, 55 n.). Pomocou tejto metodiky je možné v náznakoch zachytiť dôvody častejšieho či zriedkavejšieho spájania istých predmetov s jedincami rozdielneho veku. Nemožno totiž nevidieť, že u detských jedincov rozdielneho veku frekvencia výskytu predmetov z jednotlivých materiálových skupín v globále stúpa alebo klesá (obr. 9).

V prípade skupiny predmetov dennej potreby a nástrojov (obr. 11: 11; 12: 7, 16) je napríklad zjavný ich nárast v kategórii stredného veku, ktorý sa následne ešte zvyšuje. To môže súvisieť s osvojovaním si niektorých manuálnych úkonov rozširujúcich možnosti zapájania týchto jedincov do pracovných aktivít. Ťažko však s istotou odhadnúť, s akým účelom boli nože ukladané do hrobov detí nižšieho veku. A to najmä preto, lebo išlo o najvšestrannejšie využiteľný a v každodennom mobiliári rodinných zväzkov najčastejší typ nástroja. Z tohto dôvodu mohli byť tieto exempláre ukladané do hrobov bez reálneho poslania, resp. ako náhrada za iné typy predmetov. Vylúčiť sa nedá ani možnosť, že nože vďaka ostrým hranám a hrotom mohli prispievať k magickej ochrane detí pred pôsobnosťou nečistých síl (Unger 2006, 130).

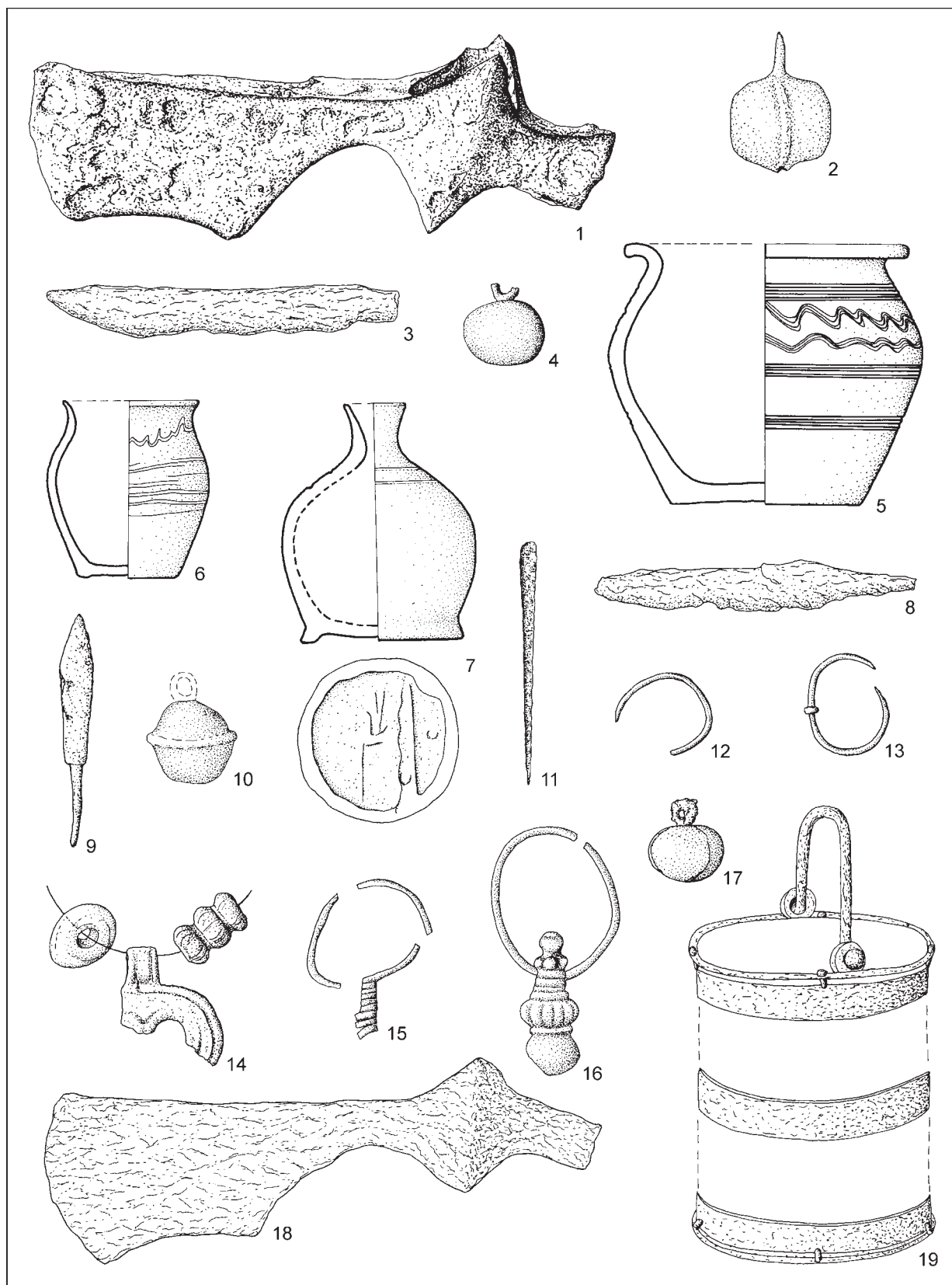
Reálne chápanie významu hrobových nálezov možno postrehnúť aj pri militáriách (obr. 11: 18). Účinkom jeho vplyvu u mladších detí militária chýbajú a iba v minimálnom objeme narastajú v nasledujúcich kategóriách veku tak, aby u najstarších detí už išlo o dvojtretinový diel zložený z dvoch sekier, z hrotov šípov a z ostrôh. Spomenuté typy tejto materiálovej skupiny súčasne naplňali poslanie indikátorov vyššieho sociálneho statusu príslušných jedincov (Hanuliak 2005, 273, 274).

V kolekcii šperkov zdobiacich hlavu a ruky bola u detí s rastúcim vekom zaznamenaná aj rozširujúca sa typová škála týchto ozdôb. V priebehu tohto vývoja dochádzalo tiež ku kontinuálnemu nárastu hodnotovej stránky šperkov. Jeho výsledný efekt je zjavný najmä u najstarších detí, kde sú aj napriek sporadickosti zastúpené exempláre vyhotovené náročnejšími technikami z ušľachtilých a drahých kovov (obr. 10: 2, 15, 21; 11: 16; 12: 13, 15). Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch skupín však výskyt šperkov zdobiacich hrdlo s pribúdajúcim vekom detí klesá. K osvetleniu tohto javu chýbajú relevantné podklady. Iba sotva mohlo ísť o módnú záležitosť bez hlbšieho vnútorného obsahu, následkom ktorej bol útlmový spôsob zdobenia hrdla vyvažovaný častejším zdobením tela náušnicami a prsteňmi. Za nedostatočne zdôvodniteľný zasa treba označiť predpoklad o tom, že sklené koráliky mohli naplňovať aj istú bližšie nešpecifikovateľnú magickú funkciu s ochranným poslaním (porovnaj: Unger 2006, 128). Za jeden z možných pozitívnych náznakov môže

byť v tomto smere považovaný príbuzný charakter trendu, zachytený aj u predmetov kultového charakteru. Za bezproblémovú záležitosť treba však označiť schopnosť indikácie šperkov približovať vyšší sociálny status zomrelých.

Porovnateľná vlastnosť sa dá postrehnúť aj pri súčiastiach odevu. Nemusí ísť pritom iba o stredne veľké až veľké gombíky z ušľachtilých až drahých materiálov a zdobených náročnými technikami (obr. 10: 5, 9, 17, 18). Ani malé gombíky zo skla alebo bronzového plechu (obr. 11: 4, 10, 17; 12: 14, 22) neboli podľa ďalších sprievodných ukazovateľov bežnou súčasťou podpriemerného či priemerného spôsobu odievania. Z tohto dôvodu ich zaznamenávame vo zvýšenej miere u detí z najstaršej vekovej skupiny. Zo zreteľa nemožno takisto vypustiť ešte vzostupnejší nárast dokladov o trvalejšom nosení nožov v pošvách zhotovovaných najčastejšie z drevených či kožených komponentov. Z tejto skutočnosti treba zrejme vyčítať vyššiu mieru samostatnosti jedincov v rôznych aktivitách, spájanú najmä so skupinovú vyššieho veku.

Medzi predmetmi kultového charakteru dominujú keramické nádoby (57% prípadov). Táto početnosť, sprevádzaná úbytkovým trendom, zásadným spôsobom ovplyvnila navonok globálny pokles výskytu celej tejto materiálovej skupiny aj napriek tomu, že zastúpenie ostatných typov predmetov pozvoľna narastalo súbežne s pribúdajúcim vekom pochovaných. Ťažiskový výskyt keramických nádob zaznamenávame vo zvýšenej miere práve u detí najmladšieho veku zrejme preto, lebo za najpodstatnejší prostriedok pre úspešné ukončenie ich posmrtnej cesty považovali pozostalí potravu uloženú v tejto najčastejšie používanej obalovej forme. Pri reálnom vnímaní významových súvislostí to pre túto vekovú skupinu nemohli byť vcelku dostupné predmety dennej potreby a nástroje, pretože ich využitie bez návykových skúseností nemohlo byť zmysluplné. Šperky zrejme neboli týmto jedincom ešte oficiálne venované. U jedincov vyššieho veku sa keramické nádoby pravdepodobne nahrádzali inými druhmi predmetov. Časť z nich (príloha mäsitej potravy, drevené vedierko; obr. 11: 19) mala schopnosť indikovať vyšší sociálny status detských jedincov. Poslanie rôznych foriem hudobných nástrojov (obr. 10: 10; 12: 3, 11) a amuletov so zvyškami popola a uhlíkov treba zasa spojiť s ochrannou pôsobnosťou v prospech zomrelých (Hanuliak 2004b, 30-32). Osobitú pozornosť si zasluhujú vajcia, ktorých funkčné poslanie bolo v minulosti natoľko široké a všestranne účinné, že ako prídavky v hroboch zlučujú všetky dosiaľ uvedené sféry vplyvu (Smetánka 2003, 18, 20-23; Wawrzeniuk 2004, 143 n.). S výnimkou keramických nádob môže doložený nárastový trend predmetov kultového charakteru, súbežný s pribúdajúcim vekom po-

Obr. 11. Výber predmetov pohrebného inventára z hrobov. 1, 5 - Čataj (hrob 1); 2, 3, 6 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (hrob 3); 4 - Nitra-Horné Krškany-Mäsokombinát (hrob 8); 7, 8, 10 - Nitra-Chrenová I-Baumax/Shell (7, 8 - hrob 5/99; 10 - hrob 7/99); 9, 11-14, 17 - Nitra-Zobor-Dolnozoborská cesta (9 - hrob 7; 11-13, 17 - hrob 15; 14 - hrob 49); 15, 16, 19 - Nitra-Zobor-Lupka (15 - hrob 75; 16, 19 - hrob 17); 18 - Nitra-Mlynárce-Areál ACZ (hrob 1). Bez mierky.

chovaných, vyjadrovať potrebu účinnejšej ochrany starších detských jedincov najmä pre ich vrcholiaci prínos v prospech rodinných zväzkov.

Vcelku podobný prístup voči deťom možno predpokladať aj na základe hrobov s vyšším počtom exemplárov v zostave predmetov pohrebného inventára. V opačnom prípade by sa s určitou istotou nerozširovalo množstvo takýchto lokalít z dvoch na 13 až konečných 16. Obdobným spôsobom sa počet 4 hrobov najmenších detí rozšíril na 25 v strednej vekovej kategórii a u najstarších detí vystúpil na 35 hrobov. Na základe skladby nálezov možno takmer dvojtretinový podiel z tejto kolekcie pripísať jedincom ženského pohlavia. Na doplnenie predchádzajúcich informácií treba uviesť, že hroby predmetného typu boli v najvyššej miere zaznamenané na pohrebisku v Čakajovciach, Nitre-Zobore-Lupka a Nitre-Dolných Krškanoch-Závod Mier.

ZÁVEREČNÉ ÚVAHY

V úvodných častiach príspevku umiestnená informácia o 23% podiele detských jedincov zo spracúvaného súboru v centrálnej databáze veľkomoravských pohrebiskových lokalít je značne vzdialená od hodnovernej reality. Pochybnosti tohto druhu podporuje aj fakt, podľa ktorého telesné zvyšky zomrelých pochádzajú iba zo 101 z celkovo známych 275 nálezísk. Dôvody chýbajúcej početnosti prameňa v existencii nezanedbateľného množstva lokalít s nezverejnenými informáciami takej kvality, ktorá poskytuje možnosť zaradenia týchto zomrelých do centrálnej databázy.

Objektívnejšie údaje o sledovanej početnosti možno získať zo stredne veľkých a veľkých nekropol s vyššou kvalitou údajov a vyrovnanou skladbou pochovaných z pohľadu ich pohlavia a veku. Zastúpenie detských jedincov dosahuje v tomto prostredí rozmedzie 29% až 33%. Informácie uvedeného druhu sa vo všeobecnosti považujú za doklady o miere detskej úmrtnosti (Drozdová 2005, 119; Gladkowska-Rzeczycka 2004, 61, 63; Wrzesińska/Wrzesiński 1998, 37). Prijateľnosť zmienených údajov býva neraz spochybňovaná analýzami písomných prameňov, ktoré včasnostredovekú detskú úmrtnosť spájajú s ešte vyššími hodnotami (Ariés 2000, 113; Unger 2006, 125, 128).

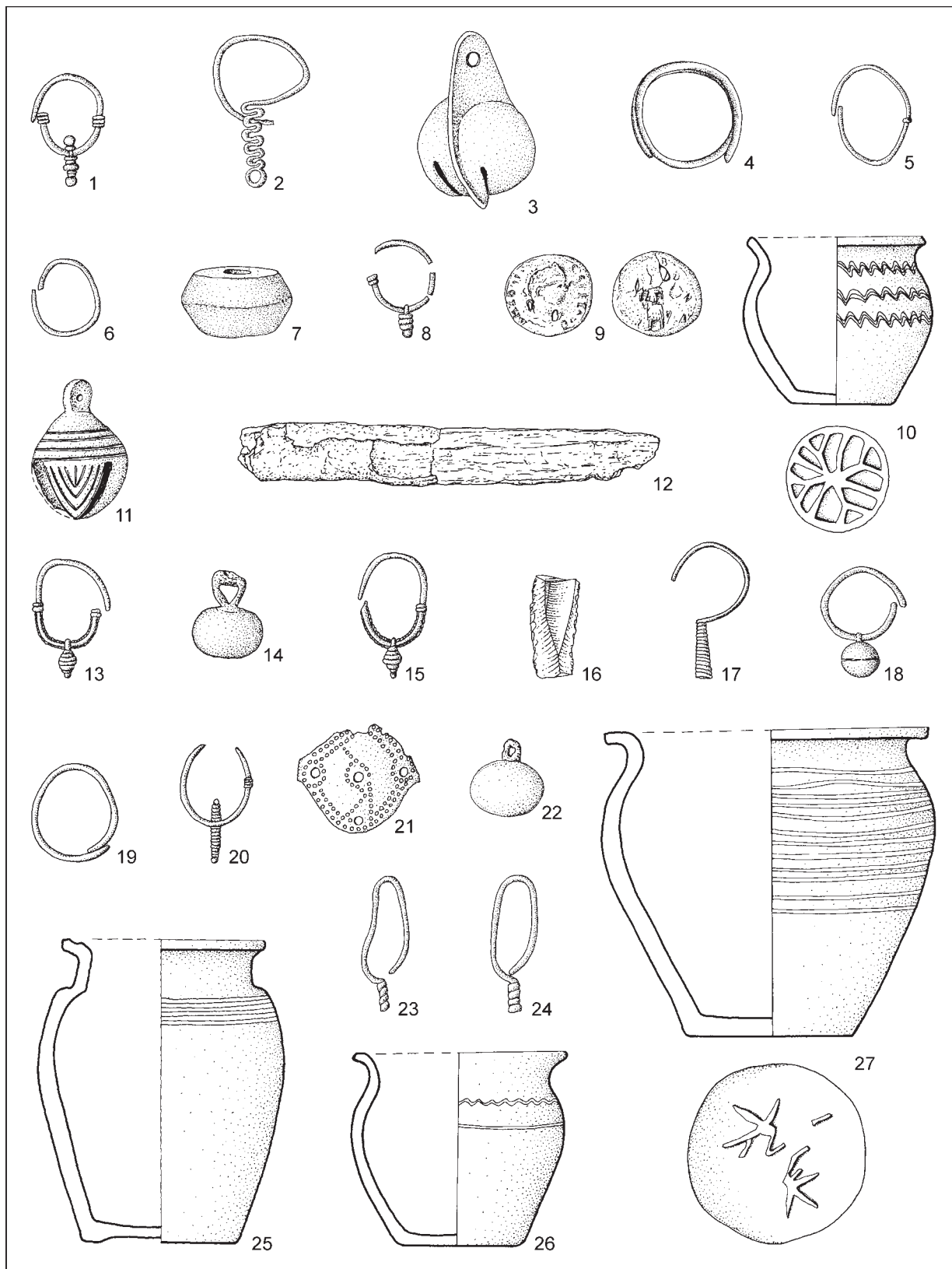
K dôvodom vysokej detskej úmrtnosti, stojacej kdesi medzi príčinami a ich následkami, patrí niekoľko vzájomne previazaných skutočností. Na začiatku tohto reťazca sa ocitá nízka výnosnosť včasnostredovekej agrárnej produkcie, znižovaná pri každom klimatickom výkyve. To následne vyvoláva permanentnú potravinovú nedostatkovosť. Ak sa k nej pripojí aj nevhodná skladba obživy

s úrovňou hygienických návykov a medicínskych praktík, zaradí sa najmenej odolná veková kategória jedincov k najohrozenejším spoločenským skupinám (Le Goff 2005, 290, 303, 324, 327). Ich smrť sa v rurálnom prostredí stáva súčasťou bežného života. Jej intenzita môže prerásť do takej miery, že príchod dieťaťa na svet a jeho skon bývajú často stotožňované (Wawrzeniuk 2004, 147). Následkom toho, ako aj vzhľadom na absenciu prospešnosti detských jedincov pre komunitu sa v sociálnej hierarchii ocitajú ich príslušníci na najnižšom stupni.

Z nášho pohľadu je významnejší poznatok, že výsledný údaj o vysokej detskej úmrtnosti vznikol spriemerovaním rozdielnych počtov zaznamenaných v jednotlivých vekových kategóriách. Potvrzuje to tiež kolekcia informácií z pracovnej skupiny C. Zomreli z najmladšej vekovej kategórie (inf. I) v nej tvoria 13%, skupinu stredného veku (inf. II) zastupuje 52,5% a kategória starších detí (inf. III) vytvára podiel 34,5% prípadov. Príčiny meniacej sa početnosti, zaznamenávanej aj na iných pohrebiskách, bývajú vcelku jednotne interpretované.

V prvom rade sa vyzdvihuje nízka reprezentatívnosť jedincov patriacich do prvej z uvedených skupín (Drozdová 2005, 120; Smetánka 2003, 86). Okolnosti jej vzniku sa dávajú do súvisu s presvedčením, že nie všetci novorodenci a kojenci boli pochovaní na občinovej nekropole. Táto možnosť prichádza do úvahy najmä na lokalitách, kde títo zomreli celkom chýbajú. Ide napríklad o Bučany-Vinohrady so 17 deťmi vyššieho veku, o Cífer-Pác s 9 deťmi a Tvrdošovce-Kökép so 6 deťmi z vyšších vekových kategórií. Zdanlivo nízka početnosť vyhodnocovanej skupiny sa zaznamenala v Nitre-Dolných Krškanoch-Závod Mier, kde zomreli najnižšieho veku tvorili medzi ostatnými deťmi iba 4,7%, v Čakajovciach ide o 9,5% prípadov.

Pri zdôvodňovaní opísanej interpretácie sa taktiež uvažuje o tom, že zo skupinového pochovávaní boli vylúčené nielen mŕtvo narodené deti, ale aj deti, ktoré zomreli skôr, ako boli oficiálne prijaté do rodinného zväzku, resp. úspešne neprešli skúškou životaschopnosti. V rovnakej pozícii sa ocitli aj odložené a zámerne usmrtené jedinci so zjavnou telesnou chybou, postihnutí chorobou či nadbytoční z pohľadu ekonomickej nedostatkovosti (Kowalczyk 2004, 104; Niederle 1911, 60; Pawlik 2004, 36; Smetánka 2003, 86, 88; Surdacky 2002, 169). Na uloženie ich telesných zvyškov, poznačených spomenutými negatívnymi faktormi, bolo z pragmatických dôvodov uprednostnené miesto z okrajovej časti sídliska, sídliskovej ekumény, v blízkosti vodnej hladiny a v podmokrenom prostredí. O možnosti nepietneho pohodenia telesných zvyškov priamo na sídlisku informuje situácia z Mužly-Čenkova-Vilmakert. Tu sa zlomky detských kostí spolu so zvieracími

Obr. 12. Výber predmetov pohrebného inventára z hrobov. 1, 2, 6, 25, 27 - Nitra-Zobor-Lupka (1 - hrob 39; 2 - hrob 87; 6 - hrob 52; 25, 27 - hrob 75); 3, 4, 5, 11 - Pobedim-Na laze (3 - hrob 102; 4 - hrob 11; 5 - hrob 104; 11 - hrob 84); 7 - Skalka nad Váhom (hrob 9/96); 8-10 - Svätý Peter (hrob 37); 12, 16, 19 - Veľký Grob (12, 22 - hrob 77; 16 - hrob 115; 19 - hrob 103); 13-15, 21 - Tvrdšovce-Kerektó (13-15 - hrob 6; 21 - hrob 23); 17, 18, 26 - Tvrdšovce-Halomi domb (hrob 19); 20 - Mužla-Čenkoviľmakert (hrob 9); 23, 24 - Trnovec nad Váhom-Horný Jatov (hrob 278). Bez mierky.

našli vo výplni troch sídliskových jám (J. Konč - ústna informácia). Uplatňovaním uvedeného prístupu sa naplňa obsah jednej zo zásad vtedajšieho pohrebného ritu. Podľa nej sa nečistým zomrelým upiera právo na regulárny hrob v rámci posvätného komunitného priestoru. Detskí jedinci nemohli byť uložení na spoločnej nekropole aj preto, lebo nemali príležitosť vykonať niečo pozitívne pre príbuzenský celok a pre krátkosť času sa nestihlo vytvoriť ani akékoľvek citové puto s pozostalými (Koperkiewicz 2004, 126; Pawlik 2004, 36, 38; Smetánka 2003, 94).

V prípade jedincov stredného veku sa zvýšil ich podiel v pracovnom súbore na 52,5%. Dôvod nárastu pritom nespočíva iba vo zvýšenej úmrtnosti týchto pochovaných, ale aj v ich kompletnom uložení na občinovej nekropole. Tento poznatok preto poskytuje jednu z prvých cenných informácií, ktorá je dôležitá na zreálnenie obrazu o demografickej skladbe veľkomoravskej society. K príčinám zaznamenatej úmrtnosti sa zvyčajne pripájajú nepriaznivé následky nechcenej úrazovosti pri vtedajších hygienických návykoch a medicínskych praktikách málo účinných aj pri prekonávaní civilizačných detských onemocnení. A to aj preto, lebo súveké liečiteľské postupy boli zamerané na odstraňovanie dôsledkov, nie hlavných príčin prameniacych v podvýžive a nekvalitnej strave. Aj pod ich vplyvom patrí ku kritickým úsekom predovšetkým obdobie tretieho až štvrtého roka života, nastupujúce po ukončení kojeneckého štádia. Časť vonkajších prejavov spomenutých faktorov možno zachytiť na skeletovom materiáli vo forme stresogénnych znakov (*cribra orbitalia*, *hyperplazia*, Harrisove línie, ohniská zápalových procesov). Mimo našich možností zostávajú informácie o metabolických onemocneniach zažívacej sústavy, rôznych psychických defektoch a kožných ochoreniach (Gładkowska-Rzeczycka 2004, 62; Justus 2005, 197; Kozłowski 2004, 80; Krenz-Niedbala 2004, 327; Le Goff 2005, 320).

U zástupcov zo staršej vekovej skupiny (inf. III) bol zaznamenaný pokles úmrtnosti, ktorá sa ustálila na priemernenej hodnote 35%. K pozitívnemu obratu došlo v tomto smere zrejme preto, lebo títo jedinci prekonali najkritickejšie obdobie vplyvu negatívnych faktorov. Ich organizmus sa v potrebnej miere adaptoval na životné podmienky, pričom sa završoval biologický vývoj týchto detí. Pozitívne črty tohto procesu pretrvávajú aj v skupine nedospelých jedincov (*juvenis*). Ich hroby z dôvodov najnižšej úmrtnosti preto patria iba k zriedkavo zastúpeným na veľkomoravských pohrebiskových lokalitách (Hanuliak 2004c, obr. 240-243).

Rozdielnosť v úmrtnosti detských jedincov, preukázateľná vo vyhodnocovanej kolekcii pohrebiskových lokalít, naznačuje, že jej variabilitu mohli popri vyššie uvedených negatívnych faktoroch ovplyvniť

tiež pragmatické dôvody. K nim napríklad patrí aj selektívny prístup uplatňovaný pri prijímaní narodených detí do rodinných zväzkov. Je isté, že v prípade prísnejšie zvolených kritérií bola úmrtnosť jedincov z najohrozenejších skupín, teda detí z najmladších vekových kategórií, nižšia (Drozdová 2001, 112; Stloukal 1967, 720; Stloukal/Vyhnánek 1976, 39). Príkladom je čakajovské pohrebisko, kde mala úmrtnosť detí mladšieho a stredného veku oveľa nižšie hodnoty, aké boli globálne vyčíslené pre populáciu z územia Slovenska. S takouto dôslednosťou sa k výberu neprístupovalo u komunity pochováajúcej v Bratislave-Devíne-Za kostolom, kde pochovaní tvorili v komunite 41%, v Pobedime-Hradištia a v Pobedime-Na laze po 40%, v Nitre-Zobore-Lupka až 49%. Na poslednej z lokalít bola doložená tiež najvyššia úmrtnosť najmenších detí v rámci celého spracúvaného súboru nekropol. Podľa toho komunita pochováajúca na predmetnom pohrebisku, či už z etických dôvodov, alebo z presvedčenia o ekonomickej dostatočnosti, prijala medzi seba zrejme kompletnú skupinu narodených detí. Značný počet z nich však postupne podľahol účinkom negatívnych faktorov. Aj z tohto dôvodu sa táto komunita, rovnako ako komunity z pobedimských nekropol, skladala z nižšieho počtu dospelých jedincov. Na opačný pól tohto modelu možno zasa umiestniť komunitu z Čakajoviec. V jej prípade sa zaznamenal nielen progresívny posun maxima ženskej úmrtnosti z mladšieho do stredného veku, ale aj zvýšená prevaha dospelých mužov nad ženami. Vďaka nej sa opätovne potvrdzuje predpoklad selektívneho prijímania narodených jedincov do komunity, pri ktorom boli uprednostňovaní jedinci mužského pohlavia. Nemožno vylúčiť, že táto skutočnosť môže súvisieť s tým, že čakajovská nekropola, podobne ako pohrebisko z Nitry-Dolných Krškán-Závod Mier, bola na základe skladby pohrebného inventára pričlenená k ďalším, ktorých obyvatelia boli poverení vykonávaním vojensko-strážnych funkcií (Hanuliak 2005, 274). U komunít pochovávajúcich v Pobedime-Hradištia a Nitre-Zobore-Lupka zasa treba rátať s vyšším objemom remeselnej činnosti v hospodárskych aktivitách (Bialeková 1979, 64, 65; Chropovský 1962, 216; 1975, 7). V prípade pohrebiska v Nitry-Zobore-Lupka stojí za zmienku zistenie, že najvyšší počet detských jedincov nižšieho veku bol zaznamenaný v II. až IV. skupine hrobov (obr. 14). V nich sa takisto vyskytli nadštandardné hodnoty elementov pohrebného ritu a pohrebného inventára. Tieto rodinné zväzky svoj prístup k deťom zásadnejším spôsobom nezmenili ani v mladšej fáze pochovávania, ako na to poukazuje situácia z I., V. a VI. skupiny hrobov.

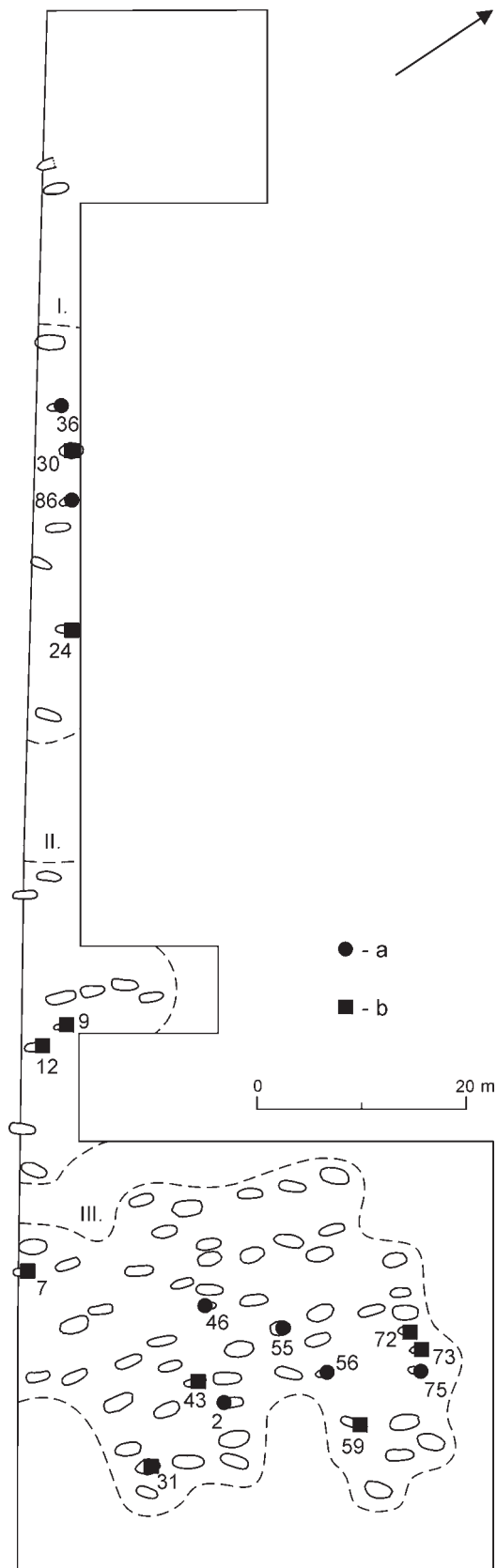
O zohľadňovaní ekonomického faktora pri selektívnom prijímaní detí do komunity a kategorizácii

ich postavenia v rodinných zväzkoch presviedča aj početnosť hrobov s pohrebným inventárom. Zatiaľ čo v Pobeďime-Na laze tvorili takéto hroby 34%, v Bratislave-Devíne-Za kostolom 43%, v Nitre-Dolných Kráľanoch-Závod Mier už ide o 71%, v Čakajovciach o 78%. V Nitre-Zobore-Lupka dosiahol počet hrobov s pohrebným inventárom 66% aj napriek vysokému zastúpeniu detí v tamojšej komunite. Ide pritom o orientačný a v globále vyčíslený ukazovateľ, pretože výskyt doloženej škály predmetov býva rozdielny u jedincov z vyčlenených vekových kategórií.

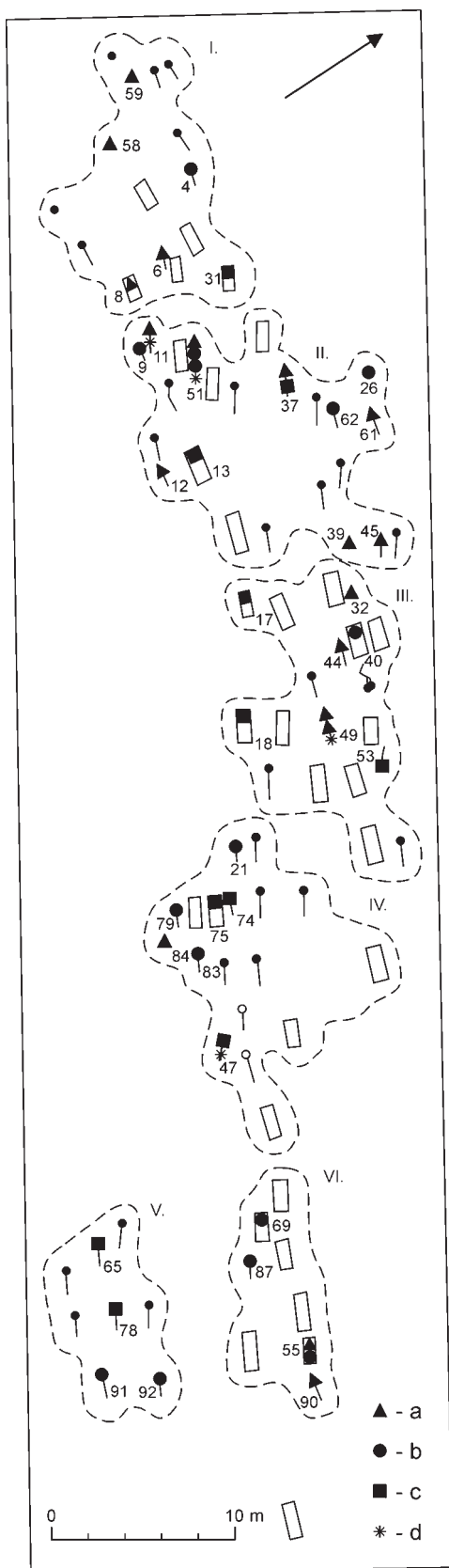
Zatiaľ čo u mladších detí išlo o sporadickú početnosť na úrovni 36,3%, v strednej vekovej kategórii sa zaznamenal nárast na 48%, ktorý kulminoval u starších jedincov pri 63,5%. Tento údaj dokonca prevyšuje frekvenciu výskytu pohrebného inventára, príznačnú pre kompletnú populáciu žijúcu na území Slovenska počas veľkomoravského obdobia (obr. 8). Príbuzná je aj typová skladba nálezov, hoci v nej takmer úplne absentujú exempláre využívané na demonštráciu nadštandardného sociálneho statusu pochovaných. Príkladom sú v úplnosti chýbajúce britvy. Vedierka a militária troch typov sa objavili v 2,3%, prílohy mäsitej potravy v 2,9% prípadov. V oveľa početnejšej kolekcii šperkov dominovali sklené koráliky a bronzové náušnice jednoduchých a najčastejšie zhotovovaných foriem. Viacpočetné kolekcie týchto ozdôb, indikujúce okolnosť ich oficiálneho venovania dieťaťu, sú menej početné. U jedincov mladšieho veku išlo iba o štyri hroby, v strednom veku je ich kolekcia zložená z 25 hrobov a u najstarších detí ich počet narástol na 35 hrobov.

Aj napriek zostručnenej podobe uvedených výsledkov analýz sa ukazuje, že časť detských jedincov mohla byť po absolvovaní iniciačných obradov zapájaná do rôznych komunitných aktivít. Pri nich postupne získavali pracovné návyky v činnostiach typických pre ich pohlavie. Prostredníctvom toho postupne narastala ich ekonomická prospešnosť pre rodinný zväzok. Tým sa mohla súčasne vytvoriť príležitosť získať istú nárokovateľnú časť z jeho mobiliára. Skladba pohrebného inventára súčasne prezrádza, že išlo o menejhodnotné a najdostupnejšie, resp. najčastejšie používané a preto neraz poškodené predmety (obr. 10: 1, 2, 8, 13, 15, 26; 11: 4, 10, 14, 15; 12: 8, 12).

Pri zomrelých z mladšej a z časti strednej kategórie detí nebol prednostne zohľadňovaný štandardnejší výberový princíp. Vyšší podiel mohla mať, ako sa zdá, náhodnosť ovplyvnená momentálnymi pohnutkami a mierou citovej väzby. S touto predstavou korešponduje aj umiestnenie šperkov v hroboch. Nemalá časť z nich nebola priamo nosená, ale priložená do hrobovej jamy pozostalými. Uplatňovanie tohto prístupu možno postrehnúť v najnižšej veko-

Obr. 13. Plán pohrebiska v Bučanoch-Vinohrady. Legenda: a - detskí jedinci stredného veku; b - detskí jedinci staršieho veku.

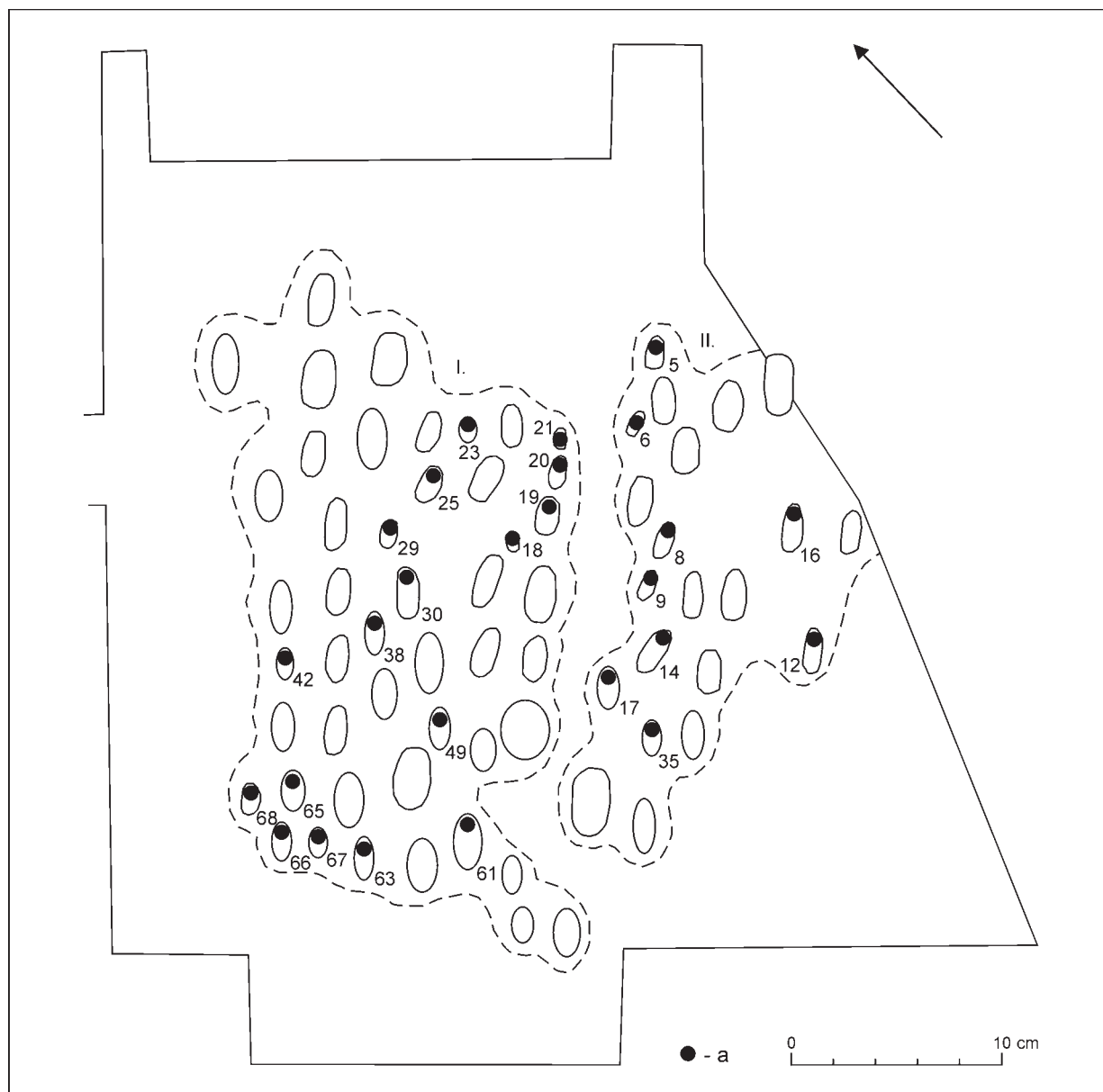
Obr. 14. Plán pohrebiska v Nitre-Zobore-Lupka. Legenda: a - detskí jedinci mladšieho veku; b - detskí jedinci stredného veku; c - detskí jedinci staršieho veku; d - dospelí jedinci.

vej kategórii. Z hrobov týchto jedincov pochádza v sumare iba 35 kusov predmetov 14 základných foriem a typových obmien. Nie je preto prekvapivé, že v tejto kolekcii chýbajú nielen vnútorné úpravy interiérov hrobových jám drevom, ale aj ich nadštandardné metrické údaje.

V ostatnej časti strednej a u jedincov staršej vekovej kategórie početnosť príloh spolu s ich skladbou poskytujú svedectvo o zvyšujúcom sa sociálnom statuse pochovaných a o rozdelení predmetov podľa pohlavia. Vzhľadom na to možno s istou rezervou pripustiť, že v priebehu ich života došlo zo sociálneho hľadiska k významnému prelomovému medzníku, ktorý reprezentuje iniciačný obrad. K podpore možnosti posunutia termínu uvádzaného obradu už do vrcholovej etapy života jedincov zo strednej vekovej skupiny môžu prispieť výsledky štatistických prepočtov. Ich grafická podoba prezrádza, že medzi zomrelými z najmladšej a strednej vekovej kategórie sú rozdiely v zaznamenaných hodnotách výraznejšie, ako boli doložené medzi populáciou detí zo strednej a staršej vekovej skupiny. K podobnému záveru dospela aj H. Zerek-Kleszcz (2002, 283) po analýze dziekanowického pohrebiska z druhej polovice 11. stor. až 12. stor. Podľa nej deti preknaním najohrozenejšieho štádia ich vývoja, t. j. po uplynutí troch rokov života, vstupovali do sveta dospelých (porovnaj: Bugaj 2004, 24; Kowalscy 2004, 322; Niederle 1911, 60; Slivka 1997, 71).

Výsledky analýz elementov pohrebného rituálu rozširujú predchádzajúce zistenia o ďalšiu informačnú rovinu. Niektoré ich súčasti tiež potvrdzujú opodstatnenosť existencie pozitívnych momentov vo vývoji sociálneho statusu detí. V opačnom prípade by sa akiste nezvyšovala početnosť evidovaných prípadov vnútornej úpravy hrovej jamy, textilných či kožených zábalov, ako aj zámernej úpravy tiel pochovaných do rituálnej polohy (obr. 4; 5) a naopak, neklesala by frekvencia výskytu výnimočných azimutov orientácie a prípadov neobvyklých spôsobov uloženia tiel zomrelých (obr. 6; 7). V súlade s ich významom, osvetleným v predchádzajúcej časti príspevku, mali uvedené praktiky pozitívnym spôsobom napomôcť k úspešnému zavŕšenie cesty do záhrobného sveta, v iných prípadoch znížiť vplyv protichodne pôsobiacich faktorov. Aj napriek menej zreteľným dokladom o narastajúcom trende sociálneho statusu u detí, v pohrebných praktikách nemožno prehliadnuť narastajúcu pozornosť a citovú väzbu medzi dospelou časťou populácie a zomrelými deťmi.

Bez užšej súvislosti nebude v našom prípade ani časté umiestňovanie detských hrobov do okrajových častí priestorovo vymedzených skupín patriacich jednotlivým rodinným zväzkom. Existencia tohto princípu nepriamo poukazuje na možnosť dlhodo-

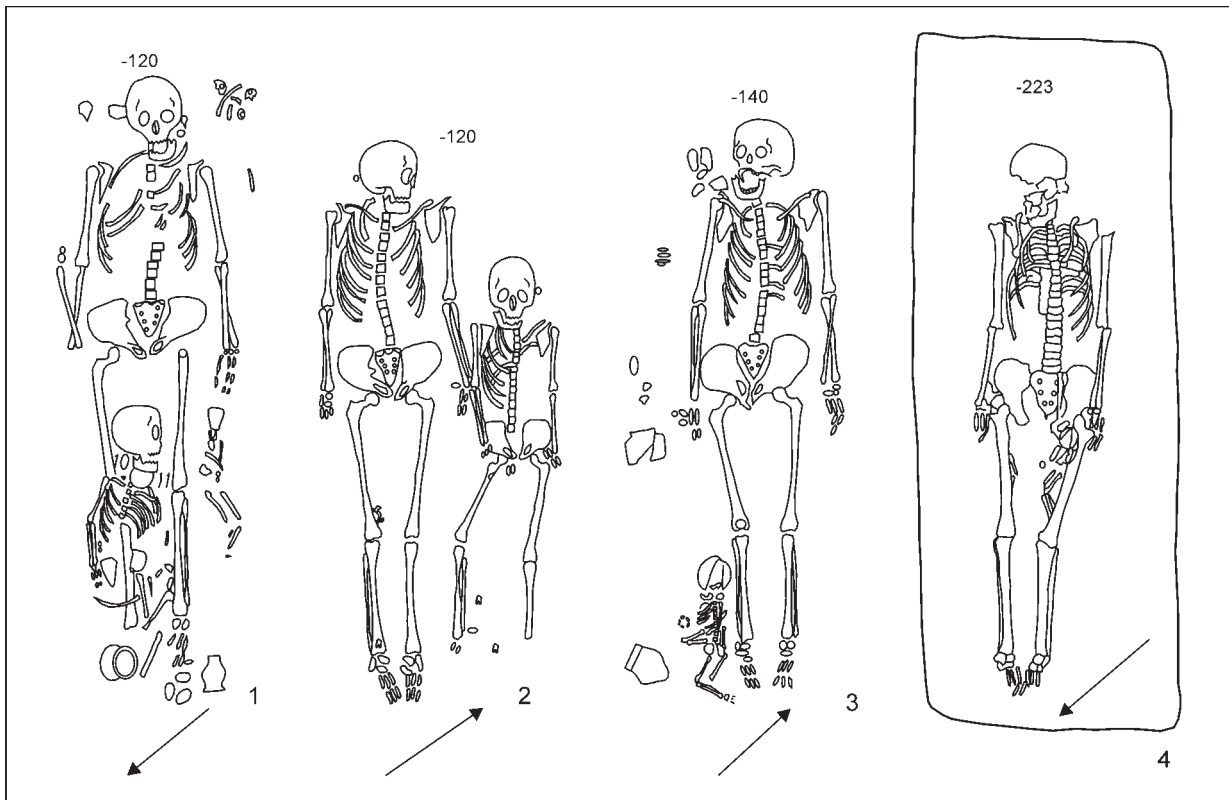

Obr. 15. Plán pohrebiska vo Svätom Petre. Legenda: a - detskí jedinci neurčeného veku.

bejšieho pretrvávania názoru o nižšom postavení detí, aké bolo priznávané dospelým v niektorých komunitách. Azda najvýstižnejšie svedectvo prináša o tom situácia z pohrebiska v Nitre-Zobore-Lupka (obr. 14). Hroby detských jedincov zo všetkých vekových kategórií tu boli prednostne vyhĺbené v okrajových zónach šiestich vyčlenených skupín. Nešlo pritom iba o osamotene pochované deti, ale aj o hroby, kde boli ich telá uložené s dospelou osobou. Princíp tohto usporiadania sa s opakovanou pravidelnosťou dodržiaval aj napriek tomu, že centrálny priestor štyroch skupín nebol zaplnený hrobmi, alebo ich prítomnosť tu bola sporadická. Postrehnutá zásada bola v náznakoch preukázaná aj v rámci III.

skupiny hrobov bučianskeho pohrebiska (obr. 13), v I. a II. skupine hrobov zo Svätého Petra (obr. 15). Podobnú situáciu poznáme aj z Bratislavy-Starého Mesta-Panská ul. 27. V plošne obmedzenom výkope boli odkryté štyri hroby detí (Lesák/Musilová 1999, 41, 42), tvoriace zrejme súčasť čiastočne odkrytého pohrebiska. Ak by to tak nebolo, išlo by o jedinú lokalitu z územia Slovenska, kde boli pochovávaní výlučne detskí jedinci.

Vzťah pozostalých k zomrelým deťom naplnili obyvatelia hradiska z Mužly-Čenkova-Vilmakert iným spôsobom. Hroby detí boli v tomto prípade vyhĺbené na stredne veľkom občinovom pohrebisku, kde tvorili 39%. Ďalší jedinci zo súvekej

Obr. 16. Hroby s viacerými jedincami. 1-3 - Nitra-Zobor-Lupka (1 - hrob 51; 2 - hrob 47; 3 - hrob 11); 4 - Čakajovce (hrob 672).

populácie boli uložení v hrobch nerovnomerne rozptýlených v sídliskovom areáli. Išlo zrejme o príslušníkov z rizikovej skupiny, ktorí museli byť inhumovaní zaznamenaným spôsobom z dôvodu nečistej smrti. Z možných prípadov prichádza do úvahy najskôr neočakávaný skon, neobvyklé úmrtie v dôsledku utopenia, poranení následkov, nákazlivej choroby či skonanie v osamotení bez asistencie príbuzných (Ariés 2000, 140; Hattenhauer 1998, 11; Pawlik 2004, 36). Je pozoruhodné, že telesné zvyšky detí boli v tejto kolekcií zastúpené v 72% prípadov. Veková skladba týchto jedincov vylučuje, že išlo o tých, ktorí neboli v novorodeneckom štádiu prijatí do rodinných väzkov.

S diametrálne odlišným prístupom pozostalých k detským jedincom sa stretávame v prípade hrobov so súčasným pochovaním viacerých zomrelých. Okrem sporadickejších prípadov spoločného uloženia detí (18,6% prípadov; obr. 2: 5) bolo spoločné uloženie dieťaťa či detí s dospelou ženou alebo mužom zaznamenané až v 60% prípadov (obr. 16; Hanuliak 2004c, 117). Aj bez možnosti preukázania užšej príbuzenskej väzby medzi nimi je isté (Häusler 1966, 42), že pri ich pochovávaní boli vykonané štandardné súčasť pohrebných obradov. Tento moment bol významný pre ďalšiu existenciu detí v záhrobie, kam mohli úspešne doputovať v sprievode skúsenej dospeléj

osoby. Nemusel sa pritom sledovať iba praktický cieľ v ušetrení hĺbenia hrobovej jamy pre detského jedinca (Szóke 1992, 57). Významnejšiu úlohu zohrávala akiste vyššia úcta k členovi komunity, doplnená pietnou poutou a užším citovým vzťahom.

V predchádzajúcich častiach príspevku boli predložené výsledky analýz pohrebiskového materiálu. Účelovosť ich zamerania prispela k vykresleniu rámcovej predstavy o postavení detských jedincov vo veľkomoravskej spoločnosti. Prostredníctvom získaných informácií sa potvrdili názory o najnižšej skupinovej pozícii detí v súvekom reálnom živote. Tá sa dotvorila na základe výrazného vplyvu chýbajúcej prospešnosti detských jedincov v komunitnej sfére a následne i presvedčenia o potrebe právneho ukotvenia ich existencie (Gladykowska-Rzeczycka 2004, 61; Koperkiewicz 2004, 123; Le Goff 2005, 382). Štrukturálne zmeny v pohrebiskovom materiáli na druhej strane ukazujú, že príslušnosť týchto jedincov k bezpohlavnému asociálnemu príviesku rodinných väzkov nie je stála. Počas jednotlivých úsekov ich biologicko-fyzického vývoja vzťah dospelých k deťom prekonával vývoj. Postupne prechádzal od formy vynútenej akceptácie cez etapu tolerovanej podoby spolužitia do fázy počiatočného vytvárania škály prirodzených väzieb v dôležitých oblastiach života.

Nespochybniteľnou súčasťou tohto procesu boli aktivity dospelých, vykonávané v súlade so včasnostredovekými normami zvykového práva. K nim patria skúšky životaschopnosti jedincov po narodení a uplatňovanie výberového princípu počas prijímania detí do rodinných zväzkov. Tie vychádzajú z utilitárnych potrieb ekonomickej povahy. Preniknutie ich vplyvu do magicko-rituálnej zložky pohrebných zvykov malo za následok pochovávanie, resp. nerituálne odkladanie istej skupiny jedincov mimo občinového pohrebiska. Hroby iných detí bývali zasa prednostne vyhľbované v menej dôstojných okrajových častiach skupín hrobov používaných príslušníkmi rodinných zväzkov.

Nemožno však prehliadnuť ani narastanie prejavov dokladajúcich pozitívny obrat vo vzťahu dospelých k deťom. Počas ich pribúdajúceho veku sa častejšie stretávame s dokladmi úcty, pozornosti i vynaloženého pracovného výkonu. Ich prejavy sú zakomponované vo zvyšovaní metrických údajov a narastaní zámerných úprav interiérov hrobových jám, v cielenom upravovaní tiel zomrelých do rituálnej polohy. Naopak, klesá výskyt prostriedkov, ktoré majú sťažiť úspešné zavŕšenie posmrtnéj cesty detí do záhrobia (neštandardné uloženie tiel, výnimočné azimuty orientácie).

V materiálnej kultúre sa súbežne nastúpený trend prejavuje vo zvyšujúcom sa množstve hrobov s pohrebných inventárom, rozširujúcou sa typovou skladbou a meniacou sa jeho štruktúrou. Z tohto dôvodu sa častejšie stretávame s predmetmi spájanými s pracovnými aktivitami, ako aj s poklesom exemplárov prikladaných k pochovaným zväčša z emotívnych pohnútok, hoci sa popritom častejšími stávajú rôzne typy amuletov. K ďalším znakom je potrebné pripojiť hojnejší výskyt hrobov s vyšším počtom predmetov a systematickejšie uplatňovanie ich triedenia podľa pohlavia zomrelých.

Predchádzajúce informácie sčasti potvrdili, poopravili a doplnili dosiaľ známe poznatky o postavení detských jedincov vo včasnostredovekom období. Z hľadiska miery ich prijateľnosti je potrebné upozorniť na to, že ide o globálnu podobu výsledného obrazu, zachytávajúceho sledovanú problematiku v zovšeobecnenej rovine. Z tohto dôvodu nemožno očakávať bezvýhradnú platnosť doložených charakteristík na každej pohrebiskovej lokalite. K takejto situácii nemôže dôjsť aj preto, lebo zložky veľkomoravského pohrebného rítu neboli normatívne ani sankčne upravované. Praktická stránka ich obsahu sa dotvárala spontánne a nadobúdala rôznu výslednú podobu v závislosti od uprednostnenia ekonomického, sociálneho alebo kultovo-rituálneho aspektu.

LITERATÚRA

- Ariés 2000 - P. Ariés: *Dějiny smrti. I/1*. Praha 2000.
- Bialeková 1979 - D. Bialeková: Náčrt demografického obrazu v Pobeďime v 6.-12. storočí. In: *Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.-13. storočí*. Nitra 1979, 60-67.
- Bugaj 2004 - E. Bugaj: Kilka uwag na temat dziecka w kulturze starożytnego Rzymu. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 23-33.
- Dzieduszycki/Wrzesiński 2004 - W. Dzieduszycki/J. Wrzesiński (Red.): *Dusza maluczka a strata ogromna. Funeralia lednickie 6*. Poznań 2004.
- Drozdová 2001 - E. Drozdová: Antropologická charakteristika staroslovanského obyvateľstva hradiska Pohansko u Břeclavi. In: Z. Měřínský (Ed.): *Konference Pohansko 1999*. Arch. Mediaev. Moravica et Silesiana I/2000. Brno 2001, 111-124.
- Drozdová 2005 - E. Drozdová: *Břeclav-Pohansko. Slovanští obyvatelé velkomoravského hradiska Pohansko u Břeclavi (Demografická a antropologická studie)*. Brno 2005.
- Gładykowska-Rzeczycka 2004 - J. J. Gładykowska-Rzeczycka: Los dzieci - zagrożenia, choroby - znany ze źródeł pisanych i paleoantropologicznych. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 61-69.
- Hanuliak 1990 - M. Hanuliak: K zmenám náboženských predstáv v 9.-12. storočí. Arch. Hist. 15, 1990, 323-332.
- Hanuliak 1998 - M. Hanuliak: Reálne faktory a ich účasť pri vystrojovaní hrobov v 9. až 12. storočí. Slov. Arch. 46, 1998, 55-67.
- Hanuliak 2004a - M. Hanuliak: Charakter a význam hraníc v časopriestorovej dimenzii pohrebného rítu z mladšieho úseku včasného stredoveku. Arch. Hist. 29, 2004, 37-51.
- Hanuliak 2004b - M. Hanuliak: Predmety pravekej a včasnohistorickej proveniencie na veľkomoravských nekropolách z územia Slovenska. Štud. Zvesti AU SAV 36, 2004, 25-33.
- Hanuliak 2004c - M. Hanuliak: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004.

- Hanuliak 2005* - M. Hanuliak: Skizze der Struktur der großmährischen Gesellschaft auf Grund des Gräberfeldmaterials auf dem Gebiet der Slowakei. In: P. Kouřil (Hrsg.): Die frühmittelalterliche Elite bei den Völkern des östlichen Mitteleuropas. Spisy Arch. Ústavu AV ČR Brno 25. Brno 2005, 271-182.
- Hanuliak 2006* - M. Hanuliak: Porušovanie telesných zvyškov zomrelých vo veľkomoravskom prostredí z územia Slovenska. Slov. Arch. 54, 2006, 143-166.
- Hanuliak/Ižóf 2002* - M. Hanuliak/J. Ižóf: Veľkomoravské pohrebisko v Galante (K možnostiam rekonštrukcie poznatkov z fragmentov veľkomoravských pohrebísk). Slov. Arch. 50, 2002, 323-352.
- Hanuliak/Ožďáni 2004* - M. Hanuliak/O. Ožďáni: Veľkomoravské hroby zo sídliskového areálu v Čataji a Igrame. Štud. Zvesti AU SAV 36, 2004, 35-48.
- Hanuliak/Rejholcová 1999* - M. Hanuliak/M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava 1999.
- Hattenhauer 1998* - H. Hattenhauer: Evropské dějiny práva. Praha 1998.
- Häusler 1966* - A. Häusler: Zum Verhältnis von Männern, Frauen und Kindern in Gräbern der Steinzeit. Arbeits- u. Forschber. Sächs. Bodendenkmalpfl. 14-15, 1966, 25-74.
- Chropovský 1962* - B. Chropovský: Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke. Slov. Arch. 10, 1962, 175-240.
- Chropovský 1975* - B. Chropovský: Nitra. Archeologický výskum slovanských lokalít. In: III. medzinárodný kongres slovanskej archeológie, Bratislava 7.-14. september 1975. Bratislava 1975.
- Justus 2005* - H. M. Justus: Initial demographic observations of the Giecz collection: sex and age-at-death assessment of skeletal remains excavated at gz 4, between 1999 and 2003. Stud. Lednickie 8, 2005, 197-206.
- Koperkiewicz 2004* - A. Koperkiewicz: Dusze maluczkie z Danilowa. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 119-129.
- Kowalscy 2004* - M. i A. Kowalscy: Kultura pierwotna - świat wiecznego dzieciństwa? In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 321-326.
- Kozłowski 2004* - T. Kozłowski: Szatki dziecie w antropologii historycznej. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 79-85.
- Kowalczyk 2004* - E. Kowalczyk: Chrześcijańskie miłosiedzie. Rzecz o pochówkach dzieci nie ochrzczonych. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 103-114.
- Krenz-Niedbala 2004* - M. Krenz-Niedbala: Weaning stress jako wyznacznik stanu zdrowia, odżywienia i statusu społecznego dzieci. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 327-331.
- Le Goff 2005* - J. Le Goff: Kultura středověké Evropy. Praha 2005.
- Lesák/Musilová 1999* - B. Lesák/M. Musilová: Hrobové celky z druhej polovice 9. až prvej polovice 10. storočia na území ŠMPR Bratislava. Stud. Arch. Slov. Mediaev. 2, 1999, 33-61.
- Lutovský 1998* - M. Lutovský: Dvacet džbánů medoviny a bezbožné kratochvíle. O pohřbívání trochu jinak. Arch. Rozhledy 50, 1998, 790-800.
- Niederle 1911* - L. Niederle: Slovanské starožitnosti. Život starých Slovanů. I/1. Praha 1911.
- Pawleta 2004* - M. Pawleta: Re-konstruowanie dziecinstwa w archeologii. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 87-97.
- Pawlik 2004* - J. J. Pawlik: Śmierć dziecka w Africe. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 35-42.
- Slivka 1997* - M. Slivka: Dieťa na prvej a poslednej ceste. Pochovávanie detí v nádobách. Hieron 2, 1997, 71-83.
- Smetánka 2003* - Z. Smetánka: Archeologické etudy. Osmnáct kapitol o poznávání středověku. Praha 2003.
- Stloukal 1967* - M. Stloukal: Anthropologie starých Slovanů. Arch. Rozhledy 19, 1967, 719-724.
- Stloukal/Vyhnánek 1976* - M. Stloukal/L. Vyhnánek: Slované z veľkomoravských Mikulčic. Praha 1976.
- Surdacky 2002* - M. Surdacki: Dzieci porzucone w społeczeństwach dawnej Europy i Polski. In: Dzieci i młodzież w Polsce. Warszawa 2002, 169-184.
- Szōke 1992* - B. M. Szōke: Karolingerzeitliche Gräberfeld I-II von Garabonc-Ófalu. In: Die Karolingerzeit im unteren Zalat. Antaeus 21, 1992, 41-203.
- Unger 2006* - J. Unger: Pohřební ritus v 1. až 20. století v Evropě z antropologicko-archeologické perspektivy. Panoráma biologické a sociokulturní antropologie 25. Brno 2006.
- Vondráková/Hanuliak 2005* - M. Vondráková/M. Hanuliak: Prínos antropologického výskumu k interpretácii výnimočných zložiek pohrebného ritu na príklade pohrebiska v Bučanoch. Ve Službách Arch. 5, 2005, 467-479.
- Vondráková/Hanuliak 2006* - M. Vondráková/M. Hanuliak: Výnimočné formy polôh telesných zvyškov pochovaných v Malých Kosihách z pohľadu antropológie. Ve Službách Arch. 6, 2006, 369-380.
- Wawrzeniuk 2004* - J. Wawrzeniuk: Symbolika jajka w grobie dziecka w okresie wczesnośredniowiecznym. In: *Dzieduszycki/Wrzesiński 2004*, 143-154.
- Wrzesińska/Wrzesiński 1998* - A. Wrzesińska/J. Wrzesiński: Otworzenie stanu i dynamiki biologicznej ludności pochowanej na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym Dziekanowice, Stanowisko 22. Stud. Lednickie 5, 1998, 29-41.
- Wrzesińska/Wrzesiński 2002* - A. Wrzesińska/J. Wrzesiński: Pochówki dzieci najmłodszych infans I na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku w Dziekanowicach. In: Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce od średniowiecza do wieku XVIII. Warszawa 2002, 269-283.
- Zerek-Kleszcz 2002* - H. Zerek-Kleszcz: Śmierć dziecka w kulturze staropolskiej. In: Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce od średniowiecza do wieku XVIII. Warszawa 2002, 281-284.

Kinderindividuen im großmährischen Milieu aufgrund der Bestattungsquellen aus dem Gebiet der Slowakei

Milan Hanuliak

ZUSAMMENFASSUNG

Das Ziel des Beitrags ist es die Stelle der Kinder im realen Leben während der großmährischen Zeit näher zu bringen. Diese Problematik ist höchst kompliziert. Ihre Bewältigung ist abhängig von erfolgreicher Überwindung der Qualitätsdefizite der Ausgangsbasis. Ihr Inhalt muss man vom sozio-archäologischen Standpunkt bewerten und die Resultate interdisziplinär interpretieren. Die Arbeitsdatei besteht aus 785 Kinderindividuen, die auf 101 Fundstellen entdeckt wurden. Grundinformationen über die Datei sind in der Tabelle 1 eingereiht.

Körperüberreste von Kinderindividuen wurden aus fünf bekannten Gräberfeldtypen gewonnen. Zu sporadisch belegten Fundstellentypen gehören Einzelgräber (3 Skelette), Gräber aus Siedlungsarealen (38 Skelette) und in Siedlungsobjekten bestattete Individuen (4 Skelette; Abb. 1). Selten sind auch auf Kirchfriedhöfen freigelegte Kindergräber (10 Skelette), obwohl es sich um reguläre Art der Gruppen-Bestattung handelt, belegt. Die meisten Gräber der analysierten Kategorie stammen aus regulären Gräberfeldern (Abb. 2; 3). Diese Gräber waren in zwei Arbeitsgruppen, nach der Genauigkeit mit welcher das Zeitalter der Begrabenen bestimmt werden konnte, eingeteilt. Die hochwertigsten Informationen bot die Analyse von 420 Gräbern aus 44 Fundstellen (Arbeitsgruppe C), wo die anthropologische Analyse Individuen vom jungen, mittleren und älteren Alter ausgliedern erlaubte (inf. I, inf. II, inf. III). Dieser Gruppe, die im analysierten Komplex in 53,5% der Fälle belegt wurde, fällt im weiteren Prozess die entscheidende Rolle bei der Bildung der Arbeitsschlüsse zu. Es ist so, weil die erwähnte Gruppe mit treffender Art und Weise die Änderungen im Sozialstatus der Kinder beweisen kann.

Bei den Detailanalysen des Bestattungsritus wurde nicht bewiesen, dass die Unregelmäßigkeiten im Grundriss und in der Wandzurichtung der Kindergräber mit kleinerer pietätvoller Würde verbunden werden könnten. Änderungen in den Ausmaßen der Grabgruben, die sich parallel mit steigendem Alter veränderten, zeigen sich nur bei den Durchschnittswerten. Wahre Veränderung kam erst bei den inneren Zubereitungen der Grabgruben und Körper der Verstorbenen zutage (Abb. 4). Aus den Gräbern der ältesten Individuen stammen die meisten solchen Zurichtungstypen, die auch am häufigsten gebaut wurden. Mit steigendem Alter der verstorbenen Kinder wachsen auch die Abwandlungsvarianten der Stellung der Oberextremitäten zusammen mit der Vertretung der grundlegenden Rituallage (Abb. 5). Mit der vorge-

führten Art wird gleichzeitig der qualitative Übergang von entspannter oder zufällig hervorgehender Stellung zu absichtlich erreichter ritueller Lage gezeigt. Die Individuen wurden in den Gräbern so gelegt, dass der Knopf ins Jenseits, das während der vorchristlichen Zeit in der Richtung des Sonnenuntergangs lag, zielte. Nicht einmal geringe Abweichungen von diesem rituellen Seitenwinkel unerlässlich waren. Im Gegenteil, die Platzierung der Bestatteten in Reichweite der östlichen, nördlichen wie auch südlichen Seitenwinkel (Abb. 2: 1, 4; 16: 1, 4) hatte offensichtlich zum Ziel die erfolgreiche postmortale Beendigung des Weges der Verstorbenen zu komplizieren oder gar zu vermeiden. Wichtig ist die Feststellung, dass die Zahl der einzigartigen Seitenwinkelgruppe mit steigendem Alter der Kinderindividuen sinkt (Abb. 6). Ähnliche Abstufung der resultierenden Werte zeigten die Analysen der einzigartigen Stellungen in Situierung der bestatteten Körper. Die unterscheiden sich in einzelnen Details von grundlegender Rituallage. Im Gegensatz zu ihr gibt es Fälle, in denen der Körper und Extremitäten des Verstorbenen in einer anderen Lage gefundenen wurden. Die meisten Fälle dieser Art wurden bei den jüngsten Individuen festgestellt (Abb. 7).

Repräsentanten von verschiedensten Typen von Bestattungsinventar waren in 255 Gräbern, die im ganzen Komplex den Wert 53,2% darstellen, bewiesen. Aus 56 Repräsentanten der Grundtypen sind am zahlreichsten die Messer (11,9% der Fälle; Abb. 11: 8; 12: 12) und keramische Gefäße (19,7% der Fälle; Abb. 10: 27; 11: 7; 12: 25-27). Weniger häufig waren Exemplare von Drahtohrringen (Abb. 10: 3, 4, 6; 11: 12; 12: 6, 19), von mehrmals gegliederten Glasperlen (Abb. 10: 1, 11, 14, 16, 24; 11: 14) und breiterer typologischer Gruppe von Amuletten (4,8% bis 6,5% der Fälle; Abb. 10: 12, 24, 25; 11: 9, 14; 12: 9). Niedrigere Raten des Vorkommens (2,1% bis 3,2% der Fälle) hat sich bei den anderen Arten von Ohrringen (Abb. 10: 7, 8, 26; 11: 15; 12: 17, 23, 24; 12: 2), Glasperlen (Abb. 10: 14, 24), kleinen Blechnöpfen (Abb. 11: 10), Messerscheiden, Asche und Holzkohle bewiesen. Noch spärlicher waren Exemplare, die sich ausschließlich bei den Verstorbenen der mittleren und älteren Altersgruppe befanden (1,8% bis 2,9% der Fälle). Zu ihnen gehören verschiedene Ohrringtypen (Abb. 11: 13; 12: 1, 5, 8, 21), Gürtelschnallen sowie Tierknochen und Eier vom Geflügel. Gegenüber diesen Zusammenstellungen sollten als außergewöhnlich verschiedene Rassel, (1,8% der Fälle; Abb. 10: 10; 12: 3, 11) die nur aus in den Gräbern

der Kinder vom jungen und mittleren Alter stammen, bezeichnet werden.

Die Analysen wiesen nach, dass mit der Gruppe der ältesten Kinder öfter manche preiswertere Funde zusammenhängen. Auch in dieser Kategorie kulminiert die Anzahl der registrierten Typen von Gegenständen. Die sinkt von ursprünglichen 50 Typen in folgenden niedrigeren Alters-Kategorien auf 41 bis 14 Typen. Zu anderer Art von Feststellungen war es möglich nach Verteilung der Gegenstände des Bestattungsinventars in Gruppen nach ihrer funktionellen Verwendung im Realleben zu kommen. Mit Hilfe von dieser Methodik ist es möglich schematisch die Gründe der mehr geläufigen oder spärlicheren Verbindung gewisser Gegenstände mit Individuen von unterschiedlichem Alter zu erfassen (Abb. 9). Objektive Gründe der überhöhten Kindermortalität können aus mittelgroßen und großen Gräberfeldern gewonnen werden. Hier haben sie den Wert von 29% bis 33% erreicht. Die Verstorbenen aus der jüngsten Alterskategorie (inf. I) bilden in dieser Kollektion 13%, Gruppe des mittleren Kinderalters (inf. II) vertritt 52,5% und Kategorie der älteren Kinder (inf. III) 34,5% der Fälle. Gründe der wechselnden Zähligkeit, die auch auf anderen Begräbnisstätten registriert wird, werden weithin einheitlich erklärt. Bei den Kindern von niedrigstem Alter wird am häufigsten an ihre niedrige Anzahl auf den Gräberfeldern aufmerksam gemacht. Es ist so offensichtlich deshalb, weil dort nicht alle Entseelten beerdigt wurden. Zu denen konnten totgeborene Individuen und andere, die nicht in den Familienbund empfangen wurden, gehören. Es konnte sich auch um absichtlich getötete körperlich behinderte, kranke und überflüssige Kinder handeln. Die Vertretung der Kinder im mittleren Alter auf den Begräbnisstätten stieg auf 52,5%. Höhere Sterblichkeit konnte mit den Unfällen und Kinderkrankheiten im Zusammenhang stehen. Bei der älteren Altersgruppe war sinkende Mortalität, die sich bei 35% stabilisierte, registriert. Zur sinkenden Mortalität kam es offensichtlich deshalb, weil diese Individuen die meist kritische Zeit unter dem Einfluss von negativen Faktoren durchgemacht haben. Ihr Organismus adaptierte sich im Bedarfsmaß an die Lebensverhältnisse. Die Mortaliitätsdifferenzen der Kinderindividuen waren auf verschiedensten Gräberfeldern nachgewiesen. Diese Differenz hängt offensichtlich mit selektivem Zugriff

bei der Aufnahme der geborenen Kinder in die Familienbündnisse zusammen. Es steht fest, dass im Falle anspruchsvoller gewählten Kriterien war die Mortalität in gefährdeter Alterskategorie der Kinder niedriger. Fälle der öfteren Situierung der Kindergräber in die Randteile der Grabgruppierungen deuten auf niedrige soziale Stellung der Kinder. Bei ihrer gemeinsamen Begrabung mit einer erwachsenen Person (Abb. 16) wurde offensichtlich die Absicht, dass der postmortale Weg des Kindes mit größerer Sicherheit im Schattenreich enden wird, verfolgt.

Analysenergebnisse der Friedhöfe haben die Ansichte auf sehr niedrigen Status der Kinder im realen Leben wirklich bestätigt. Die Ursachen dieser Tatsache sollte man mit fehlender Zuträglichkeit der Kinderindividuen in der Komunität und mit ihrer hohen Mortalität verbinden. Während einzelner Etappen der Kinderentwicklung hat sich die Beziehung der Erwachsenen zu ihnen geändert. Darüber erkundigen öftere Ehrenbezeugungen, Aufmerksamkeiten wie auch angewendete Arbeitsleistung. Zu anderen Erscheinungen gehört die Vergrößerung der Grabgruben, Zurichtung ihrer Innenteile, sowie Legungen der Körper der Verstorbenen in eine Ritualstellung. Im Gegenteil, das Vorkommen der Mittel, die die erfolgreiche Beendigung des postmortalen Wegs der Kinder ins Jenseits komplizieren sollten, sinkt. Dieser Trend äußert sich in der materiellen Kultur durch die steigende Anzahl der Gräber mit Bestattungsinventar. Seine Typenstruktur verbreitet sich und seine Zusammensetzung verändert sich. Aus diesem Grund begegnen wir Gegenstände, die mit den Arbeitsaktivitäten zusammenhängen. Dagegen, die Anzahl der Exemplare, die aus emotiven Gründen den Bestatteten beigelegt wurden, sinkt. Zu weiteren Zeichen sollte man zahlreicheres Vorkommen von Gräbern mit höherer Anzahl von Gegenständen und systematischere Anwendung ihrer Klassifikation nach dem Geschlecht der Verstorbenen anschließen.

Die oben erwähnten Informationen sind für die konkretere Vorstellungsbildung vom Kinderstatus in der großmährischen Gesellschaft von Bedeutung. Es ist wichtig darauf hinzuweisen, dass dieses Bild die betrachtete Problematik nur in allgemeiner Ebene erfasst. Aus diesem Grund kann man nicht bedingungslose Geltung der belegten Charakteristiken für jedes Gräberfeld erwarten.

Tabelle 1. Grundcharakteristik des Arbeitskomplexes.

I - administrativer Name der Fundstelle; II - Nummer der Fundstelle; III - Name der Lage; IV - Fundstellentyp (HR - Einzelgrab; HRO - Siedlungsobjekt mit dem Körper eines Individuums; KOCm - kleiner Kirchfriedhof; KOCs - mittelgroßer Kirchfriedhof; Pm - kleines Gräberfeld; Ps - mittelgroßes Gräberfeld; Pv - großes Gräberfeld); V - gesamte Anzahl der Gräber auf der Fundstelle; VI - Anzahl der Gräber mit Kinderindividuen; VII - Qualität der anthropologischen Datierung des Alters (A - Arbeitsgruppe A; B - Arbeitsgruppe B; C - Arbeitsgruppe C); VIII - Kind unbestimmten Alters; IX - Kind jüngerer Alterskategorie; X - Kind mittlerer Alterskategorie; XI - Kind älterer Alterskategorie; XII - chronologische Bestimmung der Bestattung (A1 - ältere Etappe der großmährischen Zeit; 2 - jüngere Etappe der großmährischen Zeit; B - nachgroßmährische Zeit).

Abb. 1. Kinderindividuen in Siedlungsobjekten. 1-3 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (1 - Objekt 27; 2 - Objekt 966; 3 - Objekt 438). Verschiedene Maßstäbe.

Abb. 2. Kinderindividuen in den Gräbern. 1, 5, 6, 8, 9 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (1 - Grab 1; 5 - Grab 6; 6 - Grab 8; 8 - Grab 5; 9 - Grab 3); 2 - Šaľa-Veča-Pieskovisko (Grab 8); 3, 7 - Bojničky-Cintorínske pole (3 - Grab 5; 7 - Grab 23); 4, 10 - Čataj (4 - Grab 3; 10 - Grab 1). Verschiedene Maßstäbe.

Abb. 3 - Einzelne Typen von Bestattungsfundstellen mit Kinderkörpern. 1 - Einzelgrab; 2 - Individuum im Siedlungsobjekt; 3 - Grab im Siedlungsareal; 4 - kleines Gräberfeld; 5 - mittelgroßes Gräberfeld; 6 - großes Gräberfeld; 7 - Kirchfriedhof. Legende: a - Anzahl der Fundstellen; b - Anzahl der Gräber.

Abb. 4. Vorkommen der Innenzurichtung der Grabgrube und des Körpers des Bestatteten. 1 - Auskleidung des

Bodens; 2 - Unterlage; 3 - Überdeckung; 4 - Stufenboden; 5 - Seitenbekleidung; 6 - Ganzbekleidung; 7 - Leibumschlag. Legende: a - Kinderindividuen mittleren Alters; b - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 5. Stellung der Oberextremitäten. 1 - Kinderindividuen jüngeren Alters; 2 - Kinderindividuen mittleren Alters; 3 - Kinderindividuen älteren Alters. Legende: a - Stellungsvarianten; b - Grundritualstellung.

Abb. 6. Vorkommen der außergewöhnlichen Seitenwinkel der Graborientierung. 1 - Kinderindividuen jüngeren Alters; 2 - Kinderindividuen mittleren Alters; 3 - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 7. Vorkommen der außergewöhnlich gelegten Körper der Bestatteten 1 - Kinderindividuen jüngeren Alters; 2 - Kinderindividuen mittleren Alters; 3 - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 8. Vorkommen der Gegenstände des Bestattungsinventars in den Gräbern. 1 - Mittelwert des Vorkommens; 2 - Kinderindividuen jüngeren Alters; 3 - Kinderindividuen mittleren Alters; 4 - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 9. Vorkommen der Gräber mit Bestattungsinventar im Rahmen der Materialgruppen. 1 - Gegenstände des Tagesbedarfs und Werkzeuge; 2 - Militaria; 3 - Kopfschmuck; 4 - Halsschmuck; 5 - Handschmuck; 6 - Kleidungsbestandteile; 7 - Kultgegenstände. Legende: a - Kinderindividuen jüngeren Alters; b - Kinderindividuen mittleren Alters; c - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 10. Auswahl der Gegenstände des Bestattungsinventar aus den Gräbern. 1-4 - Biňa-Hospodársky dvor fary (Grab 2); 5, 6, 11 - Bratislava-Devín-Hradný areál-Pri kostole (Grab 191/86); 7-9, 14 - Bratislava-Devín-Staré vinohrady (7, 8, 14 - Grab 19; 9 - Grab 24); 10, 12, 13 - Bratislava-Devín-Za kostolom (10 - Grab 40; 12 - Grab 18; 13 - Grab 20); 15, 16, 27 - Bratislava-Staré Mesto-

Uršulínska ul. (15 - Grab 6; 16, 27 - Grab 4); 17-22, 24, 25 - Cífer-Pác-Drahy (17-22, 24 - Grab 19; 25 - Grab 40); 23, 28, 29 - Čataj (23 - Grab 3; 28, 29 - Grab 1); 26 - Čakajovce (Grab 476). Ohne Maßstab.

Abb. 11. Auswahl der Gegenstände des Bestattungsinventars aus den Gräbern. 1, 5 - Čataj (Grab 1); 2, 3, 6 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (Grab 3); 4 - Nitra-Horné Krškany-Mäsokombinát (Grab 8); 7, 8, 10 - Nitra-Chrenová I-Baumax/Shell (7, 8 - Grab 5/99; 10 - Grab 7/99); 9, 11-14, 17 - Nitra-Zobor-Dolnozoborská cesta (9 - Grab 7; 11-13, 17 - Grab 15; 14 - Grab 49); 15, 16, 19 - Nitra-Zobor-Lupka (15 - Grab 75; 16, 19 - Grab 17); 18 - Nitra-Mlynárce-Areal ACZ (Grab 1). Ohne Maßstab.

Abb. 12. Auswahl der Gegenstände des Grabinventars aus den Gräbern. 1, 2, 6, 25, 27 - Nitra-Zobor-Lupka (1 - Grab 39; 2 - Grab 87; 6 - Grab 52; 25, 27 - Grab 75); 3, 4, 5, 11 - Po-bedim-Na laze (3 - Grab 102; 4 - Grab 11; 5 - Grab 104; 11 - Grab 84); 7 - Skalka nad Váhom (Grab 9/96); 8-10 - Svätý Peter (Grab 37); 12, 16, 19, 22 - Veľký Grob (12, 22 - Grab 77; 16 - Grab 115; 19 - Grab 103); 13-15, 21 - Tvrdošovce-Kerektó (13-15 - Grab 6; 21 - Grab 23); 17, 18, 26 - Tvrdošovce-Halomi domb (Grab 19); 20 - Mužla-Čenkov-Vilmakert (Grab 9); 23, 24 - Trnovec nad Váhom-Horný Jatov (Grab 278). Ohne Maßstab.

Abb. 13. Plan des Gräberfeldes in Bučany-Vinohrady. Legende: a - Kinderindividuen mittleren Alters; b - Kinderindividuen älteren Alters.

Abb. 14. Plan des Gräberfeldes in Nitra-Zobor-Lupka. Legende: a - Kinderindividuen jüngeren Alters; b - Kinderindividuen mittleren Alters; c - Kinderindividuen älteren Alters; d - erwachsene Individuen.

Abb. 15. Plan des Gräberfeldes in Svätý Peter. Legende: a - Kinderindividuen unbestimmten Alters.

Abb. 16. Gräber mit mehreren Individuen. 1-3 - Nitra-Zobor-Lupka (1 - Grab 51; 2 - Grab 47; 3 - Grab 11); 4 - Čakajovce (Grab 672).

Rukopis prijatý 29. 1. 2007

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

PhDr. Milan Hanuliak, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
milan.hanuliak@savba.sk

STAROMAĎARSKÉ JAZDECKÉ POHREBISKO V LEVICIACH-GÉŇI

GABRIEL NEVIZÁNSKY

Old Hungarian Horsemen Necropolis in Levice-Géňa. The most northern Old Hungarian big-family burial place at the lower river Hron basin, not far from the original flow of the Perec brook. Thirteen inhumation graves were revealed there, two of them with remains of younger stallions. Graves were arranged in two rows in the N-S axis. Horseman graves were situated at the dominant place of a sand dune, in the middle of the second row. Apart from one infant burial, others were of mature individuals. From weapons only arrowheads were found. Graves of buried women included jewellery and clothing ornaments above all. In male burials articles of daily use together with weapons were found there. Two female skulls bore features of a symbolic trepanation. In two cases basalt stones were revealed nearby a skeleton. In the richest horseman grave with a female burial, components of horse harness were placed together with silver pentagonal plates from a front cantle, rivets with semi globular head and cast openwork square and S-shaped mounts that were interpreted as hole-guards were buried. Silver square mounts decorated a caftan. A horseman interred in another grave probably participated in a war intervention into Italy somewhere between 937-947, where four silver denarii of Hugo of Provence and Lothar II. (931-945) came from. Some portion of artefacts found at the burial place under study is of east-European origin unambiguously. The cast rectangular mount with openwork hole from a Jumsk-type belt has numerous analogies from the 6th-8th centuries at the area of Altai as well as in the steppe and forest-steppe zone of Eastern Europe.

The necropolis in Levice-Géňa was founded somewhere in the first third of the 10th century by the first generation of a newly coming ethnics into the Carpathian basin. Majority of graves, however, are dated to the second third of the 10th century, when burying was stopped. At the site also settlement finds dated to the Late Bronze Age and to the 10th-11th centuries (remains of a hut floor and a refuse pit) were excavated.

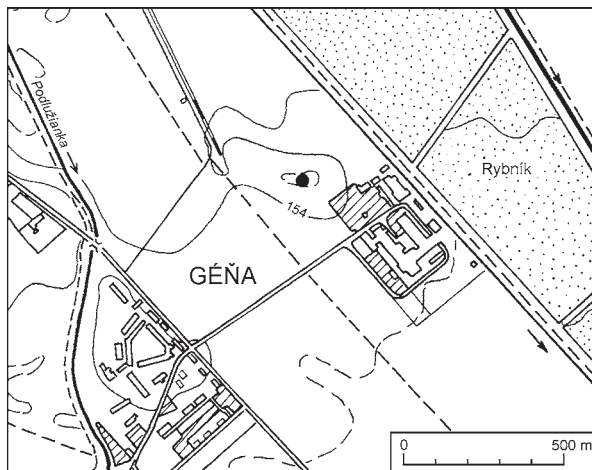
The paper includes also a complete annotated list of 14 older burial places or grave finds from the 10th and incipient 11th centuries that were revealed in the lower Hron basin.

Key words: Slovakia, 10th century, Old Hungarians, necropolis.

Lokalita sa nachádza v južnej časti katastrálneho územia Levíc v miestnej časti Géňa na ploche areálu priemyselného parku cca 500 m severovýchodne od majera a bývalého ŠM na ľavej strane štátnej cesty vedúcej do Starého Hrádku, asi 200 m západne od Levických rybníkov. Nálezisko je vzdialené približne 2750 m južne od stredu levického námestia. Z geografického aspektu je táto archeologická lokalita situovaná na nive Hronskej pahorkatiny, ktorá predstavuje krajinný podcelok v juhovýchodnej časti Podunajskej pahorkatiny. Hronskú pahorkatinu budujú pontské a panónske íly a štrky v ich nadloží. Skúmané objekty ležia na rovine, na ktorej sa nachádza nevýrazná piesková duna s nadmorskou výškou 155 m. Susedná južná parcela je v súčasnosti zastavaná budovami mäsokombinátu - Bitúnok, mäsovýroba PM Zbrojníky, časť Géňa 56.

Na katastrálnej mape Levíc z roku 1860 miesto náleziska nesie chotárny názov Kallós dülő. Regulovaný potok Perec, vyznačený na vojenskej mape M-34-134-A-c (v mierke 1: 25 000) z roku 1955, meandroval v tom čase cca 600 m východne od lokality (obr. 1). Takmer totožný tok Pereca v sledovanom úseku je vyznačený aj na mapovom liste Coll: XII. Sectio XIII z prvého vojenského mapovania, ktoré sa realizovalo v Uhorskom kráľovstve za vlády Jozefa II. medzi rokmi 1782-1785.

Predstihový výskum na lokalite bol vyvolaný zemnými prácami súvisiacimi s budovaním priemyselného parku. V januári 2005 bola odhumusovaná podstatná časť (cca 9 ha) budúcej plochy priemyselnej zóny. Hrúbka odstránenej humusovej vrstvy sa pohybovala od 50 do 80 cm. Podnetom na vlastný terénny výskum bola stavebná aktivita firmy GLOBO EASTERN EUROPE, realizujúca výstavbu budov na skladové priestory (skladová

Obr. 1. Levice-Géňa. Geografická poloha náleziska.

a expedičná hala s príslušnou infraštruktúrou) na ploche cca 3,2 ha. Praveké osídlenie v priestore staveniska zistil počas terénneho prieskumu M. Bielich (Archeologický ústav SAV v Nitre), ktorý v júni 2005 na rôznych miestach zabratej plochy vyhlbil zisťovacie sondy. Okrem osídlenia z mladšej doby bronzovej zaznamenal aj nález kostrového hrobu orientovaného v smere Z-V, ktorý však neodkryl.

V jesenných mesiacoch 2005 bola lokalita skúmaná autorom toho príspevku (s technickou pomocou Z. Nagyovej). Odkrylo sa tu 13 kostrových hrobov staromaďarského pohrebiska z polovice 10. stor. a 6 sídliskových objektov, z ktorých dva (jamy 1 a 3) neobsahovali archeologické nálezy. V zásobných jamách (2 a 4) kruhového pôdorysu, so zvislými stenami a s rovným dnom, sa nachádzal hlavne keramický materiál z mladšej doby bronzovej. Zvyšné dva sídliskové objekty (5 a 6) možno na základe zachráneného črepového materiálu datovať do 10.-11. stor. Objekt 5 interpretujeme ako zvyšky podlahy chaty. Rozmerný objekt 6 obsahoval okrem fragmentov keramiky aj značné množstvo zvieracích kostí (kôň, hovädzí dobytok, ošípaná, ovca/koza a kura). Zatiaľ nie je jasné, či v tomto prípade ide o jednoduchú štandardnú odpadovú jamu, alebo o nejaký objekt kultového charakteru. Antropologický materiál z pohrebiska vyhodnotil J. Jakab (2006; *Jakab, v tlači*), archeozoologické fondy analyzovala Z. Mikliková (2006; *Mikliková, v tlači*), petrifikované drevo na kovových predmetoch identifikovala J. Mihályiová a mince určil J. Hunka (všetci z Archeologického ústavu SAV v Nitre), za čo im na tomto mieste ďakujem.¹

OPIS HROBOV A NÁLEZOV Z LOKALITY LEVICE-GÉŇA

Hrob 1

Obrysy hrobovej jamy sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 60 cm. Kostra ležala vo vystretej polohe s orientáciou Z-V (271-91°), obe horné končatiny boli v lakti ohnuté a uložené na panve. Lebka sa zachovala vo veľmi zlom stave. Na základe hrobového inventára bolo možné usudzovať, že ide o hrob ženy (tab. I: 7). Na predlaktí pravej hornej končatiny - v jej hornej štvrtine sa našiel plechový náramok (1). V strede predlaktia ľavej hornej končatiny ležal tyčinkový náramok (2). Pri lebečných kostiach a pri pravej kľúčnej kosti sa nachádzalo po jednej romboidnej nášivke. Ďalšie tri podobné exempláre sa našli na rôznych miestach výplne hrobovej jamy (3), pravdepodobne boli premiestnené hlodavcami. Na jednej z nášiviek sa zistili zvyšky textilu.

Podľa antropologickej analýzy tu bola pochovaná žena vo veku 50 rokov (maturus II-senilis).

Opis nálezov:

1. Masívny nezdobený strieborný plechový náramok s poloblúkovito roztepanými koncami preloženými cez seba. Rozmery: pr. 6 x 6,3 cm, š. 1,1 cm (pri koncoch 1,5 cm), hr. plechu 0,1 cm; hmotnosť 20,584 g (tab. I: 9).
2. Mierne oválny bronzový tyčinkový náramok so zoslabenými tupými koncami. Obidva konce sú po celom obvode zdobené trojicou obvodových rýh. Rozmery: pr. 6,7 x 7,25 cm, pr. tyčinky 0,6 cm (v strede) a 0,35 cm (na koncoch); hmotnosť 30,894 g (tab. I: 8).
3. Dva fragmenty a päť celých kusov romboidných liatych strieborných nášiviek s romboidnou priehĺbinou v strede a so stopami po pozlátení. Dva z nájdených exemplárov sú druhotne predierkované. Na zadnej strane majú pri vrcholoch dlhšej osi po jednom ušku. Jedna nášivka má hladký povrch, ostatné sú korodované - dve stredne a dve silnejšie. Zdá sa, že neboli odlievane v jednej forme. Všetky sú pozdĺž dlhšej osi zahnuté. Nie je vylúčené, že ich zadná časť bola vyplnená nejakou organickou hmotou. Rozmery: 2,25 x 1,3 cm, 2,25 x 1,25 cm, 2,2 x 1,3 cm, 2,3 x 1,5 cm a 2,4 x 1,3 cm; celková hmotnosť týchto nálezov je 4,391 g, hmotnosť jednotlivých exemplárov sa pohybuje v rozmedzí 0,726 až 0,938 g (tab. I: 1-6).

Hrob 2

Obrysy hrobovej jamy sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 55 cm. Na základe hrobových nálezov možno konštatovať, že ide o hrob muža-jazdca (tab. II: 4). Kostra zomrelého muža ležala vo vystretej polohe s orientáciou Z-V (263-83°). Ľavá horná končatina spočívala vedľa tela, kosti predlaktia pravej hornej končatiny chýbali. Naľavo od dolných končatín jazdca sa našli kosti koňa. Lebka koňa bola čelom orientovaná k hlave ľudského jedinca. Asi o 10 cm nižšie pod lebku koňa sa nachádzali kosti jeho dvoch predných končatín a zvyšky zadných končatín boli ešte o niečo hlbšie ako predné. Na lebke koňa sa v blízkosti očných jamiek a v blízkosti zubov hornej čeľuste našlo po jednej predierkovanej striebornej západoeurópskej minci, ďalšia bola napravo od pravej zadnej končatiny. Štvrtá podobná minca ležala pod poslednými rebrami ľavej strany hrudného koša pochovaného muža (1), pri lakti jeho pravej ruky sa našli tri železné hroty šípu špicmi smerujúcimi k plecu (2) a nad nimi, nad pravým lakťom bol fragment kovania tulca (3). V dolnej tretine na ľavej tibií ležal jeden železný strmeň, ktorý mal uško obrátené smerom k zadnej končatine koňa (4) a pri železných fragmentoch sa našiel kus druhého strmeňa (5).

Podľa antropologickeho rozboru bol v hrobe pochovaný muž(?) vo veku 30-40 rokov (adultus II).

Podľa archeozoologickej analýzy zvieracie kosti patrili 6-7 ročnému žrebčovi (*Equus caballus*).

Opis nálezov:

1. Štyri strieborné talianske denáre dvakrát predierkované. Podľa určenia J. Hunku ide o mince Huga

¹ Časť terénnej dokumentácie vyhotovila Z. Nagyová, predmety kreslila J. Marettová, na zostavovaní tabuliek, resp. prekrášľovaní obrázkov, plánov hrobov a máp sa podieľala J. Gajdošíková. Všetkým touto cestou ďakujem.

- z Provence a Lothara II. (931-945), vyrazené v Miláne a v Pavii. Mince majú hmotnosť 1,25 g, 1,197 g, 1,056 g, 1,530 g - dovedna 5,033 g (tab. III: 1-4).
2. Dva rozlomené železné listovité hroty šípu so zvyškami petrifikovaného dreva (*Cornus sp. cf. - svíb*) na trňoch a listoch. Rozmery: 9 x 3,7 cm a 7,5 x 3,3 cm, dl. trňov 7,4 cm a 8,7 cm (tab. II: 1, 2). Tretí, mierne kónický hrot šípu bol vyrobený z tyčinky na prebíjanie panciera, dl. 6,9 cm (tab. II: 3).
 3. Fragment železného pášikového kovania tulca s bronzovým klincom. Rozmery: dl. kovania 2,4 cm, max. š. 1,8 cm, dl. klinca 1,6 cm (tab. II: 6).
 4. Železný strmeň pôvodne hruškovitého tvaru, vo fragmentoch. Uško lichobežníkového tvaru malo š. 3,1 cm, v. 1,6 cm (tab. II: 7).
 5. Torzo druhého strmeňa, z ktorého sa zachovala iba časť stúpadla s ramenom (tab. II: 5).

Hrob 3

Obrysy hrobovej jamy sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 45 cm. Kostra ľudského jedinca ležala vo vystretej polohe, ľavá ruka spočívala pozdĺž tela, pravá bola v lakti ohnutá a uložená na panve, lebka bola naklonená doprava. Naľavo od ľudskej kostry sa nachádzali zvyšky kostí koňa, ktorého lebka čelom smerovala k hlave ľudského jedinca. Zvyšky končatín koňa sa našli v rôznych hĺbkach od 5 po 20 cm. Orientácia zvyškov kostry koňa je zhodná s orientáciou ľudskej kostry, t. j. Z-V (273-93°). Na zadných nohách koňa bolo položené sedlo. Na základe hrobových nálezov sa dalo usudzovať, že v hrobe bola pochovaná žena-jazdkyňa spolu s koňom (tab. IV: 1).

V strede pravého predlaktia ľudskej kostry sa našiel strieborný pášikový náramok (1), ďalší podobný náramok ležal v blízkosti zápästia ľavej ruky (2). Po oboch stranách chrčtice sa nachádzalo v dvoch zvislých radoch desať strieborných kovaní štvorcového tvaru, zdobených štvorlístkom (3), po oboch stranách hrudníka sa pri posledných rebrách našlo po jednej kruhovej nášivke (jedna sa pri vyberaní rozpadla) so zvyškami tkaniny na zadnej strane (4). Na ľavom spánku ľudskej kostry bola zelená patina.

Vedľa pravej zadnej končatiny koňa, v blízkosti strmeňa, bolo kovanie esovitého tvaru (5) pochádzajúce zo sedla, pri zadných končatinách sa našla dvojica železných strmeňov vzdialených od seba cca 40 cm (6), medzi zadnými končatinami ležali bronzové chrániče dierok štvorcového tvaru, pochádzajúce zo sedla, so zahrotenými nitmi, so zvyškami textilu, dreva a kože (7). Pri zadných končatinách boli aj strieborné nity s polguľovitou hlavou (8). Na kosti pravej zadnej končatiny ležal železný krúžok z dvojdielného zubadla (9) a vedľa dolného strmeňa boli ďalšie fragmenty zubadla (10). V priestore uloženia sedla sa nachádzalo viac strieborných plieškov, niektoré s nitmi so zvyškami dreva a kože (11).

Podľa antropológického určenia bola v hrobe pochovaná 30-40 ročná žena (adultus II).

Podľa archeozoologického rozboru kosti koňa patrili 3,5-4 ročnému žrebčovi (*Equus caballus*).

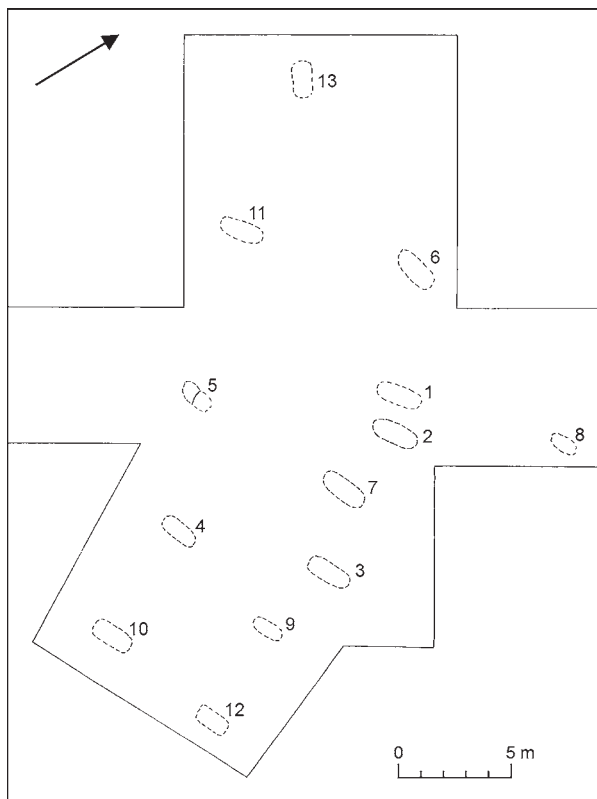
Opis nálezov:

1. Strieborný pášikový náramok s odlomenými koncami, z ktorých jeden bol pôvodne rozšírený. Jeden okraj

je starostlivo vyhotovený, druhý nedbalo strihaný. Zrejme ide o dodatočné rozstrihanie pôvodne širšieho pášikového náramku. Rozmery: pr. 6,4 x 5,1 cm, š. 0,4-0,5 cm; hmotnosť 6,008 g (tab. V: 12).

2. Podobne vyhotovený strieborný pášikový náramok, ktorého odlomené konce boli pôvodne roztepané, zaoblené a zdobené vybíjaním. Rozmery: pr. 6,9 x 5,4 cm, š. 0,4-0,5 cm (pri koncoch 0,7 cm); hmotnosť 6,849 g (tab. V: 13).
3. Desať liatych strieborných kovaní štvorcového tvaru, so zvyškami pozlátenia v priehlinách. Výzdobu tvorí štvorlístok s polguľovitou puklicou v strede. Na zadnej strane sú dve ušká na pripevnenie, ktoré sú priečne situované pri dvoch vrcholoch. Kovania sú mierne opotrebované, pozlátenie je ešte dosť výrazné. Jedno z kovaní má vylomený stred. Rozmery: 2,2 x 2,2 cm, v. uška 0,3 cm; celková hmotnosť 34,454 g, hmotnosť jednotlivých exemplárov je v rozmedzí od 3,243 do 3,593 g (tab. V: 1-10).
4. Liata, mierne vypuklá strieborná nášivka kruhového tvaru, so zvyškami pozlátenia. Vonkajšia strana je rozčlenená na štyri polia, v každom z nich je jeden srdcovitý ornament. Na zadnej strane sú proti sebe umiestnené dve ušká na pripevnenie. Rozmery: pr. 1,75 cm, hr. s uškami 0,7 cm (bez ušíek 0,4 cm); hmotnosť 1,699 g (tab. V: 11).
5. Liate bronzové esovité kovanie vo funkcii chrániča dierok, pochádzajúce pôvodne z podsedia. Na vonkajšom povrchu je povlak z bieleho kovu (postriebrenie?). Na zadnej strane sú tri zahrotené klince, ktoré sú pritavené k dolnej strane predmetu. Jeden klinec je čiastočne odlomený. Rozmery: dl. 3,6 cm, š. 1,1 cm, hr. 0,3 cm, pôvodná dl. klinec 0,9 cm (tab. VI: 10).
6. Dva železné strmene rôzneho typu, vo fragmentoch. Dolný (južnejší) má ramená a stúpadlo v zlomkoch, lichobežníkové uško je široko roztepané. Rozmery: š. stúpadla 3,6 cm, pr. uška 4,3 x 2,2 cm (tab. IV: 4). Horný (severnejší), menej masívny strmeň mal pôvodne hruškovitý tvar, tenšie ramená a lichobežníkové uško. Rozmery: 2,8 x 2,2 cm, zach. v. 11,7 cm, š. stúpadla 2,8 cm (tab. IV: 3).
7. Tri liate bronzové štvoruholníkové chrániče dierok, v strede s prelamaným otvorom obdĺžnikového tvaru. Na zadnej strane sú k vrcholom pritavené ostré zahrotené klince. Na vonkajšej strane sú zvyšky po bielom povlaku (postriebrenie?). Na klincoch sa našli zvyšky petrifikovaného dreva (*Populus/Salix* - topol/vrba, *Cornus sp. cf. - svíb*, *Quercus/Fraxinus* - dub/jaseň). Rozmery: 1,7 x 1,5 cm, hr. 0,15 cm, dl. klinec 0,8 cm (tab. VI: 13-15).
8. Desať liatych strieborných nitov s dutou polguľovitou hlavou, zahrotený klinec je pritavený do stredu hlavičky. Rozmery: pr. hlavy nitu je 0,6 cm, max. dl. klinca cca 1 cm (tab. VI: 1-9). Na niektorých nitoch sú zvyšky petrifikovaného dreva (*Populus/Salix* - topol/vrba). Fragment strieborného drôtu, dl. 1,85 cm, pr. 0,15 cm (nezobrazené).
- 9-10. Fragmenty dvojdielného železného zubadla s postrannými krúžkami. Zachovaný krúžok má pr. 4,2 cm (tab. IV: 2a-2c).

11. Štyri päťuholníkové viacnásobne prehnuté strieborné plechy z obloženia prednej a zadnej rázsochy sedla, niektoré mali v otvoroch strieborné nity (tab. VI: 12, 16, 22, 23). Medzi zahnutými plochami plechu boli zvyšky petrifikovaného dreva (*Populus/Salix* - topol/vrba). Päť strieborných plieškov, z ktorých dva boli predierkované (tab. VI: 17-21). Celková hmotnosť nálezov 10,4 g.

Obr. 2. Levica-Géňa. Plán odkrytého staromaďarského pohrebiska.

Hrob 4

Obrysy hrovej jamy sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 30 cm. Kostra ležala vo vystretej polohe s orientáciou ZSZ-VJV (283-103°). Ruky boli v lakti ohnuté, predlaktie pravej ruky spočívalo na panve, predlaktie ľavej ruky tesne vedľa panvy. Lebka bola čiastočne rozrušená sondážnymi prácami, ktoré realizoval M. Bielich v júni 2005 (vtedy bol hrob zistený, ale nebol vybratý). Dva pravdepodobne hrudné stavce boli vysunuté a nachádzali sa napravo od kostí pravej predlaktia. Z vonkajšej strany pri prstoch ľavej ruky ležal železný nôž vo fragmentoch (1), hrotom obrátený smerom k nohám. Napravo od chrbtice, na pravej strane hrudného koša boli dve kruhové nášivky, z ktorých jedna sa pri vyberaní a v styku so vzduchom rozpadla, zostala po nej iba zelená patina. Na zachránenej striebornej nášivke (2) bola na zadnej strane tkanina.

Podľa antropologického určenia bola v hrobe pochovaná 20-30 ročná žena (adultus I; tab. III: 7).

Opis nálezov:

1. Fragment železného nožika s rovným chrbtom a s trňom; zach. dĺ. 5,6 cm (tab. III: 5).
2. Plechová (lisovaná) strieborná nášivka kruhového tvaru, zdobená ružicovým ornamentom, pri okraji predierkovaná štyrmi symetricky rozmiestnenými otvormi. Na zadnej strane sa našli zvyšky textilu. Rozmery: pr. 1,9 cm; hmotnosť 0,446 g (tab. III: 6).

Hrob 5

Obrysy hrovej jamy zahĺbenej do piesku sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 45 cm. Pomerne v zlom stave zachovaná kostra dospelého jedinca ležala vo vystretej polohe s orientáciou Z-V (275-95°), s rukami pozdĺž tela. Našli sa iba dlhé kosti horných končatín, stavce a lebka vo fragmentoch. Dolná časť kostry bola zničená mladším sídliskovým objektom 3. Pri pravom predlaktí z vnútornej strany sa na hromade našlo bronzové kovanie štvorcového tvaru s otvorom (1), fragment železnej čepele, trň a kostená rukoväť (2), ocieľka a šesť kresacích kamienkov (3), dlhá čepeľ pravdepodobne z bojového noža, fragment kostenej doštičky, päť železných úlomkov (4) a neidentifikovateľné zvieracie(?) kosti. Podľa archeologických nálezov tu bol pochoraný muž (tab. VII: 3).

Antropologickým rozborom nebolo pohlavie definované, vek bol určený na 40-60 rokov (maturus I-II).

Opis nálezov:

1. Mierne deformované, relatívne opotrebované liate bronzové kovanie obdĺžnikového tvaru, pri okrajoch mierne zosilnené, v strede je vylomený pôvodne obdĺžnikovitý otvor s rozmermi 0,4 x 1,7 cm. Pri vrcholoch sa popri otvoroch na opačnej (zadnej) strane nachádzajú nity s max. dĺ. 0,5 cm a hr. 0,1 cm. Piaty otvor je v strede hornej dlhšej steny. Na vonkajšej strane kovania je nanosená tenká vrstvička bieleho kovu. Dva horné nity sú vyhotovené z bronzu, dva dolné zo striebra. Na zadnej strane kovania boli zvyšky organickej látky (koža?, práchno?) a petrifikovaného dreva (*Quercus sp.* - dub). Rozmery: 2,1 x 2,9 cm; hmotnosť 2,929 g (tab. VII: 2). Pri kovaní sa našiel maličký stočený bronzový pliešok s otvorom, s rozmermi 0,9 x 0,5 cm (tab. VII: 4).
2. Fragment železnej čepele s rovným chrbtom, so zvyškami petrifikovaného dreva (*Ulmus sp.* - brest); rozmery: zach. dĺ. 7,2 cm, max. š. 2,6 cm (tab. VII: 13). Zahrotený železný predmet štvorcového prierezu (trň?); dĺ. 5,9 cm (tab. VII: 14). Poškodená kostená rukoväť s 2-3 otvormi pri okraji; zach. dĺ. 6,5 cm, š. pri okraji 0,9 x 1,6 cm (tab. VII: 15).
3. Fragment železnej ocieľky so zdvojenými ramenami, na tele so zvyškami dreva; zach. v. 2,8 cm, max. dĺ. 3,6 a 4,8 cm (tab. VII: 5). Šesť kresacích kamienkov, na niektorých sú zvyšky petrifikovaného dreva (*Quercus sp.* cf. - dub): - čiernohnedý so zachovanou kôrou, pravdepodobne vyrobený zo silicitu (pazúrik?); rozmery: 3,3 x 2,6 cm, hr. 0,6 cm (tab. VII: 8),

- tmavohnedý so zachovanou kôrou, vyrobený zo silicitu (pazúrik?); rozmery: v. 3,6 cm, max. š. 1,3 cm, hr. 0,5 cm (tab. VII: 11),
 - tmavohnedý, trojuholníkového tvaru; rozmery: 2,1 x 2,2 cm, max. hr. 1 cm (tab. VII: 6),
 - tmavohnedý; rozmery: 2,2 x 2,3 cm (tab. VII: 7),
 - dva fragmenty (nezobrazené).
4. Tenká železná ostrá čepeľ s rovným chrbtom a krvnou ryhou, pravdepodobne z bojového nožníka, s petrifikovaným drevom (*Carpinus betulus* - hrab obyčajný) z pošvy. Trň a hrot sú odlomené. Rozmery: zach. dl. 10,5 cm, š. pri trni 1,2 cm (tab. VII: 16). Poškodená kostená doštička trojuholníkového prierezu, s jedným rovným okrajom. Zdobená je rytými koncentrickými krúžkami, ryhy sú vyplnené čiernou masou. Na opačnej strane doštičky je tiež jeden koncentrický krúžok vyhotovený podobnou technikou. Rozmery: max. š. 1,4 cm, zach. dl. 4,2 cm, max. hr. 0,35 cm (tab. VII: 1).
- Päť amorfných železných úlomkov z predmetov neznámeho účelu (tab. VII: 9, 10, 12; dva nie sú zobrazené).

Hrob 6

Obrisy hrobovej jamy sa nerysovali, hĺbka od úrovne zistenia bola 30 cm. Kostra ležala vo vystretej polohe s orientáciou ZSZ-VJV (285°-105°), s predlaktím pravej ruky na panve. Ľavá ruka bola pôvodne uložená zrejme pozdĺž tela. Lebka, ľavá lopatka, kľúčna kosť a horná časť ľavej ramennej kosti chýbali, zrejme boli zničené počas zemných prác, resp. počas obrábania poľnohospodárskej pôdy (tab. IX: 19). Na pravej holennej kosti (tibií) ležal jeden nezdobený praveký črep (1). Podľa antropologickej analýzy tu bola pochovaná žena vo veku 20-30 rokov (adultus I).

Opis nálezov:

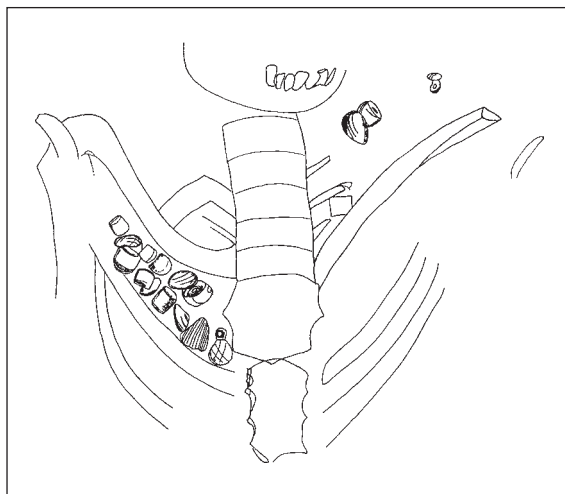
1. Hnedý kvalitne vypálený nezdobený črep tela nádoby, vyhotovený z jemne plaveného materiálu. Možno ho datovať do mladšej doby bronzovej (tab. IX: 18).

Hrob 7

Hrobová jama sa v piesku nerysovala, hĺbka od úrovne zistenia bola 55 cm. Kostra ležala vo vystretej polohe s orientáciou ZSZ-VJV (285°-105°), s rukami pozdĺž tela. Lebka spočívala na ľavom spánku, otočená tvárou časťou doľava (tab. VIII: 4). Pod pravou kľúčnou kosťou sa našlo v dvoch zvislých radoch dovedna 15 korálikov s očkom a ďalšie dva koráliky ležali nad ľavou kľúčnou kosťou (1), ulity morského slimáka kaurí (5 celých, jedna vo fragmentoch) a jedna mušľa *cardium* v poškodenom stave (4). Na pravej ramennej kosti pri lakti bol navlečený náramok s trubičkovite zvinutými koncami (2). V hornej tretine výšky ľavej ramennej kosti bol široký bronzový plechový náramok zdobený rastlinným ornamentom (3). Na hrudnej kosti sa zistila zelená patina a rozpadnuté, značne korodované nášivky. Pri ľavom pleci sa našiel liaty bronzový gombík s uškom (5) a napravo od hrudnej kosti bol dutý gombík s uškom, zložený z dvoch polovic (6). Pri krčných stavcoch bol kúsok textilu. Podľa antropologickej analýzy bola v hrobe pochovaná 20-30 ročná žena (adultus I).

Opis nálezov:

1. 17 korálikov zo sklovitej pasty rôznej veľkosti, zdobené boli očkom a nepravidelnými líniami (tab. IX: 1-17; obr. 3). Tri z nich majú valcovitý tvar, svetlohnedý základ, tmavohnedé línie a čierne očka (v. 0,6-1 cm, pr. 1,1-1,3 cm); ďalšie štyri majú tvar sploštenej gule, svetlohnedý základ s hnedými líniami a hnedočiernymi očkami (v. 1,1 cm, pr. 1,3-1,5 cm); tri exempláre majú tvar sploštenej gule, hnedý základ, hnedo-biele línie a tmavohnedé očka (v. 0,9 cm, pr. 1,3-1,4 cm); tri kusy sú menšie, majú tvar sploštenej gule, hnedý základ a bielo-hnedé línie (v. 0,8-0,9 cm, pr. 1,2 cm); tri kotúčovité koráliky majú hnedý základ a bielo-hnedé línie (v. 0,8 cm, pr. 1,1-1,2 cm); jeden valcovitý korálik mal sivý základ, svetlomodré línie a hnedé očka (v. 1,25 cm, pr. 1,4 cm).

Obr. 3. Levica-Géňa. Plán hrobu 7 - detail.

2. Bronzový plechový náramok s trubičkovite zvinutými koncami, ktoré sú mierne poškodené. Rozmery: š. 0,8 cm, pr. 5,4 x 6,1 cm; hmotnosť 6,036 g (tab. VIII: 13a, 13b).
3. Široký deformovaný bronzový pásikový náramok s trubičkovite zvinutými koncami, zdobený po celom povrchu rastlinným ornamentom a nepravidelne usporiadanými puncovanými jamkami. Rozmery: pr. 8,5 x 7,3 cm, š. plechu 1,65 cm, š. trubičiek na koncoch 1,5 cm; hmotnosť 10,453 g (tab. VIII: 5a, 5b).
4. Päť celých a jedna neúplná biela ulita morského slimáka kaurí. V hornej časti sú sekundárne prevrátené, dve z nich majú pri otvore zelenú patinu. Rozmery sa pohybujú v rozpätí: v. 1,7-1,9 cm, š. 1,3-1,4, hr. 0,9 cm (tab. VIII: 1-3, 9-11). Jedna veľmi poškodená biela mušľa *cardium* má rozmery: 1,8 x 2,1 cm (tab. VIII: 12).
5. Liaty bronzový gombík s uškom s hríbovitou hlavou. Rozmery: v. 1 cm, pr. hlavy 0,7 cm (tab. VIII: 6).

6. Liaty strieborný dutý gombík hruškovitého tvaru s uškom, zložený z dvoch polovic (pri vyberaní bol ešte celý, až potom sa rozpadol na polovice). Telo je zdobené šikmým šrafovaním, pričom ryté línie vytvárajú kosoštvorce, uško jednej polovice gombíka je poškodené. Rozmery: v. 1,9 cm, max. pr. tela 1 x 1,2 cm (tab. VIII: 7, 8).

Hrob 8

Rozvlečené ľudské kosti sa našli v sonde I/2005, hĺbka od úrovne zistenia 5 cm. Kostra, s orientáciou Z-V (259°-79°), bola zničená zemnými prácami, prípadne ešte skôr poľnohospodárskym obrábaním pôdy. *In situ* boli len kosti ľavej hornej končatiny. Rozbitá lebka bola v sekundárnej polohe, vzdialená cca 90 cm na západ od horného kĺbu ľavej ramennej kosti. Zachovalo sa aj niekoľko rebier a časť panvy. Bez nálezov. Podľa antropologickej analýzy išlo o 30-40 ročného muža? (adultus II).

Hrob 9

Kostra sa našla v ornici. Obrisy hrovej jamy sa nezistili, hĺbka od úrovne zistenia bola 5 cm. Kostra nedospelého jedinca, s orientáciou ZSZ-VJV (283°-103°), bola čiastočne devastovaná zemnými prácami. Pravá stehenná kosť, lebka a horná časť hrudného koša sa nezachovali. Holenné kosti boli posunuté (tab. X: 1). Bez nálezov. Podľa antropologickej analýzy išlo o 2-3 ročné dieťa (infans II).

Hrob 10

Hrob sa našiel v ornici. Hrobová jama sa nerysovala, hĺbka od úrovne zistenia bola 30 cm. Zle zachovaná kostra, s orientáciou ZSZ-VJV (287°-107°), bola vo vystretej polohe s lebkou naklonenou doľava, kosti ľavej hornej končatiny boli posunuté, ruky boli v lakti ohnuté a uložené na panve (tab. X: 5). Na vnútornej strane ležal pri hornej tretine výšky ľavej stehennej kosti vysunutý jeden stavec. Pri zápästí pravej ruky sa našla vo fragmentoch náušnica z navlečených bubienkov (1). Na vonkajšej strane pravého zápästia bola ružicová nášivka (2). Na ľavej stehennej kosti, približne v hornej štvrtine sa nachádzal fragment nášivky (3). Pod pravou rukou pri ramennej kosti ležal plochý okruhliak (4). Podľa antropologickej analýzy bola v hrobe pochovaná 30-40 ročná žena (adultus II).

Opis nálezov:

1. Poškodený privesok z náušnice z navlečených bubienkov. Zachovali sa dva celé bubienky - zložené z dvoch dutých polovic (tretí bubienok bol vo fragmentoch). Pôvodne boli vyplnené poskrúcanými tenkými motúzmi. Na tenký drôt boli okrem bubienkov navlečené aj ryhované trubičkovité medzičlánky. Zo závesnej časti náušnice sa zachovalo iba torzo. Rozmery: dl. 6,1 cm, pr. bubienkov 0,8 cm (tab. X: 2).
2. Kruhovú nášivku s perlovcovým okrajom, lisovanú z tenkého strieborného plechu. V strede je polguľovitá puklica a v blízkosti okraja sú štyri asymetricky usporiadané sekundárne otvory. Rozmery: pr. 2,4 cm, hr. 0,35 cm; hmotnosť 0,503 g (tab. X: 3).
3. Strieborné plechové fragmenty pravdepodobne podobnej nášivky.
4. Plochý okruhliak sivej farby, zo žuly (tab. X: 4).

Hrob 11

Obrisy hrovej jamy sa nezistili, hĺbka od úrovne zistenia bola 25 cm. Kostra, s orientáciou Z-V (259°-79°), ležala vo vystretej polohe s rukami pozdĺž tela, lebka bola tvárovou časťou obrátená doľava. Predlaktie ľavej ruky ležalo na okraji panvy. Bez nálezov (tab. X: 6). Podľa antropologickej analýzy išlo o 18-19 ročného muža (juvenis).

Hrob 12

Obrisy hrovej jamy sa nezistili, hĺbka od úrovne zistenia bola 20 cm. Kostra, s orientáciou Z-V (277°-97°), ležala vo vystretej polohe s rukami pozdĺž tela, kosti predlaktia ľavej ruky boli uložené na okraji panvy. Lebka bola rozbitá. Naľavo od ľavej dolnej končatiny sa našli 2 kusy väčších lomových kameňov hnedej farby (podľa určenia L. Illásovej ide o bazalt, ktorého blízky výskyt je evidovaný pri Mochovciach, kde vystupuje až na zemský povrch). Jeden kus ležal vo výške stehennej kosti, druhý vo výške chodidla. Tretí bazalt sa našiel napravo od pravej holennej kosti. Pri ľavom spánku a ľavom pleci sa zaevidovali spálené kostičky (tab. X: 7). Podľa antropologickej analýzy tu bol pochovaný muž vo veku 20-30 rokov (adultus I).

Hrob 13

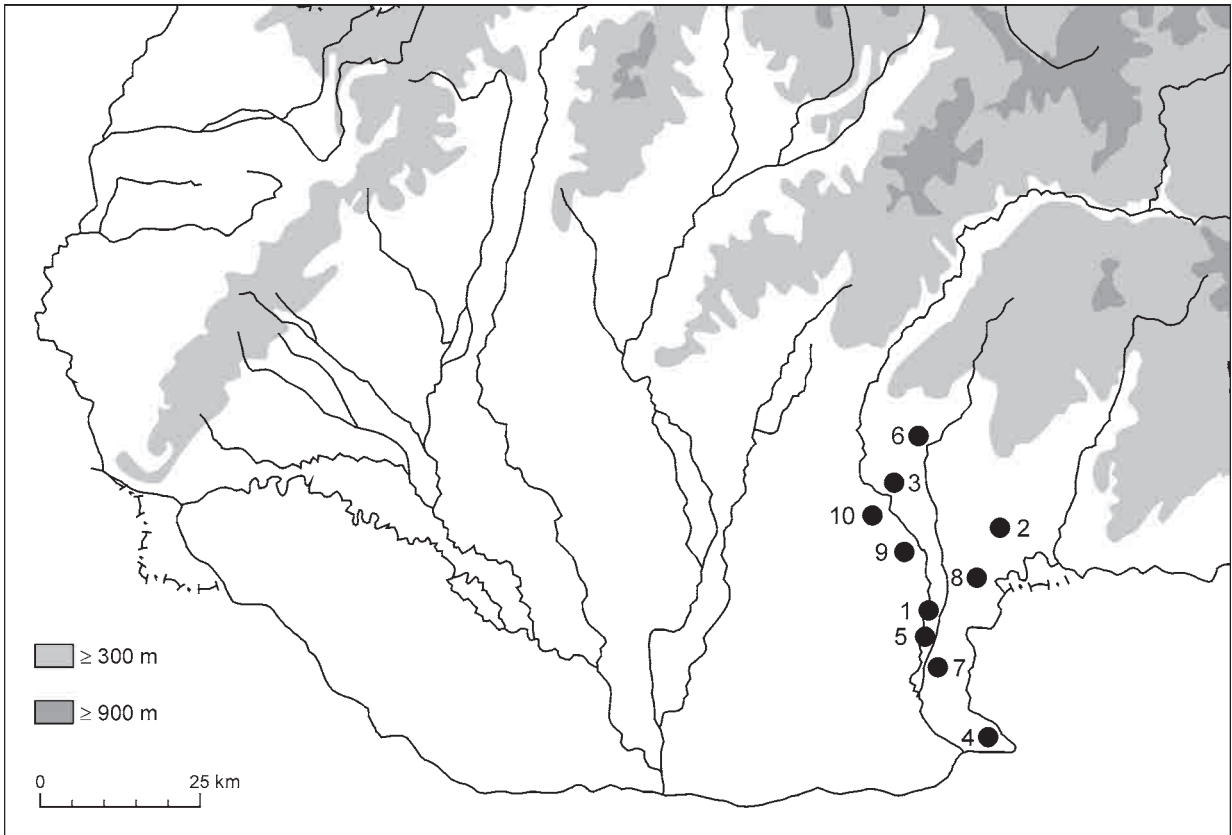
Obrisy hrovej jamy sa nezistili, hĺbka od úrovne zistenia bola 55 cm. Zle zachovaná kostra, s orientáciou SSZ-JJV (337°-157°), ležala vo vystretej polohe. Predlaktie pravej ruky bolo na panve. Lebka bola rozbitá, kosti hrudného koša a niektoré kosti horných končatín sa nezachovali. Ľavá ramenná kosť bola posunutá. Pod chodidlami mŕtveho ležal väčší lomový kameň hnedej farby, z bazaltu. Nad pravou časťou panvy sa našiel biely okruhliak stredných rozmerov. Bez nálezov (tab. X: 8). Podľa antropologickej analýzy išlo o 30-40 ročnú ženu (adultus II).

* * *

Z Levíc-Géne boli staromaďarské nálezy bez bližších nálezových okolností známe už od konca 19. stor. Zmieňoval sa o nich *T. Lehoczky* (1898, 346), ktorý uvádza, že v depozite Gymnázia v Leviciach sa nachádza čepeľ meča a strmeň. Čepeľ sa časom stratila, ale strmeň v zbierkach Tekovského múzea v Leviciach v roku 1948 A. Točík identifikoval a dokumentačne spracoval (*Točík* 1963, 603 obr. 201: 4; *Točík/Budinský-Krička* 1987, 89; Nález. správa 11224/85 v AÚ SAV, Nitra).

- *Opis nálezu:* Strmeň skoro trojuholníkového tvaru s mierne vyhnutými ramenami, so spojeným krčkom a s obdĺžnikovým uškom na remeň. Ramená trojuholníkového prierezu s tauzovaným povrchom vyplneným medeným drôtom sú na konci trojuholníkovito rozšírené a mierne vtiahnuté dnu. Rozmery: v. 18,6 cm, dl. uška 5,4 cm, š. uška 3,1 cm, š. ramien naspodku 4,7 cm, š. stúpadla v strede 3,6 cm; hmotnosť 240 g. Uloženie: Hornonitrianske múzeum v Prievidzi, inv. č. 480 (tab. XI: 1).

Zatiaľ zostáva však nevyjasnené, či sledovaný predmet pochádza z lokality, ktorú sme prednedávnom skúmali, alebo v katastri Géne treba počítať ešte s ďalším pohrebiskom.

Obr. 4. Pohrebiská a nálezy z 10. stor. na dolnom Pohroní. 1 - Bíňa (2 polohy); 2 - Demandice; 3 - Dolná Seč; 4 - Chľaba; 5 - Kamenín; 6 - Levica (2-3 polohy); 7 - Pavlová; 8 - Sikenica (3 polohy); 9 - Šarovce; 10 - Tekovský Hrádok.

SÚPIS SÚDOBÝCH POHREBÍSK A HROBOVÝCH NÁLEZOV Z DOLNÉHO POHRONIA (obr. 4)

1. BÍŇA, okr. Nové Zámky, poloha Farská záhrada

V intraviláne obce sa vo farskom dvore a záhrade v rokoch 1963 a 1978-1992 uskutočnili zisťovacie výskumy, v rámci ktorých sa na rôznych miestach tohto areálu urobili sondy. Výskumy prebiehali hlavne pod vedením A. Habovštiaka, neskôr Š. Holčíka a K. Práška. Ešte v priebehu prvej výskumnej sezóny (1963) sa v sonde XI odkrylo päť kostrových hrobov autochtónneho obyvateľstva. Rámcovo boli datované do 9.-10. stor. V inventári jedného hrobu (1/63) sa okrem iného našiel železný hrot šípu listovitého tvaru, ktorý je charakteristický predovšetkým pre staromaďarské prostredie. Nakoľko sledovaný nálezový celok doposiaľ nebol nikde publikovaný, uvádzame ho na základe opisu a kresbovej dokumentácie A. Habovštiaka (Nález. správa 1538/63 v AÚ SAV, Nitra).

Hrob 1/63

Hrobová jama sa rysovala v hĺbke 55 cm ako pravidelný obdĺžnik s rozmermi 190 x 70-75 cm. V hĺbke 85 cm bola značne strávená kostra dospelého jedinca vo vystretej polohe s orientáciou Z-V (tab. XII: 5). Podľa inventára bol v hrobe pochovaný muž.

Opis nálezov:

1. Železná pracka oválneho tvaru (tab. XII: 3) sa našla v zásype, tesne nad panvou pochovaného.
2. Železný nôž so stopami po drevenej pošve ležal z pravej strany pri pravej stehennej kosti, hrot smeroval ku koncu nôh. Rozmery: dĺ. 13,6 cm, š. čepele 1,5 cm (tab. XII: 6).
3. Železné lýrovité kresadlo (dĺ. 8,8 cm, v. 3,7 cm) a kresacie kamene (tab. XII: 10, 11) sa našli na ľavej strane pri hornom konci ľavej lakťovej kosti.
4. Trapézovitý kamenný brúsik s dierkou ležal čiastočne pod kresadlom. Rozmery: v. 5,8 cm, š. 1,7-2 cm, hr. 0,7 cm (tab. XII: 4).
5. Dva kremene a amorfný železný fragment (tab. XII: 2) sa našli naľavo od kostí ľavej ruky.
6. Kostené šidlo s dĺžkou 6 cm (tab. XII: 7) ležalo naľavo od lebky.
7. Listovitý hrot šípu sa našiel pod kresadlom. Rozmery: dĺ. 5,3 cm, š. 1,5 cm (tab. XII: 1).
- 8, 9. Pod kresadlom boli aj železné fragmenty (tab. XII: 8, 9).

2. BÍŇA, okr. Nové Zámky, poloha Uraságnak a földjei

V severovýchodnej časti intravilánu, cca 350 m na západ od koryta Hrona, 250 m na juh, resp. juhovýchod od vnútorného prstenca systému valov a približne 50 m južne od STS sa v roku 1983 pri hĺbení pivnice novostav-

by domu 326 pána J. Strbíka našla v hĺbke asi 100 cm horná časť dvojsečného meča (1). Pri náleze sa údajne ľudské kosti nezistili (*Nevizánsky 1985, 171*).

Opis nálezu:

1. Poškodený dvojsečný meč typu X (zach. dl. 32,5 cm), s plochou priečkou obdĺžnikového prierezu (dl. 12,3 cm, š. 2,7 cm, hr. 1,8 cm), s plochou rukoväťou (dl. 9,3 cm) zúženou smerom k masívnej polkruhovej hlavici (dl. bázy hlavice 6 cm, v. 4,3 cm, hr. 2,7 cm). Na rukoväti a v mieste max. š. čepele (5,3 cm) boli zvyšky dreva (podľa analýzy E. Hajnalovej išlo o buk lesný - *Fagus silvatica*) a odtlačky tkaniny (tab. XI: 2).

3. DEMANDICE, okr. Levice, poloha neznáma

Kostrové pohrebisko bolo objavené okolo roku 1891. Z hrobového inventára sa podarilo zachrániť hrot šípu s trňom pre násadu a s vidlicovitým ostrím, sekeru s ostňami a krátkym tylom a vlasové krúžky (*Nagy 1896, 358, 359*). V zbierkach Maďarského národného múzea v Budapešti je zaevidovaná strieborná esovitá záušnica a fragment esovitej slučky z ďalšieho exemplára (inv. č. 19/1891.8-9). Nakoľko uvedené nálezy doposiaľ neboli publikované, uvádzame ich vyobrazenie a opis.

Opis nálezu:

1. Strieborná esovitá záušnica s priemerom 1,7-1,8 cm, vyhotovená z 0,35 cm hrubej tyčinky, roztepaná slučka má š. 0,7 cm (tab. XVII: 3).
2. Zlomok esovitej slučky (š. 0,7 cm) z ďalšej záušnice (tab. XVII: 4).

4. DOLNÁ SEČ, okr. Levice, poloha dvor JRD

V roku 1960 zachránil A. Habovštiak z rozrušených kostrových hrobov belobrdskej kultúry zlomok bronzového náramku, prsteň a patinované ľudské kosti. O zachránených predmetoch sa jediný záznam nachádza v prírástkovom katalógu nálezov AÚ SAV v Nitre pod č. 391/60. O ďalšom osude šperkov nie sú k dispozícii hodnoverné informácie.

5. CHLABA, okr. Nové Zámky, poloha Parlagok

Na severozápadnom okraji obce, na južnom úpätí Kováčovských kopcov, zistil L. Veliačik v roku 1967 v profile poľnej cesty kostrové pohrebisko (tab. XIII: 1; *Veliačik 1972, 189*).² Zaznamenal štyri zväčša už devastované kostry. Nálezy obsahoval iba hrob 1/67. O niekoľko rokov neskôr zachránil P. Romsauer (ústna informácia) ďalší hrob, s orientáciou SZ-JV, ktorý obsahoval striebornú esovitú záušnicu.

Opis zachráneného inventára hrobu 1/67:

1. Šesť bronzových krúžkov, z ktorých dva sú otvorené, tri majú viac-menej priliehajúce zahrotené konce a jeden je neúplný. Rozmery: pr. 1,7-1,9 x 1,9-2 cm (tab. XIII: 4-9).
2. Deformovaný bronzový krúžok s jedným špirálovite ukončeným koncom. Rozmery: pr. 2,1 cm, dl. špirály 1,1 cm (tab. XIII: 10).
3. Dve liate polovice dutého gombíka s uškom. Hladký nezdobený povrch má biely povlak. Rozmery: pr. 1,1 cm, v. 1,8 cm, hr. 0,6 cm (tab. XIII: 2, 3).

4. Poškodený bronzový plechový náramok s trubičkovite zvlnutými koncami, z ktorých je jeden odlomený. Povrch je zdobený drobným cikcakovitým ornamentom. Rozmery: pr. 6,8-7 cm, š. 1 cm (tab. XIII: 11a, 11b).

6. KAMENÍN, okr. Nové Zámky, poloha neznáma

Začiatkom tridsiatych rokov minulého storočia bol získaný strmeň (1) do fondu Balneologického múzea v Piešťanoch (evid. č. 1085; *Nevizánsky/Bača 1986*). Tento nález bez bližších nálezových okolností z typologického aspektu nemá analógie ani v širšej východoeurópskej, resp. severoeurópskej oblasti. Nemožno vylúčiť jeho datovanie do 11.-12. stor. a dávať ho do súvislosti s príchodom Pečenehov do Karpatskej kotliny.

Opis nálezu:

1. Železný strmeň so širokým zaobleným stúpadlom, ktoré je v strede zosilnené rebrom. Uško má po obidvoch stranách hrotito (zobákovito) ukončenú bázu. Krčok je zdobený tauzovaným vetvičkovým ornamentom. Stopy po tauzovaní bielym kovom sú na ušku i na ramenách (motív špirály). Rozmery: v. 15 cm, max. š. 13,5 cm, š. stúpadla 4,5 cm, š. krčka 1,4 cm, otvor uška 1,3 x 0,85 cm (tab. XI: 4).

7. LEVICE, okr. Levice, poloha Mudroňova ul. 5

Šperky a ozdoby zachránené z kostrového hrobu (hrobov?) na uvedenej parcele J. Koszorú predal Ponitrianskemu múzeu v Nitre. Boli to štyri strieborné bubienkové náušnice so štyrmi bubienkami, jeden karneolový a desať sklenených korálikov (viacnásobne členených, kotúčovitých a guľovitých) a dva bronzové pásikové náramky. Prvý z nich, užší, nezdobený má jeden koniec trubičkovite zvlnutý, druhý koniec chýba (tab. XV: 1). Druhý, neúplný náramok je vyhotovený z hrubšieho plechu, ktorého celý povrch pokrýva bohatá výzdoba aplikovaná technikou rytia a puncovania, oba konce chýbajú (tab. XV: 2; *Rutt-kayová 1999*).

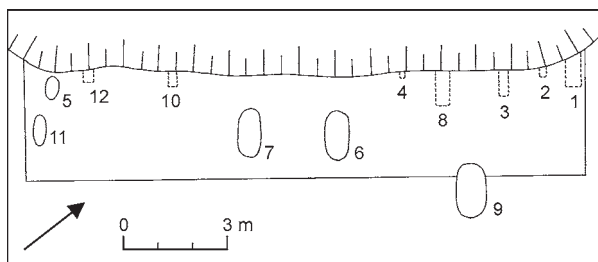
8. LEVICE, okr. Levice, poloha Ludanská ul. 37

Koncom roku 1988 a v júni 1989 boli na dvore rodinného domu M. Španitzu (tab. XIV: 1) pri hĺbení kanalizačných rýh v hĺbke 80-100 cm porušené tri kostrové hroby zahĺbené do piesočnatého podlažia, orientované v smere SZ-JV. Dva z nich boli bez nálezov. Hrob 3 obsahoval rôzne typy korálikov (tab. XIV: 6-9, 12-15), päť ulít slimáka kaurí (tab. XIV: 2-5, 11), jednu mušľu *cardium* (tab. XIV: 16), dva bronzové vlasové krúžky - jeden z nich bol deformovaný (tab. XIV: 10), bronzový pásikový prsteň, železný krúžok a fragmenty noža (*Pöhlhössová 1991*). Na prosbu autora príspevku uskutočnila rekognoskáciu terénu H. Baliová v apríli 2006, ktorá odhadla priamu vzdialenosť medzi hrobmi na sledovanej lokalite a na Mudroňovej ulici na 100 až 150 m. Nemožno teda vylúčiť, že zachránené hroby, evidované na parcelách dvoch susedných ulíc, mohli patriť jednému pohrebisku.

² Za poskytnutie materiálu a dokumentačných podkladov na publikovanie ďakujem autorovi výskumu L. Veliačikovi.

9. PAVLOVÁ, okr. Nové Zámky, poloha Emberföld domb (bývalé pieskovisko JRD)

Počas ťažby piesku v šesťdesiatych rokoch minulého storočia bol zničený neznámy počet kostrových hrobov (Nevizánsky 1978; Zábojník 2003, 160, 161). E. Rejholcovi sa podarilo zachrániť dve nádoby (tab. XVI: 1, 4). V roku 1961 zistila D. Bialeková (Nález. správa 171/61 v AÚ SAV, Nitra) na tejto lokalite 6-7 porušených hrobov a zachránila z nich náramok a prsteň. Následný záchranný výskum realizovala Z. Čilinská (1985). Preskúmaných tu bolo 12 hrobov (obr. 5). Zvláštnu pozornosť si zasluhuje hrob 7 (tab. XVI: 5), kde sa v zásype jamy, 15 cm nad skeletom, našla romboidná strelka zabodnutá hrotom do zeme (tab. XV: 12). Romboidná strelka (tab. XV: 14) bola zistená aj v zásype hrobu 9 (tab. XVI: 6). Je pravdepodobné, že v oboch prípadoch možno uvažovať o vstrelení šíp do hrobu. Tento zvyk bol rozšírený, resp. zaznamenaný, aj na iných súdobých staromaďarských pohrebiskách. Ostatný hrobový inventár je charakteristický pre pohrebiská pospolitého ľudu predovšetkým z druhej polovice 10. stor. (tab. XV: 4-11, 13, 15-17).

Obr. 5. Pavlová, okr. Nové Zámky. Plán preskúmanej časti pohrebiska.

10. SIKENICA, miestna časť Veľký Pesek, okr. Levice, poloha Agátov dvor (majer)

Z uvedenej polohy pochádza železný hrot šípú romboidného tvaru. Rozmery: dl. 10,8 cm, š. 3,5 cm (tab. XV: 3). Nálezové okolnosti nie sú známe. Predmet bol pôvodne v bývalej zbierke rodiny Coudenhovej v Želiezovciach (Mitscha-Märheim/Pittioni 1934, 152, tab. IV: 7). Nález je teraz uložený v SNM v Bratislave pod inv. č. AP 2390 (Pichlerová/Tomčíková 1993, 62, 65, tab. IV: 4).

11. SIKENICA, miestna časť Veľký Pesek, okr. Levice, poloha Szilasok

Asi 500 m na severozápad od okraja prv samostatnej obce Veľký Pesek na západnom svahu nízkej terasy nad inundačným terénom riečky Perc, 300 m na západ od kóty 137,6, resp. od starého kalvínskeho cintorína, po ľavej strane hradskej vedúcej do Kukučínova, bolo rekultiváciou poľnohospodárskej pôdy v roku 1989 zničené malé staromaďarské pohrebisko (6-7 hrobov). Z rozrušených hrobov zachránil J. Martossy poškodenú plechovú plaketu (1) a fragment druhej (2), ktoré odovzdal do Tekovského múzea v Leviciach. Z lokality bola údajne zachránená aj ulita slimáka kaurí, ktorá bola

v minulosti v súkromnej zbierke. Počas záchranného výskumu na jeseň 1989 sa odkrylo už iba značne narušené torzo kostrového hrobu orientovaného v smere JJV-SSZ (158-338°), ktorý neobsahoval inventár (Nevizánsky/Pölhösová 1991, 71, 72).

Opis nálezov:

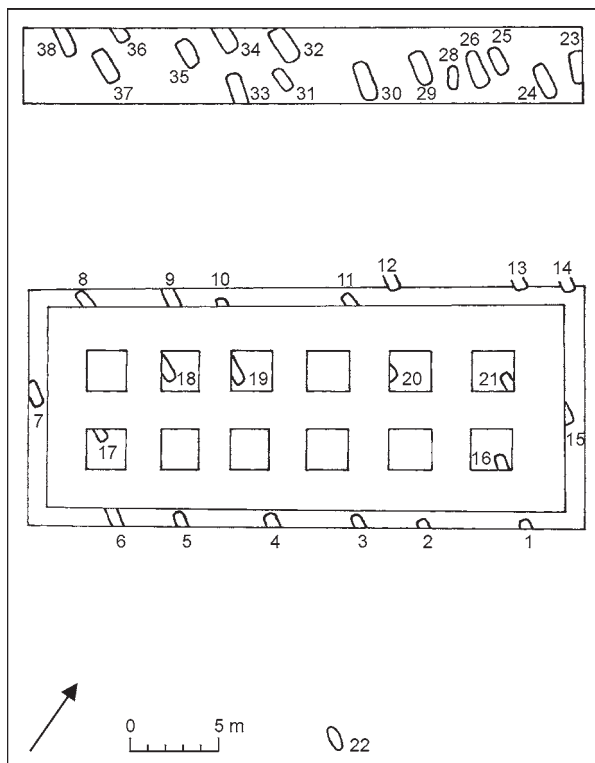
1. Poškodená medená plaketa s priemerom 8 cm bola zdobená rytým hviezdicovým ornamentom. V strede a pri okraji sú puncované jamky usporiadané do troch koncentrických kruhov, pri okraji na dvoch protiľahlých stranách viacnásobne predierkované. Puncovaním zdobené koncentrické kruhy a priestor okolo hviezdice je pokrytý bielym povlakom. Na základe spektrálnej analýzy, ktorú urobil L. Költő z Kaposváru ide o povlak zinkovo-cínový (tab. XVII: 1).
2. Fragment druhej obdobnej plakety (tab. XVII: 2).

12. SIKENICA, miestna časť Trhyňa, okr. Levice, poloha Vadalmási dűlő

Juhozápadne od Trhyne, na pravej strane hradskej vedúcej do Želiezoviec, boli v roku 1962 vedľa maštali a hospodárskych budov na dvore JRD zničené kostrové hroby, z ktorých J. Garamvölgyi zachránil dva bronzové nezdobené plechové náramky so zaoblenými rozšírenými koncami, s rozmermi: pr. 6,7 a 6,4 x 7 cm, š. 0,9-1 cm, š. pri koncoch 1,3-1,5 cm (tab. XVII: 5, 6), bronzový pásikový prsteň s puncovanou výzdobou a bronzový fragment pravdepodobne z pracky (A. Habovštiak - Nález. správa 2860/65 v AÚ SAV, Nitra; Bánesz/Nevizánsky 1985, 31). Nálezy sú uložené v SNM v Bratislave (evid. č. AH 63586).

13. ŠAROVCE, okr. Levice, poloha Malé Šarovce (Šarovce II)

Na severozápadnom okraji Šaroviec boli pri výkope základov pre stavbu sýpky JRD narušené hroby. Počas záchrannej akcie B. Novotný (1964) objavil a čiastočne odkryl dovedna 38 hrobov pospolitého ľudu, z ktorých 18 obsahovalo nejaký inventár. Medzi nálezmi boli zastúpené nože (jeden z nich s kostenou rukoväťou), pracka lýrovitého tvaru, strieborné a bronzové esovité záušnice, krúžky do vlasov, rôzne typy prsteňov (zatvorené, otvorené, pásikové, pletené), tyčinkový náramok, zapínací tyčinkový nákrčník s očkom a háčikom, viacnásobne členené koráliky a ich segmenty, rôzne tvary nádob, z ktorých zvláštnu pozornosť si zasluhuje hrniec čiernej farby s hnedými flakmi na povrchu, s vysokým profilovaným valcovitým hrdlom a na dne s nezreteľne čitateľnou značkou v podobe viacramennej hviezdice. Je to nepravidelne vypálená obtáčaná nádoba vyhotovená z jemne plaveného materiálu s malým množstvom ostriava, na povrchu zdobená rytými obvodovými líniami. Rozmery: v. 10,2-10,4 cm, pr. ústia 7,5-7,8 cm, pr. dna 7,1 cm, v. hrdla 2,4 cm. Tento málo frekventovaný keramický nález z hrobu 19 reprezentuje nepočítanú východoeurópsku zložku hrnčiar-ských produktov, ktoré sa k nám dostali príchodom staromaďarského etnika do Karpatskej kotliny (tab. XI: 3). Zároveň predkladáme aj celkový plán šarovského pohrebiska, ktorý z neznámych príčin doposiaľ nebol uverejnený (obr. 6).

Obr. 6. Šarovce, okr. Levice. Plán skúmanej časti pohrebiska.

14. TEKOVSKÝ HRÁDOK, okr. Levice, poloha Majer

V roku 1984 sa v súvislosti s výstavbou a spevňovaním hrádzi Hrona realizovali rozsiahle zemné práce. Záchraný výskum uskutočnil R. Kujovský, ktorý okrem pravekých a včasnostredovekých objektov z 11.-12. stor. odkryl aj dva kostrové hroby, z ktorých jeden (hrob 2) obsahoval inventár (tab. XVIII: 1).

Hrob 2

Pôvodne obdĺžniková hrobová jama s rozmermi 110 x 70 cm sa jasne nerysovala. Ležala v nej čiastočne strávená kostra dieťaťa vo vystretej polohe, s rukami pozdĺž tela, s orientáciou v smere JZ-SV (tab. XVIII: 2). Napravo od krčných stavcov sa odkryli dva bronzové liate gombíky (1) a korálik (2). Napravo od lebky a čiastočne i pod ňou boli tri bronzové náušnice (3). Na vnútornej strane ľavej stehennej kosti ležal železný nožík (4).

Opis nálezov:

1. Dva bronzové plné liate gombíky mandľovitého tvaru, ukončené priečne nasadeným uškom a zdobené rytým motívom palmety. Rozmery: v. 2,3 cm, max. š. 1,45 cm, hrúbka 1,1 cm; hmotnosť 10,5 a 10,75 g (tab. XVIII: 3, 4).
2. Viacnásobne členený korálik z modrej sklovitej pasty. Rozmery: dĺ. 1,4 cm, pr. 0,7 cm (tab. XVIII: 5).
3. Tri bronzové náušnice z tenkého drôtu, ukončené špirálovitým záveskom. Rozmery: pr. 1,2-1,6 cm, dĺ. 2,5 cm, dĺ. záveskov 1-1,3 cm (tab. XVIII: 6-8).
4. Železný nožík s odsadeným chrbtom. Rozmery: zach. dĺ. 6,15 cm, dĺ. trňa 1,9 cm, š. čepele 0,85 cm (tab. XVIII: 9).

Zemné práce pokračovali i v januári 1985. Počas nich sa narušili ďalšie kostrové hroby, ktoré čiastočne zdokumentoval a viac-menej neodborne vyzdvihol bagrista J. Bob. Hroby obsahovali najmä keramiky, nožíky hroty striel s tuľajkou so spätnými krídelkami a hroty listovitého tvaru, tordovaný železný nákrčník, obrúsené dno skleného pohára, škrupiny vajec. Kostra v hrobe 7 bola údajne obložená lomovými kameňmi. Zničených bolo minimálne 21 hrobov. Pohrebisko bolo situované na východnom svahu vyvýšenej terasy Hrona (Nevizánsky/Kujovský 1991).

ELEMENTY POHREBNÉHO RÍTU V LEVICIACH-GÉNI

Zachránené hroby na skúmanej lokalite boli zahĺbené predovšetkým na východnom svahu mierne vyvýšenej pieskovej duny. Veľkosť preskúmanej plochy bola limitovaná rozsahom výkopových prác investičnej výstavby firmy GLOBO na sledovanom mieste. Treba však konštatovať, že pred začatím predstihového záchranného výskumu bola už úplne odhumusovaná plocha budúceho priemyselného parku s rozlohou cca 9 ha. Hrúbka ornice, resp. podorničnej vrstvy, odstránenej strojovými mechanizmami, bola nerovnomerná, podľa nášho odhadu sa pohybovala na rôznych miestach zhruba v rozpätí 60 až 80 cm. To však znamená, že časť plytšie uložených hrobov mohla byť už devastovaná v priebehu zemných prác, prípadne ešte skôr, v priebehu prvotnej agrárnej činnosti.

Trinásť zachránených kostrových hrobov sme zaznamenali na súvislo skúmanej ploche s rozlohou cca 30 x 12 m (360 m²), pričom priama vzdialenosť medzi krajnými hrobmi v oboch radoch sa pohybovala okolo 23, resp. 27 metrov. Vzdialenosť medzi hrobom 5 v prvom rade a osamelým hrobom v predpokladanom treťom rade bola okolo 15 m.

Hroby na skúmanom pohrebisku boli usporiadané do dvoch evidentných radov, ktoré ležali v severo-južnej osi. V západnom rade sa nachádzalo päť hrobov (4, 5, 10, 11 a 13), ktorých vzájomná vzdialenosť sa pohybovala v rozpätí 5 až 7 m. V druhom rade, na východnom okraji, bolo zahĺbených celkom sedem hrobov (1-3, 6, 7, 9 a 12). Kostry tu však boli usporiadané hustejšie, vzájomná vzdialenosť susedných hrobov sa pohybovala od 1 m do 4 m. Rozvlečený a zemnými prácami devastovaný osamelý hrob 8 neležal *in situ*. Zaznamenali sme ho cca 6 m východne od hrobu 1. Nemožno však vylúčiť, že reprezentoval tretí, najvýchodnejší rad na skúmanom pohrebisku. Nakoľko ležal pomerne plytko, nemožno vylúčiť, že jeho susedné hrobové celky boli v minulosti zničené stavebnými, prípadne agrárnymi aktivitami (obr. 2).

O tvare pôdorysov hrobových jám, žiaľ, nemáme k dispozícii spoľahlivé informácie. Prevažnú časť kostier sme objavili v piesočnom podloží bez toho, aby sme pred ich nájdením zaznamenali na odkrytej ploche nejaké anomálie. Musíme však konštatovať, že detailnejšie pozorovanie nedovoľoval ani charakter výskumu, ani časový faktor determinovaný priestorovým vymedzením skúmanej plochy.

Na skúmanom pohrebisku bolo v 12 hrobách sedem zomrelých orientovaných v smere Z-V (53,84%) a päť bolo pochovaných v azimute ZSZ-VJV (38,46%). Výrazne odlišná orientácia od bežnej schémy sa zistila na ľavom okraji prvého radu, kde kostra 13 ležala vo vystretej polohe s orientáciou v smere SSZ-JJV (337-157°). Hrobový celok neobsahoval inventár, pri skelete sa našiel iba kamenný okruhliak z riečneho štrku a väčší lomový kameň umiestnený za chodidlami pochovanej ženy (adultus II). Nemožno vylúčiť, že v tomto prípade išlo o ženu, ktorá zrejme v hierarchii súdobej veľkorodiny zastávala podradné miesto (slúžka, otrokyňa). Tri ploché lomové kamene z bazaltu obsahovala aj hrobová jama kostry 12. Ani tento hrob, kde bol pochovaný muž (adultus I), neobsahoval nijaké predmety z anorganického materiálu. Hrob bol umiestnený na pravom okraji druhého radu. Pri skelete tohto muža sa našli dovedna tri kamene - na vonkajšej strane ľavého stehna a chodidla po jednom exemplári, tretí kus ležal napravo od pravej tibiae. O funkcii uvedených kameňov sa nemožno jednoznačne vyjadriť. Zrejme ide o lokálny zvyk s istým nedefinovateľným symbolickým významom, ktorý mal nahradiť niekdajšiu zložitejšiu úpravu interiéru hrobovej jamy. Analogické nálezy pri kostre sa uvádzajú aj na neďalekom súdobom pohrebisku v Tekovskom Hrádku (*Nevizánsky/Kujovský 1991, 556*), resp. na viacerých lokalitách dolného Poiplia, ako sú napríklad Szob-Ipolypart - hrob 17, Letkés I - hroby 3 a 29, Letkés II - hroby 26 a 67 (*Bakay 1978, 55, 60, 68, 99, 113*).

Na sledovanej nekropole bol v každej hrobovej jame pochovaný iba jeden jedinec. Okrem detského hrobu 9 vo všetkých prípadoch ide o kostrové zvyšky dospelých indivíduí. Neúplné kostry sa v dôsledku rôznych, sčasti nedefinovateľných terénnych zásahov vyskytli v 38,46% prípadov (hroby 5, 6, 8, 9 a 13). O neskoršom, jednoznačne ako o intencionálnom zásahu do hrobu sotva možno hovoriť. Vychýlenie, resp. posunutie niektorých kostí skeletu v hrobe 10 nepovažujeme za znak tzv. protivampirických opatrení. V jazdeckom hrobe 2 chýbali síce ľudskej kostre kosti pravého predlaktia, tie však mohli byť najskôr strávené, pretože aj zvyšné časti skeletu boli pomerne korodované.

V Leviciach-Géni sa pri vkladaní mŕtveho do hrobu principiálne dodržala vystretá poloha na

chrbte. Spoľahlivé údaje o polohe lebiek sme zaznamenali v 46,15% prípadov. Poloha na zátylku s tvárovou časťou nahor sa zistila v hrobách 2 a 12. Lavostranná odchýlka od štandardu (poloha na zátylku, obličaj smerom vľavo) sa vyskytla v dvoch prípadoch (hroby 7 a 11). Tvárová časť smerom doprava sa zaregistrovala v hrobe 3. Lebka bola len v jednom prípade posunutá na zátylku doľava (hrob 10).

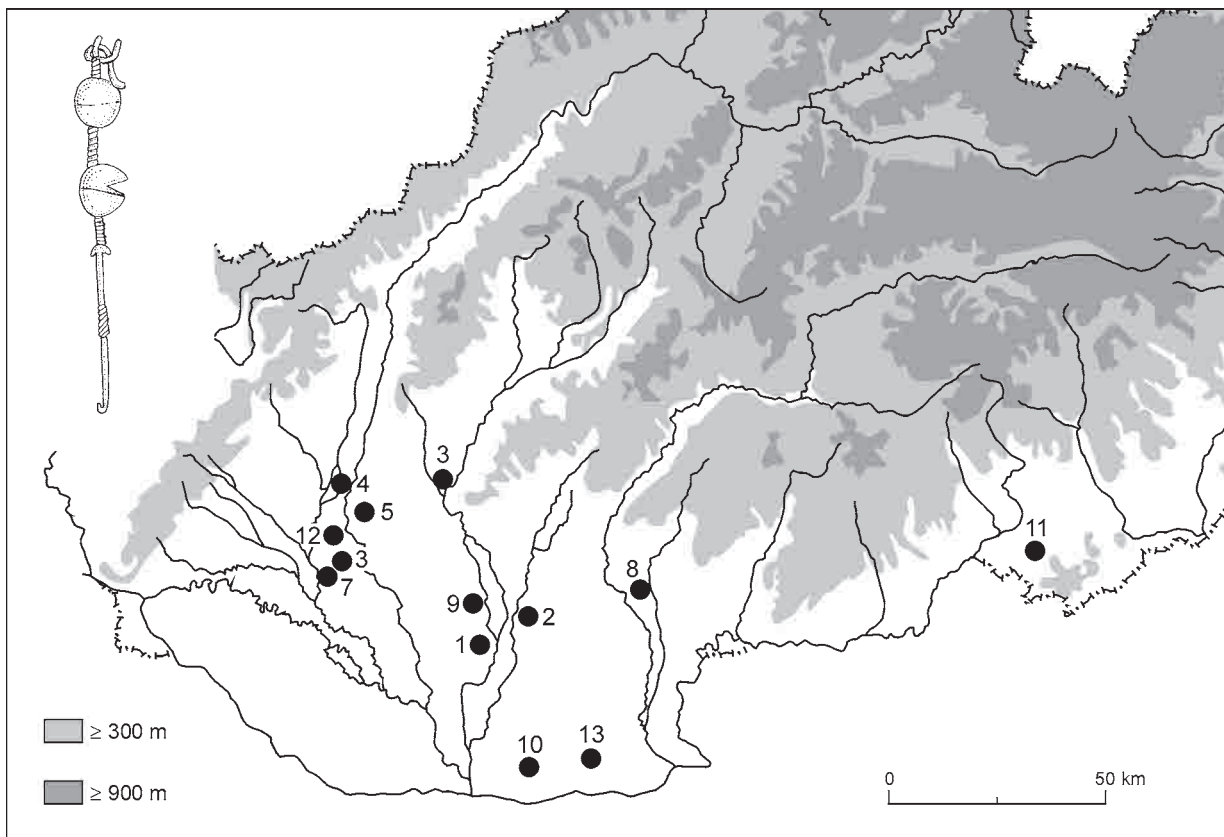
Polohy horných končatín sú známe v 53,84% prípadov. Ruky vystreté vedľa tela mali jedinci v hrobách 5, 7, 11 a 12. Dvakrát boli obidve predlaktia pochovaných umiestnené na bruchu (hroby 1 a 4). V rovnakom počte sa vyskytlo uloženie ľavej ruky pozdĺž tela a pravej na panvu (hroby 3 a 6). Dolné končatiny pochovaných jedincov boli vo všetkých neporušených hrobách vo vystretej polohe. V hrobe 7 boli holenné kosti dislokované pomerne blízko seba, čo možno interpretovať aj ako doklad zábalu mŕtveho do textilu - plachty.

Jazdecké hroby so zvyškami skeletu koňa

V dvoch hrobách, ktoré boli vyhlbené v strednej časti druhého radu na dominantnom mieste pieskovej duny, sa našli okrem ľudských kostí aj kosti koňa spolu so súčasťami konského postroja (hroby 2 a 3). Pomer jazdeckých hrobov k nejazdeckým je pomerne vysoký - predstavuje až 15,38%. V obidvoch prípadoch boli kostrové zvyšky koňa umiestnené naľavo od ľavej nohy ľudského jedinca.

V hrobe 2 sa pri skelete 30-40 ročného muža (adultus II) odkryli zvyšky lebky a kosti končatín dospelého žrebca, ktorého vek odhadla Z. Miklíková na základe opotrebenia rezákov a špičiakov na 6 až 7 rokov. Jeho priemerná výška v kohútiku bola 143,9 cm (*Miklíková 2006*). Možno teda oprávnené predpokladať, že mŕtveho na ceste do záhrobia sprevádzal jeho vlastný jazdecký kôň. V uvedenom hrobe boli zvyšky koňa orientované zhodne so skeletom jazdca, pričom tvárová časť lebky koňa, uložená na predných končatinách, bola obrátená na západ. Dvojica zadných končatín sa nachádzala za temenom konskej lebky. Takýto spôsob uloženia zvyškov konského skeletu je najfrekvencovanejší v staromaďarských hrobách. Je možné, že hlava a konce končatín koňa boli zabalené do jeho kože, hoci absencia chvostových stavcov medzi kostenými zvyškami túto alternatívu dosť spochybňuje.

Prílohami najhonosnejšie vybavený bol hrob 3, kde boli zvyšky nedospelého 3,5 až 4 ročného žrebca umiestnené trochu ďalej od ľavej nohy pochovanej 30-40 ročnej ženy (adultus II). V tomto hrobe bola lebka koňa tvárovou časťou orientovaná na juhozápad.

Obr. 7. Náušnice s prívěskom z navlečených bubienkov z lokalít na území Slovenska. 1 - Bánov; 2 - Bešeňov; 3 - Čakajovce; 4 - Červeník; 5 - Dvorníky; 6 - Galanta; 7 - Košúty; 8 - Levica-Géňa; 9 - Lipová-Ondrochov; 10 - Marcelová; 11 - Prša; 12 - Sereď I; 13 - Vojnice, teraz Bátorove Kosihy.

Zvyšky končatín koňa boli umiestnené napravo za temenom jeho lebky. Na zadných končatinách zvíetaťa, súdiac podľa polohy strmeňov a plechových kovaní z obloženia prednej a zadnej rázsochy, bolo položené priečne sedlo.

Zvyšky skeletu koňa neboli ani v jednom prípade umiestnené priamo na dne hrovej jamy, ale vždy na nasýpanom piesku - približne o 30 cm vyššie. Analýza antropologického (J. Jakab) a archeozoológického (Z. Miklíková) materiálu potvrdila priamu úmernosť výšky koňa v kohútiku a výšky postavy pochovaného ľudského jedinca. Na základe výsledkov týchto analýz bol v hrobe 2 pochovaný muž-jazdec vysoký 162,8 cm, ktorý mal k dispozícii žrebca vysokého v kohútiku 143,9 cm, a v hrobe 3 bola pochovaná 159,3 cm vysoká žena stredných rokov, ktorá jazdila na žrebcovi s výškou 130,1 cm v kohútiku. Záverom možno konštatovať, že v Leviciach-Géni sa zvyšky jazdeckého koňa našli len u najhonosnejšie vystrojených a spoločensky najvyššie postavených jedincov oboch pohlaví. Predpokladáme, že medzi pochovanými v hrobách 2 a 3 najpravdepodobnejšie existoval nejaký príbuzenský vzťah, najskôr manželský.

PREDMETY POHREBNÉHO INVENTÁRA

Šperky

Na skúmanom pohrebisku bola zastúpená iba jediná náušnica v hrobe 10 (tab. X: 2). Našla sa na netypickom mieste, pri zápästí pravej ruky pochovanej ženy (adultus II). Ide o typ náušnice s prívěskom z navlečených bubienkov, ktorá nepochybne patrí medzi šperky východoeurópskej proveniencie (Schulze-Dörrlamm 1988, 391, obr. 15). Podľa triedenia L. Révész (1988, 144) tento nález z Levíc možno zaradiť medzi najbežnejší variant sledovaných náušníc (typ B), ktorý sa vyskytuje v Karpatskej kotline predovšetkým na pohrebiskách tzv. strednej vrstvy, a to od rokov 895/900 po ich zánik. Nechýbajú však ani na nekropolách pospolitého ľudu, kde sú najmladšie nálezy datované do obdobia konca vlády Štefana I. (Révész 1988, 149). Na území dnešného Slovenska zatiaľ evidujeme 13 lokalít s nálezmi náušníc s prívěskom z navlečených bubienkov (obr. 7). Okrem Prše sa všetky ostatné náleziská nachádzajú na juhozápadnom Slovensku. Sú to lokality:

Bánov - hrob 6 a zber (Steiner 2000, 172, obr. 121: 11; Točík 1968, 10, tab. I: 21, 22, 28), Bešeňov - hrob 79 (Nevizánsky 1979, 382, tab. VII: 5), Čakajovce - hroby 276 a 579 (Rejholcová 1995, 30, 63, tab. XLII: 1; XLIX: 1, 2), Červeník - hrob 3 (Točík 1968, 17, tab. VIII: 19), Dvorníky (Nevizánsky 1996, 274, tab. IV: 8), Galanta-Papföld - hrob 13 (Točík 1992, 144, obr. 92: 7, 8), Košúty (Chropovský 1955, 266), Levica-Géňa - hrob 10, Lipová-Ondrochov - hrob 1 (Bialeková 1964, 187, obr. 2: 1; Točík 1968, 33, tab. XXII: 3), Marcelová - hrob 1 (Liptáková 1964, 238, obr. 7: 2, 3; Točík 1968, 34, tab. XXIII: 13, 19), Prša - hrob 103 (Točík 1968, 40, tab. XXIX: 22), Sered' I - hrob 1/58 (Točík 1968, 49, tab. XLII: 28) a Vojnice - hrob 4 (Liptáková 1964, 242, obr. 7: 4; Točík 1968, 59, tab. LI: 2).

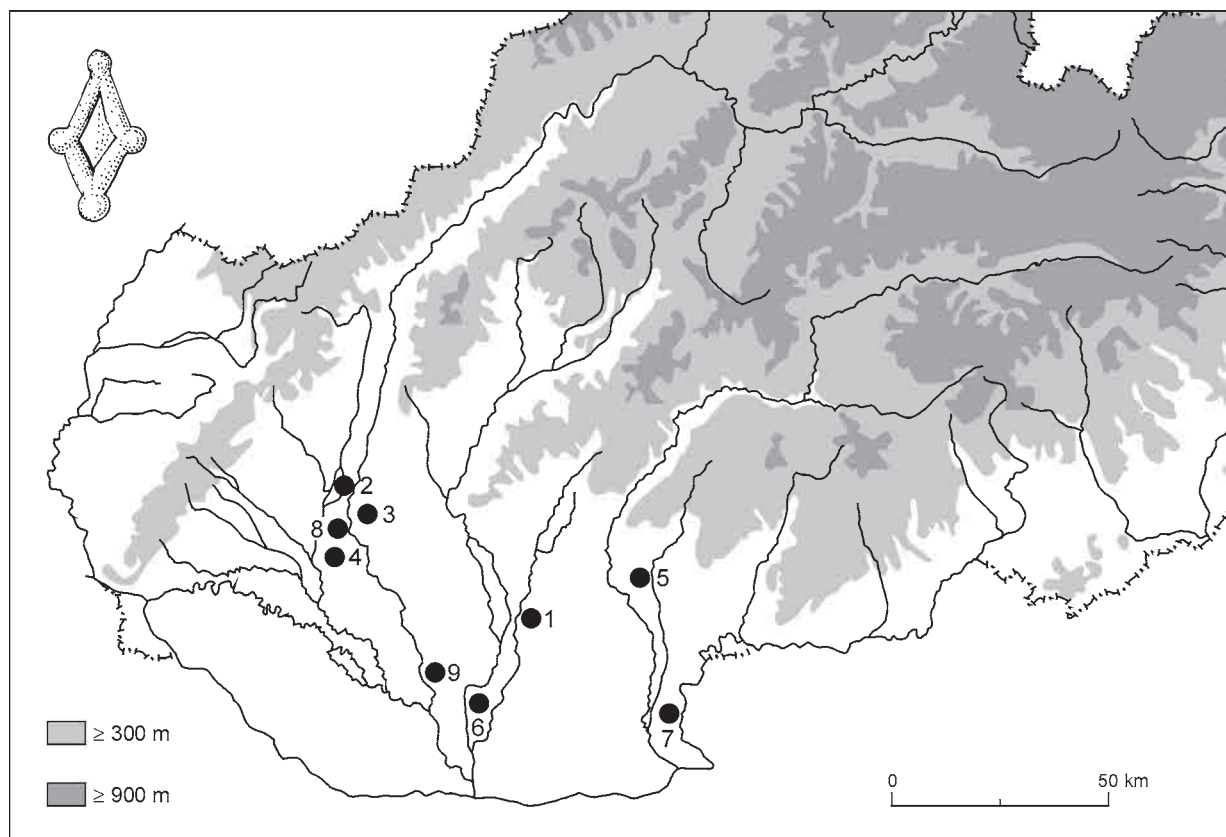
Štandardnou okrasou hrdla, resp. krku bol náhrdelník zostavený z navlečených korálikov zo sklovitej pasty, prediekovaných ulít morského slimáka kaurí, resp. z mušle *cardium*, ktorý sa odkryl pri krčných stavcoch a hornej časti hrudného koša pochovanej ženy (adultus I) v hrobe 7 (tab. VIII: 4). Koráliky (medzi ne bola včlenená aj ulita kaurí) ležali na hrudi pochovanej v dvoch radoch. Tento náhrdelník pozostával zo 17 zväčša svetlohnedých korálikov rôznej veľkosti a nerovnakého tvaru, zdobených farebne odlišným očkom a nepravidelnými líniami (tab. IX: 1-17), zo 6 prevrtaných ulít morského slimáka kaurí, ktoré sú niekedy v odbornej literatúre nesprávne považované za mušle (tab. VIII: 1-3, 9-11) a z poškodenej ulity mušle *cardium* (tab. VIII: 12). Predierkované kaurí sa vyskytuje na pohrebiskách 10.-11. stor. obyčajne v hrobách žien a detí - pravdepodobne dievčat. V staromaďarskom prostredí sa nepoužívali ako platidlo, ale mohli mať funkciu amuletu (Kovács 1999, 67, 74). V Karpatskej kotline sa kaurí sporadicky objavuje najskôr v neskorohalštatskom a laténskom období, intenzívnejšie u sarmatskej populácie, resp. v 6. stor. v avarskom a germánskom prostredí (Kovács 1999, 66).

Najfrekvencovanejším šperkom v Leviciach-Géni bol jednoznačne náramok, resp. dvojice náramkov. Obvykle zdobili horné končatiny žien. Na predlaktí pochovaných žien sa našli v hrobách 1 a 3. Ich dislokácia však nebola jednotná. V hrobe 1 boli v strede pravého a v hornej časti ľavého predlaktia. V hrobe 3 sa jeden náramok našiel približne v strede pravého predlaktia a druhý v dolnej časti predlaktia ľavej ruky, v blízkosti zápästia. V hrobe 7 však boli náramky navlečené na ramená - jeden sa našiel na pravej ramennej kosti tesne nad lakťom, druhý v hornej tretine výšky ľavej ramennej kosti. Z typologického aspektu išlo v piatich prípadoch o plechové náramky a len raz bol zastúpený tyčinkový exemplár. V hrobe 1 sa

našiel masívnejší bronzový tyčinkový náramok s mierne zoslabenými a zdobenými koncami (tab. I: 8) spolu s nezdobeným, pomerne ťažkým strieborným plechovým náramkom s poloblúkovito roztepanými a rozšírenými koncami (tab. I: 9). Hrob 3 obsahoval dvojicu nedbalo vykrojených a poškodených strieborných náramkov, ktoré boli pôvodne zrejme vyrobené zo širšieho plechového náramku s poloblúkovito roztepanými koncami. Na jednom z nich možno pri koncoch sledovať zvyšky koncentrických krúžkov (tab. V: 13). Oba náramky z tohto hrobu asi vyrobili rozstrihaním pôvodného širšieho náramku najpravdepodobnejšie na tri, resp. na viac pásov. V hrobe 7 sa našli dva bronzové plechové náramky s trubičkovite zvlnutými koncami, ktoré však reprezentujú rôzne varianty. Jeden z nich je pomerne jednoduchý nezdobený výrobok, ktorému nezručný výrobca nevenoval primeranú pozornosť (tab. VIII: 13a, 13b). Druhý, širší (dnes už deformovaný), typologicky príbuzný exemplár reprezentuje slušnú štandardnú úroveň staromaďarského kovotepeckého umenia (tab. VIII: 5a, 5b). Na vonkajšej strane povrchu je jemnou husto bodkovanou technikou znázornený rozvinutý rastlinný ornament, ktorý, aj keď v hrubých rysoch, pripomína motívy uplatňované pri výzdobe plechových taštičkovitých kovaní. V tomto prípade myslíme predovšetkým na nález z Bodrogvécsu (Fettich 1935, 79, tab. LVI), dnes kataster obce Somotor. Na istých miestach výzdoby uvedeného náramku z Levíc-Géne sledujeme aj zreteľné nepravidelné zvyšky puncovania, a to nielen na pozadí ornamentu, ale aj ako súčasť prvkov výzdoby. Široké plechové náramky sa objavujú aj na pohrebiskách pospolitého ľudu. Na juhozápadnom Slovensku sa takýto náramok našiel vo fragmentoch v pomerne zlom stave na pohrebisku v Bešeňove v hrobe 126 (Nevizánsky 1979, 385, tab. VIII: 9). Analogicky zdobené náramky boli aj na lokalitách Piliny - hrob 56 (Nyári 1902, 233), Mezőzombor - hrob 4 (Megay 1963, 42), Kecskemét-Lakihegy - hrob B (Szabó 1955, 124, obr. 21).

Náramky s trubičkovite zvlnutými koncami, ktoré sú prítomné výlučne v ženských hrobách, sa obvykle datujú do prvých dvoch tretín 10. stor. Zdobené varianty sú však na základe sprievodných nálezov rozšírené hlavne v poslednej tretine 10. stor. (Szóke 1962, 72, 73, 96). Sledovaný typ náramkov sa objavuje hlavne na pohrebiskách pospolitého ľudu, na nekropolách tzv. strednej vrstvy sú vzácnejšie.

Najfrekvencovanejším a najjednoduchším typom náramku v skúmanom období sú tyčinkovité exempláre so zašpicatými koncami (tab. I: 8). Vyrábali sa hromadne pomerne jednoduchou technológiou zväčša z bronzu, exempláre zo striebra sú pomerne zriedkavé. Prv sa predpokladalo, že takéto

Obr. 8. Romboidné nášivky z lokalít na juhozápadnom Slovensku. 1 - Bešeňov; 2 - Červeník; 3 - Dvorníky; 4 - Galanta; 5 - Levica-Géňa; 6 - Nesvady; 7 - Salka; 8 - Sereď I; 9 - Zemné.

náramky sa najskôr objavujú až v druhej štvrtine 10. stor. a stávajú sa charakteristickou okrasou do začiatku 11. stor., kedy ich postupne vystriedali hrubšie tyčinkovité náramky polkruhového a štvoruholníkového prierezu. Na základe toho sa tenšie náramky dávali do prvej polovice 10. stor. a hrubšie exempláre do druhej polovice, resp. na koniec 10. stor. (Szabó 1978-1979, 66-68, 112, 113). V poslednom období publikované pohrebiská z 10.-11. stor. však korigovali takéto datovanie, pretože sa objavilo viac hrobových celkov s tenkými tyčinkovými náramkami z konca 10. stor., ba dokonca z 11. stor. (Langó 2000, 38). K istým posunom dochádza aj v otázke pôvodu a prvého výskytu náramkov sledovaného typu. Prednedávnom boli z územia južnej Ukrajiny publikované hrobové celky z tamojšieho sídliskového územia starých Maďarov v Atelkuze, odkiaľ boli tyčinkovité náramky evidované v inventári náleziska v Subbotici - hrob 3 (Bokij/Pletňova 1989, 94, 95; Bóna 2000, 19, 20) a v Korobčine (Prichodnjuk/Čurilova 2001, 97, obr. 6: 2).

Uvedené doklady dokumentujú, že najvčasnejší výskyt tyčinkovitých náramkov v staromaďarskom prostredí je nutné posunúť už na koniec 9. stor.

(Langó 2000, 39). Náramok z hrobu 1 v Leviciach-Géni mal konce ryhované. Tento výzdobný prvok sa však podľa doterajších poznatkov objavuje na tyčinkovitých náramkoch až v polovici, resp. v druhej polovici 10. stor. (Langó 2000, 40).

Súčasti odevu

Okrasou ženskej košieľky boli liate strieborné romboidné nášivky zdobiace okraj otvoru pre hlavu, ktoré bývajú často usporiadané do radu v tvare písmena V (Kürti 1996, obr. 3). Takéto nášivky obsahoval aj hrob 1 v Leviciach-Géni (tab. I: 1-6) a ako módný artikel sa v rámci územia juhozápadného Slovenska objavujú aj na ďalších lokalitách (obr. 8), predovšetkým na nekropolách tzv. strednej vrstvy staromaďarskej spoločnosti: Červeník - hrob 4 (Točík 1968, 18, tab. IX: 3-11), Nesvady (Nevizánsky/Ratimorská 1991, 262, obr. 9: 23-39), Sereď I - hrob 2/53 (Točík 1968, 42, 43, tab. XXXI: 14), Dvorníky (Nevizánsky 1996, 274, tab. IV: 5-7), Galanta-Papföld - hrob 13 (Točík 1992, 143, obr. 91: 2-17), Salka (Fehér/Éry/Kralovánszky 1962, 65). Zastúpené sú však, aj keď zriedkavejšie, na niektorých pohrebiskách pospolitého ľudu, ako

sú Bešeňov - hrob 96 (*Nevizánsky* 1979, 383, tab. VIII: 14) a Zemné - hrob 2 (*Rejholcová* 1979, 405, tab. I). Na druhej strane na niektorých veľkých pohrebiskách z 9.-11. stor. úplne absentujú, napríklad v Čakajovciach, Malých Kosihách či v Trnovci nad Váhom. Romboidné nášivky sú časté hlavne v hrobových celkoch datovaných do prvých dvoch tretín 10. stor. (*Bálint* 1991, 136, 263). Zaujímavý je postreh *B. Szókeho* (1962, 76), ktorý prvý konštatoval, že romboidné nášivky a dvojdielne závesky sa v hroboch, resp. na pohrebiskách, vzájomne vylučujú. Na druhej strane evidujeme ich častý spoločný výskyt s náušnicami z navlečených bubienkov (Bešeňov, Červeník, Dvorníky, Levica-Géňa a Sereď I).

Liaty bronzový gombík s uškom s hríbovitou hlavou sa našiel v hrobe 7 pri ľavom pleci pochovanej ženy a zrejme slúžil na zapínanie košieľky (tab. VIII: 6). Obdobnú funkciu mal zrejme aj druhý gombík z toho istého hrobu, ktorý ležal pri pravom okraji hrudnej kosti. Bol to dutý strieborný gombík hruškovitého tvaru, zložený z dvoch polovic (tab. VIII: 7, 8). Uvedené predmety, ktoré doposiaľ zostávajú na okraji záujmu bádateľov, žiaľ, nie sú detailnejšie analyzované a vyhodnotené. V sledovanom období sa všeobecne preferovalo ich praktické použitie ako súčasti odevu a iba zriedkavejšie sa uplatnili vo funkcii závesku.

Počas výskumných prác v uplynulých desaťročiach sa vo viacerých prípadoch zaznamenali hrobové celky, v ktorých liate, prípadne lisované a obvykle pozlátené strieborné kovania boli usporiadané po obidvoch stranách chrbtice v dvoch zvislých radoch, napríklad na lokalitách Algyő - hrob 49 (*Kürti* 1978-1979, 334), Balatonfüred - hrob 1 (*Perémi* 1987, obr. 3), Jazovo - hrob 5 (*Stanojev* 1989, 46, 48), Karos II - hrob 47 (*Révész* 1996, 24, tab. 62), Sereď I - hroby 7/53 a 9/53 (*Točík* 1968, 43-45, obr. 16: 3, 5), Sándorfalva - hrob 93 (*Fodor* 1985, 25-30), Sárretudvari-Hízófüld - hroby 139 a 165 (*Nepper* 2002, 324, 331, tab. 281: 20-35, obr. 196, 224), Šiclaŭ - hrob 11 (*Cosma* 2002, 231). V Leviciach-Géni sa v jazdeckom hrobe 3 (tab. IV: 1) našlo v dvoch zvislých radoch po obidvoch stranách chrbtice pochovanej ženy po päť (dovedna 10) liatych strieborných kovaní štvorcového tvaru so zvyškami pozlátenia. Sú jednotne zdobené štvorlístkom, ktorý má v strede polguľovitú puklicu. Na zadnej strane pri dvoch priečných vrcholoch majú po jednom ušku na pripevnenie (tab. V: 1-10). V odbornej literatúre sa ustálil názor, že takéto kovania pravdepodobne lemovali pozdĺž oboch strán okraj, kaftana či košieľky (*Kürti* 1996, obr. 5). Najčastejšie sú prítomné na tzv. veľkorodinných pohrebiskách, kde sú datované do prvých dvoch

tretín 10. stor. (*Bálint* 1991, 139, 263; *Fodor* 1985, 30; *Révész* 2001, 21). Strieborné kovania štvorcového tvaru z hrobu 3 nie sú ojedinelé v Karpatskej kotline. Analogické, viac-menej príbuzné nálezy možno uviesť z lokalít Algyő - hrob 49 (*Kürti* 1978-1979, 337, tab. II: 1), Csongrád-Vendelhalom - hrob 38 (*Csallány* 1970, tab. XXXVIII: 4), Orosháza (*Dienes* 1965, tab. IV: 7), Oroszlámos - dnes Banatsko Arandelovo (*Hampel* 1907, 126, tab. 21: 7; *Stanojev* 1989, 15, obr. 61), Sándorfalva (*Fodor* 1985, 30, tab. 7: 6-9) a Tiszabercel-Ráctemető - hrob (*Istvánovits* 2003, 192, tab. 178).

V tom istom jazdeckom hrobe v Leviciach-Géni (hrob 3) boli aj dve liate mierne vypuklé strieborné nášivky kruhového tvaru, ktoré boli na vonkajšej strane rozčlenené na štyri polia so srdcovitým ornamentom. Našli sa pri posledných rebrách hrudného koša pochovanej, po obidvoch stranách chrbtice (tab. IV: 1). Zachoval sa iba jeden exemplár, pretože druhý sa pri vyberaní úplne rozpadol (tab. V: 11). Ich funkčné použitie mohlo byť podobné ako u predchádzajúcich kovaní, teda ako ozdoba kaftana. Nevylučujeme však ani iné použitie, napríklad ako ozdoby košieľky alebo opaska (*Dienes* 1965, obr. 9; *Kürti* 1996, obr. 5). Najbližšie analógie k nim možno uviesť z lokalít Csongrád-Bokrospart - hrob 5 a Szegvár-Oromdúló - hrob 426, kde však zrejme mali odlišné funkčné uplatnenie, pretože sa našli pri krčných stavcoch (*Bende/Lőrinczy* 1997, 212, obr. 15: 2, 3).

Strieborné plechové lisované kruhové nášivky s ružicovým ornamentom sa v Leviciach-Géni našli po dvoch exemplároch aj v ženských hroboch 4 a 10 (tab. III: 6; X: 3). Žiaľ, v obidvoch prípadoch sa jedna z nich pri začisťovaní a vyberaní rozpadla. V hrobe 4 sa zistili na pravej strane hrudného koša, kde boli dislokované v zvislej línii (tab. III: 7). V hrobe 10 bola jedna nášivka na vonkajšej strane pravého zápästia a fragment ďalšej v hornej štvrtine ľavej stehennej kosti (tab. X: 5). Predmety sledovanej kategórie sa objavujú predovšetkým na veľkorodinných pohrebiskách, na nekropolách pospolitého ľudu je ich výskyt zriedkavejší (*Bálint* 1991, 139, 263). V Leviciach-Géni zrejme zdobili spodný odev (košeľu) pochovaných žien (*Nepper* 2002, obr. 196 - rekonštrukcia).

Kovanie z opaska

Prítomnosť opaska sme na skúmanej lokalite zaznamenali iba v hrobe 5, v ktorom bol podľa skladby inventára pochovaný 40 až 60 ročný muž (tab. VII: 3). V oblasti pása, v blízkosti zápästia pravej ruky pochovaného, ležalo mierne deformované, relatívne opotrebované liate bronzové obdĺžnikovité kovanie s prelamovaným otvorom obdĺžnikového

tvaru (tab. VII: 2), ktoré sa v novšej odbornej literatúre uvádza ako typ Jumsk (*Schulze-Dörrlamm 1988*). Pôvodný počet uvedených artefaktov v hrobe dnes už nemožno zistiť, pretože dolná časť kostry s panvovými kosťami bola zničená mladším nedatovateľným objektom 3. Rovnako absentuje aj pracka z opaska.

Uvedený, pomerne zriedkavý typ kovania rozhodne patrí v staromaďarskom inventári chronologicky medzi najstaršie artefakty, ktorých najvčasnejší výskyt bol zaznamenaný východne od Karpatskej kotliny. Ich rozšírenie sa predpokladá z oblasti Altaja v 6.-7. stor. inváziou starotureckých kmeňov do východoeurópskych stepí, kde sa nezdobené exempláre používali až do druhej polovice 8. stor. (*Ambroz 1971, 126*). Odtiaľ sa ďalej rozšírili do lesnej zóny východnej Európy, kde je doložený ich výskyt v 8.-9. stor. (*Kovalevskaja 1972, 112, 113, obr. 2: 27, 28; Schulze-Dörrlamm 1988, 385, obr. 9*). Zrejme sa dostali aj do Atelkuza, odkiaľ ich prvá generácia starých Maďarov priniesla do Karpatskej kotliny (*Fodor 1980, 18, pozn. 6*). Analogické nálezy levickému kovaniu z hrobu 5 poznáme z územia Slovenska zatiaľ iba z Dobrej - hrob 3 (*Dókus 1900, 58, tab. I: 25*) a z Červeníka - hrob 11, toto kovanie je však zdobené perleťovým ornamentom (*Točík 1968, 20, tab. XII: 16-20*). Z ostatnej časti Karpatskej kotliny možno uviesť nasledovné lokality: Bihar, dnes Biharea - hrob 5 (*Hampel 1907, 106, tab. 6: 9; Karácsonyi 1903, 407, obr. 8, 9*), Budaörs (*I. Melis 1992, 100, obr. 2: 14, 15*), Hajdúböszörmény-Vid (*Fodor 1980, 18, obr. 1: 1, 2*), Hajdúböszörmény-Erdőstanya (*Kovács 1984, 25, obr. 5: 5, 6*), Karos I (*Révész 1996, 13, tab. I: 20, 21*), Karos III - hrob 11 (*Révész 1996, 36, tab. 120: 20-22*), Tiszaeszlár-Bashalom I - hrob B (*Dienes 1956, tab. LVII; LIX*). Všetky uvedené analogické nálezy maďarskí bádatelia jednotne datujú do prvej štvrtiny 10. stor.

Súčasti konského postroja

Sedlo sa u starých Maďarov, podobne ako aj u iných etník eurázijských stepí, vyrábalo prevažne z materiálov organického pôvodu. Iba v ojedinelých prípadoch sa jeho časti zdobili kovovými predmetmi, resp. kostenými platničkami. V Leviciach-Géni sa v hrobe 3 pri zadných končatinách neúplnej kostry koňa odkryli nepravidelné predierkované strieborné pliešky päťuholníkového tvaru s petrifikovaným drevom (tab. VI: 12, 16, 22, 23). Niektoré z nich boli viacnásobne ohnuté, v dierkach mali strieborné nity s polguľovitou hlavou. V hrobe sa na rôznych miestach našlo ešte ďalších desať obdobných nitov, niekedy so zvyškami dreva (tab. VI: 1-9). Podľa určenia J. Mihályiovej zachované organické zvyšky (dovedna 6 vzoriek) pochádzali výlučne

z topoľa/vrby (*Populus/Salix*). Päťuholníkové pliešky spolu s nitmi zrejme zdobili horný okraj prednej rázsochy dreveného sedla.

Sedlo z Levíc-Géne je z typologického a konštrukčného aspektu veľmi príbuzné s nálezmi z Ártándu. O rekonštrukciu takéhoto nálezu z územia juhovýchodného Maďarska sa podujal K. Mesterházy (1980). Analogický spôsob výzdoby sedla s plieškami päťuholníkového tvaru sa zaznamenal aj na pohrebisku v Karosi II - hroby 45 a 49 (*Révész 1993; 1996, tab. 59: 13-17; 71: 5, 6*), resp. na východoslovenskej lokalite Bodrogvéc - dnes Somotor (*Dókus 1900, obr. 3: 8, 10*). Súčasťou sedla boli aj tri liate bronzové kovania s prelamaným otvorom v strede (tab. VI: 13-15) a postriebrené (pocínované?) esovité kovanie (tab. VI: 10), ktoré majú na zadnej strane dlhé zahrotené klince. Vo všeobecnosti sa interpretujú ako chrániče dier vyvrtaných do tzv. podsedlia. Cez otvory sa prevliekli remienky, ktorými sa prichytilo sedlo o zádržný a poprsný remeň konského postroja (*László 1943, 13, 14*). Na území juhozápadného Slovenska sa obdobné chrániče dier zatiaľ vyskytli iba v Seredi I v devastovanom hrobe 1/57 (*Točík 1968, 49, tab. XL: 7, 8*). S prítomnosťou sedla možno počítať aj v hrobe 15, v ktorom boli pri panvových kostiach pochovaného dve lisované podlhovasté zaoblené bronzové kovania s girlandovým ornamentom (*Točík 1968, 47, tab. XXXVI: 22, 23*). Zrejme krášlili okraj prednej alebo zadnej rázsochy. Bronzové chrániče dier však v uvedenom hrobe neboli. V hrobe 3 v Leviciach-Géni bolo sedlo pravdepodobne uložené priečne na zadné nohy koňa, konkrétnejšie v smere SV-JZ. Okrem polohy plieškov z prednej rázsochy to naznačuje aj dislokácia strmeňov (tab. IV: 1), ktoré sa našli v línii na pomyslenej osi a boli vzdialené od seba cca 40 cm. Táto vzdialenosť zodpovedá zhruba šírke sedla, na ktoré boli po oboch stranách pripevnené. Za nepriame doklady umiestňovania sedla do staromaďarských hrobov boli považované práve analogické spôsoby uloženia strmeňov ako v sledovanom hrobe 3. Z územia Slovenska možno uviesť viac takýchto prípadov, napríklad Svätý (Dolný) Peter - hroby 61 a 103 (*Dušek 1964; Točík 1968, obr. 9: 2, 3*), Červeník - hroby 9 a 11 (*Točík 1968, 20, obr. 7: 5, 6*), Sereď I - hrob 6/53, Sereď II - hroby 2/54, 5/54, 2/55, 7/55 a 12/55 (*Točík 1968, obr. 16: 2; 18: 2, 4; 19: 1, 6; 20: 4*), Malé Kosihy - hroby 123 a 498 (*Hanuliak 1994, tab. XXVIII; XCII*) a Streda nad Bodrogom - hrob 3 (*Erdélyi 1964, 24, obr. 9: 3*).

Fragmenty dvoch typologicky odlišných strmeňov z hrobu 3 (tab. IV: 4, 5) patrili k bežnému inventáru jazdeckých hrobov. Jeden z nich mal pravdepodobne hruškovitý tvar (tab. IV: 4). Ide o najfrekvencovanejší typ staromaďarského strmeňa. Naľavo od zadných končatin koňa sa

v susedstve jedného zo strmeňov našlo železné zubadlo s postrannými krúžkami, zachované vo fragmentoch (tab. IV: 2a-2c). V danom prostredí ho možno tiež považovať za štandardný nález. Funkcia nepravidelných, niekedy predierkovaných strieborných plechových fragmentov nie je jednoznačná (tab. VI: 17-21). Mohli byť aj súčasťou výzdoby sedla. Pravdepodobnejšia sa však zdá alternatíva, že zdobili remene konského postroja.

Jazdecký hrob 2 obsahoval pomerne korodované strmene, ktoré sa našli naľavo od končatín koňa. Jeden z nich mal hruškovitý tvar (tab. II: 7), z druhého sa zachovala iba časť stúpadla s torzom ramena (tab. II: 5).

Zbrane

Na sledovanej nekropole sa jedine v jazdeckom hrobe 2 našli dva rozlomené listovité hroty šípov (tab. II: 1, 2) a ďalší, mierne kónický tyčinkovitý hrot (tab. II: 3), ktorý sa používal na prebíjanie panciera nepriateľa. Práve k nemu možno uviesť početné analógie napríklad z pohrebísk v Karosi II - hroby 18 a 29 (*Révész 1996*, tab. 32: 7, 9, 10, 12; 39: 10-13) a zo Sárrettudvari - hrob 41 (*Nepper 2002*, 303, tab. 235: 8, 9). V Leviciach-Géni pozostali položili šípy k ľavému lakťu jazdca, naľavo od tela mŕtveho, do tulca z organického materiálu, z ktorého pochádza aj fragment železného pásikového kovania s bronzovým klincom (tab. II: 6). Drevené násady (drievce) pre šípy boli vyhotovené z prútov svíba (*Cornus sp. cf.*), ktorého petrifikované zvyšky sa našli na liste a trní železných hrotov.

Predmety dennej potreby

Do tejto kategórie nálezov patria v prvom rade nožiky, ktoré boli v Leviciach-Géni zastúpené v hrobe 4 (tab. III: 5) a v hrobe 5 (tab. VII: 16). V hrobe 4 bol nožík priložený k prstom ľavej ruky pochovanej ženy (tab. III: 7). V mužskom hrobe 5 sa našla ostrá čepeľ s krvnou ryhou v puzdre z hrabu obyčajného (*Carpinus betulus*), dislokovaná z vnútornej strany vedľa pravého predlaktia pochovaného (tab. VII: 3). V jej blízkosti boli, zrejme v textilnom alebo koženom vrecúšku, uschované predmety na rozkladanie ohňa - polovica železnej ocieľky so zdvojenými ramenami (tab. VII: 5), šesť kresacích kamienkov zo silicitu (tab. VII: 6-8, 11) a predpokladané práchno, ktorého zvyšky pomerne ťažko možno dokumentovať. Pri uvedených premetoch ležali ešte rôzne železné fragmenty neznámej funkcie (tab. VII: 9, 10, 12), zahrozená tyčinka štvorcového prierezu - šidlo? (tab. VII: 14), fragment širokej čepele (tab. VII: 13), poškodená kostená rukoväť pravdepodobne

nožika (tab. VII: 15) a fragment kostenej doštičky trojuholníkového prierezu, obojstranne zdobenej koncentrickými krúžkami (tab. VII: 1).

Mince

V jazdeckom hrobe 2 sa našli štyri strieborné predierkované denáre západoeurópskej proveniencie, ktoré podľa určenia J. Hunku patrili italským spoluvládcom - kráľom Hugovi z Provence a Lotharovi II. Dve mince vyrazili v Miláne a dve v Pavii v rokoch 931-945 (tab. III: 1-4). Pri zvyškoch skeletu koňa sa našli tri z týchto mincí, štvrtý exemplár bol pod posledným rebrom ľavej strany hrudného koša pochovaného ľudského jedinca (tab. II: 4). Zrejme pôvodne krášlili remene konského postroja. Nakoľko sledovaný hrob obsahoval aj zbrane, konkrétne tri hroty šípov uložených v tulci, možno predpokladať, že pochovaný jazdec patril vojenskej zložke, ktorá sa zúčastnila priamo na koristníckych nájazdoch, v tomto prípade do Itálie. Účastníci týchto vojenských akcií mohli mince ukoristiť, resp. získať vo forme darov a výkupného. Nakoľko všetky denáre z Levíc patrili svojou homogénnou skladbou spoločnej razbe Huga z Provence a Lothara II., pokúsime sa na báze historických prameňov zistiť termín ich jednorazového získania. Za vlády uvedených kráľov smerovali do Itálie dva významnejšie nájazdy - v roku 937 a v roku 940. V roku 937 z Burgundska vojská prenikli Alpami a domov sa vracali cez územie Itálie. Niektoré družiny však prenikli na juh až k Neapolu. Pri Capue na Gariglianskej nížine sa utáborili a odtiaľ plienili okolie a majetky montecasínskeho opátstva (*Pauler 1900*, 72). Na jar v roku 940 jedna družina zotrvala dlhší čas na území strednej Itálie a v okolí Ríma. Kráľ Hugo im vtedy zaplatil 10 meríc striebra výkupného, s podmienkou nasmerovania ďalšej cesty do Cordoby v Španielsku (*Pauler 1900*, 73). Do úvahy možného získania uvedených denárov prichádza aj ďalšia alternatíva, a to v roku 947, kedy veľkú výpravu viedol veľkoknieža Taksony. Vtedy za jeho odchod z krajiny zaplatili 10 meríc striebra (*Pauler 1900*, 76). Možno teda reálne konštatovať, že štyri italské denáre získal jazdec, ktorý bol pochovaný v hrobe 2, niekedy medzi rokmi 937-947. O vekovej skladbe bojovníkov, ktorí sa zúčastnili vo vojenských výpravách vedúcich mimo územia Karpatskej kotliny, žiaľ, nemáme veľa konkrétnych poznatkov. Zrejme sa regrutovali prevažne z najmladšej generácie slobodných mužov. Jazdecký hrob patriaci príslušníkovi takejto komunity našli prednedávnom v Gnadendorfe v Dolnom Rakúsku. V tomto hrobe bol pochovaný približne 14 ročný mladík, ktorý bol vystrojený charakteristickými prílohami (*Lauermann 2000*, 34 n.). Vek jazdca pochovaného v hrobe 2 v Leviciach-Géni určil J. Jakab

na 30-40 rokov (adultus II). Počas vzájomnej konzultácie však pripustil, že doba jeho úmrtia bola bližšie skôr k tridsiatke. Ak vychádzame z predpokladu, že levický bojovník sa zúčastnil výpravy do Itálie okolo svojej dvadsiatky, na veľkorodinnom pohrebisku ho potom mohli pravdepodobne pochovať zhruba niekedy medzi rokmi 950 až 960. Mince v staromaďarských hroboch monograficky spracoval L. Kovács (1989). Konštatoval, že v staromaďarských hroboch sú v najväčšom počte zastúpené západoeurópske razby (Kovács 1989, obr. 26). I. Bóna (2000, 47) uvádza 52 staromaďarských bojovníckych hrobov, v ktorých bolo dovedna 251 italských mincí. Prevažne to boli razby mincovní z Milána (131 ks), Pavie (32 ks) a Verony (15 ks). I. Bóna odhaduje množstvo striebra dovezeného z Itálie v priebehu prvej polovice 10. stor. na cca 15 metrických centov. Prílev takého množstva cenného kovu radikálne ovplyvnil šperkárske a kovotepecké umenie starých Maďarov, čo sa nakoniec prejavilo aj v skladbe hrobového inventára. Preto považujeme za oprávnené, keď I. Bóna (2000, 47) označuje prvú polovicu 10. stor. ako strieborný vek starých Maďarov.

Predmety kultového charakteru

Do tejto kategórie možno priradiť rôzne okruhliaky sivej a bielej farby, nájdené po jednom exemplári v hroboch 10 (tab. X: 4, 5) a 13 (tab. X: 8), resp. črep hnedej farby z hrobu 6 (tab. IX: 18, 19). Je zaujímavé, že vo všetkých troch prípadoch ide o hroby žien so skromným alebo žiadnym iným inventárom. Žiaľ, výskytu uvedených predmetov v hroboch bádatelia zatiaľ nevenovali primeranú pozornosť, často túto skutočnosť iba konštatovali, ba dokonca sledované predmety nepovažovali za súčasť inventára a preto ich ani nedokumentovali. Z početných nálezísk možno uviesť napríklad Bešeňov - hrob 120 (Nevizánsky 1979, 385) a Ibrány - hrob 195, odkiaľ pochádza okrúhly prepálený pieskovec, resp. oválny riečny okruhliak v sprievode tordovaného nákrčníka a strieborného krúžka (Istvánovits 2003, 97, tab. 92).

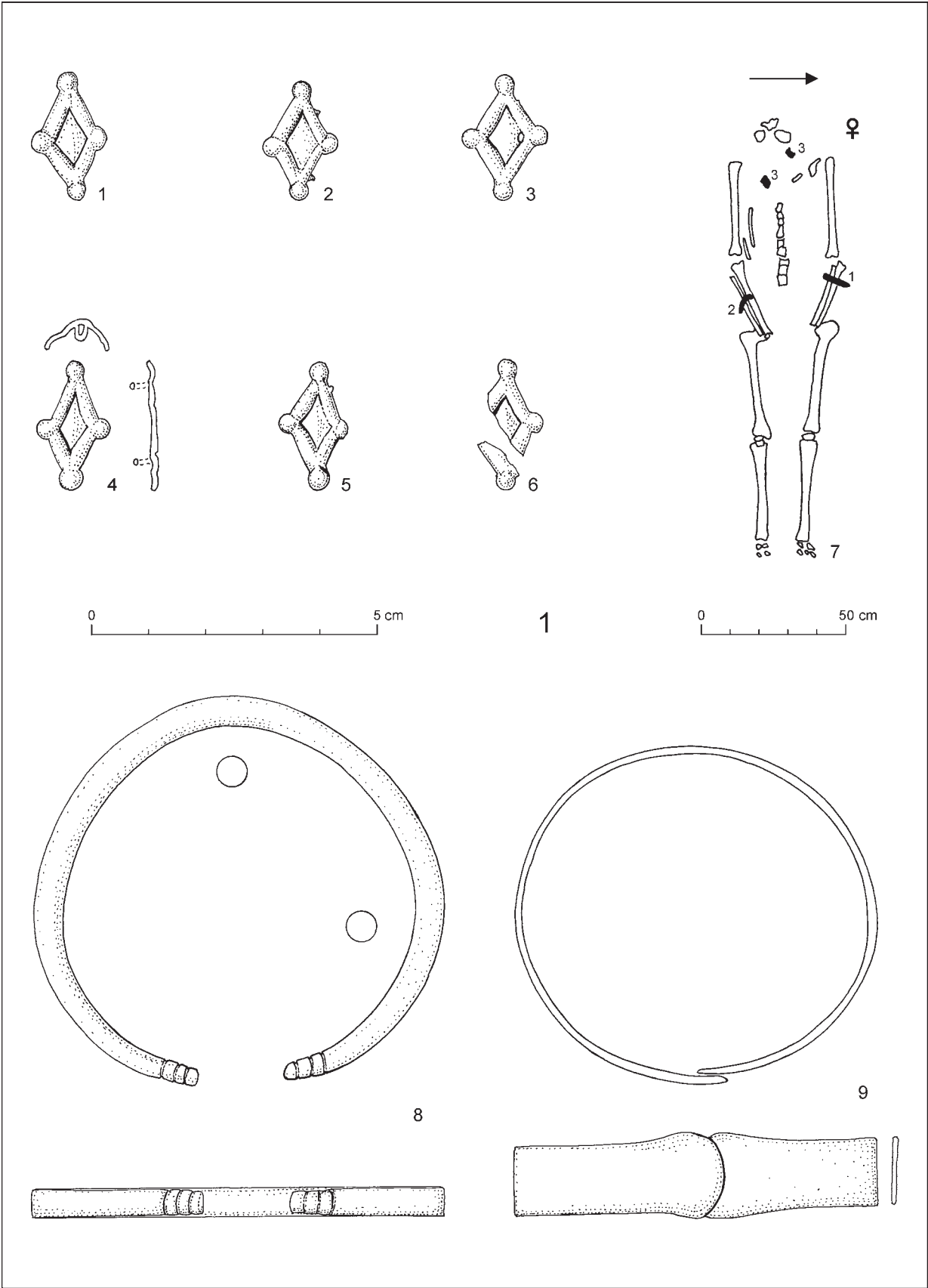
Zlomok terry sigilaty vo funkcii záveska obsahoval hrob 471 z 10. stor. v Čakajovciach (Kolník/Rejholcová 1986, 345; Rejholcová 1995, tab. LXXIV: 9).

Symbolická trepanácia

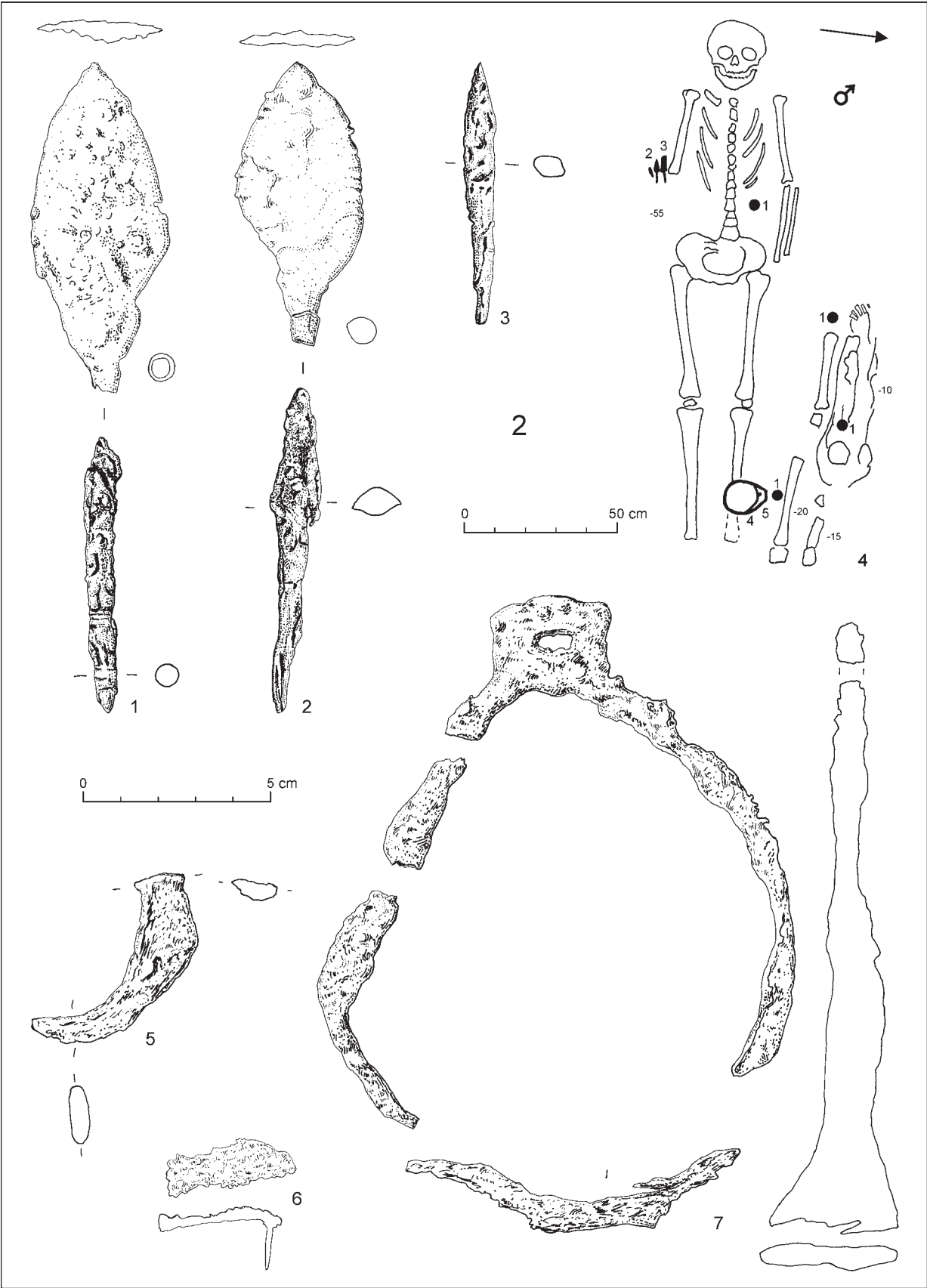
Pri symbolickej trepanácii (na rozdiel od trepanácie chirurgickej) mozgovňa nebola otvorená, ale intencionálne sa vyrezala iba časť vonkajšej platne s príľahlou spongiózou, pričom vnútorná platňa nebola zasiahnutá. Počas antropologickej analýzy kostrového materiálu z Levíc-Géne zistil J. Jakab (2006) symbolickú trepanáciu v hroboch 3 a 10. V oboch prípadoch ide o lebky patriace ženám, ktoré zomreli vo veku 30 až 40 rokov (adultus II). V Karpatskej kotline je symbolická trepanácia zatiaľ doložená na staromaďarských pohrebiskách 10.-11. stor. Objavuje sa u všetkých vekových skupín pochovaných jedincov (juvenilis až senilis), pričom až 85,5% prípadov bolo zistených na lebkách jedincov zomrelých vo veku 31 až 70 rokov. Dve tretiny symbolicky trepanovaných lebiek patrilo mužom a tretina ženám (Kustár 1996, 404). Na troch staromaďarských pohrebiskách v Karosi bol dokumentovaný uvedený spôsob trepanácie u 10,5% jedincov (Kustár 1996, 404). Zdá sa, že v 10.-12. stor. uvedený lekársky zákrok bol všeobecne rozšírený, ale od 13. stor. už nie sú k dispozícii takéto údaje (Éry 1994, 222). Na území Slovenska symbolické trepanácie (jednotlivé, ale i dvoj- a trojnásobné) zistila M. Vondráková (1993, 1994, 74) na siedmich lebkách v Malých Kosihách.

DATOVANIE A ZÁVER

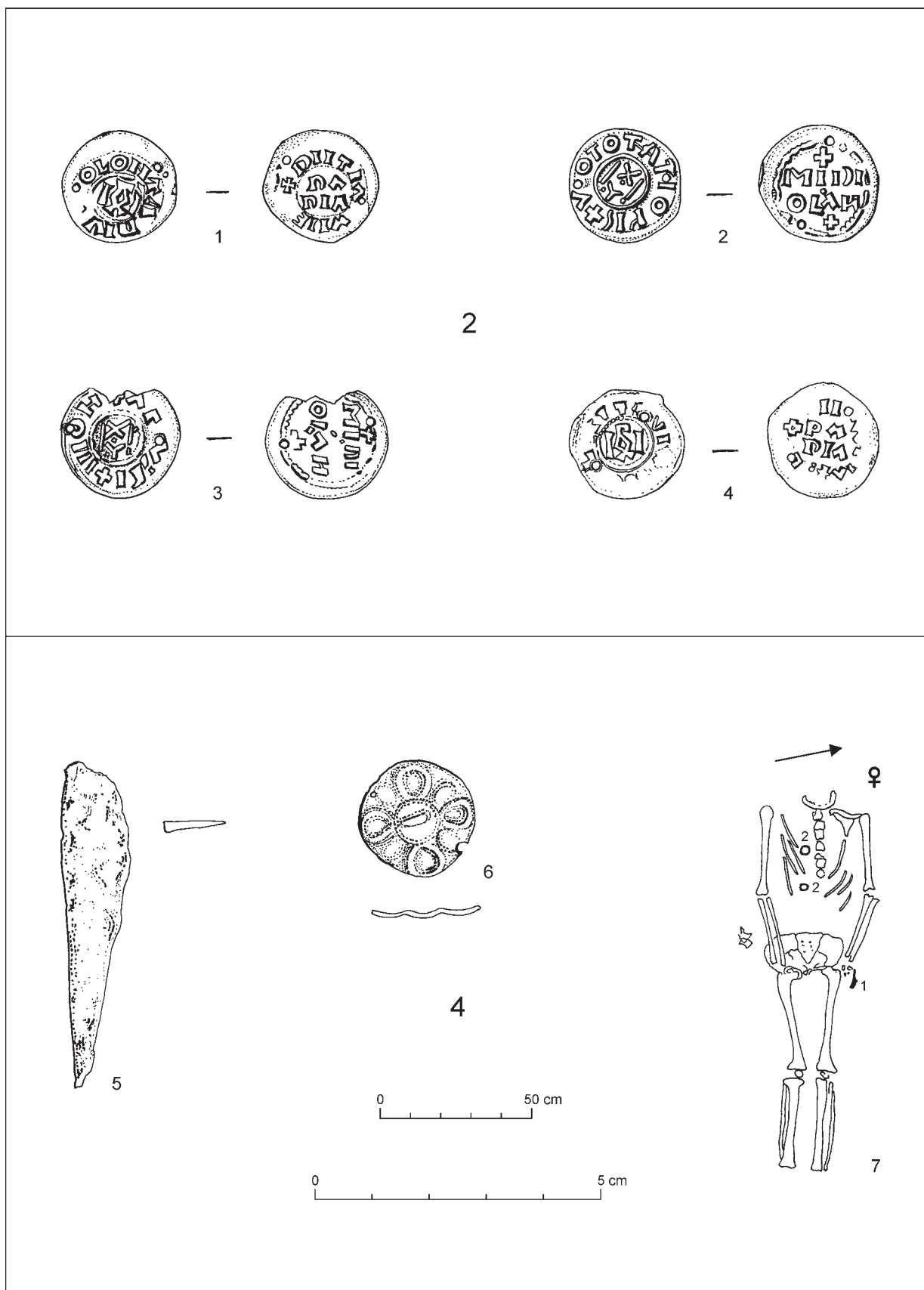
V Leviciach-Géni sa odkrylo staromaďarské pohrebisko veľkorodinného typu, ktoré bolo založené ešte prvou generáciou novoprišlého etnika (hrob 5). Na tejto nekropole v prevažnej miere pochovávali populáciu druhej generácie v priebehu druhej tretiny 10. stor. Ide zatiaľ o najsevernejšie situovanú staromaďarskú lokalitu na dolnom Pohroní, kde pochovávali strednú vrstvu vtedajšej spoločnosti. Do sledovanej kategórie nekropol patrí pravdepodobne aj súdobé nálezisko v Sikenici, časť Veľký Peseš. Blízke pohrebiská pospolitého ľudu evidujeme v Tekovskom Hrádku, Leviciach na Ludanskej ulici, prípadne v Šarovciach, Dolnej Seči a v Sikenici, časť Trhyňa (obr. 4).

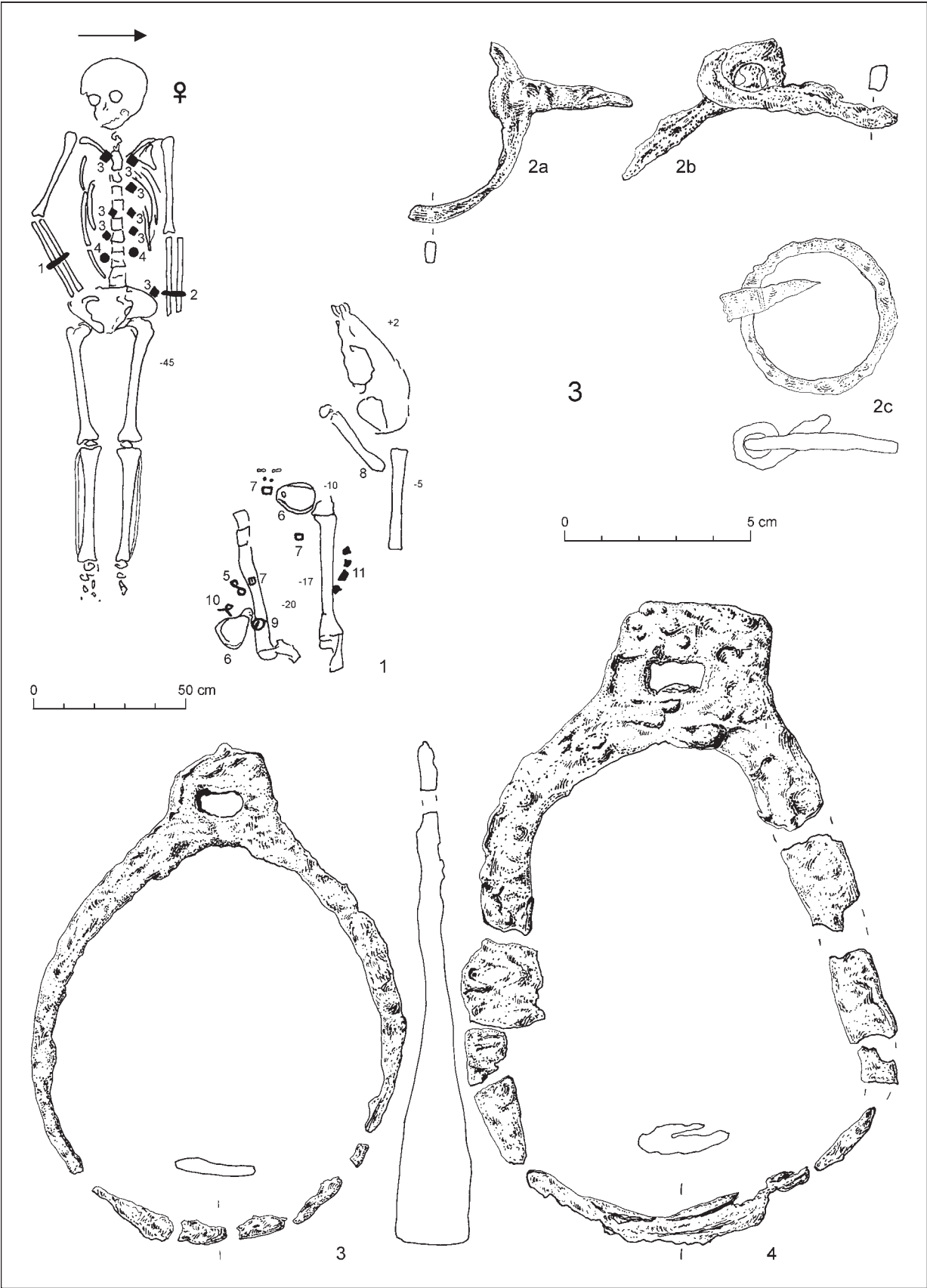
Tab. I. Levica-Géňa. Inventár a plán hrobu 1.

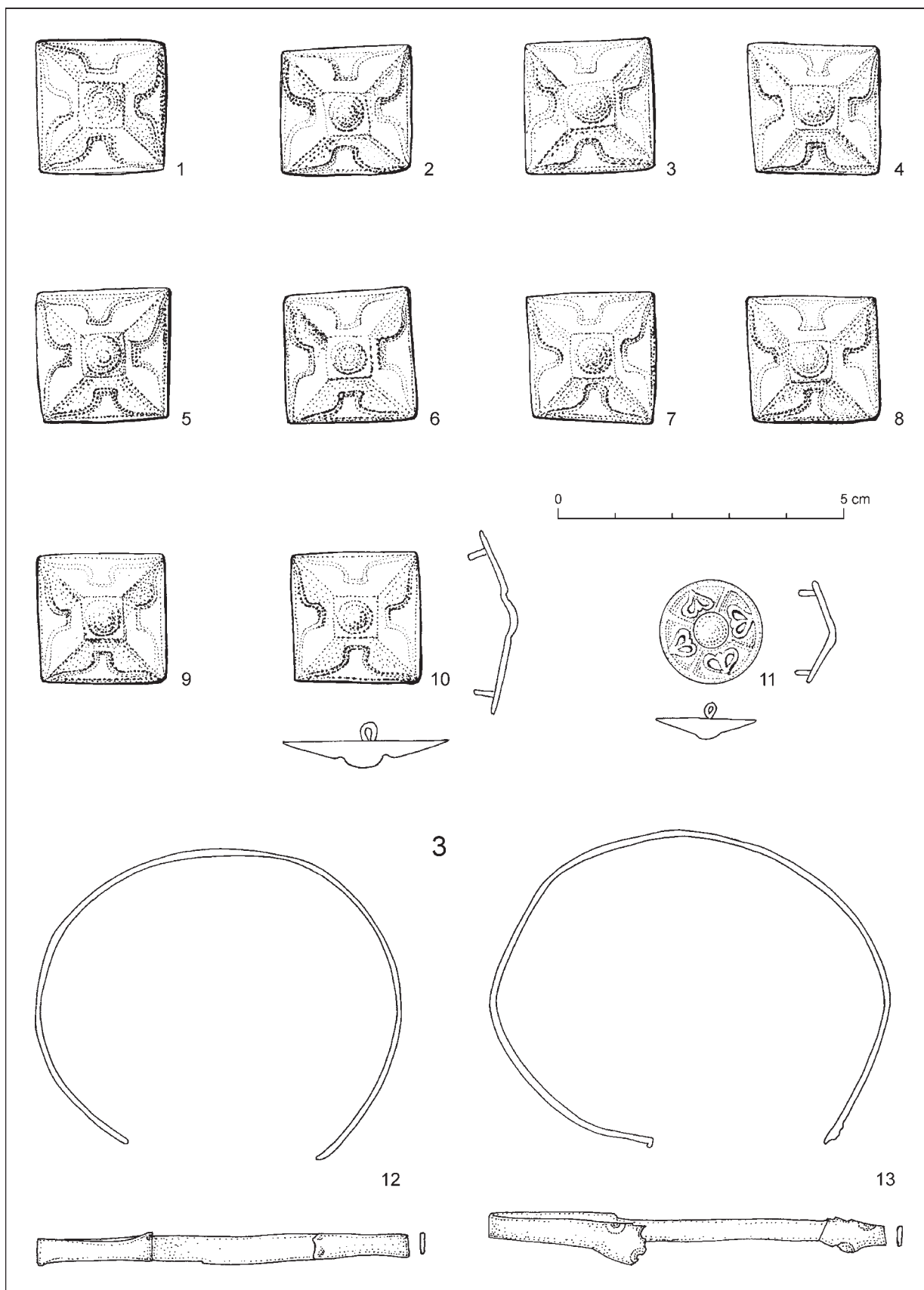
Tab. II. Levice-Geňa. Inventár a plán jazdeckého hrobu 2.

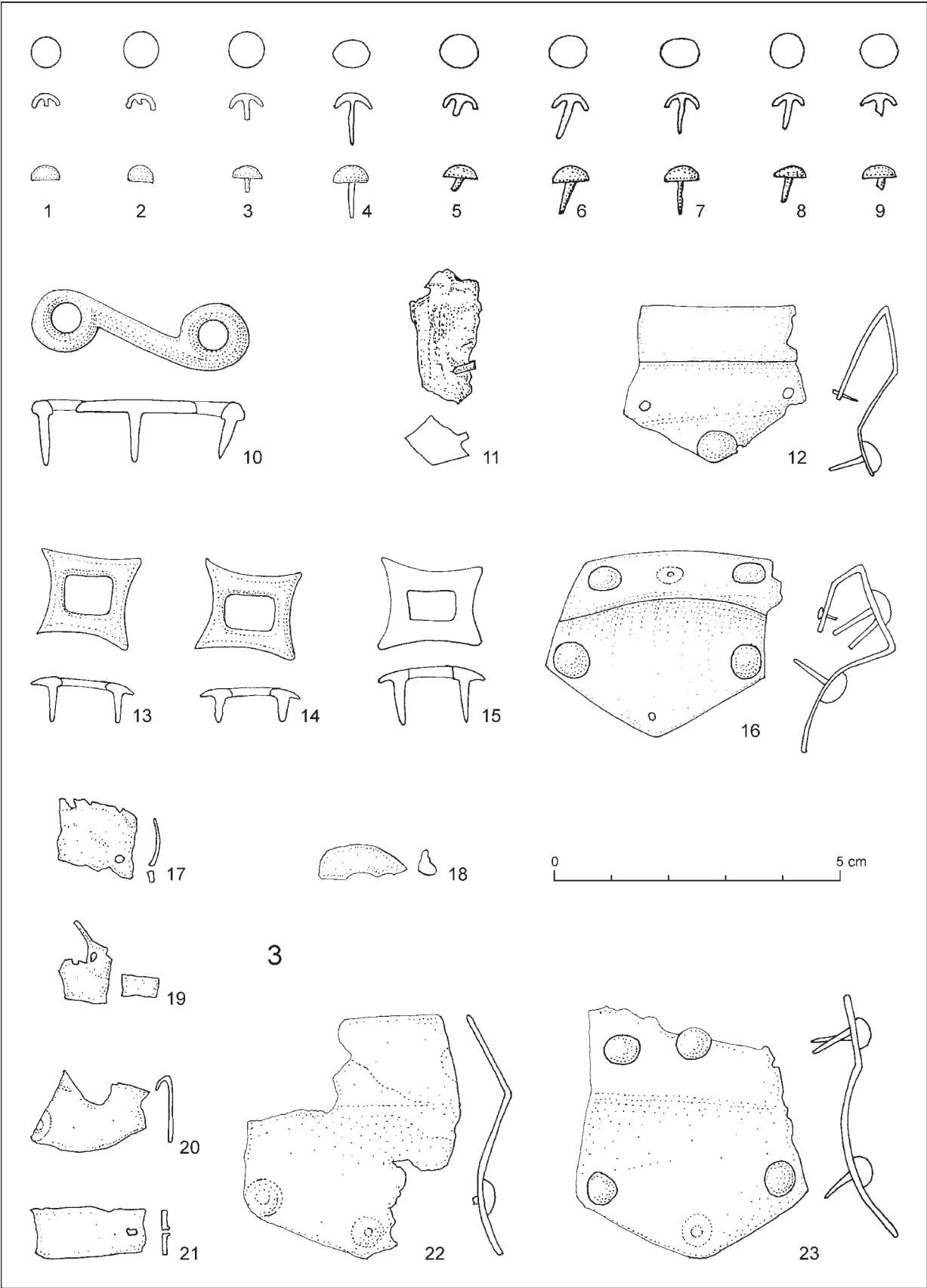
Tab. III. Levica-Géňa. 1-4 - západoeurópske mince z hrobu 2; 5-7 - inventár a plán hrobu 4.

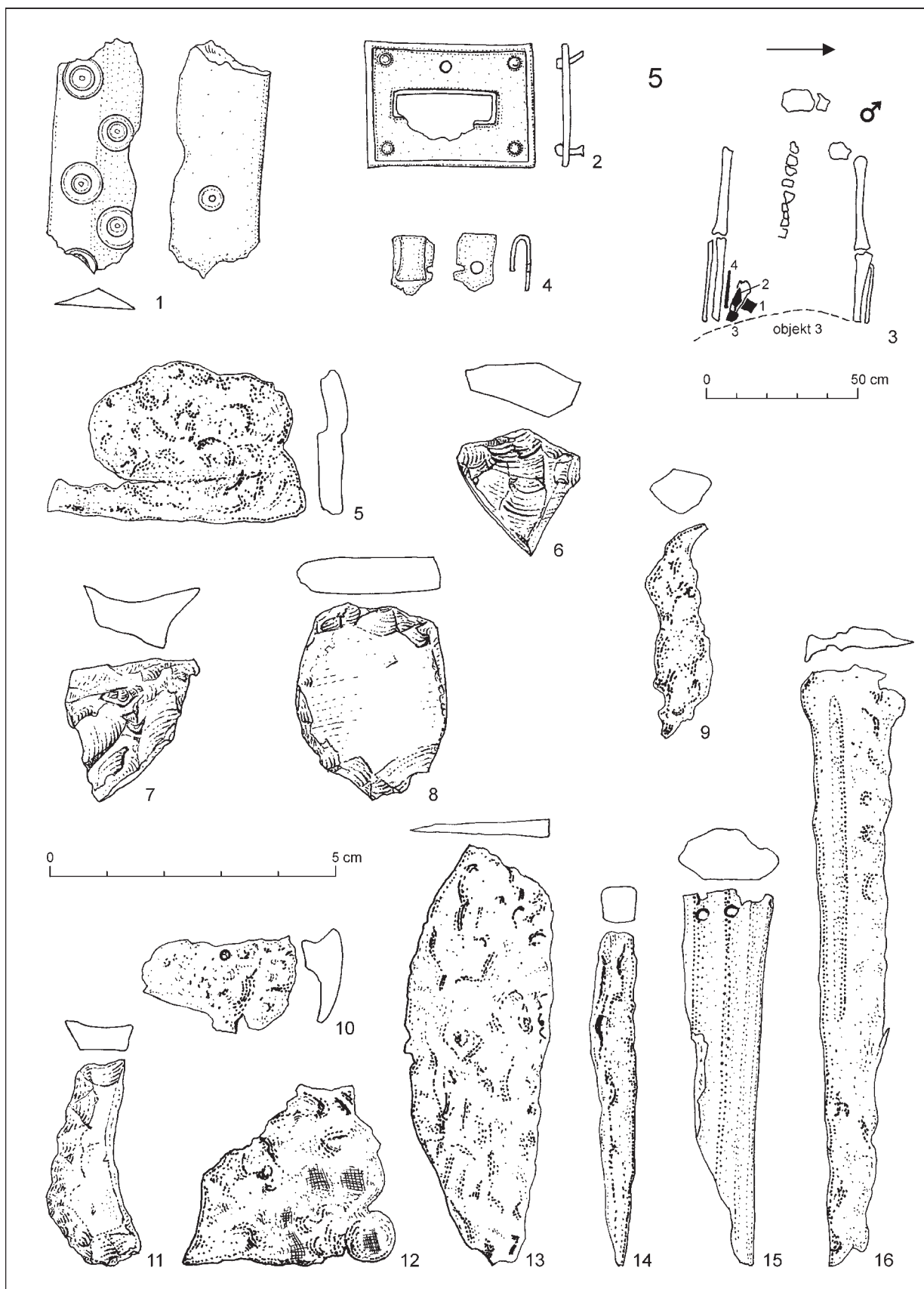
Tab. IV. Levice-Géňa. Inventár a plán jazdeckého hrobu 3.

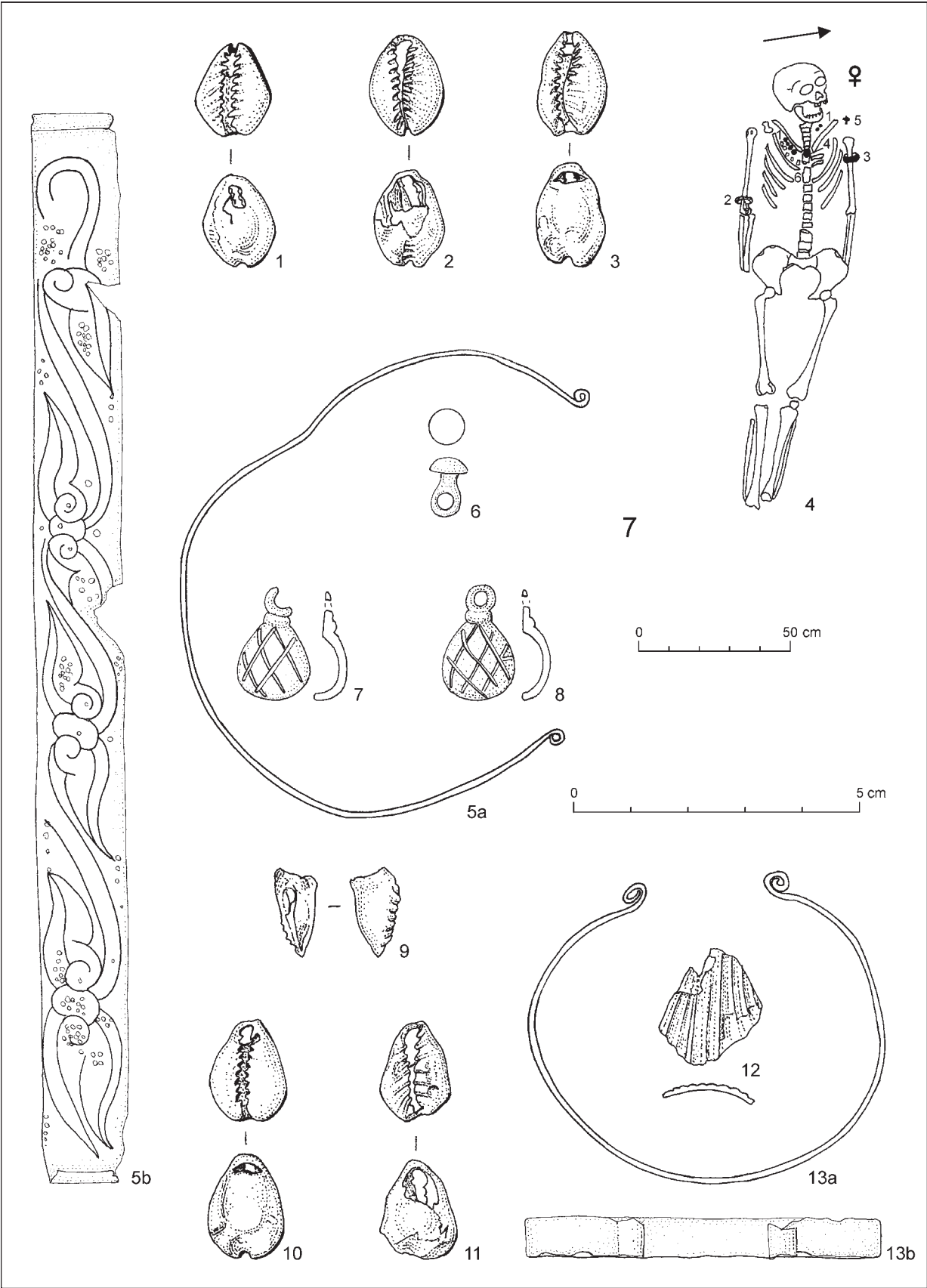
Tab. V. Levice-Géňa. Ozdoby odevu a náramky z hrobu 3.

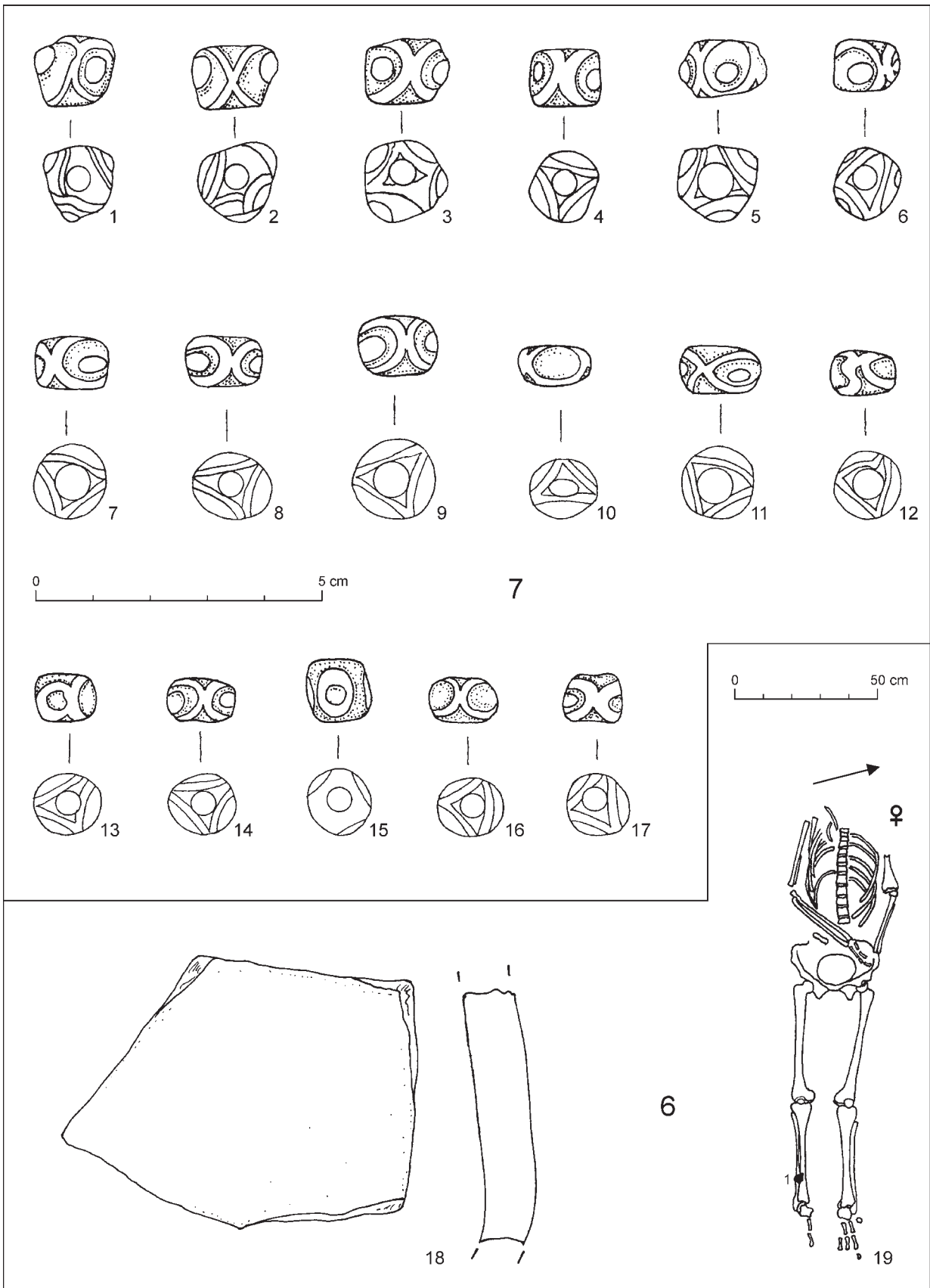
Tab. VI. Levice-Géňa. Kovania zo sedla z jazdeckého hrobu 3.

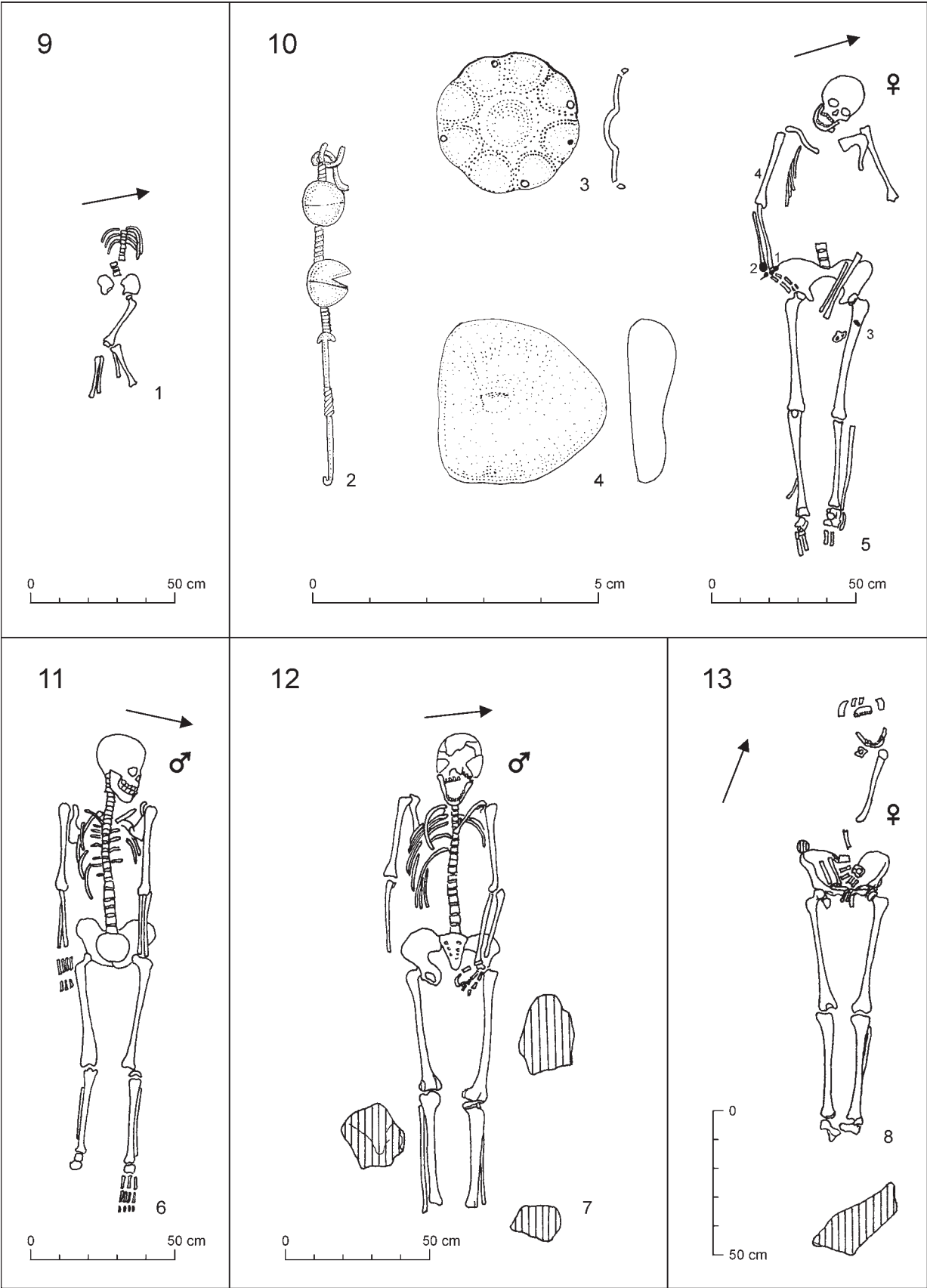
Tab. VII. Levica-Géňa. Inventár a plán hrobu 5.

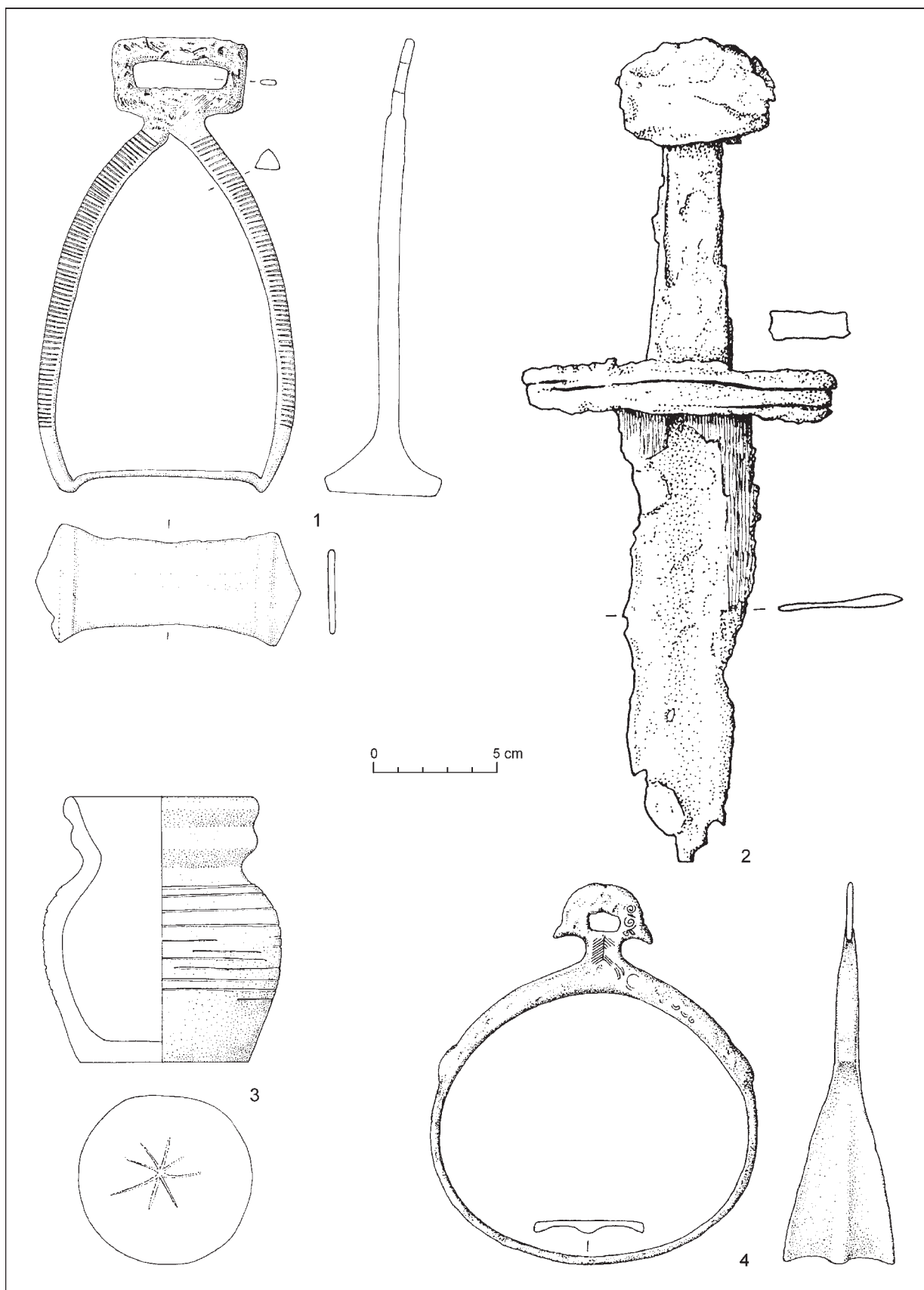
Tab. VIII. Levice-Géňa. Inventár a plán hrobu 7.

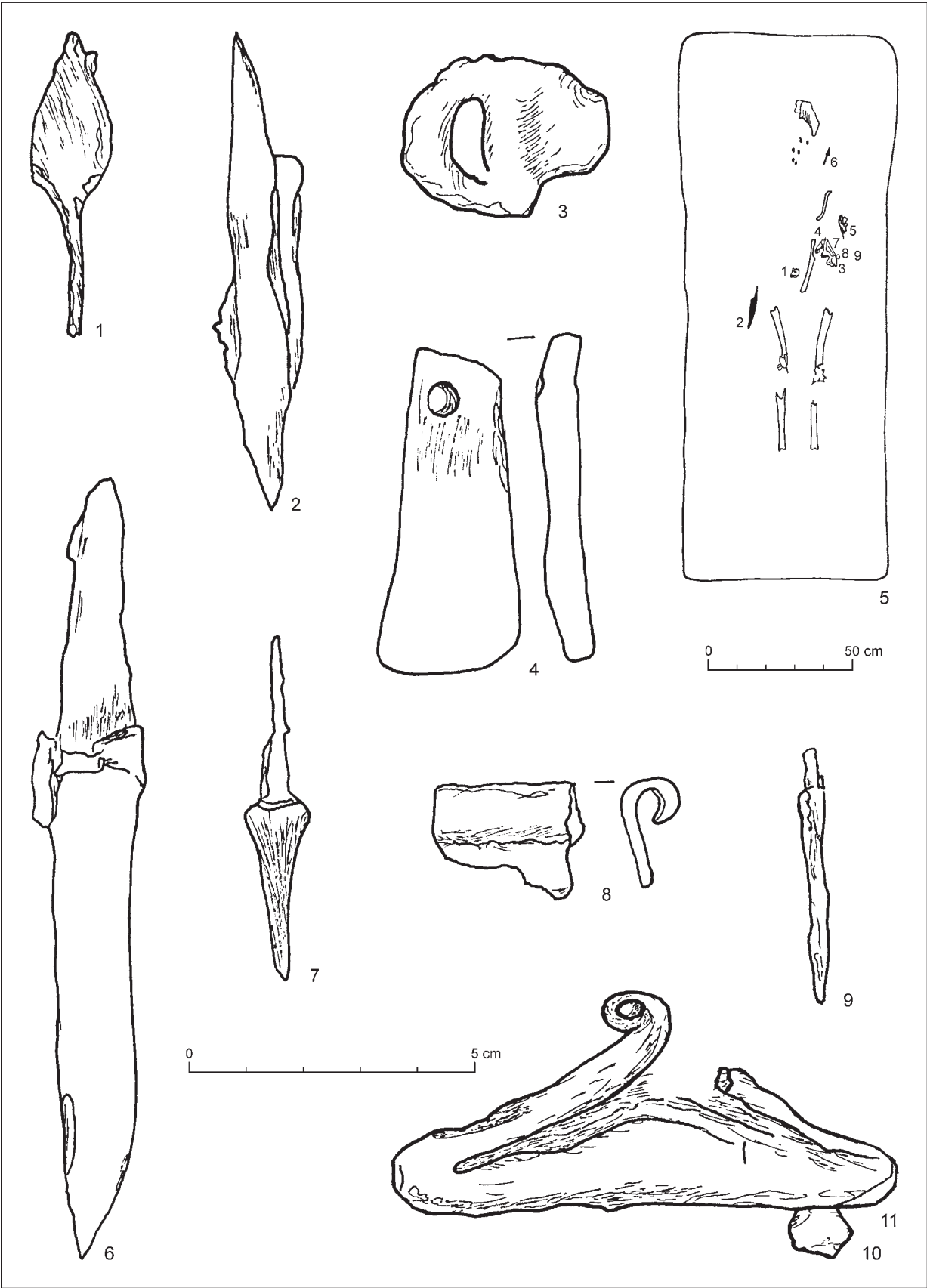
Tab. IX. Levica-Géňa. 1-17 - koráliky z hrobu 7; 18, 19 - črep a plán hrobu 6.

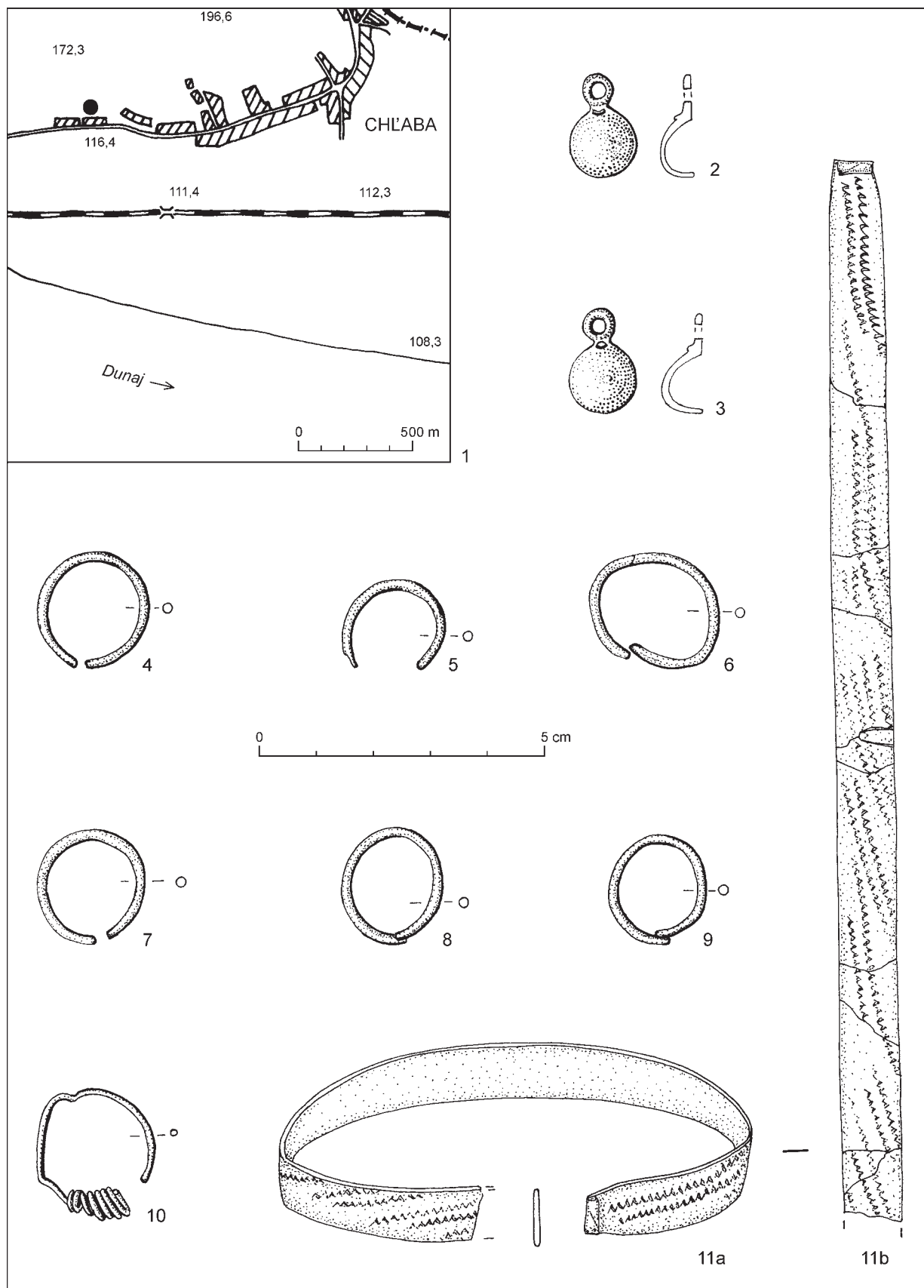
Tab. X. Levice-Géňa. 1 - hrob 9; 2-5 - inventár a plán hrobu 10; 6 - hrob 11; 7 - hrob 12; 8 - hrob 13.

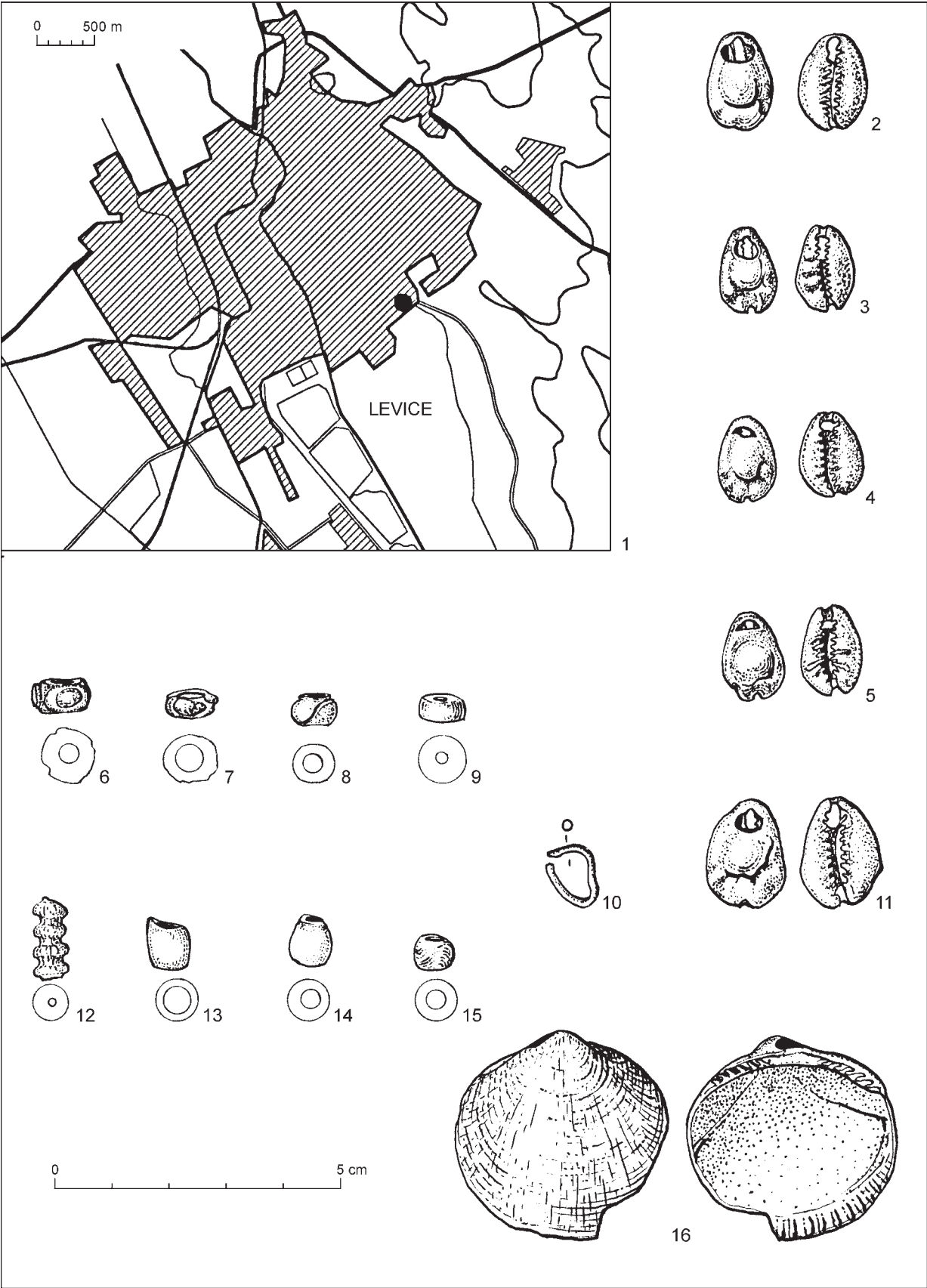
Tab. XI. Nálezy z dolného Pohronia. 1 - Levica-Géňa; 2 - Bíňa; 3 - Šarovce; 4 - Kamenín.

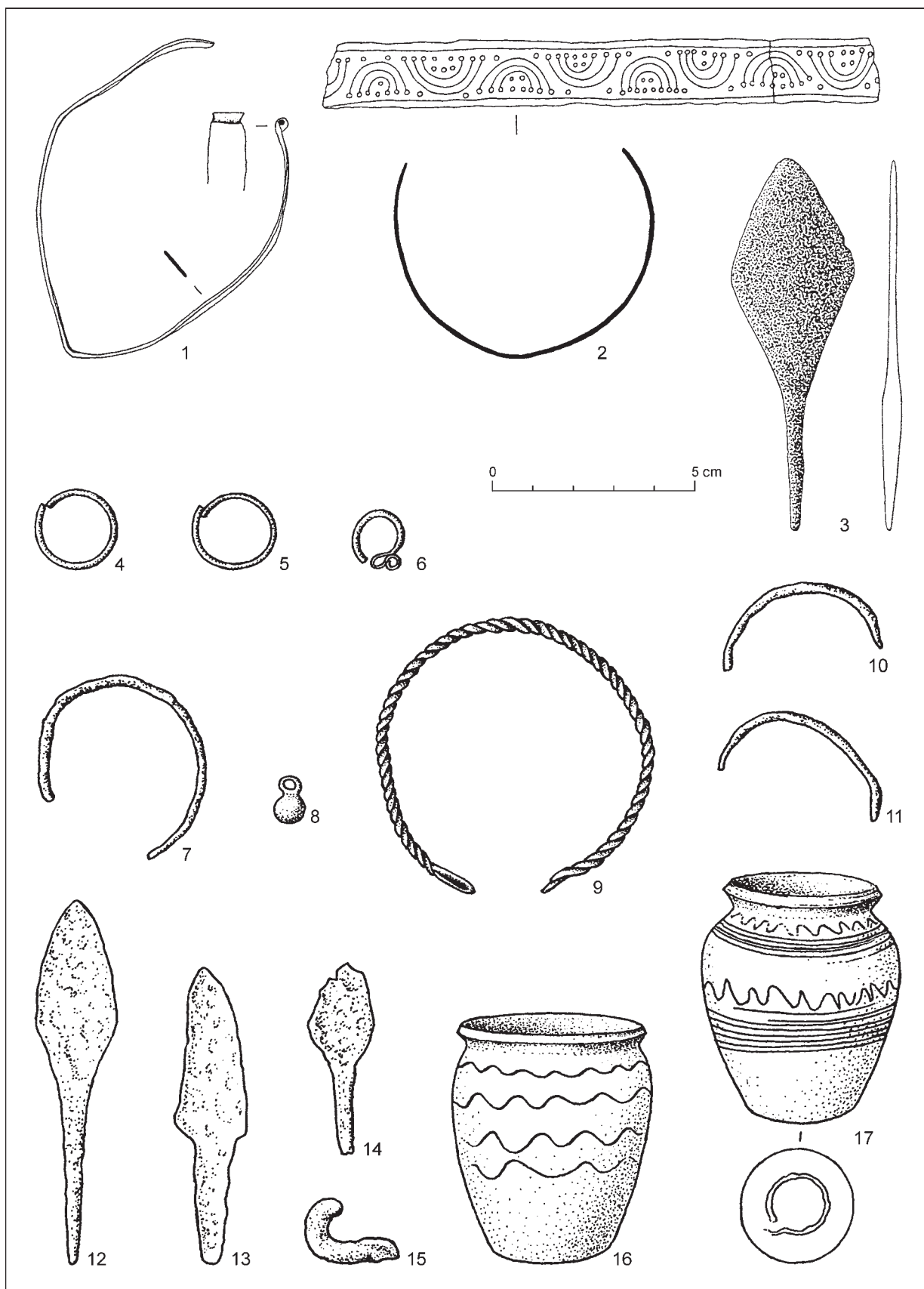
Tab. XII. Bíňa, okr. Nové Zámky. Inventár a plán hrobu 1/63.

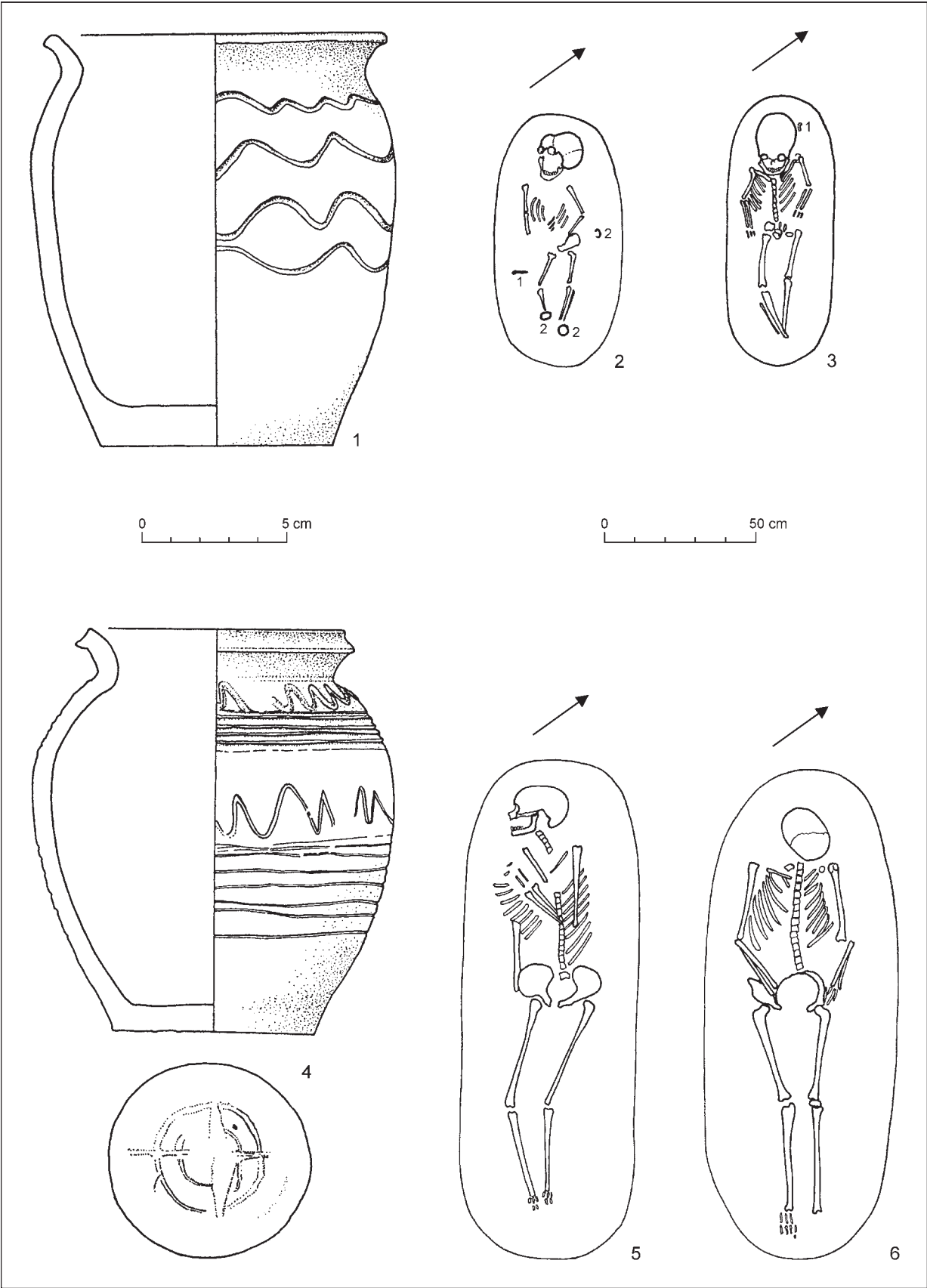
Tab. XIII. Chľaba, okr. Nové Zámky. Nálezisko a inventár hrobu 1/67.

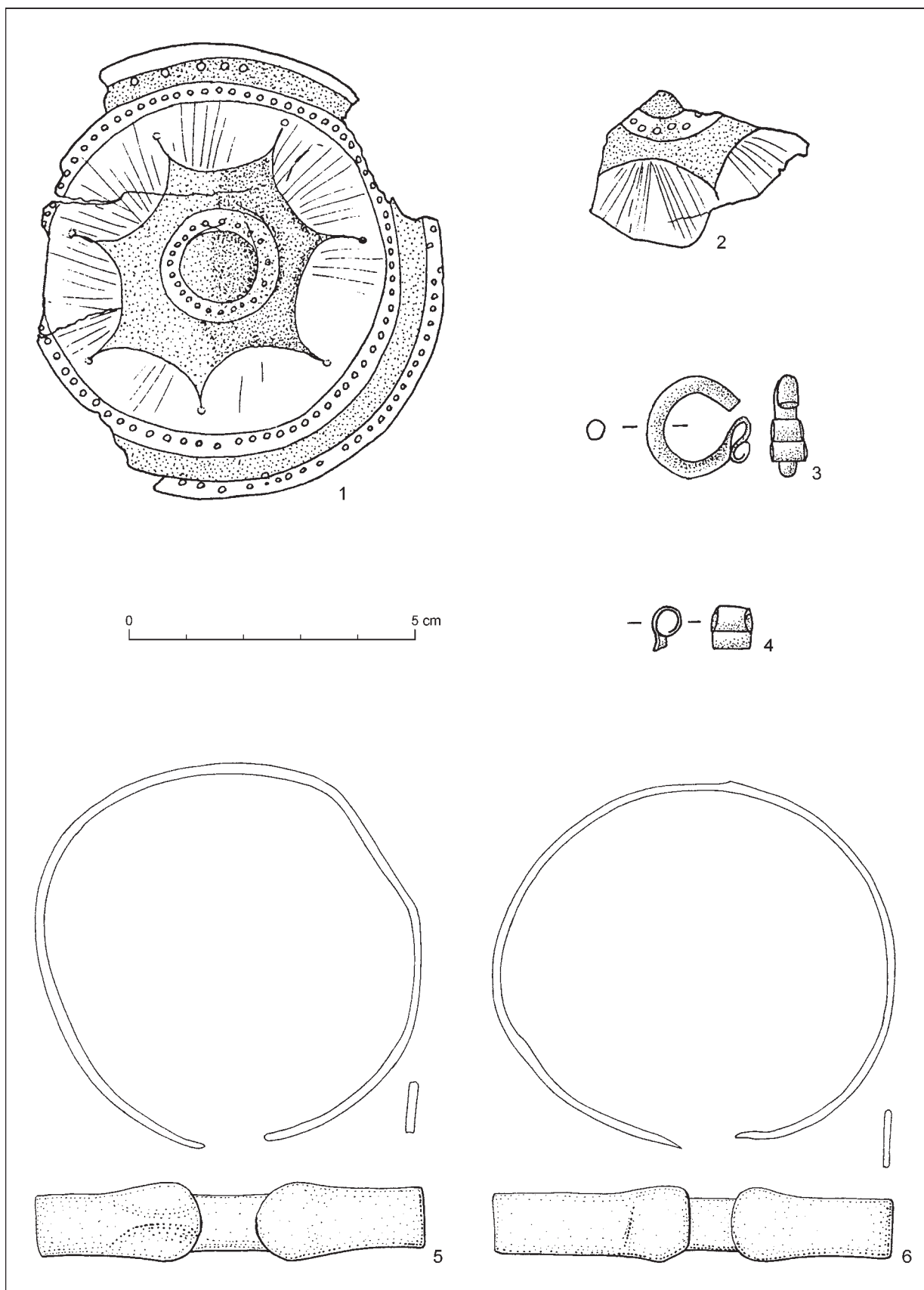
Tab. XIV. Levice, Ludanská ul. Nálezy z hrobu 3.

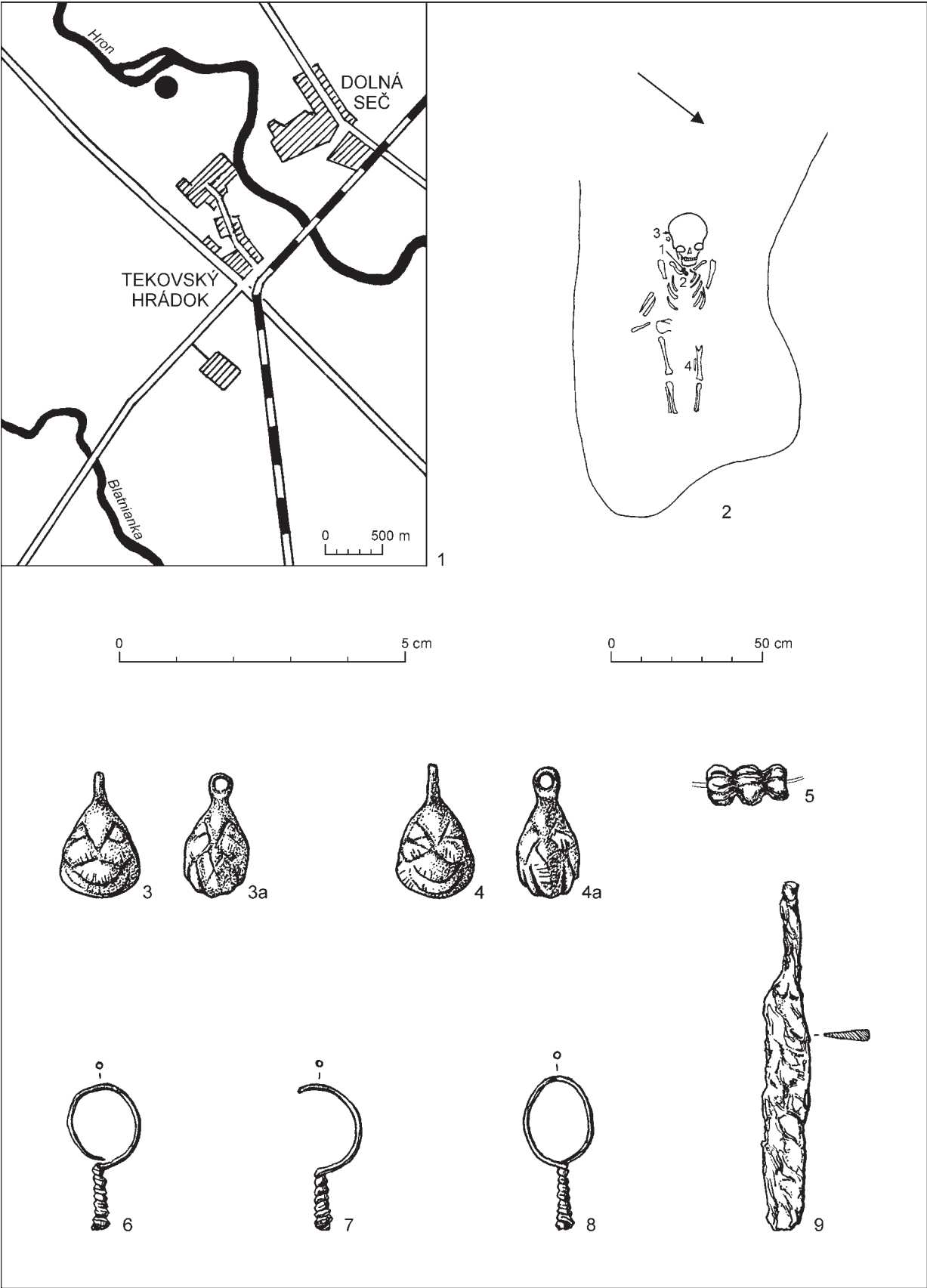
Tab. XV. Nález z dolného Pohronia. 1-2 - Levica, Mudroňova ul.; 3 - Sikenica, časť Agátov dvor; 4-17 - Pavlová.

Tab. XVI. Pavlová, okr. Nové Zámky. 1, 4 - keramické nálezy z roku 1960; 2 - hrob 5; 3 - hrob 11; 5 - hrob 7; 6 - hrob 9.

Tab. XVII. Inventár z devastovaných hrobov. 1, 2 - Sikenica, časť Veľký Pesek; 3, 4 - Demandice; 5, 6 - Sikenica, časť Trhyňa.

Tab. XVIII. Tekovský Hrádok, okr. Levice. 1 - nálezisko; 2-9 - plán a inventár hrobu 2.

LITERATÚRA

- Ambroz 1971 - A. K. Ambroz: Problemy rannesredneveko-voj chronologii Vostočnoj Evropy II. Sovetskaja Arch. 3, 1971, 106-134.
- Bakay 1978 - K. Bakay: Honfoglalás-és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Szentendre 1978.
- Bálint 1991 - Cs. Bálint: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.
- Bánesz/Nevizánsky 1985 - L. Bánesz/G. Nevizánsky: Archeologický prieskum v povodí Sikenice. AVANS 1984, 1985, 30-32.
- Bende/Lőrinczy 1997 - L. Bende/G. Lőrinczy: A Szegvár-omdúlói 10-11. századi temető. Stud. Arch. 3. Szeged 1997, 201-285.
- Bialeková 1964 - D. Bialeková: Staromaďarské hroby a včasnostredoveké sídliskové objekty v Lipovej-Ondrochove. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 187-196.
- Bokij/Pletňova 1989 - N. M. Bokij/S. A. Pletňova: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében. Arch. Ért. 116, 1989, 86-98.
- Bóna 2000 - I. Bóna: A magyarok és Európa a 9-10. században. Budapest 2000.
- Cosma 2002 - C. Cosma: Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H. Cluj-Napoca 2002.
- Csallány 1970 - D. Csallány: Weiblicher Haarflechtschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 22, 1970, 261-299.
- Čilinská 1985 - Z. Čilinská: Pohrebisko z 10. storočia v Pavlovej. Štud. Zvesti AÚ SAV 21, 1985, 249-256.
- Dienes 1956 - I. Dienes: Un cimetière de Hongrois conquérants á Bashalom. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 7, 1956, 245-277.
- Dienes 1965 - I. Dienes: A honfoglaló magyarok. In: Gy. Nagy (Ed.): Oroszáza története és néprajza. Oroszáza 1965, 136-174.
- Dókus 1900 - Gy. Dókus: Árpád-kori sírleletek Zemplén vármegyében. Arch. Ért. 20, 1900, 39-61.
- Dušek 1964 - M. Dušek: Kostrové pohrebisko z X. a XI. storočia v Dolnom Petri II. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 197-222.
- Erdélyi 1964 - I. Erdélyi: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. Jóna András Múz. Évk. 4-5, 1964, 17-30.
- Éry 1994 - K. Éry: A Kárpát-medence embertani képe a honfoglalás korában. In: L. Kovács (Red.): Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 217-224.
- Fehér/Éry/Kralovánsky 1962 - G. Fehér/K. Éry/A. Kralovánsky: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás kora Árpád-kori sírleletei. Rég. Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- Fettich 1935 - N. Fettich: A honfoglaló magyarság fémművessége. Budapest 1935.
- Fodor 1980 - I. Fodor: A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti háttéréről. Hajdú-Bihar Megyei Múz. Közl. 37/3, 1980, 9-48.
- Fodor 1985 - I. Fodor: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. Acta Ant. et Arch. 5, 1985, 17-35.
- Hampel 1907 - J. Hampel: Ujabb tanulmányok a honfoglalás kor emlékeiről. Budapest 1907.
- Hanuliak 1994 - M. Hanuliak: Malé Kosihy I, pohrebisko z 10.-11. storočia. Nitra 1994.
- Chropovský 1955 - B. Chropovský: Výskum staromaďarského pohrebišťa v Košútoch. Slov. Arch. 3, 1955, 264-275.
- I. Melis 1992 - K. Irásné Melis: Honfoglalás kori leletek Budaörs-Tűzkőhegyről. Budapest Régiségei 29, 1992, 95-107.
- Istvánovits 2003 - E. Istvánovits: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékei. Nyíregyháza 2003.
- Jakab 2006 - J. Jakab: Antropológia staromaďarských kostier z Levíc so „symbolickými trepanáciami“. Slov. Arch. 54, 2006, 329-351.
- Jakab, v tlači - J. Jakab: Antropologická analýza staromaďarských hrobov z Levíc. AVANS 2005, v tlači.
- Karácsonyi 1903 - J. Karácsonyi: Bihari honfoglalás kori lovassírról. Arch. Ért. 23, 1903, 405-412.
- Kolník/Rejholcová 1986 - T. Kolník/M. Rejholcová: Rímske reliktý na slovanských náleziskách a problém antikých tradícií u Slovanov. Slov. Arch. 34, 1986, 345-356.
- Kovács 1984 - L. Kovács: A Hajdúböszörmény- Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Hajdúsági Múz. Évk. 5, 1984, 19-53.
- Kovács 1989 - L. Kovács: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Budapest 1989.
- Kovács 1999 - L. Kovács: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsigapénzük? Századok 133, 1999, 63-84.
- Kovalevszkaja 1972 - V. B. Kovalevszkaja: Baškiriya i evrazijskije stepi IV-IX vv. In: A. P. Smirnov/V. N. Černecov/I. F. Erdélyi (Ed.): Problemy archeologii i drevnej istorii Ugrov. Moskva 1972, 95-117.
- Kustár 1996 - Á. Kustár: A Karos-eperjesszögi I.-II.-III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész 1996, 396-456.
- Kürti 1978-1979 - B. Kürti: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyón. Móra Ferenc Múz. Évk. 1978-1979 (1980), 323-247.
- Kürti 1996 - B. Kürti: A honfoglaló magyar női viselet. In: Wolf/Révész 1996, 148-161.
- Langó 2000 - P. Langó: Megjegyzések a Kárpát - medence X.-XI. századi huzalkarpereceinek viseletéhez és használati idejéhez. Jóna András Múz. Évk. 42, 2000, 33-57.
- László 1943 - Gy. László: A koronói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge/Der Grabfund von Koronó der altungarische Sattel. Arch. Hungarica 27. Budapest 1943.
- Lauermann 2000 - E. Lauermann: Ein landnahmezeitliches Reitergrab aus Gnadendorf. Arch. Österreich 11/2, 2000, 34, 35.
- Lehoczy 1898 - T. Lehoczy: Lévai és bényi (Bars m.) régiségekről. Arch. Ért. 18, 1898, 345-350.
- Liptáková 1964 - Z. Liptáková: Dve pohrebiská z X. storočia na juhozápadnom Slovensku. Štud. Zvesti AÚ SAV 14, 1964, 237-258.
- Megay 1963 - G. Megay: A Mezőzombor - bálványdombi honfoglaláskori magyar temető. Herman Ottó Múz. Évk. 3, 1963, 37-53.

- Mesterházy 1980* - K. Mesterházy: Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Ártánd. Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae 32, 1980, 295-308.
- Mikliková 2006* - Z. Mikliková: Kostrové zvyšky koní zo staromaďarského pohrebiska v Leviciach. Slov. Arch. 54, 2006, 353-362.
- Mikliková, v tlači* - Z. Mikliková: Analýza kostrových zvyškov koní zo staromaďarského pohrebiska v Leviciach. AVANS 2005, v tlači.
- Mitscha-Märheim/Pittioni 1934* - H. Mitscha-Märheim/R. Pittioni: Zu Besiedlungsgeschichte des unteren Grantales. Mitt. Anthr. Ges. Wien 64, 1934, 147-173.
- Nagy 1896* - G. Nagy: Hadtörténelmi emlékek az ezredéves kiállításon. Arch. Ért. 16, 1896, 344-365.
- Nyári 1902* - A. Nyári: Temető királyságunk első századából. Arch. Ért. 22, 1902, 210-241.
- Nepper 2002* - I. M. Nepper: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírletelei. I, II. Budapest - Debrecen 2002.
- Nevizánsky 1978* - G. Nevizánsky: Pohrebisko z 9.-10. storočia v Pavlovej. AVANS 1977, 1978, 173.
- Nevizánsky 1979* - G. Nevizánsky: Pohrebisko z konca 9. a z 10. storočia v Bešeňove. Slov. Arch. 27, 1979, 375-404.
- Nevizánsky 1985* - G. Nevizánsky: Dvojsečný meč z Bíne. AVANS 1984, 1985, 171, 172.
- Nevizánsky 1996* - G. Nevizánsky: Újabb adatok a mai Szlovákia honfoglalás kori településtörténetéhez. In: Wolf/Révész 199, 274-287.
- Nevizánsky/Bača 1986* - G. Nevizánsky/R. Bača: Strmeň zdobený tauzovaním z Kamenína. AVANS 1985, 1986, 168.
- Nevizánsky/Kujovský 1991* - G. Nevizánsky/R. Kujovský: Kostrové pohrebisko z prvej polovice 10. storočia v Tekovskom Hrádku. Arch. Rozhledy 43, 1991, 552-561.
- Nevizánsky/Pöhlhsová 1991* - G. Nevizánsky/M. Pöhlhsová: Záchranný výskum v Sikenici, časť Veľký Pesek. AVANS 1989, 1991, 71, 72.
- Nevizánsky/Ratimorská 1991* - G. Nevizánsky/P. Ratimorská: Staromaďarské kostrové pohrebiská z 10. storočia v Nesvadoch. Arch. Rozhledy 43, 1991, 259-280.
- Novotný 1964* - B. Novotný: Slovanské radové pohrebisko v Šarovciach, okr. Levice. Musaica 4, 1964, 65-80.
- Pauler 1900* - Gy. Pauler: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.
- Perémi 1987* - Á. S. Perémi: Honfoglaláskori leletek Veszprém megyében. Veszprém Megyei Múz. Közl. 18, 1987, 115-133.
- Pichlerová/Tomčíková 1993* - M. Pichlerová/K. Tomčíková: Archeologická zbierka zo Želiezoviec. Zbor. SNM 87. Arch. 3, 1993, 53-90.
- Pöhlhsová 1991* - M. Pöhlhsová: Kostrový hrob z 10. storočia na Ludanskej ulici v Leviciach. AVANS 1989, 1991, 83.
- Prichodnjuk/Čurilova 2001* - O. M. Prichodnjuk/L. M. Čurilova: Koštovnosti z s. Korobčine na Dnitropetrovščiny. Archeolohija (Kyjiv) 13, 2001, 96-105.
- Rejholcová 1979* - M. Rejholcová: Pohrebisko z 10. storočia v Zemnom. Slov. Arch. 27, 1979, 405-436.
- Rejholcová 1995* - M. Rejholcová: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Katalóg. Nitra 1995.
- Révész 1988* - L. Révész: Gömborscsüngős fülbevalók Kárpát-medencében. Herman Ottó Múz. Évk. 25-26, 1988, 141-159.
- Révész 1993* - L. Révész: Honfoglalás kori nyeregmaradványok Karosról. Herman Ottó Múz. Évk. 30-31, 1993, 105-124.
- Révész 1996* - L. Révész: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996.
- Révész 2001* - L. Révész: Aranyszántás Balotán. Budapest - Kiskunhalas 2001.
- Ruttkayová 1999* - J. Ruttkayová: Včasnostredoveké nálezy z Levíc. AVANS 1997, 1999, 145.
- Schulze-Dörrlamm 1988* - M. Schulze-Dörrlamm: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrb. RGZM 35, 1988, 373-478.
- Stanojev 1989* - N. Stanojev: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Novi Sad 1989.
- Szabó 1955* - K. Szabó: Honfoglaláskori párták. Folia Arch. 7, 1955, 123-125.
- Szabó 1978-1979* - J. Gy. Szabó: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája. A temető jellege. Egri Múz. Évk. 16-17, 1978-1979, 45-136.
- Szóke 1962* - B. Szóke: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tanulmányok 1. Budapest 1962.
- Steiner 2000* - P. Steiner: Zbery a náhodné nálezy v okrese Nové Zámky. AVANS 1998, 2000, 171, 172.
- Točík 1963* - A. Točík: Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa. Arch. Rozhledy 15, 1963, 591-624.
- Točík 1968* - A. Točík: Altmagyarische Gräberfelder in der Südweslawakei. Bratislava 1968.
- Točík 1992* - A. Točík: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.-14. storočí. Štud. Zvesti AÚ SAV 28, 1992, 5-250.
- Točík/Budinský-Krička 1987* - A. Točík/V. Budinský-Krička: Z archeologických zbierok na Slovensku. Zbor. SNM. Hist. 27, 1987, 63-93.
- Veliačik 1972* - L. Veliačik: Pohrebisko severopanónskej kultúry v Chľabe. Slov. Arch. 20, 1972, 189-222.
- Vondráková 1993* - M. Vondráková: Some Cases of Skull's Trephinations and Traumas from Middle Ages Cemeteries in Slovakia. In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 1. Bratislava 1993, 192-196.
- Vondráková 1994* - M. Vondráková: Malé Kosihy II. Antropologický rozbor pohrebiska z 10.-11. storočia. Nitra 1994.
- Wolf/Révész 1996* - M. Wolf/L. Révész (Ed.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996.
- Zábojník 2003* - J. Zábojník: Neznáme nálezy zo známych archeologických lokalít. AVANS 2002, 2003, 159-162.

Das altmagyarische Reitergräberfeld in Levice-Géňa

Gabriel Nevizánsky

ZUSAMMENFASSUNG

Die Fundstelle befindet sich im Südteil des Katastergebietes von Levice, im Ortsteil Géňa, auf der Fläche des neu erbauten industriellen Parks etwa 200 m westlich von Levické Rybníky, auf der Ebene mit unauffälliger Sanddüne mit 155 m Überseehöhe (Abb. 1).

Im Laufe der vorläufigen Rettungsgrabung im J. 2005 wurden auf der Fundstelle insgesamt 6 Siedlungsobjekte aus der jüngeren Bronzezeit, aus dem 10.-11. Jh. wie auch 13 altmagyarische in den Ostabhang der Sanddüne (Abb. 2) eingetieft Gräber freigelegt (Taf. I-X). Gräber auf dem erforschten Gräberfeld waren offensichtlich in nord-südlicher Richtung in zwei Reihen eingeordnet. In westlicher Reihe haben sich fünf Gräber (4, 5, 10, 11 und 13), deren Entfernung sich zwischen 5 bis 7 m bewegte, befunden. In zweiter Reihe, auf dem Ostrand, gab es insgesamt sieben Gräber (1-3, 6, 7, 9 und 12) in dichter Einordnung - Entfernung zwischen den Gräbern bewegte sich zwischen 1-4 m. Ausgeschleppt und von Erdarbeiten zerstört war das einsame Grab 8. Es lag nicht *in situ*. Es wurde ca. 6 m östlich vom Grab 1 festgestellt. Es kann nicht ausgeschlossen werden, dass er die dritte, östlichste Reihe auf dem untersuchten Gräberfeld repräsentierte.

Über die Form der Grabgruben-Grundrisse stehen leider, keine zuverlässigen Informationen zur Verfügung. Die meisten Skeletteile wurden in der sandigen Grundlage, ohne das auf der erforschten Fläche vor der Entdeckung irgendwelche Anomalien gesichtet wurden, gefunden.

Auf dem erforschten Gräberfeld waren sieben Gräber W-O orientiert (53,84%), fünf Individuen waren im Seitenwinkel WNW-OSO (38,46%) bestattet. Markant differente Orientierung von geläufigem Schema wurde an linkem Rand der ersten Reihe, wo das Skelett 13 in Richtung NNW-SSO (337-157°) lag, festgestellt. Der Grabkomplex enthielt kein Inventar, beim Skelett wurde nur ein Rollstein aus dem Fluss-Schotter und ein größerer bei den Füßen der bestatteten Frau (*adultus* II) platzierter Bruchstein gefunden. Es ist nicht auszuschließen, dass es sich um eine Frau handelt, die in der Hierarchie der derzeitigen Sippe einen minderen Status hatte (Dienerin, Sklavin). Drei flache Bruchsteine aus Basalt enthielt auch die Grabgrube mit dem Skelett 12. Zwei Steine waren an der linken äußeren Seite des Schenkelbeins und Fußes platziert, der dritte Stein lag außerseits der rechten Tibia. Es ging um ein Männergrab (*adultus* I), das auch keine anorganische Gegenstände enthielt. Die Funktion der erwähnten Steine ist nicht möglich eindeutig zu formulieren. Es konnte sich um einen lokalen Brauch

mit gewisser undefinierbarer symbolischer Bedeutung, der wohl die vorige komplizierte Zubereitung des Interieurs der Grabgrube ersetzen sollte, gehandelt haben. Gleichartige Funde beim Skelett werden auch bei dem unweiten derzeitigen Gräberfeld in Tekovský Hrádok, bzw. bei mehreren Fundstellen im Unterlauf von Eipel, wie z. B. Szob-Ipolypart - Grab 17, Letkés I - Gräber 3 und 29, Letkés II - Gräber 26 und 67 angegeben.

Unkomplette Skelette sind infolge der verschiedenen, teils undefinierbaren Geländeingriffe, in 38,46% der Fälle aufgetreten (Gräber 5, 6, 8, 9 und 13). Über einen späteren, eindeutig intentionalen Eingriff ins Grab ist es dabei kaum zu reden. Ausschwenkung, bzw. Verschiebung einiger Skelettgebeine im Grab 10 kann nicht für ein Zeichen der sog. Praktiken gegen Vampire gehalten werden. Im Reitergrab 2 haben zwar Knochen vom rechten Unterarm des Skeletts gefehlt, die sind dennoch am wahrscheinlichsten zerlegt worden, da auch sonstige Teile des Skeletts auch verhältnismäßig korrodiert waren.

In Levice-Géňa wurde prinzipiell die gestreckte Rückenlage des Entseelten im Grab eingehalten. Zuverlässige Angaben über die Lage der Schädel wurden in 46,15% der Fälle angegeben. Die Nackenlage mit Gesichtsteil nach oben wurde bei den Gräbern 2 und 12 festgestellt. Linkseitige Missweisung vom Standard ist in zwei Fällen (Gräber 7 und 11) aufgetreten. Ein Schädel mit nach rechts gedrehtem Gesichtsteil kam im Grab 3 vor. Nur einmal war der Schädel in der Lage am Nacken linksrum gerichtet (Grab 10).

Die Stellungen der Oberextremitäten sind in 53,84% Fällen bekannt. Die Hände neben dem Körper gestreckt hatten die in Gräbern 5, 7, 11 und 12 beerdigte Individuen. In zwei Fällen hatten die bestatteten Individuen beide Unterarme am Bauch gelegt (Gräber 1 und 4). In gleicher Zahl ist die Platzierung des linken Armes entlang des Körpers und rechten auf dem Becken vorgekommen (Gräber 3 und 6). Die Beine lagen in allen nicht zerstörten Gräbern gerade gestreckt. Im Grab 7 waren die Schienbeine ziemlich nahe zueinander, was auch als Beleg der Einhüllung des Toten in Textilien (Plache) interpretiert werden kann.

Die Pferdeknochen wurden zusammen mit Bestandteilen der Pferdeschirring in zwei im Mittelteil der zweiten Reihe eingetieften Gräbern auf einer dominanten Stelle der Sanddüne gefunden. Proportionalitätsverhältnis der Reitergräber und der nicht Reitergräbern ist verhältnismäßig hoch - es stellt 15,38% dar. In beiden Fällen (Gräber 2 und 3) wurden Pferdüberreste links von der linken Unterextremität des bestatteten Individuums gefunden. Im Grab 2 wurden beim Skelett eines 30-40

jährigen Mannes (adultus II). Überreste von Schädel und Extremitätsknochen eines erwachsenen 6-7 jährigen Hengstes gefunden.

Im mit Beigaben am prachtvollsten ausgestatteten Grab 3 wurden Überreste eines unmündig 3,5 bis 4 jährigen Hengstes in ein wenig größerer Distanz von linkem unterem Bein der bestatteten 30-40 jährig Frau (adultus II), wie es im letzten Fall war, gefunden. In diesem Grab war der Pferdeschädel mit seiner Vorderseite nach Süd-West orientiert. Überreste der Pferdeextremitäten waren rechts vom Schädelscheitel platziert. Auf den Beckenknochen des Pferdes, aufgrund der Lage der Steigbügel und der Blechbeschläge des vorderen und hinteren Sattelbogens, hat quer der Sattel gelegt. Knochenüberreste der Pferde waren in keinem einzigen Fall direkt am Boden der Grabgrube gefunden, sondern immer auf dem aufgeschütteten Sand etwa um 30 cm höher. In Levice-Géňa kamen die Pferdereste nur in den Gräbern der am prachtvollsten ausgestatteten und gesellschaftlich am höchsten stehenden Individuen beider Geschlechter ans Tageslicht. Wir setzen voraus, dass zwischen den Bestatteten in Gräbern 2 und 3 höchstwahrscheinlich irgendein Familienverhältnis, am wahrscheinlichsten ein eheliches existierte.

Auf dem untersuchten Gräberfeld war ein einziger Ohrring, der sich im Grab 10 (Taf. X: 2) an einer untypischen Stelle - am Handgelenk der Oberextremität der bestatteten Frau befand, vertreten. Es handelt sich um den Ohrring-Typ mit einem Anhänger aus eingefädelten Kügelchen, der unzweifelhaft zum Schmuck osteuropäischer Provenienz gehört (*Schulze-Dörflamm 1988, 391, Abb. 15*). Nach der Klassifikation von *L. Révész (1988, 144)* kann der Fund aus Levice möglicherweise zur gewöhnlichsten Variante der gefolten Ohrringen (Typ B), die im Karpatenbecken vor allem auf den Gräberfeldern der sog. Mittelschicht seit den Jahren 895/900 bis ihren Untergang vorkommt, eingereiht werden. Sie fehlen dennoch nicht einmal auf den „Volksnekropolen“, wo die jüngsten Funde in das Ende der Regierung Hl. Stephans datiert werden. Auf dem Gebiet der heutigen Slowakei wurden bis jetzt 13 Fundstellen mit Funden von Ohrringen mit Anhänger aus eingefädelten Kügelchen erfasst (Abb. 7).

Der Standardschmuck des Nackens, bzw. des Halses war eine aus Glasperlen, aus durchgebohrten Schneckenhäusern der Seeschnecke - kauri, bzw. aus der Muschel *cardium* entstehende Halskette. Die befand sich im Grab 7 (Taf. VIII: 4) bei den Nackenwirbeln und Oberteil des Brustkorbs der bestatteten Frau, die im Alter adultus I starb. Die Halskette war zweireihig. Sie bestand von 17 größtenteils hellbraunen Korallen von verschiedener Größe und ungleicher Form, verziert mit farbig verschiedenem Äuglein und unregelmäßigen Linien (Taf. IX: 1-17), aus 6 durchgebohrten Schneckenhäusern der Seeschnecke - kauri (Taf. VIII: 1-3, 9-11), die zwischen den Perlen eingereiht waren, und aus einer beschädigter Muschel *cardium* (Taf. VIII: 12). Das durchgebohrte Schneckenhaus kauri befand sich auf den Gräberfeldern aus dem 10.-11. Jh. meistens in den Frauen- und Kindergräbern (wahrscheinlich der Mädchen). Im altmagyarischen Milieu wurden sie nicht als Zahlungsmittel benutzt, sondern hatten wahrscheinlich die Funktion eines Amuletts.

Der verkehrsreichste Schmuck in Levice-Géňa waren eindeutig Paare der Armbänder, die gewöhnlich zur Dekoration der Frauen- und Mädchenunterarme dienten (Gräber 1 und 3). Im Grab 7 waren sie dennoch über die Arme gezogen, einer von ihnen wurde knapp über dem Ellbogen der rechten Oberextremität, der zweite am oberen Viertel des linken Humerus gefunden. Ihre Dislokation war auch in dem Fall nicht einheitlich, wenn sie die Unterarme schmückten. Im Grab 3 wurde ein Armband schätzungsweise inmitten des linken, bzw. in unterem Teil des linken Unterarms und im Grab 1 inmitten des rechten und im Oberteil der Knochen vom linken Unterarm gefunden. Aus typologischem Aspekt waren es in fünf Fällen Blecharmbänder und nur in einem Fall ein stäbchenförmiges Exemplar. Im Grab 1 war neben einem massiven bronzen stäbchenförmigen Armband mit mild abgeschwächten und verzierten Enden (Taf. I: 8) auch ein weiterer undekorierter ziemlich schwerer silberner Blechteil mit halb-bogenförmigen getriebenen und erweiterten Enden (Taf. I: 9). Umgekehrt, im Grab 3 wurde ein Paar schlampig ausgeschnittener und geschädigter Silberarmbänder, die offensichtlich ursprünglich vom weiteren Blecharmband mit halb-bogenförmig getriebenen Enden angefertigt wurden, gefunden. Am Ende eines von den beiden war es möglich, Überreste konzentrischer Ringe zu beobachten (Taf. V: 13). Diese Armbänder wurden durch Zerschneidung des ursprünglichen Armbands höchstwahrscheinlich in drei, bzw. auch in mehrere Streifen hergestellt.

Im Grab 7 wurden bronzene Blecharmbänder mit Röhrchenenden, die dennoch verschiedene Varianten repräsentieren, freigelegt. Ein von ihnen ist ein verhältnismäßig einfaches und unverziertes Fabrikat, dem der unbegabte Hersteller nicht angemessene Aufmerksamkeit widmete (Taf. VIII: 13a, 13b). Umgekehrt, der zweite weitere, auch wenn heute schon deformierte typologisch verwandte Exemplar repräsentiert ein anständiges standardmäßiges Niveau der altmagyarischen Treibhandwerks (Taf. VIII: 5a, 5b). Auf der Oberfläche ist mit dichten Punkten von feiner Technik ein entwickeltes Pflanzenornament dargestellt, das, obwohl nur rahmenhaft, an die Ziermotive der täschchenförmigen Blechbeschläge erinnert. An bestimmten Verzierungsstellen des erwähnten Armbandes können auch klare und unregelmäßige Punzierungsreste betrachtet werden, und das sowohl am Hintergrund des Ornaments, wie auch als Bestandteile der Dekorationselementen. Breite Blecharmbänder kommen auch auf den Volksgräberfeldern vor. In der Süd-Westslowakei wurde solcher Armband in Fragmenten im ziemlich schlimmen Zustand auf dem Gräberfeld in Bešeňov im Grab 126 gefunden. Andere analog verzierte Armbänder wurden auf den Fundstellen Sägemehl - Grab 56, Mezőzombor - Grab 4, bzw. Kecskemét-Lakihegy - Grab B ausgegraben.

Die Armbänder mit Röhrchenenden, die sich ausschließlich in den Frauengräbern befinden, werden gewöhnlich in die ersten zwei Drittel des 10. Jh.s datiert. Die Verzierungsvariationen wurden aber aufgrund der Begleitfunde hauptsächlich im letzten Drittel des 10. Jh.s verbreitet. Der beobachtete Typ der Armbänder kommt vor allem auf den Volksgräberfeldern vor, auf den Gräberfeldern der sog. Mittelschicht sind sie selten.

Für den meist verwendeten und einfachsten Armband-Typ werden in dem erforschten Zeitraum die stäbchenförmige Exemplare mit angespitzten Enden gehalten (Taf. I: 8). Das Armband aus dem Grab 1 in Levice-Géňa hat gerillte Enden. Dieses Verzierungselement kommt nach den bestehenden Kenntnissen auf den stäbchenförmigen Armbändern erst in der Hälfte, bzw. in zweiter Hälfte des 10. Jh.s vor.

Zur Verzierung des weiblichen Hemdchens gehörten gegossene rhomboide Silberapplikationen, die den Rand der Kopfmündung schmückten und die sich im Grab 1 befanden (Taf. I: 1-6). Oftmals sind sie in V-Form eingeordnet. Diese Beschläge, die ein modisches Artikel darstellen, kommen auf dem Gebiet der Süd-Westslowakei auf 9 Fundstellen vor (Abb. 8), meistens auf den Gräberfeldern der sog. Mittelschicht der altnagyrischen Gesellschaft. Vertreten sind sie dennoch, obwohl nur spärlich, auf manchen Volksgräberfeldern und umgekehrt, an manchen großen Gräberfeldern aus dem 9.-11. Jh. (z. B. Čakajovce, Malé Kosihy, Trnovec nad Váhom) fehlen sie ganz. Rhomboide Applikationen sind häufig hauptsächlich in den, in die ersten zwei Drittel des 10. Jh.s datierten, Grabkomplexen vertreten. Interessant ist die Bemerkung von B. Szóke (1962, 76), der als erste konstatiert, dass sich die rhomboide Applikationen und zweiteilige Anhänger in den Gräbern, bzw. auf den Gräberfeldern, gegenseitig ausschließen. Ihr oft gemeinsames Vorkommen zusammen mit den Ohrringen aus eingefädelten Kügelchen kann dennoch registriert werden (z. B. Bešeňov, Červeník, Dvorník, Levice-Géňa, Sereď I).

Gegossener bronzene Ösenknopf mit pilzförmigem Kopf, gefunden im Grab 7 bei der linken Schulter der Bestatteten, hat offensichtlich zum Zuknöpfen des Hemdes gedient (Taf. VIII: 6). Zweiter, hohler birnförmiger Silberknopf, zusammengestellt aus zwei Hälften, lag bei dem rechten Rand des Brustkorbs der Verstorbenen (Taf. VIII: 7, 8) und hatte offensichtlich gleiche Funktion. Diese Gegenstände, die noch bisher am Rande der Interesse der Forscher bleiben, sind leider nicht ausführlicher analysiert und ausgewertet worden. Im verfolgten Zeitraum wurde generell ihre praktische Verwendung, als Bestandteil der Kleidung bevorzugt und nur spärlicher hatten sie die Funktion eines Anhängers.

Während der Forschungsaktivitäten in den vergangenen Jahrzehnten wurden in mehreren Fällen Grabkomplexe erfasst, in denen gegossene oder gepresste, gewöhnlich vergoldete Silberbeschläge auf beiden Seitenlinien der Wirbelsäule der Begrabenen geordnet waren, und das in zwei senkrechten Reihen, z. B. auf den Lokalitäten Algyő - Grab 49, Balatonfüred - Grab 1, Jazovo - Grab 5, Karos II - Grab 47, Sereď I - Gräber 7/53 und 9/53, Sándorfalva - Grab 93, Sárrétudvari-Hízófold - Gräber 139 und 165, Őcláu - Grab 11. In Levice-Géňa wurden im Reitergrab 3 (Taf. IV: 1) in zwei senkrechten Reihen auf beiden Seitenlinien der Wirbelsäule der begrabenen Frau je fünf, also insgesamt 10 gegossene Silberbeschläge quadratischer Form, mit Überresten der Vergoldung gefunden. Sie sind alle mit einem Vierblatt mit Buckel in der Mitte verziert worden. Auf der Rückseite neben zwei queren Enden sind sie mit je einer Öse versehen (Taf. V: 1-10). Die Fachliteratur hat sich geeinigt, dass die erwähnten Beschläge wahrscheinlich längsliegend beide Seiten der

Kaftan-, eventuell Hemdsaum garnierten. Meistenteils treten sie auf sog. Großfamilien-Gräberfeldern auf, wo sie in die ersten zwei Drittel des 10. Jh.s datiert werden. Die betrachteten quadratischen Silberbeschläge aus dem Grab 3 sind im Karpatenbecken keine Einzelfälle. Gleichartige, mehr oder weniger verwandte Funde können aus den Fundstellen Algyő - Grab 49, Csongrád-Vendelhalom - Grab 38, Orosháza, Oroszlámos - heute Banatsko Aranđelovo, Sándorfalva und Tiszabercel-Ráctemető - Grab eingeführt werden.

Gegossene, fein erhobene kreisförmige Silberbeschläge, die auf der Außenseite in vier Teilen mit herzförmigem Ornament gliedert waren, wurden bei letzten Rippen des Brustkorbs an beiden Seitenlinien der Wirbelsäule der Bestatteten gefunden (Taf. IV: 1). Es wurde nur ein Exemplar erhalten, weil das zweite bei der Bergung ganz zerfallen ist (Taf. V: 11). Ihre Funktionsverwendung könnte artähnlich wie bei den vorigen Beschlägen - Verzierung des Kaftans - gewesen sein. Wir schließen dennoch auch eine andere Verwendung, zum Beispiel als Verzierung des Hemdchens, bzw. Gürtels nicht aus. Nächste Analogie zum erwähnten Beschlag können aus Csongrád-Bokros-part - Grab 5 und aus Szegvár-Oromdűlő - Grab 426 angetragen werden, wo sie dennoch offensichtlich eine andere Funktionsverwendung gehabt haben, da sie bei den Nackenwirbeln gefunden wurden.

Silberne runde gepresste Applikationen mit Rosettenornament wurden je zwei Exemplare im Grab 4 und 10 gefunden (Taf. III: 6; X: 3). Leider, in beiden Fällen ist einer von ihnen beim Nachputzen und Bergung zerfallen. Im ersten Grab lagen sie rechtsseitig vom Brustkorb der bestatteten Frau, wo sie in senkrechter Linie verschoben waren (Taf. III: 7). Im Grab 10 lagen sie auf der Außenseite des rechten Handgelenkes und im Ober-Viertel des linken Schenkelbeins der Verstorbenen (Taf. X: 5). Die betrachtete Gegenstände kommen vor allem auf Großfamilien-Gräberfeldern vor. Auf den Volksgräberfeldern traten sie weniger auf. In Levice-Géňa schmückten sie wahrscheinlich das untere Kleidungsstück (Hemd) der bestatteten Frau (Nepper 2002, Abb. 196 - Rekonstruktion).

Die Anwesenheit des Gürtels war nur im Grab 5, wo nach der Inventarzusammensetzung ein 40-60 jährige Mann begraben war, erfasst (Taf. VII: 3). Im Bereich der Gürtellinie, bei dem rechten Handgelenk lag ein wenig deformierter, relativ gebrauchter gegossener quadratischer Bronzebeschlag mit durchbrochener Mündung rechteckiger Form (Taf. VII: 2), dem man in der neueren Fachliteratur als Jumsk-Typ bezeichnet (Schulze-Dörrlamm 1988). Die ursprüngliche Stückzahl des angeführten Artefakts im Grab ist heute schon nicht möglich zu untersuchen, weil der untere Skelettteil mit den Beckenknochen durch ein jüngeres undatierbares Objekt 3 zerstört wurde. Die Gürtelschnalle absentiert auch.

Der angegebene, verhältnismäßig seltene Beschlag-Typ gehört endgültig im altnagyrischen Inventar zu den chronologisch ältesten Artefakten. Das jüngste Vorkommen des betrachteten Beschlags war im östlichen Karpatenbecken erfasst. Seine Verbreitung setzt aus dem Bereich von Altai in 6.-7. Jh. eine Invasion der alttürkischen Stämme in die osteuropäischen Steppen, wo die unverzierten Exemplare bis in zweite Hälfte des 8. Jh. benutzt wurden, voraus. Von daher verbreiteten sie sich weiter in den Waldbereich von

Osteuropa, wo ihr Vorkommen im 8.-9. Jh. nachgewiesen ist. Offensichtlich gerieten sie auch nach Atelkuz, von woher sie die erste altmagyarische Generation in den Karpatenbecken mitgebracht hat. Gleichartige Funde wie Beschlag aus Levice aus dem Grab 5 kennen wir aus dem Gebiet der Slowakei bis jetzt nur aus Dobrá - Grab 3 und aus Červeník - Grab 11, wo er dennoch mit einem Perlmutterornament verziert ist. Der erwähnte Beschlag wird in das erste Viertel des 10. Jhs datiert.

Der Sattel bei alten Magyaren wurde sowie bei anderen Ethniken der eurasischen Steppen, aus organischem Material hergestellt. Nur in Einzelfällen wurden Sattelteile mit Metallgegenständen, bzw. Knochenplättchen geschmückt. Im Grab 3 kamen bei den hinteren Extremitäten des unkompletten Pferdeskelettes unregelmäßige löcherige Silberlamellen fünfeckiger Form zusammen mit petrifiziertem Holz zum Vorschein (Taf. VI: 12, 16, 22, 23). Manche von ihnen waren mehrmals umgebogen. In den Löchern waren Silbernieten mit halbrundem Kopf und weitere zehn gleiche Nieten, manchmal mit Holzresten (Taf. VI: 1-9). Erhaltene organische Sattelleste (insgesamt 6 Proben) stammen ausschließlich aus Pappel/Weide (*Populus/Salix*). Fünfeckige Lamellen haben offensichtlich zusammen mit Nieten die Oberkante des vorderen hölzernen Sattelbogens geschmückt. Der Sattel von Levice ist aus typologischem und konstruktivem Aspekt dem Fund aus Ártánd sehr ähnlich. Gleichartige Verzierung des Sattels mit fünfeckigen Lamellen wurde auch auf den Begräbnisstätten in Karosi II im Grab 45 und 49, bzw. auf ostslowakischer Fundstelle Bodrovgécs - heute Somotor erfasst. Ein Bestandteil des Sattels waren auch drei gegossene Bronzebeschläge mit durchgebrochener Mündung inmitten (Taf. VI: 13-15) und ein versilberter/verzinnter(?) S-förmiger Beschlag (Taf. VI: 10), die auf der Rückseite lange zugespitzte Nägel hatten. Allgemein werden sie als Schutz der Löcher, die im unteren Teil des Sattels eingebohrt waren, gedeutet. Durch die erwähnten Löcher hat man kleine Riemen zur Sattelbefestigung an das Halte- und Sattelzeug durchgezogen. Auf dem Gebiet der Süd-Westslowakei sind ähnliche Lochschutzbleche bis jetzt nur im zerstörten Grab 1/57 in Sereď I aufgetreten. Mit Anwesenheit des Sattels kann man auch im Grab 15, in dem bei den Beckenknochen des Bestatteten zwei gepresste längliche rundliche Bronzebeschläge mit Girlandenornament gefunden wurden, rechnen. Man hat offensichtlich die Oberkante des vorderen oder hinteren Sattelbogens geschmückt. In dem angegebenen Grab waren aber keine bronzene Lochschutzbleche anwesend. Im betrachteten Grab 3 in Levice- Géňa war der Sattel zunächst in der Richtung NO-SW quer durch die Füße des Pferdes gelegt.

Die Fragmenten der zwei typologisch verschiedenen Steigbügel aus dem Grab 3 (Taf. IV: 4, 5) gehörten zum gewöhnlichen Inventar des Reitergrabes. Einer der Steigbügel hatte wahrscheinlich eine Birnenform (Taf. IV: 4). Es handelt sich um den verbreitetsten Typ des altmagyarischen Steigbügels. Links von den Hinterbeinen des Pferdes, in der Nachbarschaft einer der Steigbügel, kamen Fragmente einer eisernen Ringtrense (Taf. IV: 2a-2c), die man auch für einen Standardfund des erfassten Milieus halten kann, zum Vorschein. Die Funktion der unregelmäßigen, manchmal durchlochenden Silberblechfragmenten ist

nicht eindeutig (Taf. VI: 17-21). Sie könnten auch ein Teil der Verzierung des Sattels gewesen sein. Wahrscheinlicher scheint dennoch die Alternative, dass sie die Riemen der Pferdeschirrung schmückten.

Das Reitergrab 2 enthielt korrodierte Steigbügel, die links von den Pferdeextremitäten lagen. Einer der Steigbügel hatte eine birnenförmige Form (Taf. II: 7), aus dem anderen hat sich nur ein Teil des Steigeisens mit dem Schenkelfragment erhalten (Taf. II: 5).

Auf dem untersuchten Gräberfeld waren die Waffen nur im Reitergrab 2, in dem sich zwei gebrochene blattförmige Pfeilspitzen befanden, anwesend (Taf. II: 1, 2) und ein weiterer, leicht konischer stäbchenförmiger Pfeil (Taf. II: 3), der gegen den Panzer des Feindes benutzt wurde. In Levice- Géňa haben die Pfeile links von dem Körper des Bestatteten, bei dem linken Ellbogen des Reiters in einem Pfeilerköcher aus organischem Material gelegt, aus dem auch das Fragment des eisernen Bandbeschlags mit Bronzenagel stammt (Taf. II: 6). Die Holzkörper (Schäfte) wurden für die Pfeile aus Hornstrauchruten (*Cornus* sp. cf.), dessen petrifizierte Reste auf den Blättern und Dornen der gefundenen Eisenspitzen erhalten blieben, hergestellt.

In die Kategorie der Gebrauchsgegenstände gehören in der ersten Reihe die Messer, die im Grab 4 (Taf. III: 5) und im Grab 5 (Taf. VII: 16) vertreten sind. Im Männergrab 5 war eine scharfe Messerklinge mit einer Blutrille in einer Scheide aus Weißbuche aufbewahrt (*Carpinus betulus*). Es lag auf der internen Seite neben dem rechten Unterarm des bestatteten Individuums (Taf. VII: 3). In ihrer Nähe waren, offensichtlich im Textil- oder Ledersäckchen aufbewahrte Gegenstände für das Feuermachen, z. B. eine Hälfte eisernen Feuerstahls mit doppelten Armen (Taf. VII: 5), wie auch sechs Silizit-Feuerschlagsteine (Taf. VII: 6-8, 11). Bei eingeführten Gegenständen lagen noch verschiedene eiserne Fragmente unbekannter Funktion (Taf. VII: 9, 10, 12), zugespitztes Stäbchen mit Quadratquerschnitt - Ahle? (Taf. VII: 14), Fragment einer breiten Klinge (Taf. VII: 13), beschädigter Knochengriff wahrscheinlich eines Messers (Taf. VII: 15) und Fragment eines Knochenbrettels von dreieckigem Querschnitt, an beiden Seiten mit konzentrischen Ringeln verziert (Taf. VII: 1).

Im Reitergrab 2 wurden vier durchlochte Silberdenare westeuropäischer Provenienz, die den italienischen Mitherschern - König Hugo aus Provence und Lothar II. (931-945) gehörten, gefunden. Zwei von diesen Münzen wurden in Mailand und zwei in Pavia (Taf. III: 1-4) geprägt. Drei Münzen lagen auf dem Pferdeskelett, das vierte Exemplar war unter der letzten Rippe der linken Brustkorbseite des Individuums gefunden (Taf. II: 4). Offensichtlich haben sie ursprünglich die Riemen der Pferdeschirrung geschmückt. Da erwähntes Grab auch Waffen, konkret drei Pfeilspitzen, die in einem Pfeilerköcher aufbewahrt waren enthielt, kann möglicherweise vorausgesetzt werden, dass der beerdigte Reiter zur Militärschicht gehörte, die direkt an den Beutezügen, in diesem Fall nach Italien, teilgenommen hat. Die Teilnehmer dieser Raubzüge konnten die Münzen erbeutet, bzw. in Form von Gaben und Lösegeld ergattert haben. Weil alle Denare aus Levice mit ihrer gleichartigen Struktur in die gemeinsame Prägung von Hugo aus Provence und Lothar II gehörten, kann man aufgrund der historischen

Quellen versuchen, die Zeit ihrer einmaligen Erwerbung herauszufinden. Zur Regierungszeit der erwähnten Könige zielten nach Italien zwei bedeutendere Beutezüge - in J. 937 und 940. Im J. 937 überschritten die Truppen aus Burgund die Alpen und kehrten über Italien zurück. Manche Gruppen sind aber in Süden bis nach Neapel gekommen, ließen sich bei Capua im Tiefland von Gariglia nieder und von daher plünderten sie die Umgebung wie auch die Ländereien der Abtei von Montecasino. Im Frühling im J. 940 blieb ein Gefolge längere Zeit in Mittelitalien und in der Umgebung von Rom. König Hugo bezahlte ihnen damals 10 Scheffeln von Silber Lösegeld unter der Bedingung, dass ihr nächster Weg nach Cordoba in Spanien führen wird. In die Betracht der möglichen Erwerbung der erwähnten italienischen Denaren kommt auch die weitere Alternative. Im Jahre 947, wann einen großen Feldzug der Großfürst Taksony geführt hat, zahlten die Italiener für den Auszug aus dem Land 10 Scheffeln von Silber. Es kann also mit Recht gesagt werden, dass die vier italienischen Denare das Individuum, das im Grab 2 beerdigt war, irgendwann zwischen den Jahren 937-947 gewann. Über die Altersstruktur der Reiter, die an dem Feldzug außerhalb des Karpatenbeckens teilgenommen haben, gibt es leider nicht viele konkrete Erkenntnisse. Offensichtlich wurden sie vorwiegend aus der jüngsten Generation der ledigen Männer rekrutiert. Ein Reitergrab, das einem Angehörigen so einer Kommunität gehörte, wurde neuerlich im Gnadendorf in Niederösterreich gefunden. Es war dort ein Jüngling schätzungsweise im Alter von 14 Jahren beerdigt und mit charakteristischem Inventar ausgestattet. Das Alter des im Grab 2 in Levice begrabenen Reiters hat J. Jakab auf 30-40 Jahren (adultus II) bestimmt. Während gegenseitiger Beratung gab er dennoch zu, dass das Alter des Reiters näher zu Dreißig sein könnte. Wenn wir annehmen würden, dass der Reiter aus Levice an dem Feldzug nach Italien etwa im seinen zwanzigsten Lebensjahr teilgenommen hat, konnte er auf dem Großfamilien-Gräberfeld wahrscheinlich irgendwann zwischen den Jahren 950 bis 960 begraben worden.

In die Kategorie der Kultgegenstände können verschiedene graue und weiße Rollsteine, von denen je ein Exemplar im Grab 10 (Taf. X: 4, 5) und 13 (Taf. X: 8) gefunden wurde, bzw. braune Scherbe aus dem Grab 6 (Taf. IX: 18, 19), eingegliedert werden. Es ist interessant,

dass es sich in allen drei Fällen um spärlich ausgestattete oder inventarfreie Frauengräber handelt. Schade, dass dem Vorkommen der erwähnten Gegenstände bis jetzt nicht gehörige Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Die Forscher haben diese Tatsache oft nur festgestellt oder haben sogar die erforschten Gegenstände nicht für das Bestandteil des Inventars gehalten und deswegen wurden sie auch nicht dokumentiert. Von zahlreichen Fundstellen mit solchen Funden können z. B. Bešeňov - Grab 120 und Ibrány - Grab 195, wo sich ein durchgebrannter Rollsandstein, bzw. Rollflusstein zusammen mit tordiertem Halsring und einem Silberringel befand, eingeführt werden. Eine Scherbe von Terra Sigillata wurde als Anhänger im Grab 471 aus 10. Jh. in Čakajovce gefunden.

Nach der anthropologischen Analyse des Skelettmaterials hat J. Jakab (2006) eine symbolische Trepanation auf den Schädeln aus dem Grab 3 und 10 festgestellt. In beiden Fällen handelt es sich um Frauen, die im Alter adultus II (30-40 Jahren) starben. Im Karpatenbecken wurde sie bis jetzt auf den altmagyarischen Begräbnisstätten aus dem 10.-11. Jh. belegt. Auf dem Gebiet der Slowakei wurde symbolische Trepanation (ein, oder auch zwei- oder dreifache) von M. Vondráková (1993; 1994, 74) in Malé Kosihy auf sieben Schädeln festgestellt.

In Levice-Géňa wurde eine altmagyarische Großfamilien-Bestattungssätte, die noch von der ersten Generation des neu gekommenen Ethnikums gegründet wurde (Grab 5), freigelegt. Auf dem Gräberfeld wurde vorwiegend die Population der zweiten Generation im Laufe des zweiten Drittels des 10. Jh.s bestattet. Es geht inzwischen um nördlichste altmagyarische Fundstelle in unterem Grantal, wo die Mittelschicht der derzeitigen Gesellschaft bestattet wurde. In die verfolgte Kategorie der Gräberfelder gehört wahrscheinlich auch derzeitige Fundstelle in Sikenica, Ortsteil Veľký Pesek (Taf. XVII: 1, 2). Volksfriedhöfe sind z. B. aus Tekovský Hrádok (Taf. XVIII), aus Levice auf der Ludanská Strasse (Taf. XIV), eventuell aus Dolná Seč, aus Sikenica aus Ortsteil Trhyňa (Taf. XVII: 5, 6) und aus Šarovce (Abb. 4; Taf. XI: 3) bekannt. Altmagyarische Funde - Steigbügel (Taf. XI: 1) und Schwertklinge, ohne nähere Fundumstände, waren aus der Fundstelle Levice, Ortsteil Géňa, seit Ende des 19. Jh.s bekannt.

Abb. 1. Levice-Géňa. Geographische Lage der Fundstelle.

Abb. 2. Levice-Géňa. Plan des freigelegten altmagyarischen Gräberfeldes.

Abb. 3. Levice-Géňa. Plan des Grabes 7 - Detail.

Abb. 4. Gräberfelder und Funde aus 10. Jh. im unteren Grantal. 1 - Biňa (2 Lagen); 2 - Demandice; 3 - Dolná Seč; 4 - Chľaba; 5 - Kamenín; 6 - Levice (2-3 Lagen); 7 - Pavlová; 8 - Sikenica (3 Lagen); 9 - Šarovce; 10 - Tekovský Hrádok.

Abb. 5. Pavlová Bez. Nové Zámky. Plan des erforschten Gräberfeldteils.

Abb. 6. Šarovce, Bez. Levice. Plan des erforschten Gräberfeldteils.

Abb. 7. Ohringe mit Anhänger aus eingefädelten Kügelchen aus den Fundstellen auf dem Gebiet der Slowakei. 1 - Bánov; 2 - Bešeňov; 3 - Čakajovce; 4 - Červeník;

5 - Dvorníky; 6 - Galanta; 7 - Košúty; 8 - Levice-Géňa; 9 - Lipová-Ondrochov; 10 - Marcelová; 11 - Prša; 12 - Sereď I; 13 - Vojnice, jetzt Bátorove Kosihy.

Abb. 8. Rhomboide Applikationen aus den Fundstellen in Süd-Westslowakei. 1 - Bešeňov; 2 - Červeník; 3 - Dvorníky; 4 - Galanta; 5 - Levice-Géňa; 6 - Nesvady; 7 - Salka; 8 - Sereď I; 9 - Zemné.

Taf. I. Levice-Géňa. Inventar und Plan des Grabes 1.

Taf. II. Levice-Géňa. Inventar und Plan des Reitergrabes 2.

Taf. III. Levice-Géňa. 1-4 - westeuropäische Münzen aus dem Grab 2; 5-7 - Inventar und Plan des Grabes 4.

Taf. IV. Levice-Géňa. Inventar und Plan des Reitergrabes 3.

Taf. V. Levice-Géňa. Kleiderschmuck und Armbänder aus dem Grab 3.

Taf. VI. Levice-Géňa. Beschläge vom Sattel aus dem Reitergrab 3.

Taf. VII. Levice-Géňa. Inventar und Plan des Grabes 5.
Taf. VIII. Levice-Géňa. Inventar und Plan des Grabes 7.
Taf. IX. Levice-Géňa. 1-17 - Glasperlen aus dem Grab 7;
18 - Scherbe aus dem Grab 6; 19 - Der Plan des Grabes 6.
Taf. X. Levice-Géňa. 1 - Grab 9; 2-5 - Inventar und Plan des
Grabes 10; 6 - Grab 11; 7 - Grab 12; 8 - Grab 13.
Taf. XI. Funde aus unterem Gran-Gebiet. 1 - Levice-Géňa;
2 - Bíňa; 3 - Šarovce; 4 - Kamenín
Taf. XII. Bíňa, Bez. Nové Zámky. Inventar und Plan des
Grabes 1/63.
Taf. XIII. Chlaba, Bez. Nové Zámky. Fundstelle und In-
ventar des Grabes 1/67.

Taf. XIV. Levice, Ludanská Str. Funde aus dem Grab 3.
Taf. XV. Funde aus unterem Gran-Gebiet. 1-2 - Levice,
Mudroňova Str.; 3 - Sikenica, Ortsteil Agátin dvor;
4-17 - Pavlová.
Taf. XVI. Pavlová, Bez. Nové Zámky. 1, 4 - keramische Fun-
de aus dem Jahr 1960; 2 - Grab 5; 3 - Grab 11; 5 - Grab 7;
6 - Grab 9.
Taf. XVII. Inventar aus zerstörten Gräbern. 1, 2 - Sikenica,
Ortsteil Veľký Pesek; 3, 4 - Demandice; 5, 6 - Sikenica,
Ortsteil Trhyňa.
Taf. XVIII. Tekovský Hrádok, Bez. Levice. 1 - Fundstelle;
2-9 - Plan und Inventar des Grabes 2.

Rukopis prijatý 31. 7. 2006

Abstract translated by Eudmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

PhDr. Gabriel Nevizánsky, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
nraunevi@savba.sk

ANTROPOLÓGIA STAROMAĎARSKÝCH KOSTIER Z LEVÍC SO „SYMBOLICKÝMI TREPANÁCIAMI“

JÚLIUS JAKAB

Anthropology of Old Hungarian Skeletons with 'Symbolic Trepanations' from Levice. A small skeletal set from an Old Hungarian necropolis provided us with information concerning bodily attributes of inhabitants that had buried their deads there at this site. Morphoscopic features, properly complemented with metric data, have proved presence of a yellow race at feminine part of the set, their long-lasting horse driving and a noteworthy ritual or a trendy custom that lied in cut a small bone slice off a calva/skull that is usually known under the name of symbolic trepanation. Relevancy of symbolic trepanation contention should be conditioned by adequate and convincing documentation of any first information in professional literature. The question of aim of an intentional skull intervention, i. e. what was the goal pursued by cutting a small bone off it (obtaining a bone or cutting a deepening off) has been unsolved yet. The problem has been still open. No doubt, the way to its solving does not lie in uncritical adopting of 'symbolic trepanation' information from literature.

Key words: Slovakia, Old Hungarians, physical stress, 'symbolic trepanation'.

Archeologický ústav SAV v Nitre uskutočnil v septembri a októbri 2005 pod vedením G. Nevizánskeho záchranný predstihový výskum nevýraznej terénnej vyvýšeniny vzdialenej asi 2,5 km južne od centrálneho námestia v Leviciach, v miestnej časti Géňa. Okrem analýzy archeologického kontextu lokality obsahuje podrobné informácie o geografickej, topografickej a geologicko-pedologickej charakteristike náleziska príspevok G. Nevizánskeho (2006). Okrem pravekých a včasnostredovekých sídliskových objektov bol na odkrytej ploche zachránený aj obsah 13 kostrových hrobov zo začiatku 10. stor. Vzhľadom na výnimočnosť archeologických nálezov v týchto hrobách sa následne urobila aj antropologická analýza. Hlavné výsledky prvých rozborov už boli publikované (Jakab, v tlači; Nevizánsky, v tlači). Všetky ľudské kostrové zvyšky boli pred analýzou očistené a rekonštruované. Morfoskopická a metrická analýza sa realizovala v Archeologickom ústave SAV v Nitre v rozsahu programov ANTRIS (Jakab/Poláčik 1990). Prezentované anomálie, patologické zmeny a stopy po intencionálnych zásahoch na kostiach diagnostikoval a opísal autor tohto príspevku a podrobné výsledky hodnotenia s fotodokumentáciou obsahuje antropologický posudok 15948, uložený v dokumentačných fondoch Archeologického ústavu SAV v Nitre.

V tejto sérii kostier boli okrem jednoznačne prítomnosti mongoloidných jedincov a výrazne deformovaných hrboľov sedacích kostí evidentné aj stopy po intencionálnych zásahoch na mozgovniach dvoch žien, ktoré sa označujú ako tzv. sym-

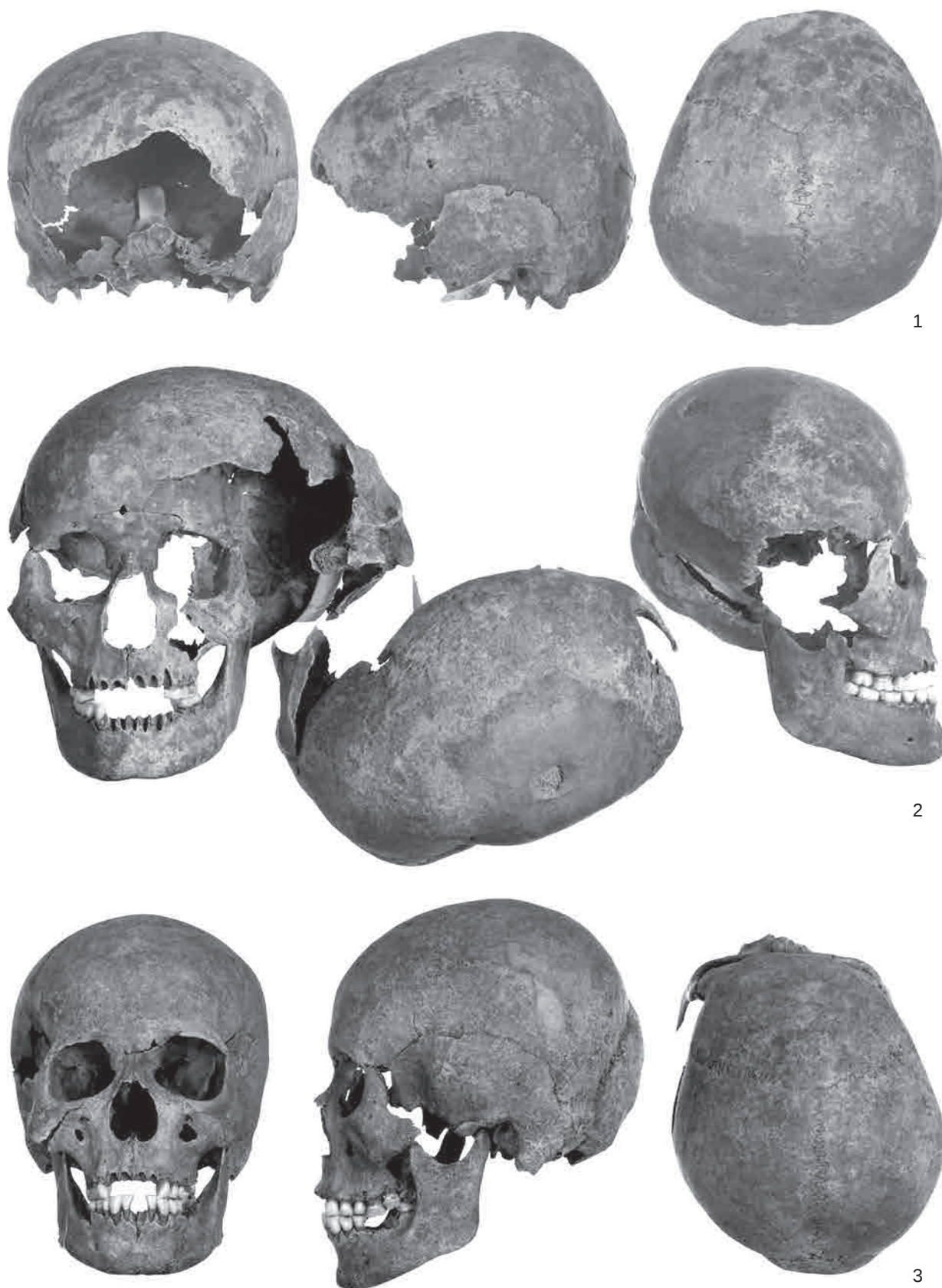
bolicke trepanácie.¹ CT-snímky rezov a priestorovej rekonštrukcie týchto intencionálnych zásahov na mozgovniach žien z hrobov 3 a 10 boli vyhotovené na Rádiologickom oddelení NsP Levice, n. o., pod vedením primára Petra Šveca. V tomto príspevku sú uvedené len najzávažnejšie informácie o výsledkoch analýz a používa sa prevažne slovenská terminológia morfoskopických znakov i patologických diagnóz. Prvé slovenské označenie znaku v texte, ako aj patologické diagnózy sú doplnené ekvivalentným odborným výrazom v zátvorkách kurzívou.

CHARAKTERISTIKA JEDINCOV

Hrob 1. *Maturus II-senilis*, žena (IDS: -0,84; pravdepodobne mongoloid)

Silne korodované fragmenty neúplnej lebky neumožnili jednoznačné plemenné určenie. Svedčia o strednej stavbe so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Čelové a temenné hrbole (*tubera frontalia et parietalia*) sú výrazné, hlávkové výbežky (*processus mastoideus*) veľké, vonkajšia záhlavná hrčka (*protuberantia occipitalis externa*; Broca) je stredne veľká, reliéf šíjovej plochy (*planum nuchale*) slabý, laterálna časť horného okraja a tvar očí (*margo supraorbitale et forma orbitae*) majú prechodnú formu obidvoch znakov. Na úlomkoch zo záhlavnej kosti sa popri artrotickej deformácii okrajov kĺbových plôch hlavic (*arthrosis articuli atlanto-occipitalis bilat.*) nachádza približne 8 mm pod ľavou polovicou *linea*

¹ Za konzultácie o intencionálnych zásahoch na mozgovniach uvedených žien ďakujem doc. RNDr. Antónii Marcsikovej, PhD., zo Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszék, Szeged (Maďarsko).

Obr. 1. 1 - hrob 2, muž?, adultus II; 2 - hrob 3, žena, adultus II (poradie zmenené pre výraznú postmortálnu deformáciu);
3 - hrob 7, žena, adultus I.

nuchale superior (cca 21 mm od mediálnej roviny) stopa po intencionálnom zásahu z perimortálneho obdobia. Má nepravidelný, viac-menej trojuholníkovitý tvar s rozmermi asi 6 + 6 + 6 mm a s maximálnou hĺbkou približne 1 mm. Defekt vznikol po zasiahnutí záhlavia pravdepodobne hrotom zbrane (nástroja?) v smere zhora a z ľavej strany.

Poškodené a korodované kosti postkranialnej kostry sú tiež strednej stavby so stredným až mohutným reliéfom svalových úponov. Panva je veľmi široká a nízka, s priestrannými krídlami (lopatami) bedrových kostí (*ala ossis ilii*) a so slabým reliéfom svalových úponov. Vchod do malej panvy je veľmi široký a oválny, väčší zárez sedacej kosti (*incisura ischiadica major*) je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda (*sulcus praeauricularis*) je široká a hlboká, zložený oblúk (*arc composè*) je jednoznačne zdvojený, telo sedacej kosti (*corpus ossis ischii*) je široké, bedrový hrebeň (*crista iliaca*) má prechodný tvar, bedrová jama (*fossa iliaca*) je nízka a široká, veľká panva (*pelvis major*) veľmi široká. Krížová kosť (*os sacrum*) je veľmi široká a nízka. Priemer hlavice stehnovej kosti patrí do kategórie stredne veľkých a drsná čiara (*linea aspera*, resp. *pilaster*) je úzka a vysoká. Na dlhých kostiach horných končatín je reliéf svalových úponov extrémne mohutne vyvinutý. Diafýzy obidvoch femurov sú netypicky rovné a dokonca v proximálnej polovici sú mierne opačne prehnuté voči typickému predozadnému ohnutiu. Približne v strede diafýzy pravého femura sa na laterálnej strane nachádza malá hyperostóza s hladkým povrchom. Na obidvoch sedacích kostiach sú výrazne deformované sedacie hrbole (obr. 8: 1, 2). Prakticky na všetkých plochách kĺbov kostí postkranialnej kostry sú artrotické zmeny (*arthrosis universalis*), najvýraznejšie sa prejavili obojstrannou asimiláciou krížovej kosti s panvovými kosťami (vľavo boli postmortálne rozlomené; obr. 8: 3, 4), výrazné sú však aj na stavcoch a na plochách lakťových kĺbov i pravého kolenného zhybu. Na kranialnej terminálnej ploche druhého driekového stavca je Schmorlov uzol (obr. 9: 3). Telá všetkých stavcov sú deformované spondylotickými zmenami (*spondylosis deformans universalis*; obr. 9: 4, 5, 8), na oblúkoch hrudných a driekových stavcov sú výrazné pozápalové zmeny (*spondylarthritidis thoracalis et lumbalis gravis*) a na kĺbových plochách viacerých stavcov a rebier sú zmeny po artróze (*arthrosis articuli costovertebralis*; obr. 9: 6, 7).

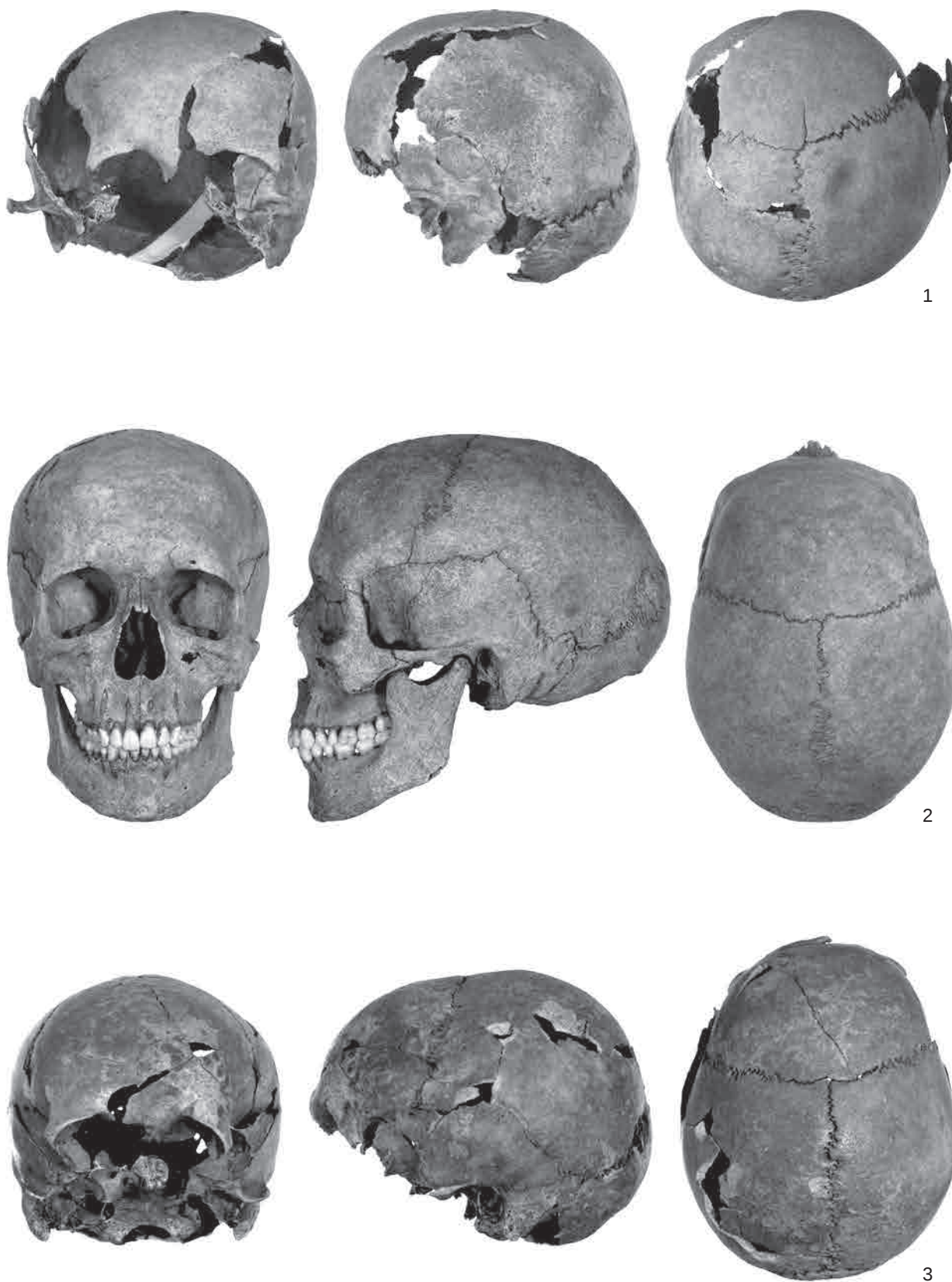
Metrické znaky sa mohli hodnotiť len na kostiach postkranialneho skeletu. Z hodnotenia vyplýva, že diafýzy obidvoch femurov sú pilastrické a platymérne. V strede je diafýza pravej tibie euryknémna a ľavej mezoknémna. Na úrovni *foramen nutricium* sú diafýzy obidvoch tibíi mezoknémne. Vypočítaná výška postavy je 151,8 cm, t. j. podstredná.

Hrob 2. *Adultus II*, pravdepodobne muž (IDS: 0,48)

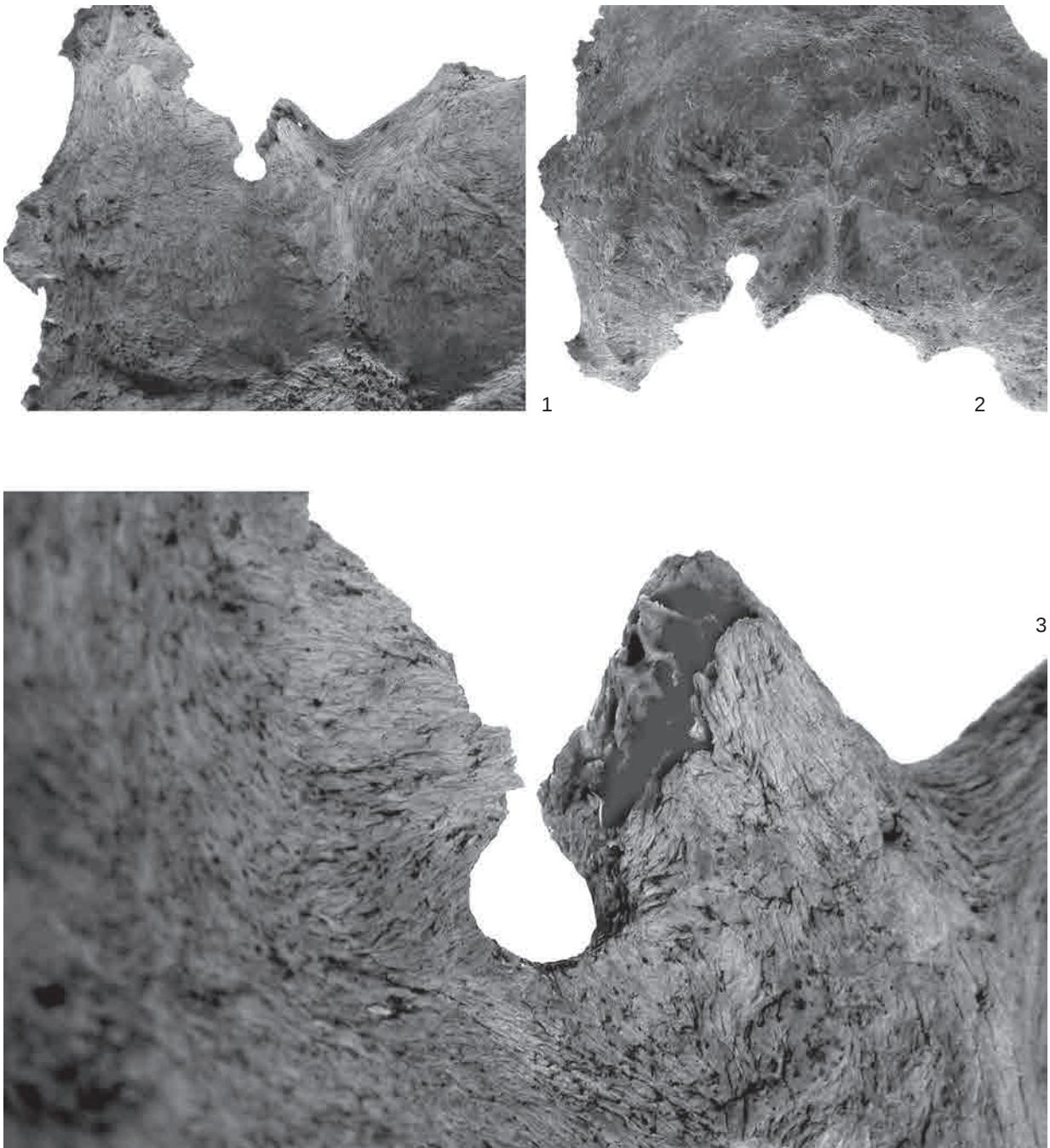
Lebka sa zachovala ako mierne postmortálne deformovaná, korodovaná a neúplná *calvaria* a fragmenty (obr. 1: 1). Je strednej stavby so stredne mohutným reliéfom svalových úponov.

Obrys mozgovne je romboidný, čelo bolo pravdepodobne klenuté. Čelové a temenné hrbole, čistinka (*glabella*), nadočnicové oblúky (*arcus superciliares*), vonkajšia záhlavná hrčka, ako aj hlávkové výbežky sú stredne veľké. Reliéf šijovej plochy je stredne výrazný, zhryz bol asi psalidontný. Laterálna časť horného okraja a tvar očníc mali pravdepodobne prechodný tvar obidvoch znakov a vysoká lícna kosť (*os zygomaticum*) mala najskôr hrboľatý povrch. Nosový otvor (*apertura piriformis*) bol pravdepodobne široký a čeľustné jamy (*fossae caninae*) boli azda ploché. Mandibula je strednej stavby, hrúbka jej tela v oblasti *M₂* je stredná, bradový trojuholník (*trigonum mentale*) je malý a zaoblený, povrch mandibulárneho uhla tvorí malá vyvýšenina, hlavica sánky bola asi veľká. Abrázia zubov je stredne intenzívna, zastúpená je plošná i miskovitá. Z anomálií sa evidovali len *os suturae lambdoideae bilat.* a mierna forma *torus palatinus totalis*, z chorobných zmien iba parodontóza pri stoličkách obidvoch čeľustí. Tesne vľavo pri zadnom okraji *foramen magnum* (minimálne 10 mm od jeho okraja) sa nachádza oválny až okrúhly umelý otvor s priemerom na vonkajšej platni zhruba 4,5 x 5,5 mm (obr. 3). Zdá sa, že vnútorný priemer defektu je väčší než vonkajší. Na vonkajšom povrchu silne korodovaného fragmentu z čelovej kosti sa nachádzajú početné paralelne prebiehajúce ryhy spôsobené najskôr zubami väčšieho hlodavca.

Poškodené a korodované kosti neúplnej postkranialnej kostry sú tiež strednej stavby so stredne mohutným reliéfom svalových úponov. Panva je úzka a vysoká, vchod do malej panvy je úzky a srdcovitý. Lonový uhol (*angulus subpubicus*) má vyše 60 stupňov a zapchaný otvor (*foramen obturatum*) má oválny tvar. Väčší zárez sedacej kosti je viac uzavretý, s tendenciou k tvaru „U“, predušnicová brázda je naznačená a plytká, zložený oblúk má prechodný tvar, telo sedacej kosti je široké, bedrový hrebeň má tvar výrazne prehnutého „S“, bedrová jama je vysoká a úzka, veľká panva veľmi úzka. Krížová kosť je úzka a vysoká. Priemer hlavice stehnovej kosti je veľmi veľký, drsná čiara je úzka a vysoká. Hrbole sedacích kostí sú deformované. Na kranialnej terminálnej ploche dvanásťteho hrudného stavca a na obidvoch terminálnych plochách prvého driekového stavca sa nachádzajú

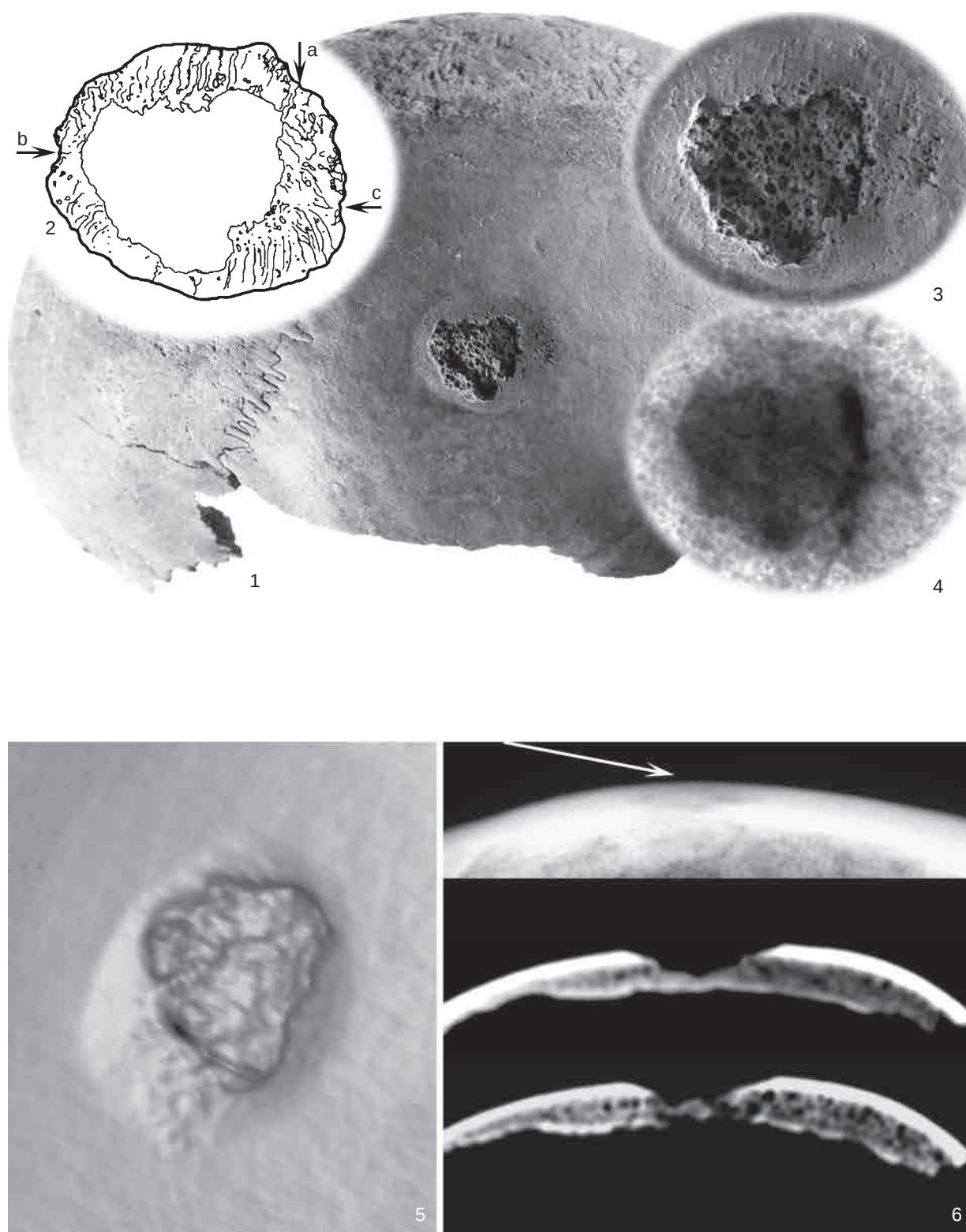
Obr. 2. 1 - hrob 10, žena, adultus II; 2 - hrob 11, muž, juvenis; 3 - hrob 12, muž, adultus I.

Obr. 3. Umelý otvor v záhlavnej kosti jedinca z hrobu 2. 1 - zo strany vnútornej platne; 2 - zo strany vonkajšej platne; 3 - detail steny otvoru zo strany vnútornej platne. Mierka: 1:1 - 1, 2; 1:5 - 3.

výrazné Schmorlove uzly. Telá štvrtého a piateho drienkového stavca sú na kaudálnych terminálnych plochách výrazne konkávne („rybie stavce“) a telá štvrtého krčného až prvého hrudného stavca majú zo strany spinálneho kanála zmenený povrch. Na distálnej klbovej ploche pravej tibiae je pomerne ostro ohraničená priehlbina s obrysom nepravidelného štvoruholníka (cca 5 x 5 mm, hĺbka cca 2 mm; *osteochondritis dissecans*; obr. 8: 7).

Z rozboru metrických znakov vyplynulo, že mozgovňa je veľmi široká a nízka (*tapeinokran*), s úzkym čelom, tvárová časť lebky je stredne široká. Diafýza pravého femura je nepilastrická a platymérna a diafýza ľavého femura je pilastrická a eurymérna. V strede i na úrovni *foramen nutricium* sú diafýzy oboch tibiaí euryknémne. Vypočítaná výška postavy je 162,8 cm, t. j. podstredná.

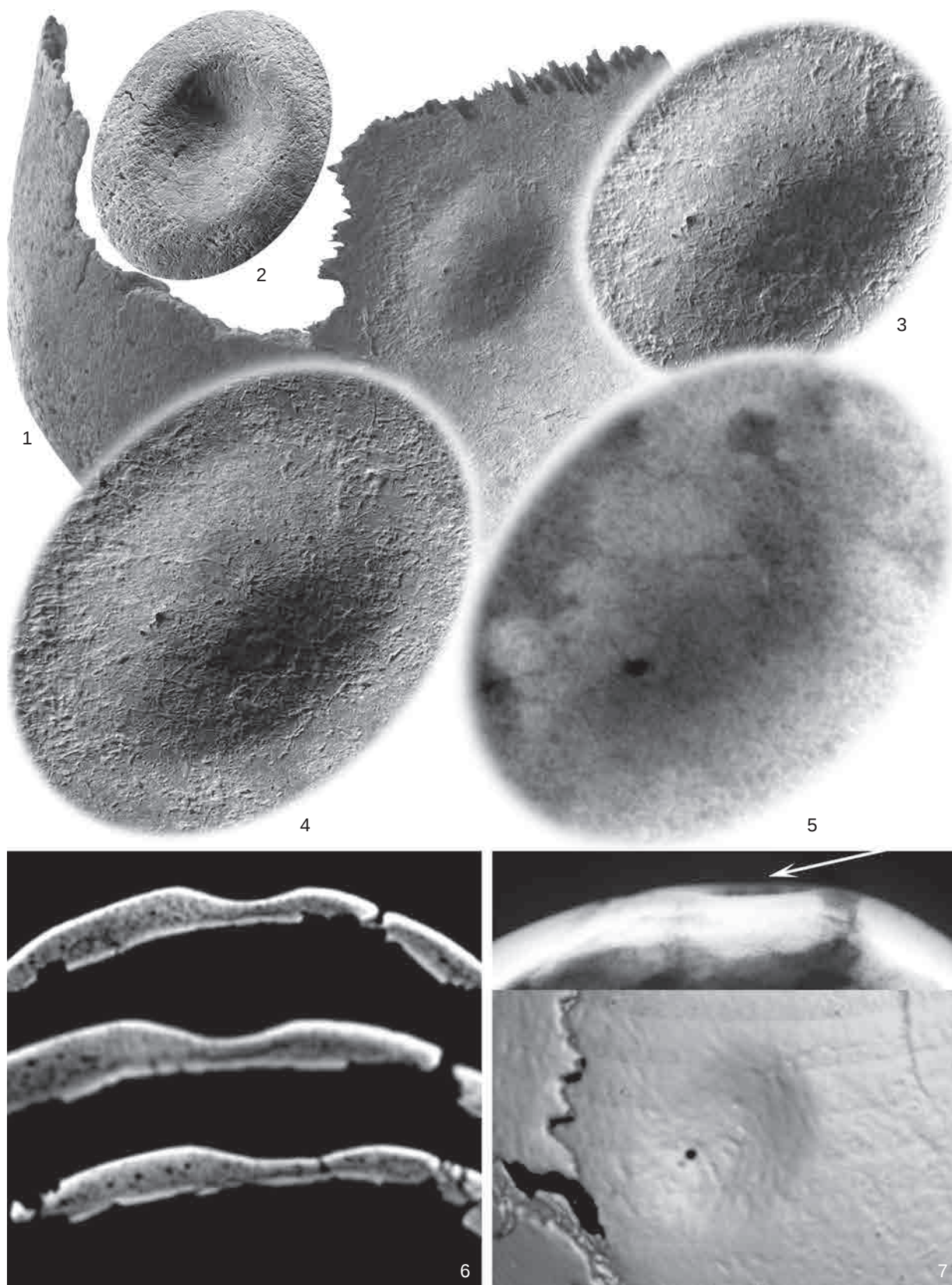
Obr. 4. Nevyhojená „symbolická trepanácia“ na lebke z hrobu 3. 1 - vonkajšia platňa fragmentu mozgovne zhora; 2 - kresba umelého zásahu s vyznačenými bodmi a-c; 3 - detail umelého zásahu; 4 - detail skiagramu vertikálnej projekcie; 5 - detail CT-priestorovej rekonštrukcie umelého zásahu; 6 - výrezy zo skiagramu bočnej projekcie (hore) a z CT-snímkov priečných rezov bočnej projekcie (v strede a dole). Mierka: 1:1 - 1; cca 1:1 - 6; 1:2 - 3; cca 1:2 - 2, 4, 5.

Hrob 3. Adultus II, žena

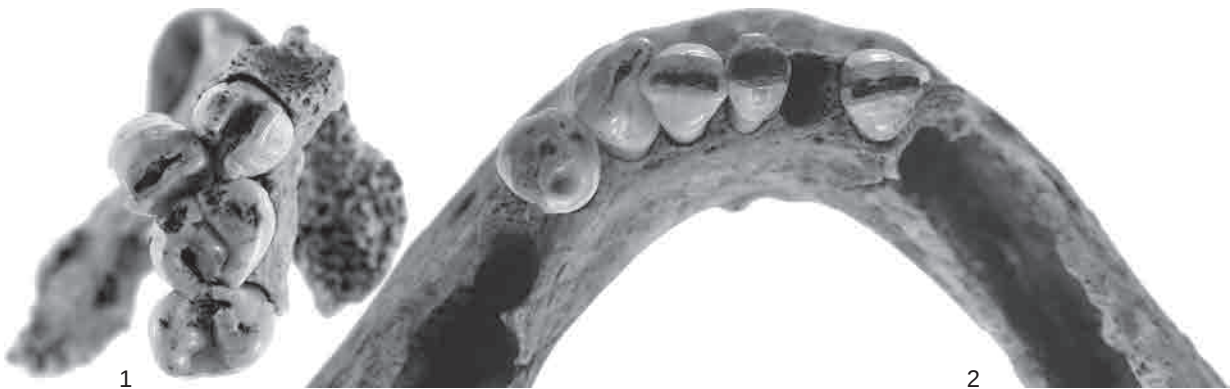
(IDS: -1,15; pravdepodobne mongoloid)

Korodovaná, výrazne postmortálne deformovaná kalva a fragmenty lebky, z ktorých bolo možné zrekonštruovať podstatnú časť splachnokránia i výrazne postmortálne deformovaného neurokránia (obr. 1: 2), sú strednej stavby so slabo až stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Čelové a temenné hrbole sú výrazné, čistinka je naznačená, nadočnicové oblúky sú ľahko naznačené, čelo bolo pravdepodobne takmer kolmé, hlávkové výbežky sú stredne veľké, vonkajšia záhlavná hrčka, ako aj reliéf šíjovej plochy sú slabo vytvorené. Profil záhlavia (Gerasimov) bol asi klenutý, predný nosový trň (*spina nasalis anterior*; Broca) dosiahol pravdepodobne 2. stupeň, tvárový reliéf je plochý a zhryz mohol byť psalidontný. Laterálna časť horného okraja očníc je ostrá a očnice sú okrúhle. Lícny (zygomatický) oblúk bol pravdepodobne veľmi tenký, lícna kosť je stredne vysoká a má hrboľatý povrch. Nosový otvor je nízky a veľmi široký, čelustné jamy sú ploché. Mandibula je gracilná a jej telo je v oblasti M_2 veľmi úzke, bradový trojuholník je malý, povrch mandibulárneho uhla je takmer hladký, hlavica sánky bola najskôr stredne veľká. Abrázia zubov je slabá, zastúpený je plošný i miskovitý typ. Detaily morfoskopických, ale aj metrických znakov (predovšetkým na úlomkoch z tvárovej časti lebky) dokladajú, že išlo o ženu s mongoloidnými znakmi. Z anomálií sa zistili len *os asteriae lat. sin.* a *os parietale interstitiale bilat.*, z chorobných zmien iba mierna forma *cribra orbitalia bilat.* a kaz druhej stoličky v pravej polovici sánky. V celej kostrovej sérii patrila k najvýznamnejším nálezom jednoznačná stopa po „symbolickej trepanácii“ bez známkov hojenia. Nachádza sa v anteromediálnom sektore vonkajšej platne pravej temennej kosti (*lamina externa ossis parietalis lat. dx.*; obr. 4). Na adekvátnom mieste vnútornej platne nie je žiadna stopa po zásahu (obr. 4: 6). Rozsah i obvod defektu dokumentuje okrem fotografie (obr. 4: 1, 3) a skiagramu (obr. 4: 4, 6) aj priestorová rekonštrukcia CT-snímkov (obr. 4: 5). Intaktnosť vnútornej platne ukazujú aj CT-snímky vertikálnych rezov bočnej projekcie temennej kosti (obr. 4: 6). Vďaka impregnácii kosti medenkou sa bezprostredné okolie defektu (na externej lamine) zachovalo takmer v nepoškodenom stave (nepravidelný štvoruholník: cca 66 + 66 + 85 + 48 mm). Okrem plochy s farebným efektom medenky sa nepoškodený, neostro ohraničený hladký povrch mozgovne (bez známkov korózie) zachoval aj po jej obvode, a tak celková plocha viac-menej nekorodovaného, hladkého povrchu vonkajšej platne dosahuje približne 102 x 103 mm (obr. 4: 1). Defekt má elipsovité až oválny obvod s takmer pravidelným priebehom

(max. rozmery cca 22 x 25 mm). I keď je dlhšia os orientovaná viac-menej lateromediálne, jej laterálny koniec je zároveň aj anteriorným koncom. Plocha obnaženej časti hubovitej strednej vrstvy temennej kosti medzi vonkajšou a vnútornou platňou (*diploe*) dosahuje asi 14 x 17 mm. Nepravidelný povrch centrálnej plochy zásahu, s maximálnou hĺbkou 3,1 až 3,2 mm, vznikol zrejme prirodzene po vyštípení vyrezanej kosti. Na *diploe* nie sú badateľné stopy korózie. Rozdiel medzi okrajom zásahu na vonkajšej platni a okrajom na úrovni rozhrania s *diploe* vytvárajú steny rezu v kompakte vonkajšej platne. Po celom obvode hladkých stien umelej priehlbiny sú veľmi početné rovné, paralelne usporiadané jemné až „vlasové“ ryhy prevažne s takmer predozadným priebehom (obr. 4: 2, 3). Na protiľahlých vrcholoch však ostrá línia okraja elipsovitej priehlbiny vykazuje miernu nepravidelnosť, čo evokuje predpoklad, že kosť bola z vonkajšej platne vyrezaná v dvoch na seba nadväzujúcich etapách. Z priebehu okrajov defektu, sklonu stien a usporiadania rýh možno s veľkou pravdepodobnosťou rekonštruovať postup vyrezania kosti. Identifikované boli plochy dvoch samostatných rezov a určilo sa ich poradie. Kosť bola zrejme až po označení obvodu zásahu vyrezaná hrotom tenkej, veľmi ostrej čepele, ktorou sa okrem tlaku v smere rezu zároveň aj jemne pohybovalo („pílilo“) do stredu zásahu, ale vždy približne v predozadnom smere (obr. 4: 2, 3). Je veľmi pravdepodobné, že vyrezávanie kosti začalo v anterolaterálnej časti obvodu a bolo vedené v oblúku posteromediálnym smerom v podstate k šípkovému švu (obr. 4: 2 - úsek medzi bodmi a-b). Na opačnom konci defektu bol rez prerušený (obr. 4: 2, bod b). Vznikla tak mediálna polovica obvodu, na ktorú nadviazalo vyrezávanie laterálnej polovice steny defektu. Začiatok druhého rezu je situovaný evidentne vyššie než koniec prvého (obr. 4: 2, úsek medzi bodmi b-c) a vyrezávanie bolo ukončené pred dosiahnutím bodu, kde sa „operácia“ začala (obr. 4: 2, bod c). Medzi začiatkom a koncom vyrezávania zostala kosť neprerezaná v dĺžke približne 10 mm (obr. 4: 2, úsek medzi bodmi a-c). S vysokou pravdepodobnosťou sa teda identifikovali plochy dvoch samostatných rezov a určilo sa ich poradie. Možno dokonca usúdiť, že zásah vykonal jedinec s ľavostrannou dominanciou, tzv. ľavák. Inými slovami, po obnažení temennej kosti a predpokladanom označení obvodu zásahu „operatér“ vyrezal hrotom tenkej, veľmi ostrej čepele najprv ľavú polovicu obvodu. Hlava ženy mohla spočívať na pravom spánku „v lone operátora-šamana“. Kosť bola rezaná v miernom oblúku posteromediálnym smerom. V druhej časti procedúry spočívala hlava ženy na ľavom spánku a „šaman“ rezal opäť ľavou rukou laterálnu polovicu v miernom oblúku

Obr. 5. Vyhojená „symbolická trepanácia“ na lebke z hrobu 10. 1 - vonkajšia platňa temenných kostí zhora; 2-4 - detaily povrchu a obvodu impresie na pravej temennej kosti; 5 - detail skiagramu vertikálnej projekcie; 6 - výrezy z CT-snímkov priečných rezov v bočnej projekcii; 7 - výrezy zo skiagramu bočnej projekcie (hore) a z CT-priestorovej rekonštrukcie umelého zásahu (dole). Mierka: 1:1 - 1, 2; cca 1:1 - 6, 7; 1:2 - 3, 4; cca 1:2 - 5.

Obr. 6. Anomálie v chrupe jedinca z hrobu 10. 1 - stesnanie očného zuba a otočenie prvého črenového zuba v pravej čelusti; 2 - stesnanie očného zuba v ľavej polovici sánky. Mierka 1:1.

anterolaterálnym smerom, teda na opačnej strane. Vyššie umiestnenie začiatku druhej fázy „operácie“ mierne priblížilo jej okraj k stredu vyrezávanej kosti a možno aj preto je rádius tejto (t. j. laterálnej) strany defektu o niečo väčší. Snaha o zrkadlový obraz obidvoch polovíc vyrezanej kosti bez zasiahnutia mozgu je evidentná. Pri opísanom postupe, keď sa začiatok a koniec rezu nepodarilo spojiť v jednom bode, bolo treba vyrezaný kúsok kosti z hlavy tejto ženy vypáčiť, pričom podľa očakávania sa *diploe* vyštiepila nerovnomerne.

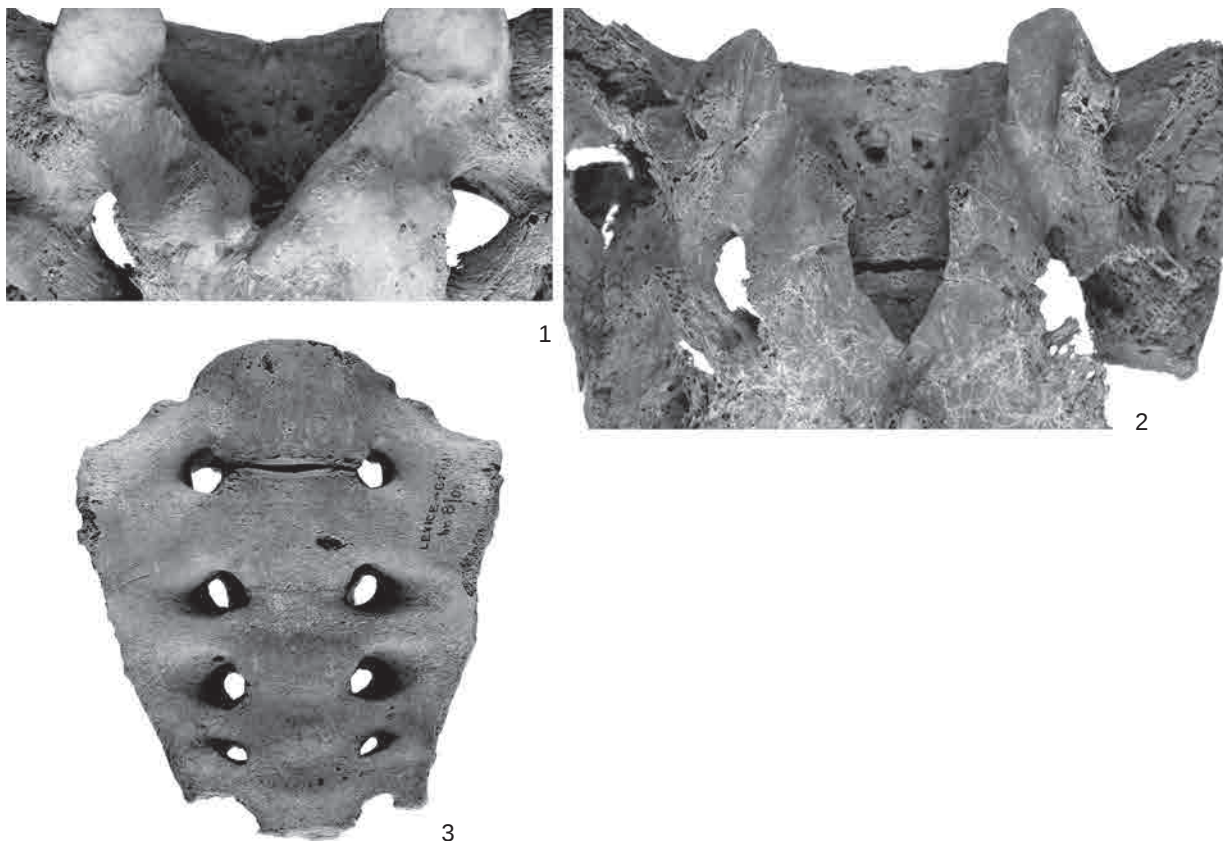
Poškodená postkranálna kostra je strednej stavby. Reliéf svalových úponov je slabo vyvinutý, avšak extrémne mohutný je na ramenných kostiach. Panva je veľmi široká a nízka, s priestrannými krídlami bedrových kostí a slabým reliéfom svalových úponov. Vchod do malej panvy je veľmi široký a oválny, lonový uhol má vyše 100 stupňov a zapchaný otvor má trojuholníkovitý tvar s ostrým okrajom. Väčší zárez sedacej kosti je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda je široká a hlboká, zložený oblúk je jednoznačne zdvojený. Telo sedacej kosti je úzke, bedrový hrebeň má prechodný tvar, bedrová jama bola pravdepodobne nízka a široká, veľká panva je veľmi široká a krížová kosť je veľmi široká a nízka. Priemer hlavice stehnovej kosti je veľký a drsná čiara je úzka a vysoká. Z anomálií sa evidovali: *perforatio septi humeri lat. dx.* (priemer cca 4 mm), *foramen transversarium bipartitus* obojstranne na piatom a šiestom krčnom stavci, iba vpravo na štvrtom stavci a neuzavretá priehradka vľavo na siedmom krčnom stavci, Schmorlov uzol na dolnej terminálnej ploche tela siedmeho a na hornej terminálnej ploche tela ôsmeho hrudného stavca (obr. 9: 1, 2), preliačiny na dolných terminálnych plochách tiel druhého až piateho drienkového stavca („rybie stavce“; obr. 9: 9, 10), neúplný rázštep prvého krížového stavca (*spina bifida paramedialis S I subtotalis*; obr. 7: 1) a deformované hrbole sedacích kostí.

Na základe hodnotenia metrických znakov je tvárová časť lebky veľmi široká a vysoká, s vysokou hornou časťou tváre. Očnice sú široké, pričom pravá je vysoká a ľavá stredne vysoká. Nosový otvor je veľmi široký a stredne vysoký. Splanchnokránium je mezopropozné a mezénne s mezonochnými očnicami, chamérinným nosovým otvorom a brachyurannou čelusťou. Diafýzy obidvoch femurov sú nepilastrické a hyperplatymérne. V strede je diafýza pravej tibiie platyknémna a vľavo mezoknémna. Na úrovni *foramen nutricium* je pravá tibia mezoknémna a ľavá euryknémna. Vypočítaná výška postavy je 159,3 cm, t. j. vysoká.

Hrob 4. Adultus I, žena (IDS: -1,49)

Silne korodované fragmenty lebky sú gracilnej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Lícna kosť je nízka a hladká. Mandibula je gracilná a jej telo je v oblasti M_2 veľmi úzke. Bradový trojuholník je malý, povrch mandibulárneho uhla takmer hladký a hlavica sánky veľmi malá. Abrázia zubov je slabá a bola pravdepodobne plošná i miskovitá. Z anomálií sa evidoval len zväčšený *foramen mentale lat. dx.* (priemer cca 4 mm).

Poškodené kosti postkranálnej kostry sú gracilnej stavby so slabo až stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Panva je veľmi široká a nízka, s priestrannými krídlami bedrových kostí so slabým reliéfom svalových úponov. Vchod do malej panvy je veľmi široký a oválny, lonový uhol má vyše 100 stupňov a zapchaný otvor má prechodný tvar. Väčší zárez sedacej kosti je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda široká a hlboká, zložený oblúk je jednoznačne zdvojený. Telo sedacej kosti je veľmi úzke, s nevýrazným hrboľom, bedrový hrebeň je vytvorený v tvare veľmi plochého „S“ a bedrová jama je veľmi nízka a široká. Veľká panva je široká, krížová kosť je široká a nízka. Priemer hlavice stehnovej kosti je malý,

Obr. 7. Kongenitálne malformácie stavcov. 1 - hrob 3, neúplný rásžtep spinálnej časti oblúka prvého krížového stavca; 2 - hrob 6, úplný rásžtep spinálnej časti oblúka prvého krížového stavca; 3 - hrob 8, obojstranná sakralizácia piateho drienkového stavca. Mierka: 1:1 - 1, 2; 2:1 - 3.

drsná čiara úzka a vysoká. Z anomálií boli evidované len zdvojené otvory bočných výbežkov (*foramen transversarium bipartitus*) obojstranne na šiestom a iba vľavo na piatom krčnom stavci. Za anomáliu možno považovať asymetriu v dĺžke i v stavbe kostí z panvy a z dolných končatín. Z chorobných zmien bol prítomný len obojstranný interartikulárny rásžtep oblúka piateho drienkového stavca (*spondylolysis interarticularis L V bilat.*; obr. 8: 5). Na mnohých kostiach z postkraniálneho skeletu sú stopy po ohryzení hlodavcami. Na základe metrického hodnotenia sú diafýzy obidvoch femurov pilastrické, pričom horný prierez diafýzy je vpravo hyperplatymérny a vľavo platymérny. Diafýza pravej tibia je v strede i pri *foramen nutricium* mezoknémna, ľavá tibia je v strede euryknémna a pri *foramen nutricium* mezoknémna. Vypočítaná výška postavy je 148,2 cm, t. j. malá.

Hrob 5. Maturus, neurčené pohlavie (IDS: 0,00)

Z lebky sa zachovali iba silne korodované drobné fragmenty (10 úlomkov z kostí a 2 úlomky z koruniek dolných stoličiek). Abrázia zubov je silná a bola pravdepodobne plošná.

Z neúplnej postkraniálnej kostry sa zachovalo iba asi 35 silne korodovaných drobných fragmentov. Drobné korodované fragmenty ľudských kostí sú premiešané s úlomkami zvieracích kostí.

Hrob 6. Adultus I, žena (IDS: -1,29)

Lebka nebola predložená na analýzu. Neúplné, korodované a poškodené kosti postkraniálnej kostry sú strednej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Panva je veľmi široká a nízka, s priestrannými krídlami bedrových kostí a so slabým reliéfom svalových úponov. Vchod do malej panvy bol zrejme veľmi široký a oválny, lonový uhol mal pravdepodobne vyše 100 stupňov. Zapchaný otvor bol azda trojuholníkovitý, s ostrým okrajom. Väčší zárez sedacej kosti je široký a plytký, predušnicová brázda stredne široká a plytká až stredne hlboká, zložený oblúk je jednoznačne zdvojený. Telo sedacej kosti je veľmi úzke, s nevýrazným hrbolom, bedrový hrebeň má prechodný tvar. Bedrová jama je nízka a široká, veľká panva veľmi široká, krížová kosť široká a nízka. Priemer hlavice stehnovej kosti sa radí k stredne veľkým a drsná čiara je úzka

a vysoká. Táto žena mala šesť driekových stavcov. Z chorobných zmien možno spomenúť len úplný ľavostranný interartikulárny rázštep oblúka šiesteho driekového stavca (*spondylolysis interarticularis L VI lat. sin.*; obr. 8: 6) a úplný rázštep prvého krížového stavca (*spina bifida medialis S I totalis*). Podľa hodnotenia metrických znakov sú obidva femury pilastrické a eurymerne a obidve tibiae v strede i pri *foramen nutricium* euryknémne. Vypočítaná výška postavy je 163,3 cm, t. j. vysoká.

Hrob 7. Adultus I, žena

(IDS: -0,64; pravdepodobne mongoloid)

Lebka sa zachovala ako veľmi poškodené, korodované *cranium* s postmortálne deformovaným neuro- i splachnokraniom (obr. 1: 3). Je strednej stavby so slabo až stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Obrys mozgovne bol pravdepodobne ovoidný a líčne oblúky (*arcus zygomaticus*) mohli byť fenozgycké. Čelové a temenné hrbole sú výrazné, čistinka je naznačená, nadočnicové oblúky sú stredne mohutné a čelo klenuté. Hlávkové výbežky sú stredne veľké, vonkajšia záhlavná hrčka je slabo vytvorená, reliéf šijovej plochy je slabý a profil záhlavia klenutý. Predný nosový trň dosiahol pravdepodobne 2. stupeň, tvárový reliéf je stredný až výrazný, zhryz bol asi psalidontný. Laterálna časť horného okraja očníc je ostrá a očnice sú okrúhle. Líčna kosť je stredne vysoká a má hrboľatý povrch, nosový otvor je stredne vysoký a široký, čeľustné jamy sú plytké. Mandibula je gracilnej až strednej stavby a jej telo je v oblasti M_2 úzke, bradový trojuholník je silný, s bilaterálne vytvorenými protuberanciami, povrch mandibulárneho uhla tvorí malá vyvýšenina a hlavica sánky bola pravdepodobne veľká. Abrázia zubov je slabá a bola asi plošná i miskovitá. Z anomálií bolo prítomné zväčšené *foramen mentale* vľavo (priemer cca 5 mm, vpravo nehodnotiteľné) a stesnanie medzi očnými zubami v sánke a medzi prvou až treťou stoličkou v ľavej čeľusti. Pravdepodobne bolo aj medzi očnými zubami v maxile. Čeľusť je mierne asymetrická (hypoplázia čeľuste vpravo). Chorobné zmeny sa týkali tiež iba chrupu. Na laterálnej strane pravej polovice tela sánky (približne na úrovni M_2) je vyvýšený povrch kosti. Táto hyperostóza má hladký povrch a rovnakú farbu ako okolitá kosť. Okraje zubných lôžok sú do istej miery zmenené parodontózou. Zubné kazy postihli prvú a tretiu stoličku v pravej a druhú a tretiu stoličku v ľavej polovici čeľuste. V sánke sa zubný kaz zistil na prvej stoličke vpravo a na druhej a tretej stoličke vľavo.

Poškodené až veľmi poškodené a korodované kosti neúplnej postkranialnej kostry sú gracilnej

až strednej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Väčší zárez sedacej kosti je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda je široká a hlboká, krížová kosť je široká a nízka, drsná čiara je stredne mohutná a vytvorená je bilaterálne. Z anomálií sa zistilo iba zdvojenie otvoru v ľavom bočnom výbežku piateho krčného stavca. Na viacerých diafýzach dlhých kostí končatín sú stopy po ohryzení hlodavcom.

Na základe metrických znakov je mozgovňa krátka a stredne široká, s veľmi úzkym čelom. Tvárová časť je stredne vysoká, s nízkou hornou časťou tváre, so stredne širokou pravou a úzkou ľavou očnicou, pričom obidve sú nízke. Nosový otvor je široký a nízky. Podľa hodnôt indexov je mozgovňa brachykránna, očnice sú mezokonchné, nosový otvor chamérinný a čeľusť brachyuranná. Právý femur je nepilastrický a platymerný, ľavý je pilastrický a platymerný. Tibiae sú v strede i pri *foramen nutricium* euryknémne. Vypočítaná výška postavy je 151,3 cm, t. j. podstredná.

Hrob 8. Adultus II, pravdepodobne muž

(IDS: 0,42)

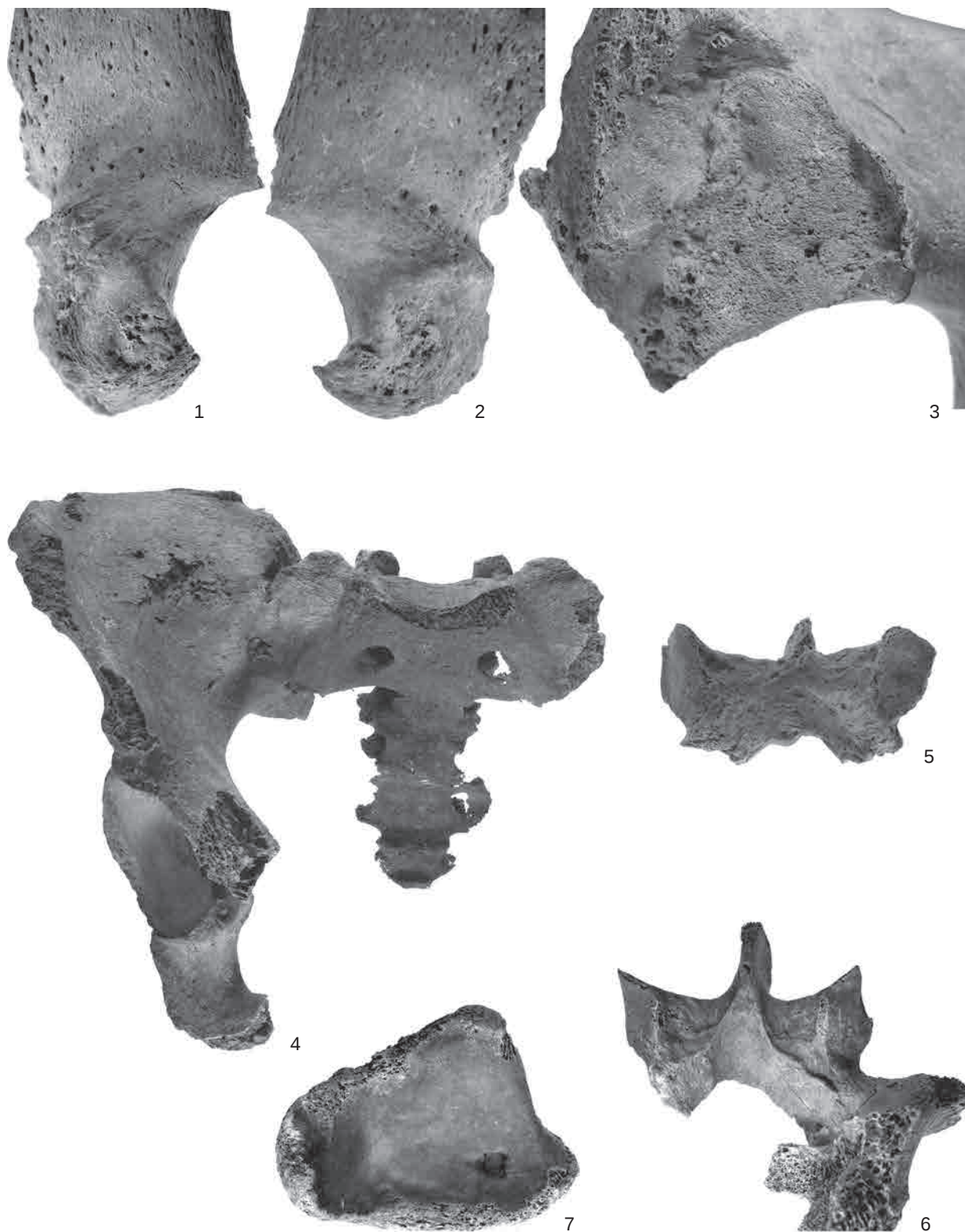
Lebka sa zachovala ako neúplná *calva* a fragmenty. Sú strednej stavby so stredne mohutne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Obrys mozgovne bol pravdepodobne romboidný. Čelové a temenné hrbole sú výrazné, hlávkové výbežky stredne veľké, vonkajšia záhlavná hrčka silná, reliéf šijovej plochy je tiež silný a profil záhlavia klenutý. Predný nosový trň dosiahol 4. stupeň. Z anomálií sa mohli konštatovať iba vsunuté kosti v pravej polovici lambdového šva.

Poškodené a korodované kosti neúplnej postkranialnej kostry sú strednej až robustnej stavby so stredným až mohutne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Krížová kosť je úzka a vysoká, drsná čiara bola pravdepodobne úzka a vysoká. Z chorobných zmien bola evidovaná obojstranná sakralizácia piateho driekového stavca (štrbiny medzi artikulárnymi výbežkami oblúkov *L V* a *S I* zostali zachované). Podľa metrických znakov je ľavý femur hyperplatymerný. Vypočítaná výška postavy je 170,5 cm, t. j. vysoká.

Hrob 9. Infans II, 2-3 ročné dieťa

Z lebky sa zachoval iba jeden korodovaný fragment, ktorý svedčí o gracilnej stavbe so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov.

Poškodené a korodované kosti neúplnej postkranialnej kostry sú gracilnej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Väčší zárez sedacej kosti má tvar „V“ a je stredne hlboký, predušnicová brázda je naznačená a plytká, zložený oblúk

Obr. 8. Následky fyzického stresu. 1, 2 - hrob 1, deformované hrbole sedacích kostí; 3 - hrob 1, „čerstvý“ lom na styčnej ploche sklbenia bedrovej kosti s krížovou; 4 - hrob 1, asimilácia krížovej kosti s pravou panvovou kosťou; 5 - hrob 4, obojstranný interartikulárny rázštep oblúka piateho driekového stavca; 6 - hrob 6, úplný ľavostranný interartikulárny rázštep oblúka šiesteho driekového stavca; 7 - hrob 2, ohraničená priehlbina s obrysom nepravideľného štvoruholníka na kĺbovej ploche pravej tibiae. Mierka: 1:1 - 1-3, 5-7; 2:1 - 4.

je jednoznačne jednoduchý, bedrový hrebeň je vytvorený v tvare veľmi plochého „S“, bedrová jama je nízka a široká, drsná čiara je slabá a vytvorená iba laterálne. Pravý femur je v strede nepilastrický, horný prierez ľavého je platymérny. Tíbie sú v strede i pri *foramen nutricium* euryknémne.

Hrob 10. Adultus II, žena

(IDS: -1,26; pravdepodobne mongoloid)

Lebka sa zachovala ako neúplná, výrazne postmortálne deformovaná *calva* a silne korodované fragmenty (obr. 2: 1). Je gracilnej stavby so slabou vyvinutým reliéfom svalových úponov. Obrys mozgovne je sféroidný, čelové a temenné hrbole sú veľké, čistinka je naznačená, nadočnicové oblúky sú ľahko naznačené a čelo je takmer kolmé. Hlávkové výbežky boli pravdepodobne stredne veľké, vonkajšia záhlavná hrčka je slabá, reliéf šijovej plochy je slabý, profil záhlavia klenutý a zhryz bol asi labidontný. Laterálna časť horného okraja očníc je veľmi ostrá, očnice sú okrúhle. Lícny oblúk je tenký, nosový otvor mohol byť nízky a široký, čeľustné jamy sú ploché. Aj v tomto prípade viaceré detaily morfoskopických znakov naznačujú, že išlo najskôr o ženu s mongoloidnými znakmi. Mandibula je gracilná a v oblasti M_2 bola hrúbka jej tela pravdepodobne veľmi úzka. Bradový trojuholník je malý a povrch mandibulárneho uhla tvorí malá vyvýšenina. Abrázia zubov je stredne intenzívna a plošná.

Z anomálií boli prítomné obojstranne vsunuté kosti v lambdovom šve a stesnanie zubov medzi vonkajším rezákom a prvým črenovým zubom v pravej čeľusti a rovnakými zubami v ľavej polovici sánky (obr. 6). Prvý črenový zub z pravej čeľuste je rotovaný lingválnou stranou anteriórne (obr. 6: 1). Veľmi významným nálezom na tejto lebke je vyhojená „symbolická trepanácia“. Aj v tomto prípade sa nachádza na vonkajšej platni anteromediálnej tretiny pravej temennej kosti. Defekt má vzhľad elipsovitej preliačiny s hladkým povrchom a oblými okrajmi (rozmery cca 23 x 34 mm, max. hĺbka od 2,5 do 2,6 mm; obr. 5).

Veľmi poškodené a silne korodované kosti neúplnej postkraniálnej kostry sú gracilnej až strednej stavby so slabým až stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Väčší zárez sedacej kosti je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda je široká a hlboká, zložený oblúk je jednoznačne zdvojený. Drsná čiara je stredne mohutná a vytvorená je bilaterálne.

Diaľzy obidvoch femurov sú nepilastrické a platymérne. Pravá tibia je v strede i pri *foramen nutricium* mezoknémna a ľavá euryknémna. Vypočítaná výška postavy je 165 cm, t. j. vysoká.

Hrob 11. Juvenis, 18-19 ročný muž

(IDS: 0,46)

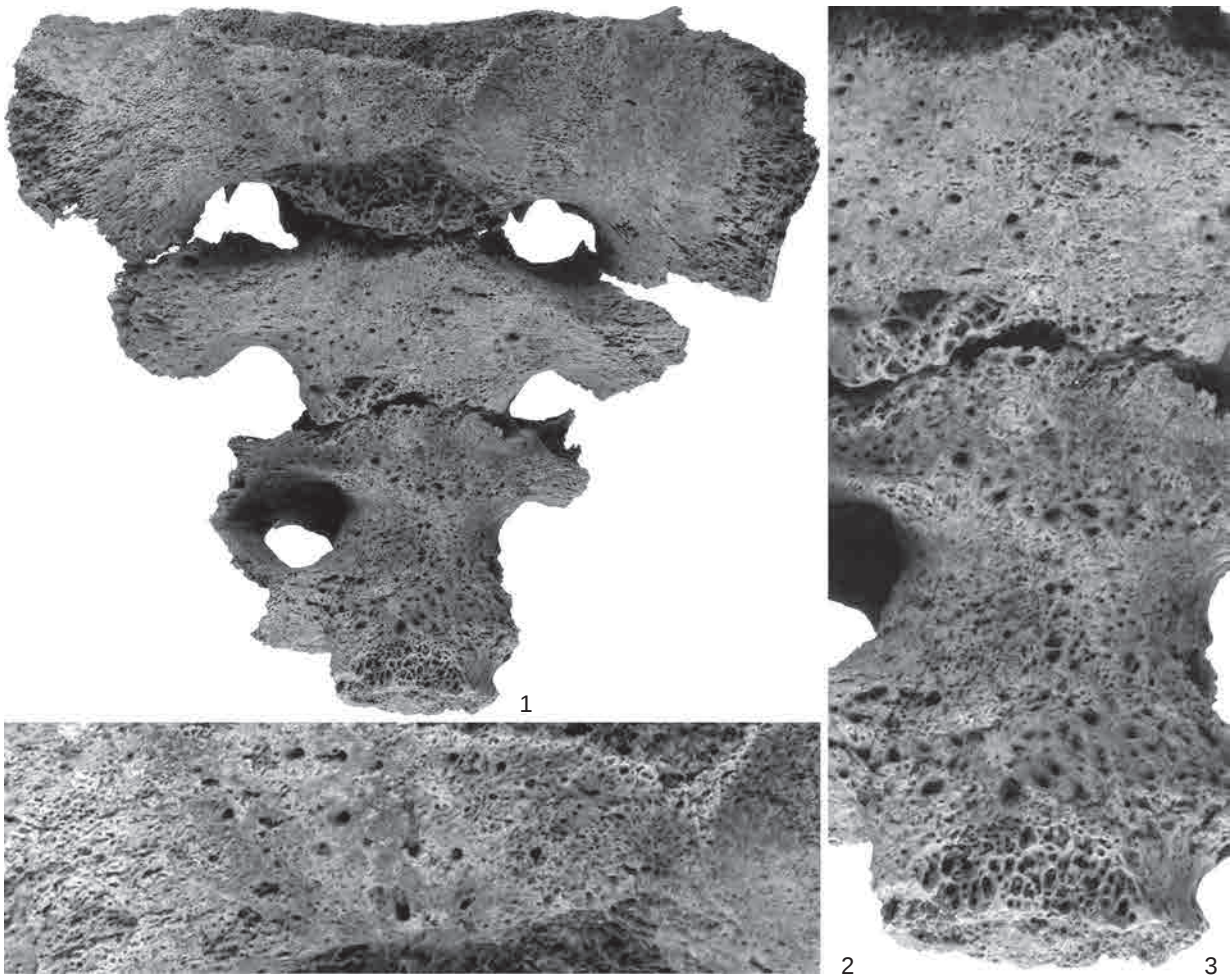
Lebka sa zachovala ako temer nepoškodené *cranium* (obr. 2: 2) strednej stavby so stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Pri pohľade zhora je obrys mozgovne pentagonoidný a líčne oblúky sú kryptozygické. Čelové a temenné hrbole sú výrazné, čistinka je stredne veľká, nadočnicové oblúky sú stredné a čelo je takmer kolmé. Hlávkové výbežky a vonkajšia záhlavná hrčka sú stredne veľké, reliéf šijovej plochy je tiež stredne výrazný a profil záhlavia je klenutý až pretiahnutý. Predný nosový trň dosiahol 2. stupeň, reliéf tvárovej časti lebky je výrazný a zhryz psalidontný. Laterálna časť horného okraja očníc je ostrá a očnice sú okrúhle. Lícny oblúk je tenký a lícna kosť vysoká, s hrboľatým povrchom. Nosový otvor je vysoký a široký a čeľustné jamy sú plytké. Mandibula je strednej stavby so strednou hrúbkou tela v oblasti M_2 , silným bradovým trojuholníkom, malou vyvýšeninou na povrchu mandibulárneho uhla a jej hlavice boli pravdepodobne stredne veľké. Slabá abrázia zubov je zastúpená plošným i miskovitým typom. Na lebke sa zistili len vsunuté kosti vo švoch mozgovne (*os suturae coronalis* lat. sin.; *os suturae sagittalis*; *os suturae lambdoideae* bilat.; *os apicis*; *os epiptericum* lat. dx.) a anomálie v chrupke (stesnanie medzi C až C v mandibule; *torus palatinus* totalis; zväčšené *foramen mentale* lat. dx.; priemer cca 4 mm).

Poškodená až veľmi poškodená postkraniálna kostra je strednej stavby so stredne vyvinutým reliéfom svalových úponov. Zapchaný otvor bol pravdepodobne oválny, s oblým okrajom, väčší zárez sedacej kosti bol azda viac uzavretý, s tendenciou k tvaru „U“, predušnicová brázda je naznačená a plytká, zložený oblúk je jednoznačne jednoduchý. Telo sedacej kosti bolo široké, bedrový hrebeň mal najskôr tvar výrazne prehnutého „S“, bedrová jama mala asi prechodnú podobu a krížová kosť mohla byť úzka a stredne vysoká. Priemer hlavice stehnovej kosti je veľký a drsná čiara je úzka a vysoká. V protiklade k relatívne nízkemu individuálnemu veku sú na povrchu vnútorných plôch obidvoch krídiel bedrových kostí (*fossa iliaca* bilat.) a tiel driekových i krížových stavcov stopy po rozsiahlych pozápalových zmenách (*periostitis*; obr. 10). Uvedené kosti sa však zachovali iba neúplne, vo veľmi fragmentárnom a silne korodovanom stave.

Na základe hodnotenia metrických znakov má mozgovňa tohto muža veľkú kapacitu (Welcker I: 1472 cm³), je dlhá, stredne široká a stredne vysoká, so stredne širokým čelom a stredne dlhou bázou. Tvárová časť lebky je úzka a stredne vy-

Obr. 9. Následky fyzického stresu. 1, 2 - hrob 3, Schmorlove uzly na telách hrudných stavcov; 3 - hrob 1, Schmorlov uzol na tele driekového stavca; 4, 5, 8 - hrob 1, deformované stavce spondylotickými zmenami; 6, 7 - hrob 1, artroticky zmenené kĺbové plochy rebier; 9, 10 - hrob 3, preliačiny na telách driekových stavcov. Mierka: 1:1.

Obr. 10. Pozápalové zmeny na povrchu kosti jedinca z hrobu 11. 1 - krížová kosť spredu; 2, 3 - detaily krížovej kosti spredu. Mierka: 1:1 - 1; 1:2 - 2, 3.

soká, pričom horná časť tváre je vysoká. Obidve očné sú stredne široké a zároveň nízke, nosový otvor je široký a zároveň stredne vysoký. Podľa hodnôt indexov je neurokranium dolichokranné, ortokranné a metriokranné a splanchnokranium je hyperleptoprozopné a lepténne. Obidve očné sú mezokonchné, nosový otvor mezorinný a čeľusť brachyuranná a ortognátna. Diafýzy obidvoch femurov sú pilastrické, pričom pravý je eurymerný a ľavý platymerný. V strede sú diafýzy obidvoch tibií euryknémne a pri foramen nutricium sú diafýzy obidvoch tibií mezoknémne.

Hrob 12. Adultus I, muž

(IDS: 0,02)

Lebka sa zachovala ako postmortálne deformovaná *calvaria* a fragmenty (obr. 2: 3), ktoré sú gracilnej až strednej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Podarilo sa zrekonštruovať podstatnú časť splanchnokrania, avšak

postmortálna deformácia kostí neumožnila jeho pripojenie k neurokraniu. Obrys mozgovne bol pravdepodobne pentagonoidný. Čelové a temenné hrbole sú výrazné, čistinka je naznačená, nadočnicové oblúky sú ľahko naznačené a čelo je klenuté. Hlávkové výbežky, ako aj vonkajšia záhlavná hrčka sú stredne veľké, reliéf šijovej plochy je slabý a profil záhlavia klenutý. Predný nosový trň je 3. stupňa, tvárový reliéf je výrazný, zhryz je psalidontný. Laterálna časť horného okraja očí je ostrá, očné boli pravdepodobne okrúhle a líčna kosť je stredne vysoká, s hrboľatým povrchom. Nosový otvor mohol byť vysoký a stredne široký, čeľustné jamy sú veľmi hlboké. Sánka je strednej stavby a jej telo je v oblasti M_2 úzke. Bradový trojuholník je silne vyvinutý, povrch mandibulárneho uhla tvorí malá vyvýšenina a hlavica sánky je malá. Slabá abrázia zubov je zastúpená plošným i miskovitým typom. Okrem vsunutých kostí na obidvoch stranách lambdového šva a tzv. *foramen* Hüsckeho na spodnej stene

vonkajšieho zvukovodu vpravo (priemer cca 3 mm) sa anomálie vyskytli len na chrupe. Ide predovšetkým o atypickú redukciu druhých stoličiek v čeľusti, ktoré veľkosťou i tvarom koruniek pripomínajú tretie stoličky. *Foramen mentale* je zväčšené na oboch stranách (priemer obojstranne cca 5 mm) a v sánke medzi očnými zubami je stesnanie. Zubné kazy sa vyskytli len na stoličkách. Ide o tretiu stoličku v ľavej čeľusti aj v pravej sánke a o všetky tri stoličky v ľavej polovici mandibuly.

Postkranálny skelet sa zachoval ako poškodený až veľmi poškodený. Je strednej až robustnej stavby so stredne mohutným reliéfom svalových úponov. Panva je úzka a vysoká, vchod do malej panvy je úzky a srdcovitý. Lonový uhol má vyše 60 stupňov a zapchaný otvor má prechodný tvar (medzi trojuholníkovitým a oválnym). Väčší zárez sedacej kosti je široký a plytký, predušnicová brázda je naznačená a plytká a zložený oblúk je jednoznačne jednoduchý. Telo sedacej kosti bolo pravdepodobne stredne široké, bedrový hrebeň je v tvare plochého „S“, bedrová jama je prechodná, veľká panva prechodná a krížová kosť je úzka a vysoká. Priemer hlavice stehnovej kosti je veľký a drsná čiara je úzka a vysoká. Na kostiach sa evidovalo aj niekoľko odchýlok. Krížová kosť bola pravdepodobne šesťstavcová, na piatom krčnom stavci bol zdvojený otvor bočného stavcového výbežku (*foramen transversarium bipartitus*), iba vpravo a na šiestom krčnom stavci bol zdvojený obojstranne. Chorobné zmeny boli zastúpené len Schmorlovými uzlami, ktoré sa vyskytli na telách prvého až tretieho drienkového stavca. Na diafýze pravej lakťovej kosti sú stopy po ohryzení drobným hlodavcom.

Podľa absolútnych hodnôt metrických znakov je mozgovňa krátka, stredne široká a nízka, s úzkym čelom a stredne dlhou bázou lebky. Tvárová časť lebky je stredne vysoká, so stredne vysokou hornou tvárou, stredne širokým nosovým otvorom, ktorý je zároveň veľmi vysoký. Na základe indexov je neurokranium brachykranne, ortokranne a tapeinochranne. Nosový otvor je leptorinný, čeľusť brachyuranná. Diafýzy oboch femurov sú pilastrické a platymérne. Pravá tibia je v strede i pri *foramen nutricium* platyknémna, ľavá je v strede mezoknémna a pri *foramen nutricium* platyknémna. Vypočítaná výška postavy je 169,9 cm, t. j. nadstredná.

Hrob 13. Adultus II, žena

(IDS: -1,16)

Lebka sa zachovala v podobe fragmentov, ktoré svedčia o strednej stavbe so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Na úlomkoch bolo možné hodnotiť stredne veľké hlávkové výbežky, slabú vonkajšiu záhlavnú hrčku i slabý reliéf šijovej plochy.

Profil záhlavia bol pravdepodobne klenutý a predný nosový trň bol tiež iba pravdepodobne 3. stupňa, zhryz je psalidontný. Laterálna časť horného okraja okrúhlych očníc je ostrá, líčna kosť veľmi nízka a hladká, úzky nosový otvor bol asi nízky a čeľustné jamy mohli byť stredne hlboké. Sánka je gracilnej až strednej stavby, v oblasti M_2 je jej telo úzke, bradový trojuholník malý, povrch mandibulárneho uhla je takmer hladký a hlavica sánky je malá. Abrázia zubov je stredne intenzívna a je zastúpená plošným i miskovitým typom. Okrem jednej vsunutej kosti na úlomkoch lebky (*os suturae occipito-mastoidei lat. dx.*) sa všetky anomálie vyskytli len na chrupe. Ide o obojstranne zväčšené *foramen mentale* (priemer: vpravo cca 4 mm, vľavo cca 5 mm). Ďalej sú to rotované zuby - druhý čenový zub v pravej čeľusti (lingválnou stranou asi o 40° ventrálne) i v ľavej sánke (lingválnou stranou asi o 45° ventrálne), obidva očné zuby v sánke sú rotované lingválnou stranou dorzálnou asi o 50°. Spomenúť treba neprirodzene veľká medzera - tremu medzi druhým čenovým zubom a prvou stoličkou v pravej čeľusti (na žuvacej ploche je to asi 4 mm a pri okrajoch alveol približne 6 mm z bukálnej strany a zhruba 12 mm z lingválnej strany). Zdá sa, že medzera vznikla ako dôsledok oneskoreného vypadnutia perzistujúcej prvej stoličky prvej dentície. Nepatrná trema je aj medzi očným zubom a prvým čenovým zubom v pravej polovici mandibuly. Z chorobných zmien by sa mohol spomenúť zväčšený zubný kameň na bukálnej strane stoličiek maxily a početné kazy na zuboch sánky: ide o prvý čenový zub vľavo a obidve druhé čenové zuby, ako aj o prvé a druhé stoličky.

Poškodené až veľmi poškodené kosti postkranálnej kostry sú strednej stavby so slabo vyvinutým reliéfom svalových úponov. Panva je veľmi široká a nízka, s priestrannými krídlami bedrových kostí so slabým reliéfom svalových úponov. Vchod do malej panvy je široký a oválny, lonový uhol má vyše 90 stupňov, zapchaný otvor má trojuholníkovitý tvar. Väčší zárez sedacej kosti je veľmi široký a plytký, predušnicová brázda je široká a hlboká, zložený oblúk je jednoznačne zdvojený. Telo sedacej kosti je stredne široké, bedrový hrebeň má prechodný tvar, bedrová jama je veľmi nízka a široká, veľká panva veľmi široká a krížová kosť je veľmi široká a nízka. Z anomálií sa zistilo len neúplné zdvojenie otvoru v ľavom bočnom výbežku prvého krčného stavca (*foramen transversarium bipartitus incomplet lat. sin. C I*) a výrazná preliačina na hornej ploche tela piateho drienkového stavca. Z metrických znakov lebky bolo možné zistiť len veľmi malú šírku nosového otvoru. Diafýzy oboch femurov sú pilastrické, pričom pravý je eurymérny a ľavý platymérny. Tibie sú v strede i pri *foramen nutricium* euryknémne. Vypočítaná výška postavy je 160,1 cm, t. j. vysoká.

Tabela 1. Levice-Géňa. Rozdelenie podľa veku a pohlavia.

Vek	Pohlavie									
	muži		ženy		deti		ostatní		spolu	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Infans II	0	0,0	0	0,0	1	7,7	0	0,0	1	7,7
Juvenis	1	7,7	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	7,7
Adultus I	1	7,7	3	23,1	0	0,0	0	0,0	4	30,8
Adultus II	2	15,4	3	23,0	0	0,0	0	0,0	5	38,4
Maturus	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	7,7	1	7,7
Maturus II-senilis	0	0,0	1	7,7	0	0,0	0	0,0	1	7,7
Spolu	4	30,8	7	53,8	1	7,7	1	7,7	13	100,0

ZHRNUTIE

V súbore sa určili štyri kostry mužov (hroby 2, 8, 11 a 12; z toho dva razy išlo o pravdepodobné určenie) a sedemkrát boli určené kostry žien (hroby 1, 3, 4, 6, 7, 10 a 13). Pohlavie jedného dospelého nebolo určené (hrob 5) a raz sa v hrobe našli zvyšky detskej kostry (hrob 9). Okrem jednej ženy a jedinca s neurčeným pohlavím zomreli všetci pochovaní jedinci pred dosiahnutím veku maturus (tabela 1). Zachovalosť kostier, telesnú stavbu a reliéf svalových úponov bolo možné hodnotiť na zvyškoch skeletov štyroch mužov a šiestich žien. Jedna mužská lebka sa zachovala v takmer nepoškodenom stave, ďalšia len ako *calva* s úlomkami a dve ako *calvaria* a fragmenty. Zo ženských lebiek sa tri zachovali iba v podobe fragmentov - dve ako *calva* s úlomkami a jedna ako silne poškodené *cranium*. Stavba lebiek bola u oboch pohlaví najčastejšie stredná (traja muži a štyri ženy). Jedna ďalšia mužská lebka bola ešte v kategórii gracilnej až strednej stavby a dve lebky žien v kategórii gracilných lebiek. Reliéf svalových úponov bol na lebkách mužov tri razy stredne mohutný a raz slabo vyvinutý. Lebky žien mali reliéf svalových úponov štyri razy slabo vyvinutý a dva razy slabý až stredne mohutný. Rovnaká situácia bola aj pri hodnotení kostí postkraniálnej kostry. V tomto súbore bolo možné hodnotiť ďalšie znaky morfoskopickej analýzy ešte v obmedzenejšom počte. Výsledky rozboru metrických znakov boli tiež limitované malou početnosťou série (tabely 2 a 3). Vyplyva z nej hlavne, že väčšina kategórií sa vyskytla len v jednom či v dvoch prípadoch. V mužskej časti súboru bola zistená brachykránna i dolichokránna, metriokránna i ortokránna a tapeinokránna mozgovňa. U žien bolo možné určiť iba jednu brachykránnu mozgovňu. Tvárová časť lebky jedného muža bola hyperleptopropozná a lepténna a u jednej ženy bola mezopropozná a mezénna. Oč-

nice sa mohli odmerať len na lebke jedného muža a dvoch žien. Vo všetkých prípadoch boli obojstranne mezokonchné. Nosový otvor bolo možné hodnotiť na lebkách dvoch mužov a dvoch žien. U mužov bol raz leptorinný a raz mezorinný, u žien boli obidva nosové otvory chamérinné. U dvoch mužov a dvoch žien sa zistili iba brachyuranné čeluste. Na postkraniálnej kostre sa okrem dĺžkových mier pre výpočet výšky postavy (Manouvrier) hodnotili len prierezy diafýz stehnových a holených kostí. V strede mali dvaja muži obojstranne pilastrické femury a jeden mal pravý nepilastrický a ľavý pilastrický. Horný prierez diafýzy femuru bol raz obojstranne platymerný i hyperplatymerný. Na pravej i ľavej strane sa zaznamenal ešte jeden platymerný a jeden eurymerný femur. Až štyri ženy mali v strede diafýz obojstranne pilastrické femury a dve ženy ich mali obojstranne nepilastrické. Dve kostry žien mali horný prierez diafýzy femuru platymerný obojstranne, u ďalších dvoch žien bol platymerný iba vľavo. Ostatné prípady sa vyskytli len raz. Išlo o hyperplatymerný i eurymerný femur raz obojstranne, raz iba vpravo. V strede diafýz boli túbie dvoch mužov obojstranne euryknémne, u ďalšieho bola pravá platyknémna a ľavá mezoknémna. Pri *foramen nutricium* boli prierezy diafýz tíbií mužov raz obojstranne platyknémne, raz mezoknémne a raz euryknémne. Na kostrách žien boli túbie v strede diafýz až v troch prípadoch obojstranne euryknémne a vľavo mezoknémne. Dve ženy mali túbie v strede euryknémne iba vpravo a jedna zase vľavo. Raz bola v strede diafýzy pravá túbia mezoknémna a raz platyknémna. Túbie žien boli pri *foramen nutricium* tri razy obojstranne euryknémne a dva razy mezoknémne. Rovnako dva razy boli mezoknémne vpravo. Ďalšie dve túbie boli vľavo euryknémne. Výšku postavy mužov bolo možné vypočítať len v troch prípadoch. Iba jeden z nich mal určené pohlavie jednoznačne (nadstredne vysoký muž z hrobu 12; napriek hodnote IDS).

Tabela 2. Levice-Géňa. Cranium. Absolútne miery a indexy. Legenda: J - juvenis; A - adultus; * - postmortálne deformované časti lebky; ? - pravdepodobná hodnota; () - minimálna hodnota.

Číslo hrobu	2	3	7	11	12
Martin	Vek a pohlavie				
	A II	A II	A I	J	A I
	muž?	žena	žena	muž	muž
M1. (g-op)			167	189	177?
M1c. (m-op)	171?		168	190	176?
M5. (n-ba)				103	103?
M8. (eu-eu)	155		137*	139	143*
M9. (ft-ft)	90?		85	97	90?
M17. (ba-b)	129?			135	127*
M17a. (ba-b ₁)	131?			134	131*
M38. (Welcker I; cm ³)				1472	
M40. (ba-pr)				98	
M45. (zy-zy)	131?	134?	(113)	126	(125)
M46x. (zm ₁ -zm ₁)		98	97*	94	
M47. (n-gn)		115	113	122	118?
M48. (n-pr)		70	63	75	71?
M51. (mf-ek) l. dx.		42	39*	41	
M51. (mf-ek) l. sin.		42	38*	41	
M52. (v. očn.) l. dx.		35	31?	32	
M52. (v. očn.) l. sin.		34?	32	32	
M54. (š. nos. otv.)		27?	26*	26	24
M55. (n-ns)		50	46	52	57?
M60. (pr-alv)		45	46	49	50
M61. (max.-alv. š.)		64	58*	65	63
MI 1 (DŠI)			82,0*	73,5	80,8*?
MI 2 (DVI)				71,4	71,8*?
MI 3 (ŠVI)	83,2?			97,1	88,8*
MI 38 (l tváre)		85,8?		96,8	
MI 39 (l hornej tváre)		52,2?		59,5	
MI 42 (l očné) l. dx.		83,3	79,5*?	78,0	
MI 42 (l očné) l. sin.		81,0?	84,2*	78,0	
MI 48 (l nos. otvoru)			56,5*	50,0	42,1?
MI 54 (l max.-alv.)			126,1	132,7	126,0
MI 60 (l gnathicus)				95,1	

Ďalší dvaja mali pravdepodobné určenie pohlavia (podstredne vysoký jedinec z hrobu 2 a vysoký jedinec z hrobu 8). U žien bola výška postavy vypočítaná až v siedmich prípadoch. Raz išlo o postavu nízku (hrob 4), dva razy o podstrednú (hroby 1 a 7) a štyrikrát o vysokú (hroby 3, 6, 10 a 13). Hodnotili sa aj bežné makroskopicky evidované anomálie a všetky patologické zmeny. Aj v tejto sérii boli na lebkách najpočetnejšie vsunuté kosti

v lambdovom šve (4 x), pričom obojstranne boli prítomné na troch lebkách. Vyskytli sa aj pomerne zriedkavé vsunuté kosti vo vencovom a šípovom šve a tzv. *os apicis*, *os epiptericum*, *os asteriae* lat. sin. a *os parietale interstitiale* bilat. Odchýlky v chrupe predstavovali ďalšiu početnú skupinu, a to rozličné formy stesnaní (4 x), *torus palatinus* (2 x), rotované zuby (1 x), asymetria maxily (1 x) a zväčšené *foramen mentale* (3 x). Na kostiach postkranialnej kostry boli anomálie najčastejšie zastúpené rôznymi formami zdvojených otvorov bočných výbežkov krčných stavcov (5 x) a rázštepom trňového výbežku oblúka prvého krížového stavca (*spina bifida medialis*, resp. *paramedialis*) u jedincov z hrobu 3 a hrobu 6 (t. j. 2 x). Ďalšie odchýlky sa vyskytli už iba jedenkrát: *sacralisatio* L V, *perforatio septi humeri*, asymetria v dĺžke a v stavbe panvy a kostí dolných končatín. Patologické zmeny na lebkách predstavovali najčastejšie zubné kazy (4 lebky). Parodontóza sa zistila u dvoch jedincov, mierna forma *cribra orbitalia* len na jednej lebke a telo jednej sánky bolo zmenené po hyperostóze. K najzávažnejším zisteným chorobným zmenám patria výrazné pozápalové zmeny na kostiach drieku a panvy u nedospelého muža z hrobu 11. Okrem pozápalových zmien na stavcoch staršej ženy z hrobu 1 a zmien na zadnej strane tiel stavcov jedinca z hrobu 2 možno všetky ostatné zaradiť do skupiny degeneratívno-produktívnych zmien, resp. zmien, ktoré vznikli sekundárne počas života v dôsledku fyzického stresu, čo nevylučuje vrodenú predispozíciu niektorých jedincov na vznik takýchto zmien. Ide najmä o deformované hrbole sedacích kostí (3 x), ale aj o tzv. Schmorlove uzly na telách stavcov (4 x), tzv. rybie stavce (3 x) a interartikulárne rázštepy laterálnych častí stavcových oblúkov (2 x). Ďalšie patologické zmeny sa vyskytli len jedenkrát. Išlo o spondylotické deformácie tiel stavcov, univerzálnu formu artrózy, malú hyperostózu na diafýze femuru a výraznú priehlbínu na kĺbovej ploche píšťaly. Na záhlavnej kosti staršej ženy z hrobu 1 je menšia stopa po intencionálnom zásahu z perimortálneho obdobia. Rovnako možno označiť aj ďalší problematický nález na záhlavnej kosti pravdepodobne muža z hrobu 2. Ide o oválny až kruhovitý umelý otvor pri zadnom okraji *foramen magnum*. Najvýznamnejším nálezom z celej série bola jednoznačná stopa po „symbolickej trepanácii“ bez známkov hojenia na lebke ženy z hrobu 3. S týmto nálezom korešponduje vyhojená „symbolická trepanácia“ na lebke približne rovnako starej ženy z hrobu 10. Stopy po ohryzení kostí hlodavcami sa našli u štyroch jedincov. Raz boli zistené na silne korodovanom fragmente čelovej kosti (hrob 2) a tri razy na kostiach z postkranialneho skeletu (hroby 4, 7 a 12).

Tabela 3. Levice-Géňa. Dlhé kosti končatín. Absolútne miery a výšky postavy. Legenda: J - juvenis; A - adultus; M - maturus; S - senilis; ? - pravdepodobná hodnota; () - minimálna hodnota.

Číslo hrobu		1	2	3	4	6	7	8	10	11	12	13
Martin		Vek a pohlavie										
		M II-S	A II	A II	A I	A I	A I	A II	A II	J	A I	A II
		žena	muž?	žena	žena	žena	žena	muž?	žena	muž	muž	žena
Humerus	M1. l. dx.	303	317	305	280		288			313		
	M1. l. sin.	296	312	304	272			338?		308		304
	M7. l. dx.	61	62	54	53	57	57		56?	59	63	
	M7. l. sin.	60	(59)	54	51	56	58	62	55?	58	63?	67
Radius	M1. l. dx.	221		234?	201					228?		
	M1. l. sin.	214	243	237	201	257		255		226?		
	M2. l. dx.	208		220	188					212		
	M2. l. sin.	204	228	223	187	242		240		210		
	M3. l. dx.	40		34	33	39	36			(38)		38?
	M3. l. sin.	39	39	34	31	38	36	41		40	40	
Ulna	M1. l. dx.	240		(252)						247?		
	M1. l. sin.			257	224	272?		273	260			
	M2. l. dx.	211		(224)						215		
	M2. l. sin.			226	194	239	199	239	231			
	M3. l. dx.				30	35	35?			38	35?	35
	M3. l. sin.			28	29	34	34	37		37		
Femur	M1. l. dx.	394	442	442	396	438			431		469	440
	M1. l. sin.	390	440	442	400	439				427?	473	442
	M2. l. dx.	390	439	436	389	434			429?		465	438
	M2. l. sin.	385	437	439	394	435				424?	470	438
	M6. l. dx.	26	27	24	23	29	23		24	26	31	27
	M6. l. sin.	27	27	24	25	29	24		24	26	31	28
	M7. l. dx.	26	28	25	23	25	24		25	26	28	25
	M7. l. sin.	25	27	26	25	24	23		26	25	28	25
	M9. l. dx.	32	30	30	27	28	28		28	30	32	29
	M9. l. sin.	30	29	30	28	27	28	33	29	29	32	30
	M10. l. dx.	24	24	21	20	25	22		22	27	25	25
	M10. l. sin.	23	27	22	22	26	21	21	22	24	26	25
Tibia	M1a. l. dx.	310	359	350	321	363			365		393	369
	M1a. l. sin.	312	361	354	323	365					394	372
	M8. l. dx.	26	27	26	25	28	25		27	27	35	26
	M8. l. sin.	26?	28	26	26	27	26		26	28	33	26
	M8a. l. dx.	31?	29	28	30	31	28		32	32	38	30
	M8a. l. sin.	31	30	28	30	31	29		30	31	37	32
	M9. l. dx.	19	21	16	17	22	18		18	19	22	20
	M9. l. sin.	18	22	17	19	21	19		19	20	21	19
	M9a. l. dx.	21	22	19	19	23	21		21	22	21	23
	M9a. l. sin.	21	23	20	19	24	21		21	21	22	23
	M10b. l. dx.		74	62	61	72	64		68	70	74	69?
	M10a. l. sin.	64	73	61	63	72	66		68	71	73	69

Tabela 3. Pokračovanie.

Číslo hrobu		1	2	3	4	6	7	8	10	11	12	13
Martin		Vek a pohlavie										
		M II-S	A II	A II	A I	A I	A I	A II	A II	J	A I	A II
		žena	muž?	žena	žena	žena	žena	muž?	žena	muž	muž	žena
Fibula	M1. I. dx.			343?		356						
	M1. I. sin.					(349)						
	M4a. I. dx.			31	27	30	31				28	
	M4a. I. sin.	36		28	30	32	32				30?	29
Výška postavy (Manouvrier, cm)		151,8	162,8	159,3	148,2	163,3	151,3	170,5	165,0		169,9	160,1

DISKUSIA

Analýza somatických vlastností málopočetnej kostrovej série z Levíc poskytla skromné výsledky, ktoré rozšíria informácie o súvekom obyvateľstve tejto časti Slovenska (Jakab 1977; 1980a; 1980b; Vondráková 1994). Prínosom predloženej analýzy je zistenie, že na lebkách troch žien (hroby 3, 7, 10) sa potvrdila prítomnosť mongoloidných znakov. V dvoch prípadoch sa podarilo odmerať nazomalárny i zygomaxilárny uhol (Roginskij/Levin 1978). Nazomalárny uhol 146°? (hrob 3) a 148° (hrob 7) ich radil k mongoloidom, avšak podľa hodnôt zygomaxilárneho uhla 125° (hrob 3) a 127° (hrob 7) patrili k europoidom. Je vysoko pravdepodobné, že aj ženu z hrobu 1 možno označiť za mongoloidného jedinca. Presnejšie určenie nedovolila neúplnosť silne korodovaných fragmentov jej lebky. Ďalším prínosom analýzy je makroskopická identifikácia deformovaných hrboľov sedacích kostí na kostrách žien z hrobov 1 a 3, ako aj na kostre jedinca - pravdepodobne muža z hrobu 2. Vznikli zrejme v dôsledku mnohoročnej jazdy na koni. Žena z hrobu 1 zomrela síce v zrelom, resp. až v stareckom veku, ale zmeny na jej kostre naznačujú, že prakticky celý život jazdila na koni. Predstavu o významných zmenách vyvolaných fyzickým stresom (Capasso/Kennedy/Wilczak 1999) totiž veľmi vhodne dopĺňajú aj všetky ďalšie zmeny na kostiach jej chrbtice a horných i dolných končatín (Pálfi et al. 1996), čo si v budúcnosti určite zaslúži špecifickú pozornosť. Veľmi významné sú tiež nálezy tzv. symbolických trepanácií na dvoch ženských lebkách (hroby 3 a 10). Umelý zásah na lebke ženy z hrobu 3 nebol vyhojený a vďaka nevhodnému prostrediu pre život hnilobných baktérií si zachoval takmer pôvodný vzhľad. Umožnilo to dosť podrobnú rekonštrukciu pracovného postupu pri vyrezávaní kostného plátku, resp. priehlbiny na povrchu mozgovne. Opis, fotografická aj kres-

bová dokumentácia zásahu sú komentované pri charakteristike tejto ženy. „Symbolické trepanácie“ sú fenoménom, ktorý pri hodnotení kostrových zvyškov z 10. až 12. stor. z územia juhozápadného Slovenska nemožno prehliadnuť. Základná otázka, teda, čo sa sledovalo vyrezaním kosti z lebky, resp. cieľ intencionálneho zásahu - získanie kosti alebo vyrezanie priehlbiny, zostáva naďalej v rovine predstáv. Ide stále o otvorený problém. „Symbolické trepanácie“ nemožno interpretovať ako neúspešné či neúplné trepanácie a zdravotné hľadisko ich motivácie možno s veľkou pravdepodobnosťou vylúčiť. Keďže vzhľad dotyčného jedinca sa po odobratí plátku kosti, resp. vytvorenia priehlbiny na mozgovni nezmenil, zmyslom takéhoto zákroku zrejme nebolo vyrezanie priehlbiny na kostenom kryte mozgu, ale získanie plátku kosti z lebky. Len ťažko si možno predstaviť, že pri vyrezávaní kosti sa striktnie postupovalo podľa akejkoľvek „šablóny“. Konkrétny postup i použité náradie záviseli pravdepodobne okrem intelektu aj od zručnosti „operátora-šamana“. V odbornej literatúre sa rovnako opísané a fotograficky dokumentované zmeny na lebkách označujú raz ako vyhojené impresie (Jakab 1977; 1980a), inokedy ako symbolické trepanácie (Czigány 2002; Vondráková 1993), resp. pravdepodobne symbolické trepanácie, zaradené do skupiny traumatických kostných zmien na lebke, ktoré sa v obrazovej prílohe i zhrnutí už interpretujú ako jednoznačné symbolické trepanácie (Vondráková 1994). Preto na riešenie tejto problematiky nebude stačiť nekritické preberanie slovných informácií o symbolických trepanáciách z literatúry (Grynaeus 1999; Tomka 2000). Termín „symbolická trepanácia“ uviedol a zdôvodnil v odbornej literatúre už L. Bartucz (1950), avšak podrobný rozbor otázok spojených so symbolickými trepanáciami na lebkách z územia Maďarska urobili až J. Nemeskéri, K. Éry a A. Kralovánszky

(1960), ktorí okrem iného definovali tri základné skupiny trepanácií a sedem typov symbolických trepanácií. Vylúčili neprijateľné interpretácie a zároveň vymenovali tri pravdepodobné ciele symbolickej trepanácie, ktoré podrobili kritike. V súčasnosti sa z maďarských antropológov tejto problematike najčastejšie venuje A. Marcsik (*Bereczki/Marcsik 2005; Bereczki/Marcsik/Paja 2003; Fóthi/Lőrinczy/Marcsik 2000; Fóthi/Marcsik/Efimova 2001;*

Lipták/Marcsik 1971; Marcsik 1997; Marcsik/Bereczki 2002; Marcsik/Fóthi/Hegyí 2002; Szathmáry/Guba/Marcsik 1997). Tento kultúrny fenomén je typický len pre staromaďarské osídlenie na našom území. Z odbornej literatúry je však zrejmé, že ide o pomerne rozšírený kultúrny zvyk národov žijúcich na území východnej Európy aj v predchádzajúcich storočiach (*Boev 1965; Jordanov/Dimitrova/Nikolov 1988; Mednikova 2003*).

LITERATÚRA

- Bartucz 1950 - L. Bartucz: Adatok a koponyalékelés (trepanáció) és a bregmasebek kapcsolatának problémájához magyarországi népvandorláskori koponyák alapján. *Ann. Biol. Univ. Szegediensis* 1, 1950, 389-424.
- Boev 1965 - P. Boev: Symbolische Trepanationen in der UdSSR. *Ber. Morph. Inst. Bulgar. Akad. Wiss.* 19, 1965, 113-127.
- Capasso/Kennedy/Wilczak 1999 - L. Capasso/K. A. R. Kennedy/C. A. Wilczak: Atlas of Occupational Markers on Human Remains. *Journal Paleopathol. Monogr. Publ.* 3. Edigrafital. Teramo 1999.
- Czigány 2002 - J. Czigány: Adatok a jelképes koponyalékeléshez (Lebény-Kaszásdomb 17. sz. sír.). *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 7, 2002, 57-64.
- Bereczki/Marcsik 2005 - Zs. Bereczki/A. Marcsik: Trephined skulls from ancient populations in Hungary. *Acta Medica Lituanica* 12/1, 2005, 65-69.
- Bereczki/Marcsik/Paja 2003 - Zs. Bereczki/A. Marcsik/L. Paja: New cases of trephination from a 10-11th century Hungarian site. *Papers Anthr.* 12, 2003, 21-31.
- Fóthi/Lőrinczy/Marcsik 2000 - E. Fóthi/G. Lőrinczy/A. Marcsik: Régészeti és antropológiai kapcsolat az eurázsiai steppe és egy kora avar kori, kárpát-medencei népesség között. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 6, 2000, 191-198.
- Fóthi/Marcsik/Efimova 2001 - E. Fóthi/A. Marcsik/S. Efimova: Szibolikus trepanáció a Volgaibolgaroknál. *Anthr. Köz.* 42, 2001, 45-52.
- Grynaeus 1999 - T. Grynaeus: Skull trephination in the Carpathian Basin (8th-13th century A. D.). *Mankind Quart.* 40/2, 1999, 131-142.
- Jakab 1977 - J. Jakab: Antropologický rozbor kostrových zvyškov z včianostredovekého pohrebiska v Nových Zámkoch. *Slov. Arch.* 25, 1977, 161-216.
- Jakab 1980a - J. Jakab: Antropologická charakteristika kostrového materiálu z pohrebiska v Zemnom. *Slov. Arch.* 28, 1980, 401-436.
- Jakab 1980b - J. Jakab: Príspevok k antropológii pohrebiska z 10. storočia v Galante. *Sbor. Národ. Mus. Praha. Řada Přír.* 149/3-4, 1980, 145-150.
- Jakab, v tlači - J. Jakab: Antropologická analýza staromaďarských hrobov z Levíc. *AVANS 2005*, v tlači.
- Jakab/Poláčik 1990 - J. Jakab/Š. Poláčik: Anthropological Information System at the Archaeological Institute of Slovak Academy of Sciences in Nitra. *Slov. Arch.* 38, 1990, 193-208.
- Jordanov/Dimitrova/Nikolov 1988 - J. Jordanov/B. Dimitrova/S. Nikolov: Symbolic Trepanation of Skulls from the Middle Ages (IXth-Xth Century) in Bulgaria. *Acta Neurochirurg.* 92, 1988, 15-18.
- Lipták/Marcsik 1971 - P. Lipták/A. Marcsik: Anthropological investigation of the cemeteries from the 10th and 10-11th centuries, excavated at Szarvas. *Acta Biol. Szegediensis* 17/1-4, 1971, 209-221.
- Marcsik 1997 - A. Marcsik: Szegvár-Oromdúló 10. és 11. századi embertani leleteinek vizsgálata. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 3, 1997, 287-322.
- Marcsik/Bereczki 2002 - A. Marcsik/Zs. Bereczki: A Kiskundorozsmai Hosszúhát-halmon feltárt honfoglaláskori sírcsontvázának embertani jellemzése. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 8, 2002, 403-406.
- Marcsik/Fóthi/Hegyí 2002 - A. Marcsik/E. Fóthi/A. Hegyí: Paleopathological changes in the Carpathian Basin in the 10th and 11th centuries. *Acta Biol. Szegediensis* 46/1-2, 2002, 95-99.
- Mednikova 2003 - M. B. Mednikova: Ritual initiation in prehistoric Euroasians based on cranial data: symbolic trephination. *Arch., Ethnol. and Anthr. Euroasia* 13/1, 2003, 147-156.
- Nemeskéri/Éry/Kralovánszky 1960 - J. Nemeskéri/K. Éry/A. Kralovánszky: A magyarországi jelképes trepanáció. *Anthr. Köz.* 4/1-2, 1960, 3-32.
- Nevizánsky 2006 - G. Nevizánsky: Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. *Slov. Arch.* 54, 2006, 285-328.
- Nevizánsky, v tlači - G. Nevizánsky: Výskum v priemyselnom parku v Leviciach-Géni. *AVANS 2005*, v tlači.
- Pálfi et al. 1996 - Gy. Pálfi/A. Marcsik/S. Oláh/Gy. Farkas/O. Dutour: Sárretudvari-Hízó föld honfoglaláskori széria paleopatológiája. In: *Honfoglaló magyarság Árpád kori magyarság. Antropológia-Régészet-Történelem. Szeged 1996*, 213-234.
- Roginskij/Levin 1978 - Ja. Ja. Rginskij/M. G. Levin: *Antropologija*. Moskva 1978.
- Szathmáry/Guba/Marcsik 1997 - L. Szathmáry/Zs. Guba/A. Marcsik: Szegvár-Oromdúló csontvázleleteinek szerepe a 10-11. századi népesség kontinuitásának megítélésében. *Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch.* 3, 1997, 335-343.
- Tomka 2000 - P. Tomka: Régészeti kommentár a Lebény-Kaszás 10-11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez. *Arrabona* 38, 2000, 63-89.
- Vondráková 1993 - M. Vondráková: Some Cases of Skull's Trephinations and Traumas from Middle Ages Cemeteries in Slovakia. In: *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques* 1. Bratislava 1993, 192-196.
- Vondráková 1994 - M. Vondráková: Malé Kosihy II. Antropologický rozbor pohrebiska z 10.-11. storočia. *Nitra 1994*.

Anthropologie der altmagyarischen Skelette aus Levice mit „symbolischen Trepanationen“

Július Jakab

ZUSAMMENFASSUNG

Während der voreiligen Rettungsausgrabungen der Fundstelle in Levice, Ortsteil Géňa, die vom Archäologischen Institut SAV in Nitra im Jahr 2005 unter der Leitung von G. Nevizánsky durchgeführt wurden, wurden unter anderem 13 altmagyarische Skelettgräber freigelegt. Vorläufige Analysenergebnisse waren veröffentlicht (*Jakab, im Druck; Nevizánsky, im Druck*). In jedem Grab kamen Körperüberreste eines Individuums zutage. Das anthropologische Material wurde nach der Reinigung und Rekonstruktion der Fragmente bewertet. Ausführliche Ergebnisse anthropologischer Analyse mit Fotodokumentation jedes Schädels, Anomalie, pathologischer Veränderung, sowie Spuren nach absichtlichen Eingriffen enthält das anthropologische Gutachten 15948 aufbewahrt im Archäologischen Institut SAV in Nitra. Schädel, die wenigstens teilweise rekonstruiert werden konnten, sind auf den Bildern 1 und 2 erfasst. Bilder 3-5 belegen künstliche Öffnung (Grab 2) und „symbolische Trepanationen“ aus den Gräbern 3 und 10. Auf den Bildern 6-10 sind bedeutendere Abweichungen und pathologische Veränderungen gruppiert. Alter und Geschlecht der Individuen gibt die Tabelle 1 an. In Tabellen 2 und 3 sind absolute wie auch ausgerechnete Werte der metrischen Merkmalen. Trotz spärlichen Analysenergebnissen der somatischen Merkmalen zum Beitrag dieser Arbeit gehört die Feststellung, dass an den Schädeln von drei Frauen (Gräber 3, 7 und 10) Anwesenheit von mongoloiden Merkmalen bestätigt werden konnte. Auch die Frau aus dem Grab 1 kann mit hoher Wahrscheinlichkeit als ein mongoloides Individuum bezeichnet werden. Nähere Bestimmung wurde wegen der Unvollständigkeit stark korrodierter Fragmente ihres Schädels nicht möglich. Ein weiterer Beitrag ist der Nachweis der Deformation der Sitzbeinhöckern von zwei Frauen und einem Mann (Gräber 1, 2 und 3). Entstanden sind sie offensichtlich infolge vom vieljährigen Pferdereiten. Veränderungen am Skelett der Frau aus dem Grab 1 deuten an, dass sie praktisch ihr ganzes Leben das Pferd ritt. Bedeutend sind die Spuren

aus der perimortalen Zeit an Fragmenten des Hinterhauptbeins des Individuums aus dem Grab 1 und 2. Hoch bedeutend sind auch Funde der sog. symbolischen Trepanation an den zwei weiblichen Schädeln (Gräber 3 und 10). Künstlicher Eingriff am Schädel der Frau aus dem Grab 3 wurde nicht ausgeheilt und hat sich fast die ursprüngliche Gestaltung erhalten. Das ermöglichte verhältnismäßig ausführliche Rekonstruktion des Arbeitsganges beim Ausschneiden der Knochenscheibe, bzw. der Vertiefung an der Oberfläche der Hirnschale. Beschreibung, fotografische wie auch zeichnerische Dokumentation des Eingriffs, sind bei der Charakteristik dieser Frau kommentiert. „Symbolische Trepanationen“ sind ein kulturelles Phänomen, das bei der Bewertung der Körperbestattung aus dem 10. bis 12. Jh. auf dem Gebiet der Süd-Westslowakei nicht übersehen werden kann. Die Kernfrage, was durch das Ausschneiden des Beinstücks aus dem Schädel bezweckt wurde, bzw. Ziel des absichtlichen Eingriffs, also die Erwerbung des Beines oder Ausschneidung der Vertiefung, bleibt weiterhin in der Ebene einer Vorstellung. Sie können nicht als erfolglose oder unvollständige Trepanation interpretiert werden und gesundheitliche Gründe können mit großer Wahrscheinlichkeit ausgeschlossen werden. Das Aussehen des Individuums hat sich nach der Entnehmung der Beinscheibe, bzw. nach der Gestaltung der Vertiefung an der Hirnschale nicht verändert. Der konkrete Verlauf wie auch verwendete Geräte hingen wahrscheinlich vom Intellekt und von der Geschicklichkeit des „Operators-Schamans“ ab. In der Fachliteratur werden gleichermaßen beschriebene und fotografisch dokumentierte Veränderungen an den Schädeln einmal als ausgeheilte Impressionen, ein anderes Mal als symbolische Trepanationen, bzw. wahrscheinlich symbolische Trepanationen, in die Gruppe der traumatischen Veränderungen an den Schädelknochen eingereiht. Zur Lösung folgender Problematik wird unkritische Übernahme der wörtlichen Informationen über symbolischen Trepanationen aus der Fachliteratur nicht ausreichen.

Abb. 1. 1 - Grab 2, Mann? Adultus II; 2 - Grab 3, Frau, Adultus II (Reihenfolge geändert wegen beträchtlicher postmortaler Deformation); 3 - Grab 7, Frau, Adultus I.

Abb. 2. 1 - Grab 10, Frau, Adultus II; 2 - Grab 11, Mann, Juvenis; 3 - Grab 12, Mann, Adultus I.

Abb. 3. Künstliches Loch im Hinterhauptbein des Individuums aus dem Grab 2. 1 - aus der Seite der inneren Platte; 2 - aus der Seite der äußeren Platte; 3 - Detail

der Wand des Loches aus der Seite der inneren Platte. Maßstab: 1:1 - 1, 2; 1:5 - 3.

Abb. 4. Ungeheilte „symbolische Trepanation“ am Schädel aus dem Grab 3. 1 - äußere Platte des Hirnschalefragments von oben; 2 - Zeichnung des künstlichen Eingriffs mit bezeichneten Punkten a-c; 3 - Detail des künstlichen Eingriffs; 4 - Detail des Skiagramms der senkrechten Projektion; 5 - CT-Rekonstruktion des künstlichen Eingriffs; 6 - Ausschnitte vom Skiagramm der seitlichen

Projektion (oben) und aus CT-Aufnahmen von Querschnitten seitlicher Projektion (inmitten und unten). Maßstab: 1:1 - 1; ca. 1:1 - 6; 1:2 - 3; ca. 1:2 - 2, 4, 5.

Abb. 5. Ausgeheilte „symbolische Trepanation“ am Schädel aus dem Grab 10. 1 - äußere Platte der Scheitelbeine von oben; 2-4 - die Details der Oberfläche und des Umfangs der Impression an rechtem Scheitelbein; 5 - Detail des Skiagramms der senkrechten Projektion; 6 - Ausschnitte aus CT-Aufnahmen von Querschnitten seitlicher Projektion; 7 - Ausschnitte vom Skiagramm der seitlichen Projektion (oben) und CT-Rekonstruktion des künstlichen Eingriffs (unten). Maßstab: 1:1 - 1, 2; ca. 1:1 - 6, 7; 1:2 - 3, 4; ca. 1:2 - 5.

Abb. 6. Anomalien im Gebiss vom Individuum aus dem Grab 10. 1 - Engstand des Eckzahnes und Wendung des ersten Praemolars im rechten Oberkiefer; 2 - Engstand des Eckzahnes in linker Hälfte des Unterkiefers. Maßstab 1:1.

Abb. 7. Kongenitale Fehlbildungen der Wirbel: 1 - Grab 3, lückige Spalte des Spinalteils des Bogens des ersten Kreuzbeinwirbels; 2 - Grab 6, totale Spalte des Spinalteils des Bogens des ersten Kreuzbeinwirbels; 3 - Grab 8, beiderseitige Sakralisation des fünften Lendenwirbels. Maßstab: 1:1 - 1, 2; 2:1 - 3.

Abb. 8. Folgen vom physischen Stress: 1, 2 - Grab 1, deformation der Sitzbeinhöcker; 3 - Grab 1, „frischer“ Bruch an der Stoßplatte der Verzahnung der Darmbeins mit dem Kreuzbein; 4 - Grab 1, Assimilation des Kreuzbeins mit rechtem Beckenbein; 5 - Grab 4,

beiderseitige interartikuläre Spalte des Bogens des fünften Lendenwirbels; 6 - Grab 6, totale linksseitige interartikuläre Spalte des Bogens des sechsten Lendenwirbels; 7 - Grab 2, umgeschlossene Vertiefung mit Umgrenzungslinie von unregelmäßigem Viereck an der Gelenk-Seite der rechten Tibia. Maßstab: 1:1 - 1-3, 5-7; 2:1 - 4.

Abb. 9. Folgen vom physischen Stress: 1, 2 - Grab 3, Schmorl-Knoten an der Brustwirbelkörpern; 3 - Grab 1, Schmorl-Knoten am Lendenwirbelkörper; 4, 5, 8 - Grab 1, von spondylotischen Veränderungen deformierte Wirbeln; 6, 7 - Grab 1, artrotisch geänderte Gelenkflächen der Rippen; 9, 10 - Grab 3, Eintiefungen an den Lendenwirbelkörpern. Maßstab: 1:1.

Abb. 10. Veränderungen nach der Entzündung auf der Knochenoberfläche des Individuum aus dem Grab 11. 1 - Kreuzbein von vorne; 2, 3 - Details des Kreuzbeins von vorne. Maßstab: 1:1 - 1; 1:2 - 2, 3.

Tabelle 1. Levice-Géňa. Verteilung nach Alter und Geschlecht.

Tabelle 2. Levice-Géňa. Cranium. Absolute Maße und Indexe. Die Legende: J - Juvenis; A - Adultus; * - post-mortale deformierte Schädelteile; ? - wahrscheinlicher Wert; () - minimaler Wert.

Tabelle 3. Levice-Géňa. Lange Knochen der Gliedmaßen. Absolute Maße und die Körperhöhe. Die Legende: J - Juvenis; A - Adultus; M - Maturus; S - Senilis; ? - wahrscheinlicher Wert; () - minimaler Wert.

Rukopis prijatý 22. 1. 2007

Abstract translated by Ludmila Vaňková
Zusammenfassung übersetzt von Eva Pietová

RNDr. Július Jakab, CSc.
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
SK-949 21 Nitra
julius.jakab@savba.sk

KOSTROVÉ ZVYŠKY KONÍ ZO STAROMAĎARSKÉHO POHREBISKA V LEVICIACH

ZORA MIKLÍKOVÁ

Horse bone remains from the Hungarian Conquest Levice-Géňa cemetery. The archaeozoological remains analyzed and discussed in this study originate from the rescue excavation at the site of Levice-Géňa. A part of the cemetery dated to the second third of the AD 10th c. (period of the Hungarian Conquest) was discovered. Skeletal remains of two domestic horses placed within two equestrian graves came to light. The paper contains a detailed description of these finds as well as data pertaining to skeletal elements, sex and age ratios and skeletal measurements. Both graves contained only partial horse skeletons - the skull and elements from the front and hind extremities, a feature widely recognized as typical for equestrian graves of ancient Hungarians. Archaeozoological analysis showed that the remains of a stallion in age of 6 or 7 years were placed in Grave 2. The wither height of the stallion was 143.9 cm. The values for the slenderness indexes of metapodiums were below average indicating that bones came from a castrated animal. The remains of a subadult stallion aged between 3.5 to 4 years were deposited in the Grave 3. This second stallion measured 130.1 cm at the withers. The skulls were highly fragmented so it was not possible to evaluate the morphology of the heads, where some morphological differences might have been visible. On the basis of the postcranial bones it was clear that both horses had light, gracile bodies. These bone remains, even with their restricted interpretation, add new data to our otherwise scant knowledge concerning the horses of the first Hungarians to settle in our territory. The remains of 19 horses found to date on Slovakian sites have been discussed greater details. Comparison of our results with data based on hundreds of similar finds from Hungary revealed no significant differences. The skeletal remains of both stallions fit closely with what is known about the morphology of the horses from early medieval times.

Key words: cemetery, AD 10th century, ancient Hungarians, archaeozoological analysis, horse bone remains.

ÚVOD

Hodnotené archeofaunálne zvyšky pochádzajú z roku 2005 z predstihového záchranného výskumu v Leviciach, miestnej časti Géňa. Preskúmalo sa tu staromaďarské pohrebisko a niekoľko sídliskových objektov z mladšej doby bronzovej a zo stredoveku (*Nevizánsky, v tlači*). Detailná analýza a vyhodnotenie nálezového fondu z tohto pohrebiska starých Maďarov je obsahom štúdií *G. Nevizánskeho* (2006) a *J. Jakaba* (2006). Tento príspevok prináša výsledky analýzy archeozoologického materiálu, ktorý bol súčasťou hrobovej výbavy pochovaných ľudských jedincov.

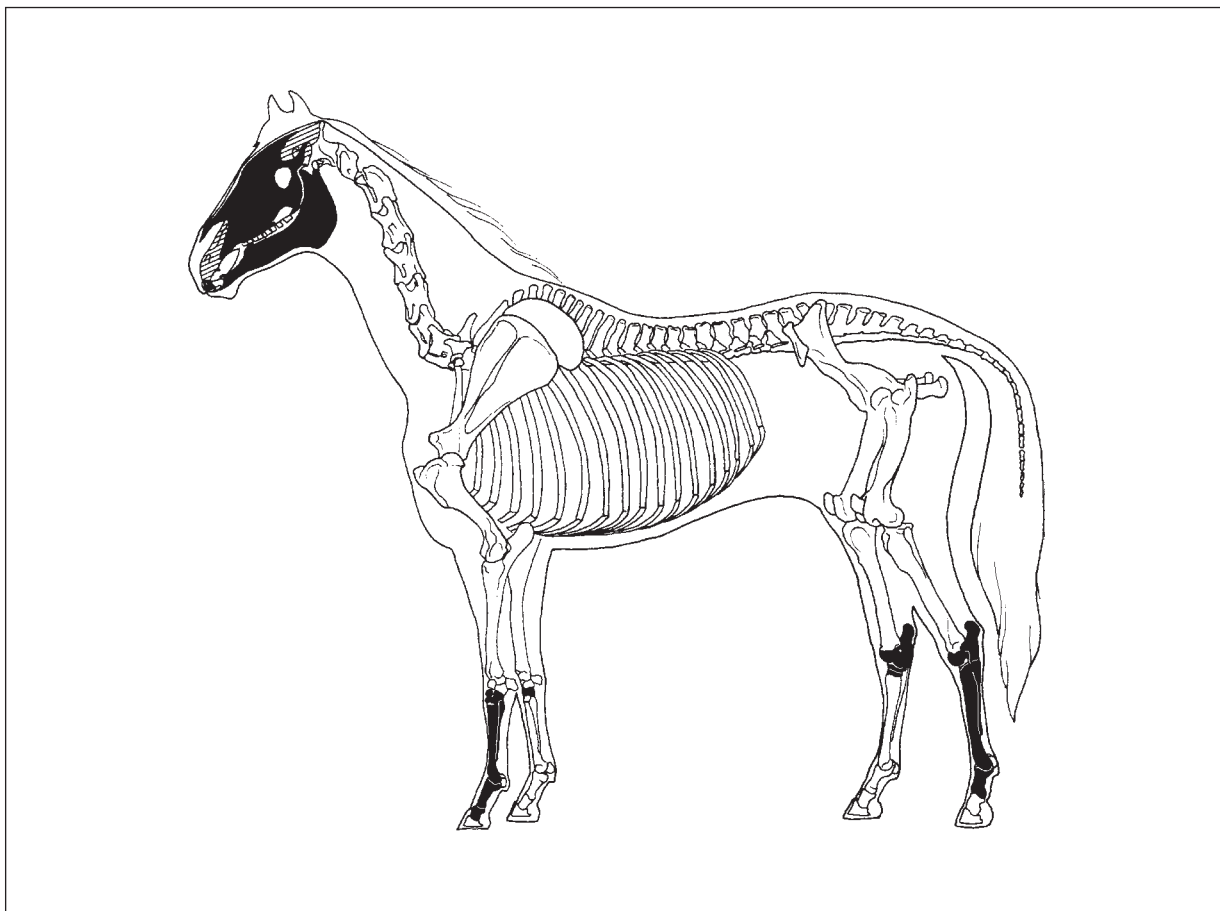
Autor archeologického výskumu *G. Nevizánsky* datoval odkryté hroby do druhej tretiny 10. stor. Na pohrebisku sa začalo pochovávať už v prvej tretine 10. stor. (*Nevizánsky* 2006). Dva z trinástich odkrytých hrobov obsahovali okrem kostrových zvyškov človeka i súčasti jazdeckého výstroja a kostrové zvyšky koní. V ďalších preskúmaných hroboch sa nenašli žiadne zvieracie kosti. V hrobe 2 bol spolu s 30 až 40 ročným mužom pochovaný kôň (jeho kosti ležali pri dolných končatinách skeletu muža) a v hrobe 3 bol kôň pochovaný spolu so ženou-jazdkyňou v približne rovnakom veku ako jedinec z hrobu 2 (*Jakab* 2006; *Jakab, v tlači*).

Výsledok analýzy v prevažnej miere silne erodovaneho a fragmentárneho archeozoologického materiálu

z lokality je predbežne publikovaný (*Mikliková, v tlači*). Predmetom detailného štúdia sú kostrové pozostatky koní, odkryté počas výskumu, ako aj snaha o vyhodnotenie nových nálezov i v rámci doterajších poznatkov o jazdeckých koňoch starých Maďarov z lokalít na našom území a porovnať ich s osteologickými nálezmi zo súdobých nekropol z Maďarska.

MATERIÁL A METÓDY

Z hodnotenej lokality pochádza 249 kostí a fragmentov s celkovou hmotnosťou 5596,7 g, ktoré na základe osteologických kritérií patria druhu *Equus caballus* - kôň domáci. V hroboch 2 a 3 boli objavené rovnaké skeletové elementy konskej kostry - lebka a koncové časti končatín. Reálne ide o zvyšky dvoch jedincov. Ich individuálny vek bol posudzovaný podľa kritérií pre prerezávanie a opotrebovanie zubov, ktoré uvádza *K.-H. Habermehl* (1961) a *F. Bílek* (1955, 229-248), ako aj podľa stavu uzatvárania epifyzárných štrbín na dlhých kostiach (*Silver* 1970). Pohlavie zvierat bolo určované na základe absencie alebo prezencie špičiakov. Osteometrické dáta boli odoberané pomocou posuvného meradla s presnosťou 0,1 mm podľa *A. von den Driescha* (1976). Z dôvodu nízkeho stupňa zachovalosti väčšiny kostí nebolo možné odobrať všetky štandardné miery. Rekonštrukcia kohútikovej výšky jedincov a kate-

Obr. 1. Levice-Géňa. Schéma zachovanosti kostry koňa z hrobu 2 (čierne plochy - celistvé kosti; šrafované plochy - fragmenty).

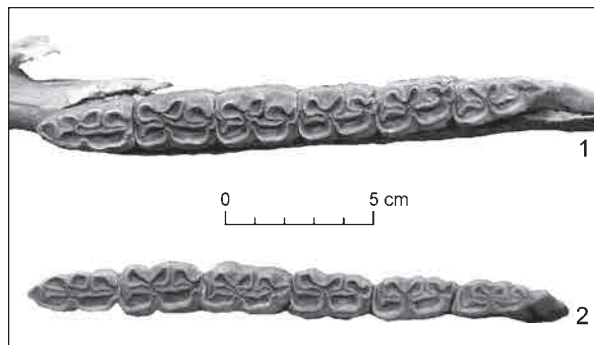
gorizácia ich veľkosti bola uskutočnená na základe tabuliek V. O. Vitta (1952). Stavba kostry bola hodnotená podľa dĺžkovo-šírkových indexov metapódií (Brauner 1916, cit. podľa Calkin 1952) použitých v práci C. Ambrosa a H.-H. Müllera (1980, 59). Makroskopické hodnotenie osteologických zvyškov bolo okrem základnej determinácie druhu, elementu kostry, pohlavia a veku zamerané i na detekciu stôp po prípadných intencionálnych zásahoch človeka, patológií alebo anatomických variet.

OPIS NÁLEZOV

V hrobe 2 boli uložené zvyšky dospelého koňa domáceho (obr. 1). Lebka sa zachovala v zlomkoch, bez možnosti rekonštrukcie jej pôvodného vzhľadu. Takmer kompletne bola zachovaná ľavá polovica sánky (obr. 2: 1). Zo zubov bolo k dispozícii sedem horných a šesť dolných stoličiek, oba špičiaky, tri dolné a päť horných rezákov. Z postkraniálneho skeletu sa v hrobe nachádzali kosti hrudníkových a panvových končatín (obr. 3) - autopódia a akropódia: ľavé a pravé zápästné

kosti (*ossa carpi sinistra et dextra*), dve ľavé záprstné kosti (*ossa metacarpalia sinistra*), dve ľavé kosti prstov (*phalanx proximalis et media sinistra*), ľavé a pravé predpäťové kosti (*ossa tarsi sinistra et dextra*), tri ľavé podpäťové kosti (*ossa metatarsalia sinistra*) a jedna ľavá prstová kosť (*phalanx proximalis sinistra*).

Dobre vyvinuté špičiaky svedčia o tom, že ide o zvyšky samca. Kosti patria dospelému zvieratú

Obr. 2. Levice-Géňa. Trecie plochy (*facies oclusalis*) stoličiek ľavých strán sánok. 1 - hrob 2; 2 - hrob 3.

Obr. 3. Levica-Géňa. Kosti postkraniálneho skeletu z hrobu 2.

vo veku 6 až 7 rokov. Priemerná výška jedinca v kohútiku bola vypočítaná ako priemerná hodnota najväčšej dĺžky metakarpu a metatarzu a dosiahla 143,9 cm. Na kostiach neboli zaznamenané žiadne osteopatológie alebo stopy po porciovaní tela zvieraťa človekom, prípadne stopy poranenia.

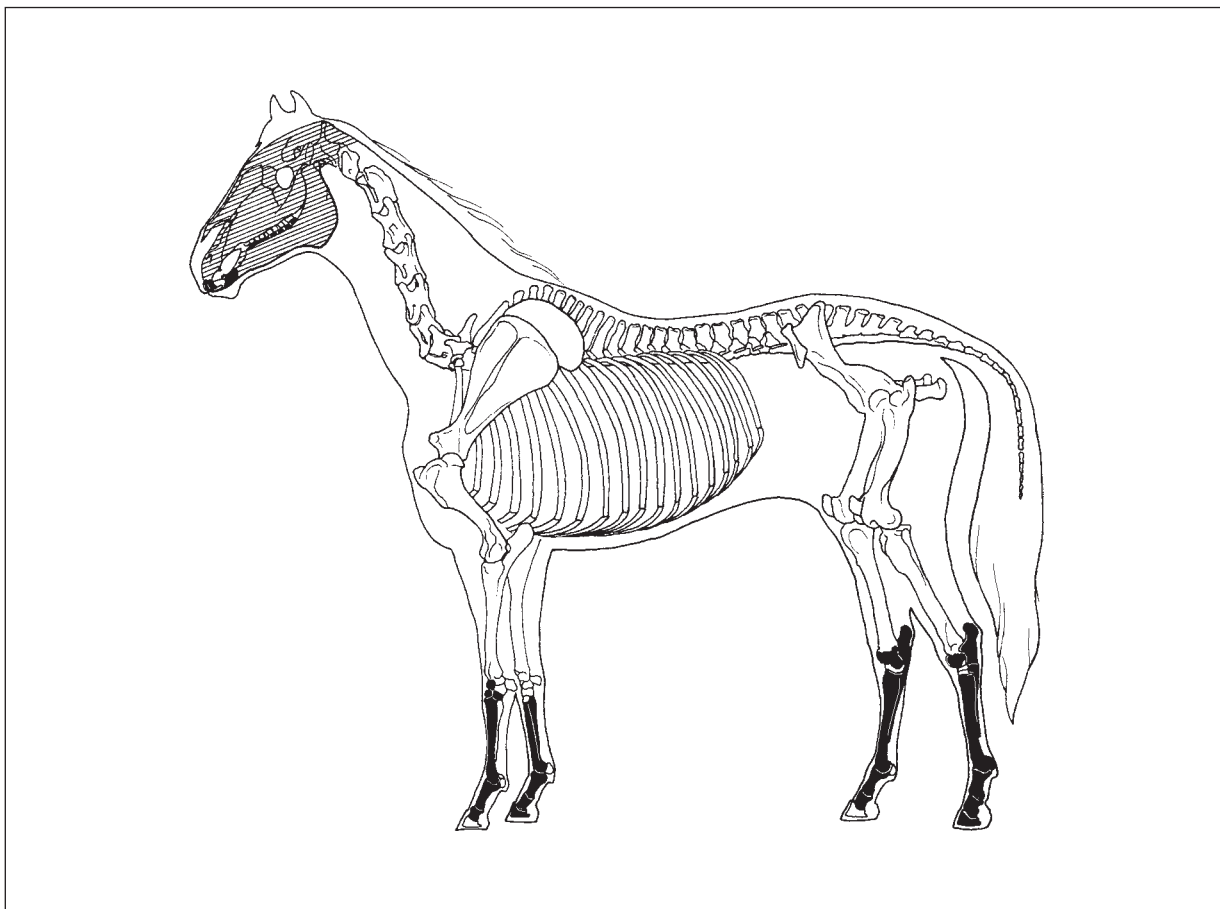
V hrobe 3 boli uložené kosti nedospelého koňa domáceho (obr. 4). Z tvárovej a mozgovej časti kostry hlavy a zo sánky sa zachovali iba malé fragmenty. Lebku, rovnako ako v predchádzajúcom prípade, nebolo možné zrekonštruovať. K dispozícii bol kompletne zachovaný chrup okrem pravého dolného rezáka (obr. 2: 2). Z postkraniálneho skeletu sa v hrobe našli kosti hrudníkových a panvových končatín (obr. 5), a to: ľavé zápästné kosti (*ossa carpi sinistra*), jedna ľavá a tri pravé zápästné kosti (*ossa metacarpalia sinistra et dextra*), dve ľavé a tri pravé kosti prstov (*phalanx proximalis et media sinistra, phalanx proximalis et media et distalis dextra*), ľavé aj pravé predpäťové kosti (*ossa tarsi sinistra et dextra*), tri ľavé a tri pravé podpäťové kosti (*ossa metatarsalia sinistra et dextra*), a tri ľavé a dve pravé kosti prstov (*phalanx proximalis et media dextra, phalanx proximalis et media et distalis sinistra*).

Na základe prítomnosti jedného mliečného špičiaka v dolnej čeľusti bolo pohlavie určené ako samčie. Podľa stále viditeľnej línie zrastu apofýzy päťovej kosti a neukončenej výmeny mliečnych rezákov a špičiakov bol vek dospelávajúceho žrebca odhadnutý na 3,5 až 4 roky. Jediniec bol v čase smrti vysoký v kohútiku len 130,1 cm (podľa najväčšej dĺžky jediného dobre zachovaného metakarpu). Žiadne stopy po úmyselných zásahoch človeka na kostiach neboli zaznamenané, rovnako sa nevyskytli patologické nálezy alebo osteologické anomálie.

Tabule mier 1 až 8 informujú o rozmeroch a vybraných indexoch zachovaných kostí. Zostavené boli podľa štandardnej metodiky (Driesch 1976).

DISKUSIA

Nálezy zvyškov koní v hrobách staromaďarských bojovníkov na našom území sú zriedkavejšie než v hrobách z obdobia avarskeho kaganátu. Kónské kosti objavené na pohrebiskách v Bánove, Červeníku, Seredi, Sládkovičove a Vojniciach boli podrobne

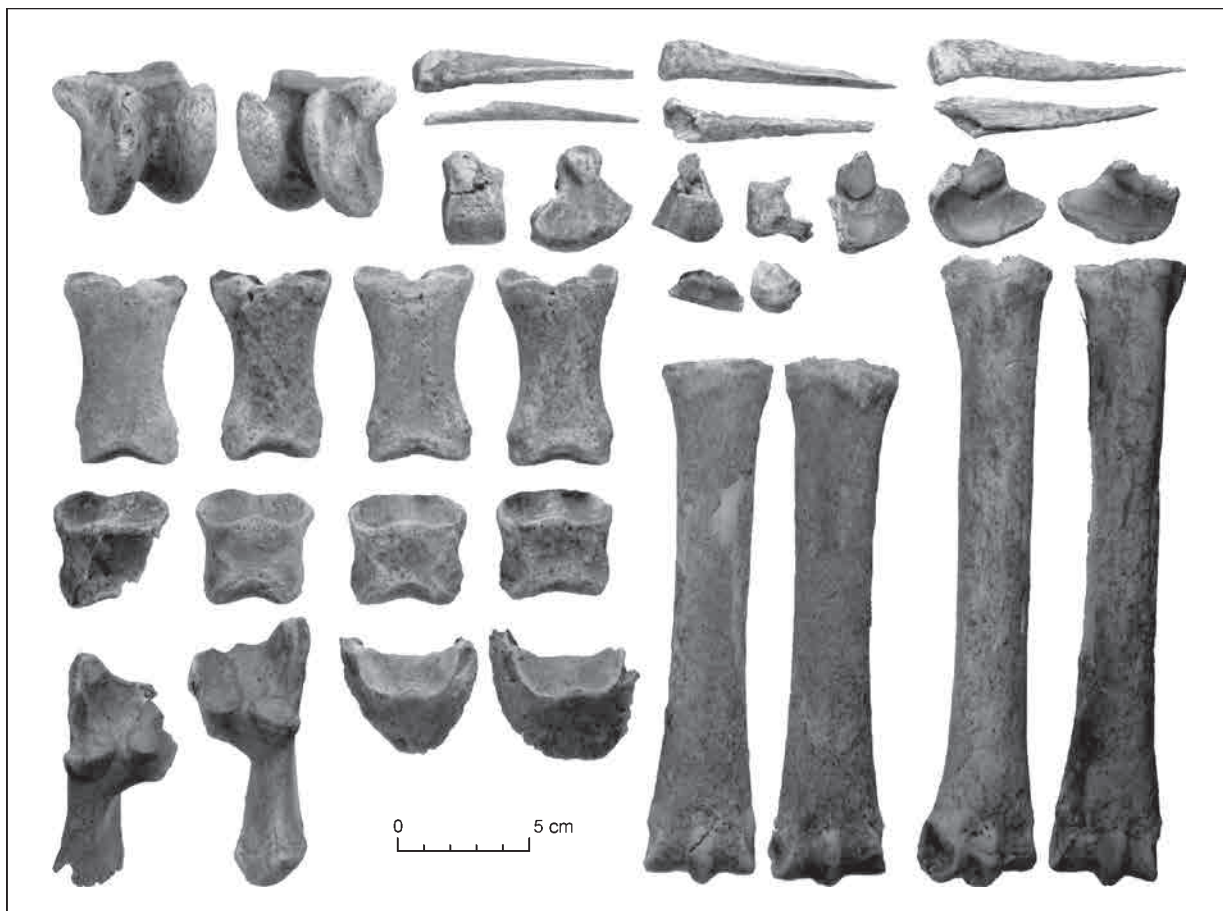
Obr. 4. Levice-Géňa. Schéma zachovanosti kostry koňa z hrobu 3 (čierne plochy - celistvé kosti; šrafované plochy - fragmenty).

vyhodnotené C. Ambrosom a H.-H. Müllerom (1980). Ďalšie poznatky o jazdeckých koňoch starých Maďarov priniesli nálezy z pohrebiska v Malých Kosihách (Ambros 1986) a v Nesvadoch (Ambros 1991). Na rozdiel od sídliskových nálezov, kde v archeozoológii pracujeme s minimálnym počtom jedincov (minimum number of individuals, MNI), hrobové nálezy poskytujú archeozoológom šancu pracovať s reálnym počtom jedincov (real number of individuals, RNI). Z tohto hľadiska z územia Slovenska dosiaľ bolo archeozoológicky vyhodnotených 17 jedincov.

Kone alebo zvyšky mŕtvych tiel týchto zvierat boli na preskúmaných pohrebiskách ukladané do hrobu k nohám mŕtveho (Ambros/Müller 1980, 13). V oboch hrobách z Levíc bolo podobné uloženie kostí - pri nohách naľavo od pochovaného. Na uvedených slovenských lokalitách sa objavili v hrobách len časti kostry - kosti hlavy a končatín. Ide o jav typický pre pohrebiská starých Maďarov. Rovnakú situáciu sledujeme aj v Leviciach-Géni. Na pohrebisku v Seredi boli v jednom z jazdeckých hrobov identifikované i zvyšky piatich chvostových stavcov (Ambros/Mül-

ler 1980, 108). Táto ojedinelá nálezová situácia zo Serede je z maďarských pohrebísk zachytená na viacerých lokalitách a, ako to už v našej literatúre uviedol G. Nevizánsky (1999, 47), naznačuje, že pri pohrebnom obrade bol koňovi amputovaný chvost. Uvedený názor vznikol na báze analýz osteologického materiálu z lokalít Karos II a III (Vörös 1996, 472) a potvrdil ho i novšie publikovaný výskum na lokalite Algyő (Vörös 2000, 393), kde bol v 14 zo 17 jazdeckých hrobov zaznamenaný výskyt rôzneho počtu chvostových stavcov. V jednom z hrobov bol pri pochovanom mužovi dokonca uložený iba chvost, resp. jeho časť (*vertebrae caudales* VIII-X). Na staromaďarskom pohrebisku v Malých Kosihách sa u jednej z kónských kostier zachovali aj prvé dva krčné stavce, pričom na nich boli zachytené aj stopy po sekaní, čo svedčí o tom, že pred uložením zvyškov zvierťa do hrobu bola oddelená hlava od tela (Ambros 1986, 33). Iné časti kostier neboli na nekropolách starých Maďarov z územia Slovenska zaznamenané.

Pohlavie koní, ktorých kosti boli nájdené v Leviciach-Géni, bolo možné determinovať ako samčie

Obr. 5. Levica-Géňa. Kostí postkraniálneho skeletu z hrobu 3.

na základe prítomnosti špičiakov. Naše nálezy tak potvrdzujú poznatky z ostatných slovenských i maďarských lokalít. Pozostatky jazdeckých koní patrili temer výlučne žrebcom alebo valachom. Treba brať do úvahy, že nie u všetkých preskúmaných kostí bolo možné pohlavie jedincov určiť. S. Bökönyi (1974, 268) uvádza dva prípady zo súdobých nekropol v Maďarsku, kedy osteologické zvyšky zvierat patrili kobyľe. Žiaľ, podrobnejšie informácie o nálezových situáciách autor neuvádza. Ďalšie nálezy potvrdili výnimočné obetovanie kobyľ (Vörös 1996).

Vek jazdeckých koní na základe dostupných nálezov je pomerne variabilný. C. Ambros a H.-H. Müller (1980, 20) konštatujú, že v staromaďarských hrobách z nášho územia sa v prevažnej miere vyskytujú pozostatky koní v mladom veku. To potvrdili i naše nálezy. V Leviciach-Géni boli v hrobách uložené zvyšky dospievajúceho a mladého dospelého koňa. Možno teda zhrnúť, že na slovenských lokalitách až 16 z 19 koní (83%) patrí k vekovo mladším ako 9 rokov. S. Bökönyi (1974, 268) uvádza na základe analýzy 76 jedincov zo staromaďarských

pohrebísk, že 51,3% patrilo subadultným a 46,1% adultným zvieratám. Iba v ojedinelých prípadoch sa vyskytli kosti koní vekovej kategórie matusus až senilis. I. Vörös (2001) vo svojom vyhodnotení staromaďarských jazdeckých hrobov z oblasti Potisia uvádza, že v 10 z 13 hrobov sa nachádzali zvyšky koní mladších ako 9 rokov. Na pohrebisku v Algyó bola situácia z hľadiska vekovej štruktúry jazdeckých koní obdobná.

Podobnú prevahu mladých zvierat sledujeme i v hrobách z obdobia avarského kaganátu (Ambros/Müller 1980; Müller/Ambros 1994). Častý výskyt patologických nálezov na kostrách u 2-3 ročných koní svedčí o tom, že Avari zvieratá na jazdecké účely vyberali, trénovali a intenzívne využívali už od veľmi mladého veku. Dnes sa na koňoch v takom veku ešte len začína jazdiť. V avarských hrobách boli ale uložené predovšetkým zdravé zvieratá, teda také, ktoré sa mohli k jazde naďalej využívať. To viedlo autorov ku konštatovaniu, že usmrtený kôň patril pochovanému jazdcovi a nešlo iba o obetovanie „hocakého“ zvieratá zo stáda (Ambros/Müller 1980, 18-20). Zrejme tomu

Tabela 1. Rozmery stoličiek hornej čeľuste - *dentis maxillares*.

Rozmer		Hrob 2	Hrob 3
		<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Dĺžka	P2	38,1/-	35,3/36,5
Šírka	P2	25,3/-	23,5/24,6
Dĺžka	P3	30,8/-	30,5/30,2
Šírka	P3	26,4/-	26,7/26,6
Dĺžka	P4	28,9/28,7	29,6/28,7
Šírka	P4	27,4/27,3	26,8/25,7
Dĺžka	M1	25,1/-	26,1/26,4
Šírka	M1	26,6/-	26,0/25,6
Dĺžka	M2	26,5/-	26,0/26,9
Šírka	M2	25,2/-	24,4/24,4
Dĺžka	M3	24,6/-	26,4/26,0
Šírka	M3	21,9/-	20,0/20,2

tak bolo aj u starých Maďarov. V ich prípade však nemáme k dispozícii kompletne kostry a výskyt patologických nálezov, ktoré by naznačovali, že jazdcovi neobetovali vlastné, ale hocaké, napríklad zdravotne postihnuté zviera, tak nie je možné na základe osteologických nálezov overiť.

Kraniologické vyhodnotenie našich nových nálezov bolo z dôvodu slabej zachovanosti a fragmentárnosti zvyškov problematické. Lepšie dochované časti postkraniálneho skeletu však umožnili doplniť informácie o veľkosti a stavbe koní starých Maďarov žijúcich na našom území. V Leviciach-Géni sme zaznamenali značné rozdiely kohútikovej výšky oboch žrebčov. Dospievajúci kôň z hrobu 3 patrí svojou výškou 130,1 cm k nízkym zvieratám. Mierne presahoval výšku dnešných koní typu pony a nedosahoval ani priemernú výšku u nás najmenšieho chovného plemena - huculského koňa. Kostí koňa z hrobu 2 patrili podľa vypočítanej výšky 143,9 cm stredne až nadstredne vysokému zvieratú. Výsledky nevybočujú z doterajších poznatkov, podľa ktorých boli kone staromaďarského obdobia malého až stredného veku (variačná šírka 130,3-144,8 cm). Priemerná výška týchto koní je 137 cm. Ide o orientačnú hodnotu, nakoľko zatiaľ na Slovensku chýba štatisticky preukazný počet nálezov a faktom zostáva, že vo veľkej miere boli miery získané z kostí zvierat v juvenilnom alebo subadultnom veku, kedy rast ešte nie je definitívne ukončený. Priemerný vzrast korešponduje s výškou jazdeckých koní, ktorú uvádzajú autori na základe osteologického výskumu na maďarských lokalitách. Podľa S. Bökönyiho (1974, 244, tabela 3) mali kone patriace starým Maďarom priemernú kohútikovú výšku 136-137 cm. Na

pohrebisku v Algyő bola priemerná kohútiková výška 138,2 cm (Vörös 2000, 391, tabela 16) a na pohrebiskách z Potisia v priemere 136,5 cm (Vörös 2001, 595, tabela 2).

Homogenitu slovenských i maďarských nálezov potvrdzujú aj hodnoty dĺžkovo-šírkového indexu metapódií („index štíhlosti“), na základe ktorých možno porovnávať stavbu tela koní. C. Ambros a H.-H. Müller (1980, 59, tabela 22) zistili u deviatich hodnotených jedincov zo slovenských lokalít priemerné hodnoty metakarpálneho a metatarzálneho indexu 14,9 a 11,5, čo predstavuje podľa rozdelenia A. A. Braunera (1916, cit. podľa Calkin 1952) stredne gracilnú stavbu kostí. Na základe vyhodnotenia veľkého počtu jedincov z nekropol na území Maďarska dospel S. Bökönyi (1974, 247, tabela 4) k temer identickým hodnotám: 14,8 (metakarpus) a 11,5 (metatarzus). Podľa indexov metakarpu (14,4 a 13,9) a metatarzu (11,1) patrili nálezy z Levíc-Géne zvieratám s nepatrne gracilnejšou, ľahšou stavbou kostí, ako je uvedený prímer. Hodnoty indexov nižšie ako 14,5 pre metakarpus a 11,5 pre metatarzus tiež naznačujú, že v skutočnosti by mohlo ísť o kastované zvieratá (Bökönyi 1974, 270). V prípade hrobu 2 z Levíc-Géne mohli teda kosti patriť valachovi.

Tabela 2. Rozmery stoličiek dolnej čeľuste a tela sánky - *dentis mandibulares et corpus mandibulae*.

Rozmer		Hrob 2	Hrob 3
		<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Dĺžka	P2		31,2/31,3
Šírka	P2		16,0/16,1
Dĺžka	P3		28,9/29,1
Šírka	P3		18,3/18,1
Dĺžka	P4	28,1/-	30,0/29,5
Šírka	P4	19,9/-	17,5/18,1
Dĺžka	M1	26,1/-	26,5/26,8
Šírka	M1	18,9/-	17,3/16,2
Dĺžka	M2	25,8/-	26,6/27,4
Šírka	M2	18,1/-	16,0/15,5
Dĺžka	M3	28,4/-	30,7/31,0
Šírka	M3	15,2/-	12,9/12,7
Gonion caudale - predný okraj alveoly M3 (3)		292,7/-	
Dĺžka stoličiek /alveoly/ (6)		176,5/-	
Dĺžka molárov /alveoly/ (7)		78,5/-	
Dĺžka premolárov/alveoly/ (8)		89,1/-	
Výška tela mandibuly pred M1 (22b)		77,3/-	
Výška tela mandibuly za M3 (22a)		95,5/-	

Tabela 3. Rozmery metapódií - *metacarpus et metatarsus*, dĺžkovo-šírkový index a výška v kohútiku (v cm).

Rozmer	Hrob 2	Hrob 3	Hrob 2
	<i>Mc</i>	<i>Mc</i>	<i>Mt</i>
	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Proximálna šírka (Bp)	49,0/-	44,6/45,1	49,4/-
Proximálna hrúbka (Tp)	33,4/-	31,1/32,4	
Najmenšia šírka diafýzy (KD)	33,4/-	29,0/30,3	30,7/-
Distálna šírka (Bd)	49,0/-	44,8/46,4	51,3/-
Distálna hrúbka (Td)	37,8/-		
Hrúbka diafýzy (TD)	21,9/-	20,0/20,3	26,1/-
Laterálna dĺžka (LI)	224,8/-	201,9/204,7	
Najväčšia laterálna dĺžka (GLI)	229,6/-	205,0/208,1	276,4/-
Najväčšia dĺžka (GL)	232,3/-	209,3/-	277,7/-
Kohútiková výška podľa Vitta (WRH)	142,4	130,1	145,6
Dĺžko-šírkový index podľa Braunera	14,4	13,9/-	11,1

Tabela 4. Rozmery proximálneho prstového článku - *phalanx proximalis*.

Rozmer	Hrob 2	Hrob 3	Hrob 2
	<i>Ph1 anterior</i>	<i>Ph1 anterior</i>	<i>Ph1 posterior</i>
	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Proximálna šírka (Bp)	55,3/-	47,5/48,0	55,0/-
Šírka proximálnej kĺbovej plochy (BFp)	49,7/-		52,5/-
Proximálna hrúbka (Tp)	36,9/-		
Najmenšia šírka diafýzy (KD)	34,3/-	31,3/31,5	32,8/-
Distálna šírka (Bd)	46,3/-	-/42,7	44,2/-
Najväčšia dĺžka (GL)	93,1/-	78,0/79,5	90,1/-

Tabela 5. Rozmery stredného prstového článku - *phalanx media*.

Rozmer	Hrob 2	Hrob 3
	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Proximálna šírka (Bp)	54,1/-	46,3/46,8
Proximálna hrúbka (Tp)	49,5/-	
Najmenšia šírka diafýzy (KD)	32,3/-	-/41,1
Distálna šírka (Bd)	47,3/-	-/45,2
Najväčšia dĺžka (GL)	24,4/-	44,3/44,8

Tabela 7. Rozmery členkovej kosti - *astragalus*.

Rozmer	Hrob 2	Hrob 3
	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Najväčšia dĺžka/výška (GH)	62,1/61,6	54,7/54,6
Najväčšia šírka (GB)	63,7/62,5	56,6/57,1
Dĺžka mediálnej plochy trochley (LmT)	60,9/61,7	55,5/-
Šírka facies articularis distalis (BFd)	51,8/54,0	46,3/49,3

Tabela 6. Rozmery distálneho prstového článku - *phalanx distalis*.

Rozmer	Hrob 2
	<i>sinister/dexter</i>
Dorzálna dĺžka (Ld)	-/46,0
Šírka kĺbovej plochy (BF)	-/27,4

Tabela 8. Rozmery pätovej kosti - *calcaneus*.

Rozmer	Hrob 2	Hrob 3
	<i>sinister/dexter</i>	<i>sinister/dexter</i>
Najväčšia šírka (GB)		-/48,0
Najväčšia dĺžka (GL)	-/112,0	-/103,6

ZÁVER

Študovaný a hodnotený súbor faunálnych zvyškov z lokality Levíc-Géňa zapadá do známeho obrazu o vzhľade, pohlaví a veku koní ukladaných do staromaďarských hrobov na území Slovenska a Maďarska. Rozširuje databázu údajov, ktorá narastá len pomalým tempom.

Na základe archeozoologických poznatkov boli jazdecké kone starých Maďarov východoeurópskej proveniencie, podobne ako kone zo starších období, patriace Slovanom, Avarom alebo Germánom. Osteologický výskum naznačil, že v období sťahovania národov a vo včasnom stredoveku existovala v centrálnej a východnej Európe síce vysoko variabilná, ale viac-menej homogénna populácia koní. Jediné rozdiely v ich morfológii boli zachytené v stavbe hlavy. Štatistické analýzy dokázali, že kone Germánov sa signifikantne odlišovali vo vybraných lebečných rozmeroch od avarských a staromaďarských koní (Bökönyi 1974, 271-275). Morfológickú uniformitu včasnostredovekých populácií potvrdil aj výskum postkraniálneho skeletu dvoch jedincov

z Levíc-Géne. Z hľadiska stavby kostry išlo o ľahké jazdecké kone.

Zatiaľ posledné poznatky o morfológii zvierat zo slovenských lokalít poskytol výskum spred tridsiatich rokov. Na základe nových nálezov z Levíc-Géne sme ich kvôli zlému stavu zachovania kostí a nízkeho počtu jedincov v širšej miere nemohli doplniť ani overiť. Podľa zistení C. Ambrosa a H.-H. Müllera (1980, 72) sa kone starých Maďarov od koní z obdobia avarského kaganátu odlišovali kratšími lebkami, okrúhlymi očnicami (avarské boli viac oválne) a profilovou líniou čela, ktorá bola morfológicky veľmi variabilná (u avarských takmer vždy rovná, ojedinele mierne konkávna).

Treba brať do úvahy, že uvedené pozorovania boli založené iba na malej vzorke dostupných nálezov a možnosť získať v blízkej budúcnosti ďalší materiál z tohto obdobia je na Slovensku obmedzená. Aj naďalej zostávajú v danej problematike smerodajné poznatky vyplývajúce z výskumu podobných nálezov z Maďarska. Výsledky analýzy materiálu z lokality Levíc-Géňa, i keď s nižšou vypovedacou schopnosťou, s nimi plne korešpondujú.

Na tomto mieste by som rada poďakovala PhDr. G. Nevizánskemu, CSc., za možnosť vyhodnotenia materiálu a promptné informácie k archeologickému kontextu osteologických nálezov. Som vďačná za konštruktívne pripomienky k rukopisu, ktoré vyslovili PhDr. G. Fusek, CSc., Mgr. M. Hajnalová, PhD. a Mgr. B. Kovár, za vyhotovenie kresieb J. Hritzovej (všetci Archeologický ústav SAV v Nitre), rovnako ako aj Dr. A. Choyke (Aquincum Museum, Budapešť) za gramatickú korekciu anglického jazyka v súhrne a abstrakte.

LITERATÚRA

- Ambros 1986 - C. Ambros: Kostrové zvyšky koní zo staromaďarských hrobov v Malých Kosihách. AVANS 1985, 1986, 33-39.
- Ambros 1991 - C. Ambros: Kostrové zvyšky koňa zo staromaďarského pohrebiska v Nesvadoch. Arch. Rozhľedy 43, 1991, 281-284.
- Ambros/Müller 1980 - C. Ambros/H.-H. Müller: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980.
- Bílek 1955 - F. Bílek: Posuzování zevnějšku koně. In: Koubek (Zost.): Speciální zootechnika 2. Chov koní. Praha 1955, 209-334.
- Bökönyi 1974 - S. Bökönyi: History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974.
- Calkin 1952 - V. I. Calkin: K izučeniju lošadej iz kurganov Altaja. Mat. i Issled. Arch. SSSR 24, 1952, 147-155.
- Driesch 1976 - A. von den Driesch: Das Vermessen von Tierknochen aus vor- und frühgeschichtlichen Siedlungen. München 1976.
- Habermehl 1961 - K.-H. Habermehl: Die Alterbestimmung bei Haustieren, Pelztieren und beim jagdbaren Wild. Berlin 1961.
- Jakab 2006 - J. Jakab: Antropológia staromaďarských kostier z Levíc so „symbolickými trepanáciami“. Slov. Arch. 54, 2006, 329-351.
- Jakab, v tlači - J. Jakab: Antropologická analýza staromaďarských hrobov z Levíc. AVANS 2005, v tlači.
- Mikliková, v tlači - Z. Mikliková: Analýza kostrových zvyškov zvierat z výskumu v Leviciach. AVANS 2005, v tlači.
- Müller/Ambros 1994 - H.-H. Müller/C. Ambros: Neue frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Štud. Zvesti AÚ SAV 30, 1994, 117-175.
- Nevizánsky 1999 - G. Nevizánsky: Dobytkárstvo starých Maďarov. In: L. Sokolský (Zost.): Mäsiarstvo a údenárstvo v dejinách Slovenska. Martin 1999, 45-50.
- Nevizánsky 2006 - G. Nevizánsky: Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. Slov. Arch. 54, 2006, 285-328.

- Nevizánsky, v tlači* - G. Nevizánsky: Výskum v priemyselnom parku v Leviciach-Géni. AVANS 2005, v tlači.
- Silver 1970* - I. A. Silver: The ageing of domestic animals. In: D. R. Brothwell/ E. S. Higgs (Ed.): Science in archaeology: a survey of progress and research. New York 1970, 283-302.
- Vitt 1952* - V. O. Vitt: Lošadi Pazyrykskich kurganov. Sovetskaja Arch. 16, 1952, 163-205.
- Vörös 1996* - I. Vörös: A karosi honfoglaláskori temetők állatsontma radványai. In: L. Révész: A karosi honfoglaláskori temetők. Miskolc 1996, 461-491.
- Vörös 2000* - I. Vörös: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. 6, 2000, 357-401.
- Vörös 2001* - I. Vörös: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. Jóna András Múz. Évk. 43, 2001, 569-601.

Horse bone remains from the Hungarian Conquest Levice-Géňa cemetery

Z o r a M i k l í k o v á

SUMMARY

During rescue excavation at the site of Géňa in Levice, part of the Hungarian Conquest cemetery was discovered. The skeletal remains of two domestic horses were brought to light in two equestrian graves dated to the second third of AD 10th century. The main aim of this study was to provide a detailed description of these two incomplete skeletons and compare our results with what is known from similar finds from Slovakia and Hungary.

The assemblage of bones from the Grave 2 consisted of large fragments of the skull, partially preserved mandibule, teeth and appendicular skeleton, mostly originating from the left side of the animal's body (*ossa carpi sinistra et dextra, ossa metacarpalia sinistra, phalanx proximalis et media sinistra, ossa tarsi sinistra et dextra, ossa metatarsalia sinistra and phalanx proximalis sinistra*). The bones came from a stallion, six or seven years of age and a wither's height of 143.9 cm. Based on the slenderness index of the front and hind extremities this may have been a gelding.

Similarly, the bones in Grave 3 included small fragments of the skull and mandibule, teeth and the appendicular skeleton (*ossa carpi sinistra, ossa metacarpalia sinistra et dextra, phalanx proximalis et media sinistra, phalanx proximalis et media et distalis dextra, ossa tarsi sinistra et dextra, ossa metatarsalia sinistra et dextra and phalanx proximalis et media dextra, phalanx proximalis et media et distalis sinistra*). The remains came from a sub-adult stallion, 3.5 or 4 years of age, with a withers height of 130.1 cm. There were no records of cutmarks or pathological changes on the bones available for examination.

The wither heights of specimens from the Levice-Géňa cemetery (143.9 and 130.1 cm) closely fit with the known range for this period: 130.3-144.8 cm (average 137.1 cm) obtained from the 19 available specimens from Slovakia. This corresponds well with average value of 136-137 cm calculated for Hungarian finds by Sándor Bökönyi and

István Vörös. Metapodial indexes for the new specimens from Levice-Géňa confirmed that the physiognomy of ancient Hungarian horses was light or gracile. Because of the bad state of preservation of the skull it did not prove possible to evaluate the form of the head which would have been one way of showing if there was significant variability within the population of early medieval horses.

However, even with this limited data the information obtained from these newly discovered and analyzed faunal remains sheds additional light on horses of the Hungarians living in the territory of Slovakia during the AD 10th century. This recent knowledge can be summarized shortly as follows. Up to now, 17 individuals from burials in Bánov, Červeník, Sereď, Sládkovičovo, Vojnice, Malé Kosihy and Nesvady have been studied by C. Ambros and H.-H. Müller. The horses, or rather only parts of their bodies, were deposited within graves close to the legs of the riders buried there. In most of the cases only the skeletal elements of cranium and extremities were found. The find of caudal vertebrae within a grave at the site of Sereď site and the first two cervical vertebrae from the grave at the site of Malé Kosihy have helped shed more light on the sacrificial process (depositing the animal hide with the remains of the animal and the way the animals were slaughtered) can be considered exceptional.

Both these recent finds as well as previous ones from sites in Slovakia come from stallions or geldings. Exceptions to this include mare remains recovered in a few cases in Hungary. In general, the age of the horses can be variable although there seems to be a prevalence of juvenile and subadult animals. Altogether, 16 out of the 19 horses discovered in Slovakia were less than nine years of age. This suggests that ancient Hungarians trained and rode relatively young animals, similarly to Avarian horses.

Table 1. Measurements of maxillary molars.

Table 2. Measurements of both mandibular and maxillary molars.

Table 3. Measurements of metapodii, slenderness index and wither height (in cm).

Table 4. Measurements of proximal phalanges.

Table 5. Measurements of medial phalanges.

Table 6. Measurements of distal phalanges.

Table 7. Measurements of astragalus.

Table 8. Measurements of calcaneus.

Fig. 1. Levice-Géňa. Scheme of preservation of the horse skeleton from the grave 2 (black areas - full bones; shaded areas - fragments).

Fig. 2. Levice-Géňa. Abrasive surfaces (*facies occlusalis*) of molars of the left lower jawbones. 1 - grave 2; 2 - grave 3.

Fig. 3. Levice-Géňa. Bones of the postcranial skeleton from grave 2.

Fig. 4. Levice-Géňa. Scheme of preservation of the horse skeleton from the grave 3 (black areas - full bones; shaded areas - fragments).

Fig. 5. Levice-Géňa. Bones of the postcranial skeleton from grave 3.

Rukopis prijatý 24. 11. 2006

Abstract and summary translated by author

Mgr. Zora Miklíková
Archeologický ústav SAV
Akademická 2
949 21 Nitra
zora@freeseide.sk

SWORDS WITH POMMELS OF TYPE N

MARKO ALEKSIĆ

The paper makes a record of the swords with pommels denoted Type N (Oakeshott) or XV (Ruttkay) or B2 (Głosek) or 16 II (Geibig). The other sword parts have also been analyzed, cross-guards (Type 1) and blades (types Xa and XIII). Two subtypes have been identified, N-a (9 specimens) and N-b (5 specimens), which is correspondent to Geibig Combination Type 16 II, as well as the swords with pommels of related shapes (types O, B/N and A1). The pommels, blades and guards of all Type N swords are very similar both in type and in size. All swords have hand-and-a-half hilts, whose dimensions are very similar in most cases. Most of the blades are of medium dimensions and show transitional characteristics between Oakeshott's types Xa and XIII, those with predominant features of the former type being more frequent. All guards of Type N swords are straight and slender, belong to Oakeshott Type 1 and are very long (22.5-27.7 cm). So far, only three swords with Type O pommels are known. Some examples are close to Type N swords (guards of Type 1, blades of Type Xa), and some differ (guards of Type 2, blades of Type XVI).

Most finds come from Transylvania, central Romania (5 examples), and Bavaria, southern Germany (three N-b examples, three B/N and one O), and almost all were chance finds. A rare exception is the pommel discovered in a Transylvanian hoard buried in 1241. The only artistic depiction of a sword with that type of pommel occurs on a statue from about 1255 in Naumburg cathedral, central Germany. The dating of N Type swords to the first half of the 13th century is confirmed by the typological characteristics of their blades and cross-guards, and this date has been suggested by most scholars.

In the first quarter of the 13th century the Teutonic Knights (1211-1225) were based in the surroundings of Braşov (Kronstadt) in Transylvania. It is in that area that two N Type finds were discovered, while another two come from Sibiu (Hermannstadt), also in Transylvania, the city which had remained the centre of the German colonists even after the Order's departure. Besides a Type N pommel, the abovementioned hoard from the Sibiu area contained a liturgical vessel (*urceolus*) which is directly analogous with a find from the first half of the 13th century from Thuringia, the region of origin of the Order's grand masters in that period. Under the assumption that the Teutonic Knights brought the swords with Type N-a pommels to what then was eastern Hungary, the swords may be a little more precisely dated to the first quarter of the 13th century, while those of Type N-b would then be a decade or two younger. Based on their typological properties, the swords with Type O pommels have been dated to the second half of the 13th and early 14th centuries, which is also suggested by their sculpted depictions in Freiburg cathedral from about 1300. Considering their morphological resemblance to Type N pommels, they may be interpreted as their slightly younger derivative.

Key words: sword, middle ages, typology, sword pommels, type N, Teutonic order, blades.

The pommel is an essential part of every medieval sword and useful for establishing its chronological framework. Pommels known as Type N share a common shape distinguishing them from most other pommels. The type was first precisely identified and denoted N, by Ewart Oakeshott on the basis of his broader analysis of its frequency. Its front view shows the shape of an inverted half ellipse with its upper edge straight or slightly curved. Its cross-section shows a roughly triangular outline with a convex lower edge, in fact more or less the shape of a segment of a circle. The base may have the form of a nearly regular circle or an oval with pointed ends. On the whole, such pommels may be said to be boat-shaped, as described by Oakeshott, with their upper part gabled and the lower one rounded.

Oakeshott's examples of this pommel type occur on a sword found in the surrounding of Zürich (cat. no 9; pl. IV: 2), on swords from a Romanian private collection, and a sculptured sword in Naumburg cathedral dated to about 1255 (Oakeshott 1981, 98); he subsequently published yet another sword

recovered from an unknown site (Oakeshott 1991, 45, Xa 10). It should be noted, however, that other scholars classified some of the swords with this kind of pommels according to their own typologies. Ada Bruhn-Hoffmeyer assigned the abovementioned Zürich pommel to the younger phase of her Type II (Bruhn-Hoffmeyer 1954, 37-42, 187, pl. IXe). Alexander Ruttkay classified a sword from the area of Komárno, southwestern Slovakia, as the single example of his Type XV (Ruttkay 1976, 258, 259), while Marian Głosek assigned it to his own Type B2 (Głosek 1984, 36). In his study of swords from the territory of former West Germany Alfred Geibig identified three swords as his Combination Type 16 II, which on the whole corresponds to Oakeshott Type N (Geibig 1991, 72, 73, 147-149). Such pommels on the swords from Romania were labelled Type 5 by Karl-Zeno Pinter (1999, 102, fig. 32: 5). Most of the scholars dated Type N swords to the end of the 12th and 13th centuries. While finding direct analogies with examples discovered in other parts of Europe, the swords classified as

Table 1. Morphological and metrological features of some of Geibig pommel types.

Pommel type	Pommel code	PH	PW	PW/PH	PH/PT	PW/PT	Cross-guard type	CL
15 V	15-23-10 15-23-11	4-4.5	6.9-7.6	1.68-1.87	0.73-0.89	1.66 1.35-1.5	14	24.2
16 II	16-19-11	3.3-3.8	7.5-7.8	2.02-2.33	0.52-0.62	1.21-1.37	14, 15	26.6 26.5-23.8
17 II	17-24-10	3.6	9	2.45	0.9	2.45	14	27.5

Legend: PH - pommel height; PW - pommel width; PT - pommel thickness; CL - cross-guard length.

Geibig Type 16 II differ from some other Type N finds in shape and size. Even so, all these pommels share a similar shape distinguishable from other types of medieval pommels. This paper is an attempt to make a record of the examples showing the features of Type N and to identify varieties within the type.

Subtype N-a

The pommel of the sword from the area of Komárno, southwestern Slovakia (cat. no 1; pl. I: 1), has a circular base and is quite short, which makes it distinctly flat, while its upper part is gabled, as common for all Type N pommels. To ease differentiation, I have classified such pommels as Subtype N-a. This distinctive shape is also found in the abovementioned pommel of the sword from an unknown site published by Oakeshott (cat. no 6; pl. III: 1), as well as in a total of four pommels from Romania. Of the latter, two come from the environs of Sibiu in Transylvania (cat. no 3; pl. II: 2 and cat. no 4; pl. III: 2), one from the environs of Braşov, also in Transylvania (cat. no 2; pl. II: 1), and one probably from the area of Buzău in the southeast of the country (cat. no 5).

The pommel of a sword from the surrounding of Ljubljana, Slovenia (cat. no 7; pl. I: 2), is also very short (2.8 cm), but its base is oval rather than circular, which makes it somewhat broader (8.4 cm). This being its only distinction from Subtype N-a, the pommel may be considered a variety of N-a, the one with an oval (Geibig 0-0-10) rather than circular base (Geibig 0-0-11). From the available data, I find the Ljubljana pommel to be closest to the one from the environs of Szarvas, southeastern Hungary (cat. no 8; pl. IV: 1), both in shape and size. In this oval-base variety of Subtype N-a may also be included the abovementioned pommel of the sword recovered from the Limmat river not far from Zürich (cat. no 9; pl. IV: 2). All these nine pommels are uniformly short (2.6-2.8 cm). They show greater variation in width (6.5?-8.8 cm), but it generally is about 7.5 cm

(± 0.2 cm). Due to more elongated bases, the latter three pommels are slightly wider (8.2-8.8 cm). And yet, the shapes of all those pommels are very similar and characteristic enough to distinguish them from other Type N pommels.

Subtype N-b

Three pommels classified by Geibig as Variety II of his Combination Type 16 are somewhat higher than Subtype N-a pommels, and their front views show a slightly convex upper edge, which makes another distinction in relation to the previous subtype. They have circular bases but also more rounded lower parts, which generally gives them the shape of a gabled cup. In Geibig’s morphology all the three pommels are under code 16-19-11. Only slightly varying in shape, they are also quite uniform in size: 3.3-3.8 cm high and 7.5-7.8 cm wide (table 1). Type 16 II pommels, dated by Geibig to the end of the 12th and early decades of the 13th century (Geibig 1991, 147-149, 151, fig. 39), are here labelled Subtype N-b.

One of three swords from Germany comes from an unknown site (cat. no 13; pl. VI: 2), the other two being from Bavaria - one from Seehausen (cat. no 12; pl. VI: 1), the other from the environs of Passau (cat. no 14; pl. VII). In addition to these three, Subtype N-b may include another two European finds: the pommel of a sword from an unknown site, now in the Hungarian National Museum in Budapest (cat. no 11; pl. V: 2), and a fifth Romanian Type N example, also from Braşov in Transylvania (cat. no 10; pl. V: 1). The Budapest and Braşov pommels correspond to Type 16 II in dimensions, with the remark that the width of the former and the height of the latter are only a millimetre below those of Geibig’s three examples of Type 16 II (table 1). Their shape is almost identical with the pommel from Seehausen and quite similar to the pommel from an unknown German site.

The Passau pommel differs to a greater extent from the four N-b examples. All of its three views

show a more or less biconical shape which is markedly elongated in horizontal plane, as confirmed by its dimensions and especially by its width-to-height ratio (7.8 cm to 3.3 cm), the highest of all pommels of the subtype. As a result, this is the only pommel whose front view does not show a cup-shaped outline. At first sight it resembles the widespread lenticular pommels of Oakeshott Type A (conditionally Geibig 16 I), but is clearly distinguished from them by its nearly circular base and a prominent lower calotte. On the other hand, a biconical shape shown by all three views is also found in pommels classified as Type XI by *Ruttikay* (1976, 256, 257) or Type A1 by *Głosek* (1984, 36).¹ Both scholars recorded a total of four such swords, all found in the Czech Republic or Slovakia (cat. no 24-27). Less horizontally elongated than the Passau one, all these pommels generally approximate to a spherical shape, but they too have their horizontal and vertical ridges straight and their lower calottes slightly smaller than the upper. In Geibig's precisely developed morphology scheme, the Passau pommel is under the same code as the other two Type 16 II finds, meaning that none of its morphological or metrological parameters differs significantly from the other members of the group. For that reason I have not categorized it separately. Ruttikay Type XI or *Głosek* Type A1 pommels are not classified here as Type N because their shape is nearly spherical and seems different enough from other Type N examples.

Type O

Very similar to Type N pommels in shape are those defined as Type O by Oakeshott, or Combination Type 17 II according to Geibig's typology. This pommel type occurs very rarely on the swords discovered so far. Oakeshott cited a single example - from an unknown site, Gimbel Collection, (cat. no 17), and a few depictions from Freiburg cathedral, southwestern Germany, dated to about 1300 (*Oakeshott* 1981, 99, fig. 65-67). As his Type 17 II Geibig too classified a single sword from an unknown west-German site (cat. no 15; pl. VIII: 1) and dated it to the second half of the 13th century (*Geibig* 1991, 73-75, 150, 151, fig. 39). This group may also include a find from the environs of Pardubice, central Czech Republic (cat. no 16; pl. VIII: 2). Due to a mid-rib below the fuller its blade would correspond to Oakeshott Type XVI, while its straight

cross-guard, eight-sided in section falls into Type 2.² Type N and O pommels are similar in shape, a basic difference between them being in that the front view of Type O shows pulled-up ends producing a clearly concave upper edge.

* * *

Besides the abovementioned N and O examples, the group may also include two swords known to me from the scanty published data: one, recovered from an unknown site, is now in the National Museum in Prague (cat. no 18), the other was found at Nowy Dwór Gdański (cat. no 19) some 10 km west of Elbląg in northern Poland (*Głosek* 1984, 142, 143, 160, cat. no 69, 279). *Głosek* classified their pommels as type 'N (special)', but as there was no illustration published, I have been unable to assign them to any of N subtypes. It may only be noted that the Prague pommel's dimensions are closest to Type N-a, more precisely to its oval-base variety (cat. no 7-9; pl. I: 2; IV: 1, 2).

Besides his Combination Type 16 II, Geibig identified Type 15 V that also shares some features with Type N pommels (*Geibig* 1991, 68). All the three pommels he recorded have gabled upper parts and rounded lower ones, two having a nearly circular base (15-23-11), the third being oval (15-23-10). They are distinguished from Type 16 II by their squatter shape, and clearly convex upper edges and less prominent lower parts in front view. Two planes forming the gable intersect at an acuter angle thus being visibly steeper than in Type N, which in turn brings them closer to Oakeshott Type B varieties. Roughly speaking, this shape would be a transition between types B and N in morphological terms. Geibig dated them to a period between the first quarter of the 12th century and the first quarter of the 13th (*Geibig* 1991, 151, fig. 39). Given their clearly different shape, they are not assigned to Type N, even though they are similar to it in some other features.

The pommel of yet another sword recovered from the Ljubljanica river near Ljubljana (cat. no 23; pl. IX: 1) appears closest to Geibig Type 15 V, and to oval-base variety (cat. no 22) under morphology code 15-23-10. It is much squatter, however, as confirmed by its height and width, which are by about a half centimetre above and below the limit measurements for Type 15 V. Of the same shape is

¹ *Głosek* assigned to Type A1 the pommel of the sword from the Budapest museum (cat. no 11; pl. V: 2; *Głosek* 1984, 174, cat. no 460), here classified differently. A different classification of the pommel has already been proposed (*Geibig* 1991, 65).

² I wish to express my gratitude to Mr Jan Teteven, curator of the Pardubice museum, for being so kind as to make the photographs of the sword available to me. *Głosek* classified it as N, XIV, 3 (*Głosek* 1984, 140, cat. no 31), but that is not central to its dating. In either case, the sword may be dated to about 1300.

the pommel of a sword retrieved from the Gudbrandsdal river, Norway, and dated to the mid 13th century (*Oakeshott* 1981, 88, fig. 53). It is due to these features, in fact more strongly expressed features normally distinguishing Geibig Type 15 V from Type N, that I have not assigned them to a variety of Type N. But properties of some other parts of the Ljubljana sword, of which more will be said below, bring it closer to some N and O examples.

In conclusion to this overview of the swords with Type N and O pommels it may be said that a total of fourteen N examples (cat. no 1-14; pl. I-VII) have been identified, three O examples (cat. no 15-17) and two which I have been unable to assign with certainty to either of the two types (cat. no 18 and 19). The Catalogue contains additional eight swords that I have not assigned to either type (cat. no 20-27). It is clear from this survey of Type N and related pommels that precise morphological definitions are difficult to establish. As a result some of the examples presented here have been left out of its framework.

Other sword parts

Cross-guards

Almost all Type N swords have straight and slender cross-guards of *Oakeshott* Type (Style) 1 or Geibig Type 14.³ An exception is the Zürich cross (cat. no 9; pl. IV: 2) which is thickened at central part and slightly curved, the form which is nearest to Type 6 by *E. Oakeshott* (1981, 115, 116, fig. 95). All these guards of Type 1 are quite long and usually square in section, though the ends of some examples are circular in section. Another common property of the finds recorded here is their great length (CL: 22.2-27.7 cm).

The guards of all Romanian swords the length of which is known to me are the shortest and of a uniform length (22.2-23.1 cm); the guard of the German sword (cat. no 13; pl. VI: 2) may be added to them. The other guards of Type 1 swords are longer (ca 25 cm and more). The sword of Type O from Pardubice, Czech Republic (cat. no 16; pl. VIII: 2), has the cross-guard of *Oakeshott* Type 2, or Geibig Type 15, characterized by its enlarged central part and ends. Nearly identical and almost the same in

length (ca 20 cm) is the guard of the sword of Type B/N from Ljubljana (cat. no 23; pl. IX: 1). The sword of Type O from an unknown German site (cat. no 15; pl. VIII: 1) has an extremely long Type 1 guard (27.5 cm), the same as Type N swords; with the Budapest guard (27.7 cm; cat. no 11; pl. V: 2), it is the longest. The only guard distinguished by its small length is the sword from Poland (cat. no 19), which is dissimilar to the other finds from the group in some other features as well; unfortunately I have been unable to examine it in detail.

Hilts

The hilts of almost all swords are also quite uniform in length, about 17.5 cm, with tangs of about 13.5 cm (± 0.8 cm).⁴ An exception is again the length of the Pardubice hilt (HL: 20 cm; TL: 15 cm) and that from Gdańsk (HL: 14.2 cm; TL: ca 10 cm). In all cases the tangs show a common shape - tapering more or less evenly from the guard towards the pommel, are square in section and flat. The fuller extends about 1-2 cm onto the hilt. As such long grips made it possible to support the sword with the other hand, the swords are usually called hand-and-a-half swords.

Blades

All the blades of Type N swords discussed here are alike and generally show the features of *Oakeshott* types Xa and XIII. The former type is characterized by medium dimensions and a more or less clear taper to the point which is usually acute or slightly rounded. The fuller is narrower and usually runs about 4/5 of the length of the blade (*Oakeshott* 1991, 36). Type XIII blades are broad and squatter, with nearly parallel edges running towards a rounded point (*Oakeshott* 1981, 41, 42). The fuller is narrow, and may be long in the older examples of this type such as those discussed here (*Oakeshott* 1991, 101). The only exception is the blade of the Zürich sword (cat. no 9; pl. IV: 2) whose narrowness and squatness would rather assign it to *Oakeshott* Type XIb (*Oakeshott* 1981, 35, 36).⁵ There are distinctive ornaments on this blade which along with its type suggest its being of an earlier date than the pommel and cross-guard which probably were added somewhat

³ Only the cross-guards of the swords from Passau (cat. no 14) and of unknown origin (cat. no 13) are somewhat thickened at central part, which is a feature of Type 15, but their ends are not thickened.

⁴ As the length of tangs is usually missing, I have calculated it by employing the formula TL=HL-PH-CW. As the width of Type 1 cross-guards is usually about 1 cm the formula employed is TL=HL-PH-1. The measurements obtained in this way, or from photographs and drawings, are indicated in the text by 'about' or 'ca'.

⁵ *Oakeshott* recorded only two examples (Bernische Historische Museum, inv. no 226.7, and a private collection, Copenhagen, Denmark), but he subsequently discarded the type altogether.

later. The measured maximum width of the Budapest blade (cat. no 11; pl. V: 2) is 4.7 cm, but from its published photograph it apparently is broader, about 5-5.2 cm (*Głosek 1984*, pl. XXVIII: 2).

All blades of N-a swords generally fall into Type Xa and are uniform in shape and dimensions. They are not as slender as is common for the type, and their relatively rounded points bring them closer to Type XIII. They are about 95 cm (± 2 cm) in length with a maximum width of 5-5.1 cm. There are swords within N-b Type whose blades also fall into this group (cat. no 13, possibly 10 and 11), but also those where the features of Type XIII predominate (parallel edges, a slightly more rounded point; cat. no 12; pl. VI: 1). In fact, the blades of all Type N swords, closely related in shape and dimensions, show properties of both of Oakeshott's types. As for the blades of the swords from Prague and Poland (cat. no 18 and 19), their small measured width assigns them to Type XI. It should be noted, however, that, unlike the Polish sword, all other dimensions of the Prague sword's blade, as well as of its hilt, guard and pommel, assign it to the group of Type N swords.

The Type O sword from Pardubice (cat. no 16; pl. VIII: 2) has the blade of Oakeshott Type XVI. The broken blade of the German sword of Type O (cat. no 15; pl. VIII: 1) has a great maximum width and a clear downward taper, which would assign it to Type XII, but its hand-and-a-half hilt is uncommon for this type or its two-handed subtype. Such blades occur in somewhat younger swords, for example the one of Type A1 from Slovakia (cat. no 24; pl. IX: 2).

In conclusion to this morphological overview of Type N examples, it may be said that all of them are hand-and-a-half swords with long and straight guards and usually very similar blades. Generally speaking, almost all blades are alike in shape and dimensions and show transitional features between types Xa and XIII, those with predominant properties of the former type being more frequent. Their fullers are long, narrow and extend slightly onto the hilt, and the points are short and more or less rounded. Besides the Zürich sword, the only clear exceptions so far are the blades of the swords from Pardubice (Type XVI) and probably from Gdańsk (cat. no 19).

All the examples of Type N-a (cat. no 1-9; pl. I-IV) have long guards of Type 1, somewhat squatter blades of Type Xa and uniform dimensions, especially maximum widths (ca 5-5.1 cm). That kind of precision, variations being below a mil-

limetre, suggests the use of the same gauge, a sort of a mould or frame, which in turn may suggest the same workshop. The swords are closely related by other measurements too (hilt and tang lengths, pommel dimensions, especially height), but there is no further evidence at present to support such a hypothesis. The only typological exception is the Zürich sword whose pommel and cross-guard, unlike its apparently older blade, appear to be of the same date as other Type N examples.

Subtype N-b swords also have long cross-guards of Type 1, and the length of their hilts, and tangs, falls within the same range as that of the previous subtype. Some of the blades belong to the same group as those of Subtype N-a swords, and some are only slightly squatter. Of the two Type O swords for which I had sufficient data, the example from Germany has the same dimensions of the hilt and cross-guard as Type N swords but its blade is different; the same goes, and to an even greater extent, for all the features of the Pardubice sword.

Blade inlays

Inlays have been registered on the blades of about a half of all N and O swords. Of the swords of N-a type none of those with circular-base pommels (cat. no 1-6; pl. I: 1; II; III) appear to bear an inlay, whereas all the three blades of the swords of oval-base group (cat. no 7-9; pl. I: 2; IV) are ornamented. A similar ratio occurs in the swords with Type A1 pommels (cat. no 24-27), only one of which is undecorated (cat. no 27). The inlays generally show none or little resemblance. To be set apart are those featuring a stylized heraldic or symbolic floral motif (cat. no 13, 8, 23; pl. VI: 2; IV: 1; IX: 1) and two blades with yellow-metal inlays in the form of a simple ring, one inscribed with a cross (cat. no 12 and 14; pl. VI: 1; VII). A shield may be presumed in two of the three heraldic designs. On the sword from an unknown German site the horizontal partition lines do not touch the edges of the shield; it also shows an eight-pointed star, which is found on the arms of some German and Austrian families or cities. As for the Szarvas blade (cat. no 8; pl. IV: 1), it is not quite clear whether the design shows a shield or a similar form (helmet, fish?). The heraldic motif of a triangular shield divided by two horizontal lines is found in some other swords as well, but they are of a quite late date. Given that the motif was widely used in middle ages, the range of possible interpretations is very broad, especially because of lack of the defining colours (*Głosek 1984*, 81-86).⁶

⁶ *Głosek* cited a total of five swords bearing this design dating from about the second half of the 14th century - first half of the 15th, and mostly from the territory of modern Hungary.

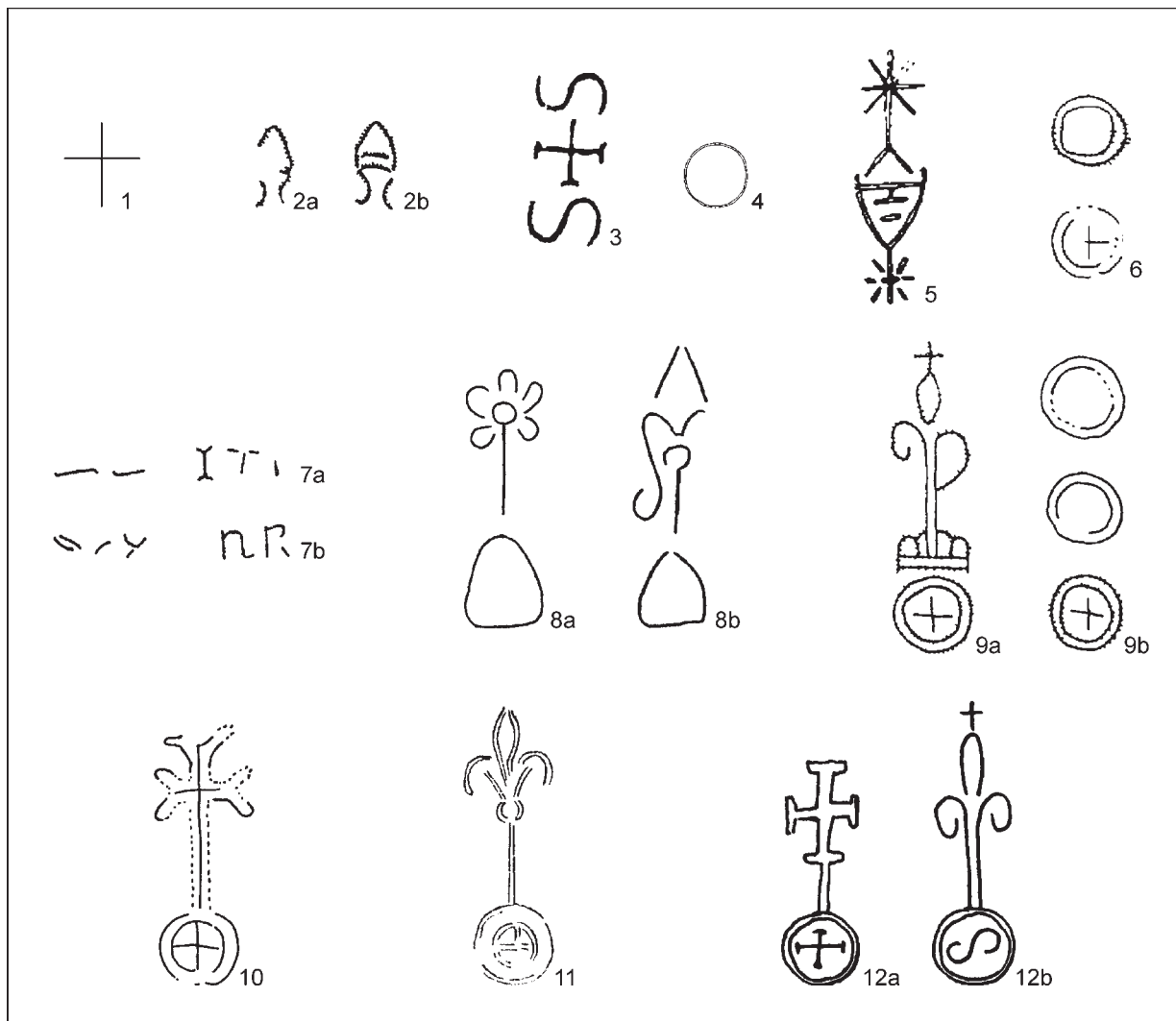

Fig. 1. Blade inlays. 1 - cat. no 7; 2 - cat. no 8; 3 - cat. no 7; 4 - cat. no 12; 5 - cat. no 13; 6 - cat. no 14; 7 - cat. no 16; 8 - cat. no 23; 9 - find-place unknown, Germany (Geibig 1991, cat. no 35, pl. 26); 10 - private collection, Lincoln, England (Oakeshott 1981, 62, 63, fig. 33a); 11 - Bernische Historische Museum (Oakeshott 1981, 62, 63, fig. 33b); 12 - Poznań, Poland (Głosek 1984, 161, cat. no 296).

The most elaborate is the design on the blade of the Zürich sword (cat. no 9; pl. IV: 2). One side bears a series of letters (S, N, O?) and other stylized symbols, the other shows a cross-shaped ornament. There does not seem to be direct analogies, but some resemblances may be found on the blades of some Finnish finds (Leppäaho 1964, 55, 61, pl. 25: d, e; 28: 2b, 2d). Letters also occur on another two swords: the sword from the Budapest museum (cat. no 11; pl. V: 2) has two letters S with a cross potent between them, while the Type O sword from the Czech Republic (cat. no 16; pl. VIII: 2) shows an indecipherable ornament with letters (I, T and N, R). More complex series of letters occur on some swords of Type A1 (cat. no 24; pl. IX: 2; cat. no 26).

The motif of a simple ring with or without an inscribed cross occurring in two swords from Ger-

many is not uncommon, especially on 13th-century or older swords. The closest analogy seems to be the sword of Type D, XIII, 1 from an unknown German site, itself of a thirteenth-century date (Geibig 1991, cat. no 35, pl. 26). One side of its blade bears three such rings with or without a cross, just like the Passau sword (cat. no 14; pl. VII), while the other side shows another ring inscribed with a cross surmounted by a floral motif in the form of a stylized lily with a cross on top (fig. 1: 9). A stylized floral motif (the flower on one side and a stylized lily flower on the other) also occurs on the Ljubljana sword blade (cat. no 23; pl. IX: 1), but it is somewhat different and the crosses are absent. The motifs of a stylized lily or cross potent combined with a ring (with or without an inscribed cross or the letter S) occur on three Type XVI swords cited by Oakeshott, who dated them to

the early decades of the 14th century (fig. 1: 10, 11; *Oakeshott* 1981, 62, 63, fig. 33: a, b).⁷ Related to them is a sword of Type I, XII from Poznań, western Poland (fig. 1: 12; *Głosek* 1984, 161, cat. no 296). Among the commonest motifs in medieval art, the lily carried decorative, symbolic or heraldic meanings, one of the essential being a symbol of the Virgin Mary. In the 13th and early 14th centuries the motif of a ring usually occurs independently or combined with a lily or a cross potent.

A simple ring, a ring inscribed with a cross, a ring combined with a floral or cross motif, sometimes several rings on a sword, seem to suggest a hierarchically arranged system of symbols. The number of rings combined with ornaments may have indicated the rank of the owner of the sword within a military unit, a religious order or the feudal system of allegiances, or, perhaps, his vows, his commitment to a cause, person or community. Two swords with Type N pommels show simple designs (a ring with or without a cross), which, in this presumed hierarchy, would indicate a lower rank or an older form. However, the marks on medieval blades are usually interpreted as the ornaments or marks of the swordsmith or the owner and that may well be the case here.

Distribution patterns

The swords of Type N come from central and eastern Europe, notably southern Germany and central Romania or Transylvania (fig. 2; 3). From southeastern Germany, or Bavaria, come two swords of Type N-b, one from the environs of Passau (cat. no 14; pl. VII), the other from Seehausen in the far south of Upper Bavaria, near the border with Austria (cat. no 12; pl. VI: 1). Another N-b sword (cat. no 13; pl. VI: 2) and a sword of Type O (cat. no 15; pl. VIII: 1) come from unknown western-German sites. The three swords of Geibig Type 15 V show a similar distribution pattern: two were found at Schäftstall, district of Swabia, central Bavaria (cat. no 21 and 22), the third was retrieved from the Danube at Metten, about 50 km northwest of Passau, Lower Bavaria (cat. no 20).

Geographically close to these finds is the sword of Type N-a retrieved from the Limmat river at Dietikon near Zürich, northern Switzerland (fig. 4; cat. no 9; IV: 2), not far from the border with southwestern Baden-Württemberg Land of which Freiburg also forms part. Two swords, of types N-a and N/B (cat. no 7 and 23; pl. I: 2 and IX: 1), were retrieved from the Ljubljanica river at the site of

Crna Vas, about 5 km upstream from Ljubljana, central Slovenia. The fact that the two swords were found together, on a site that has yielded a few more medieval swords though of different dates (*Nabergoj* 2001, 10), may suggest that they had got into the river together. The proposed close dates of manufacture would not contradict the hypothesis, but it cannot be taken as unarguable. Both regions were part of the Holy Roman Empire and Zürich became an imperial free city from 1218. It seems interesting to note that all the finds from the territory of the German empire were recovered from the water.

Another area where finds of Type N are concentrated is Romania, more precisely Transylvania. From the area of Braşov comes a sword of Type N-a and a sword of Type N-b (cat. no 2 and 10; pl. II: 1 and V: 1). From the area of Sibiu, also in Transylvania and some 120 km west of Braşov, come another two N-a swords (cat. no 3 and 4; pl. II: 2 and III: 2). The fifth Romanian sword (cat. no 5) used to be in the private Slatineanu Collection but, to the best of my knowledge, its present location is unknown. Some scholars refer to Buzău in eastern Romania as its find-place, which is conditionally accepted in this paper; others, however, do not cite this information (*Barlett-Wells* 1958, 267; *Nicoll/McBride* 2002, 8; *Pinter* 1999, 129).

From an unknown Hungarian site comes the sword of Type N-b kept in the Budapest Museum (cat. no 11; pl. V: 2), while the sword of Type N-a was found at Szarvas or in its area (cat. no 8; pl. IV: 1). From the area of Komárno on the Danube, southwest Slovakia (cat. no 1; pl. I: 1), comes the sword of the same subtype, the eighth find from the territory of medieval Hungary. The Czech Republic yielded the sword of Type N(-a?) from an unknown site, now in the museum in Prague (cat. no 18) and the sword of Type O from the fortress of Křchleby not far from Pardubice (cat. no 16; pl. VIII: 2). From Nowy Dwór Gdański, northern Poland comes the sword of Type N, subtype indecisive.

For most of the swords the exact context of find is unknown or they simply were chance finds. An exception is the pommel of Type N-a from a hoard discovered in the village of Şelimbăr, about 3 km southeast of Sibiu in Transylvania (cat. no 4; pl. III: 2). To judge from its contents, the hoard was probably hidden at the time of the Mongol invasion of 1241 when all of Transylvania and much of Hungary were devastated (*Horedt* 1957, 343). From the second half of the 12th century, this region (Burzenland) began to be settled by German

⁷ Two specimens from the private collection of Mr. J. C. Pocock, Lincoln, England and sword in the Bernische Historische Museum, inv. no 840.6.

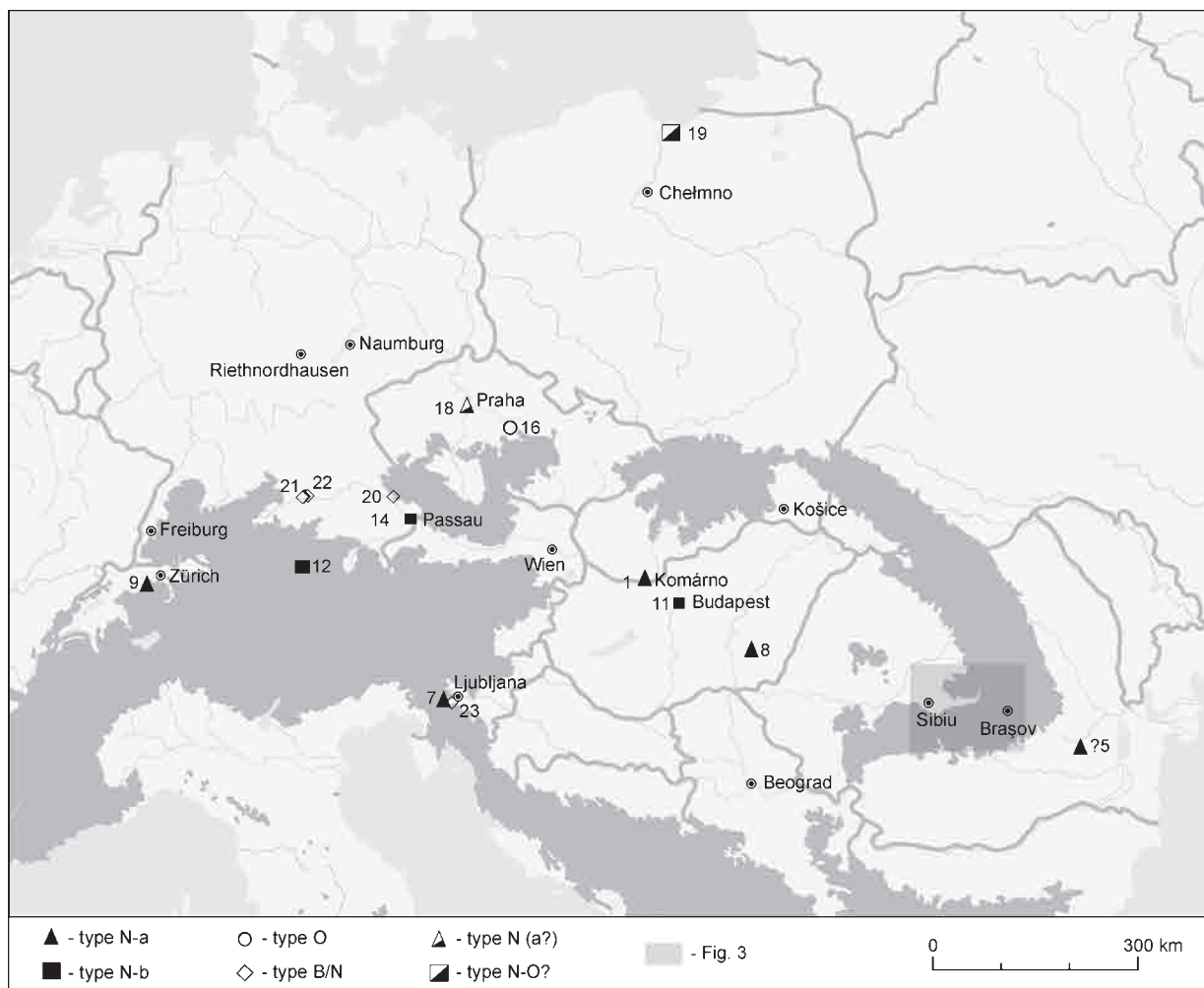

Fig. 2. Distribution pattern of pommels of Type N in Europe.

colonists, whose community has survived till this day. The sword of Type N-b (cat. no 10; pl. V: 1) was excavated from the 13th-century layer of the fortress of Neagra Codlea in the environs of Braşov in Transylvania (Pinter 1999, 127, fn 100), but I have no further information as regards the excavation results.

Dating

Oakeshott found an analogy for Type N pommels in a stone statue of Wilhelm von Camburg (d. by 1116) in Naumburg cathedral (fig. 5), central Germany, from about 1255 (Oakeshott 1981, 92, fig. 62), one of the statues of the earliest well-known members of the Wettin family mounted in the cathedral. From photographs the sculpted pommel appears most closely related to the Ljubljana pommel of N-a type (cat. no 7; pl. I: 2), though with a slightly concave upper edge. Oakeshott dated the Zürich sword with N-a pommel and, based on resemblances with

it the find from an unknown site (cat. no 6; pl. III: 1), to the first half of the 12th century. His dating was based on resemblances in decoration between the Zürich sword and a Finnish find dated to about 1100 (Leppäaho 1964, 61, pl. 28: 2a-2d; Oakeshott 1991, 45). Initially the Zürich sword was dated to the first three quarters of the 13th century (Schneider 1980, 24, no 19) or to its first half (Bruhn-Hoffmeyer 1954, 187, no 36). Geibig dated his Combination Type 16 II to the end of the 12th and early decades of the 13th century, and Type 15 V between the first quarter of the 12th and first quarter of the 13th century. Ruttkay dated the Komárno sword to the 13th century, and so did Glosek (Glosek 1984, 141, cat. no 52; Ruttkay 1976, 258). The Romanian swords of Type N were dated to the 13th century by Pinter as well (Pinter 1999, 130).

Type Xa blades, commonest for Type N swords, are not a very sensitive dating tool. Although most frequent in the 12th century, they continued to be manufactured almost until the end of the follow-

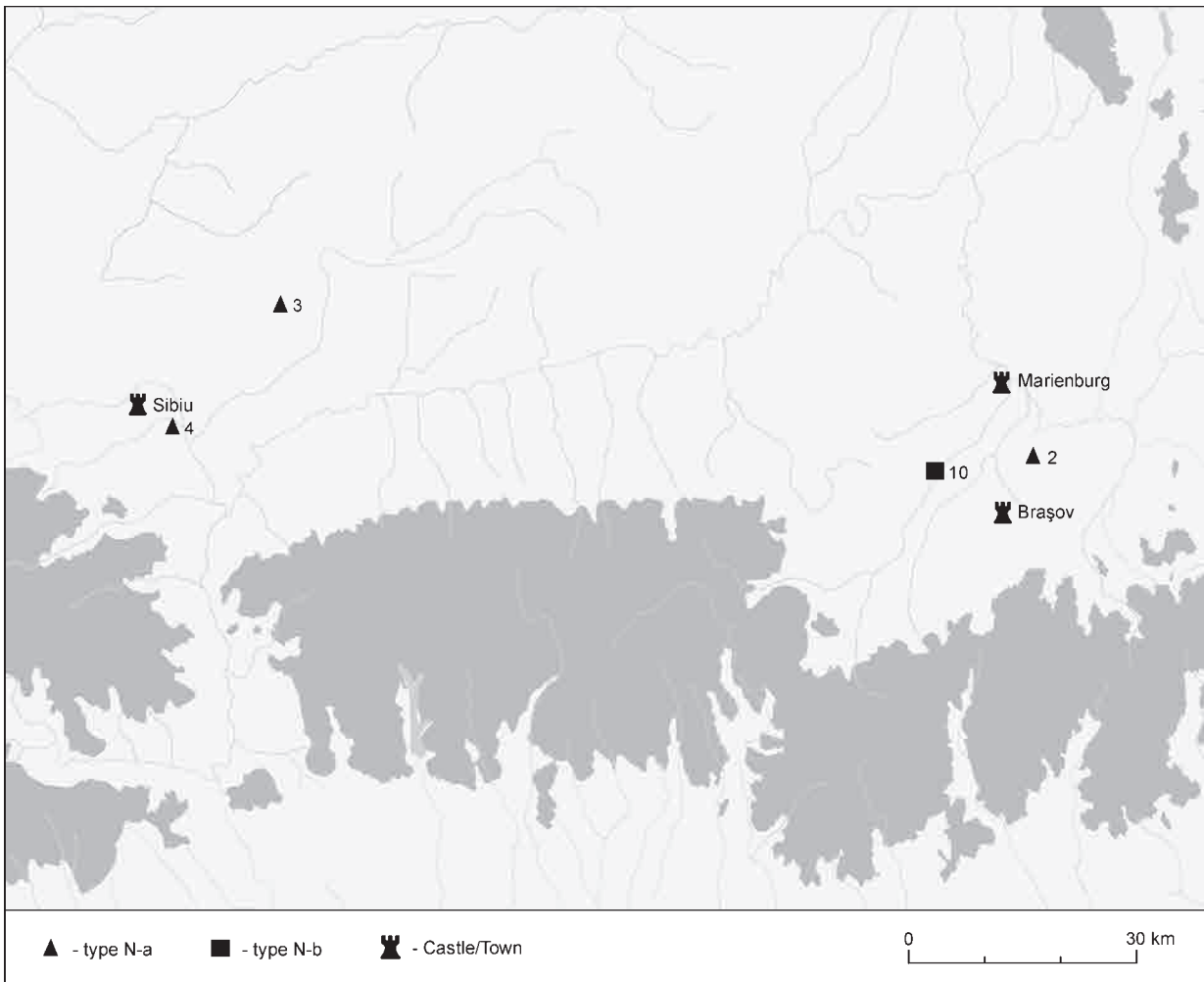

Fig. 3. Distribution pattern of pommels of Type N in Transylvania.

ing century. It has been suggested that Type XIII blades, and subtypes XIIIa and XIIIb, first appeared about 1240 (*Oakeshott* 1981, 41, 42), but the basic type seems to have been introduced somewhat earlier, as indicated by *Oakeshott's* dates for some of such finds (*Oakeshott* 1991, 97). The shape of these blades anticipates the fashion of more massive swords allowing slower but stronger blows. They were mostly used by well-protected cavalymen wearing plate armour which began to come into wider use in that period. The swords discussed here are in fact the earliest examples of such blades the size of which was soon to increase, as well as their popularity (Type XIIIa).

For dating the pommels of Type O *Oakeshott* most of all relied on several sculptured portraits in Freiburg cathedral from about 1300, the same as *Geibig* did when assigning Combination Type 17 II to the second half of the 13th century (*Geibig* 1991, 151, fig. 39). Interesting is the sword from Pardubice with its blade of Type XVI which, from

what is known so far, does not appear until about 1300 (*Oakeshott* 1981, 62, 63; 1991, 147).

The question of chronological sensitivity of cross-guards is still approached in different ways. Even so, it should be noted that *Geibig* made use of their length as an aid in dating some swords (*Geibig* 1989, 247, fn 54; 1991, 182). Such approach seems valid for most of the examples recorded here. It was from about the second half of the 12th century to about the second half of the 13th century that simple straight cross-guards reached their maximum length compared to both the older and most of the later sword types. Also, the guards of *Oakeshott* Type 2, octagonal or circular in section, seem to have been most frequent during the 13th century.

Of relevance to the dating of Type N pommels, especially its N-a subtype, is the find from the Transylvanian hoard presumably hidden away at the time of the Mongol invasion of 1241, when the city of Sibiu was also sacked. The hoard also contained three cross-guards and remains of two blades (*Rill*

1983, 81).⁸ Other finds included a bronze *urceolus*, the vessel used in the Catholic liturgy. Its characteristic shape has direct analogy in a Thuringian find (from church in Riethnordhausen, about 10 km north of Erfurt) dated to the first half of the 13th century (*Crîngaci-Țiplic* 2005, cat. no 3, pl. III: 1; *Horedt* 1957, 340-342). What lends interest to this and the other four Type N finds from Romania is the fact that they were discovered in a region distant from the presumed area of their origin, southern Germany. The presence from the second half of the 12th century of German colonists in Transylvania may suggest that it was through them that the swords reached what then was the eastern border of Hungary, as already suggested in a report on the two finds from the environs of Sibiu (*Rill* 1983, 84). Thus the date of the manufacture and use of Type N swords may quite reliably be assigned to the late 12th century and first half of the 13th, as indirectly indicated by the Naumburg statue. It seems, however, that historical sources may lend some additional precision to this dating.

In 1211 by permission of King Andrew of Hungary (1205-1235) Teutonic Knights settled in Transylvania with the task of defending his eastern border against the pagan Cumans who controlled the adjacent regions of Moldavia and Wallachia (*Holban* 1981, 28). The Order had been founded soon after the arrival of German crusaders of the Third Crusade in the Holy Land, in late 1190, in the camp of Christian forces besieging Acre. It began as a hospital in the form of a large tent constructed from the sails of their ships, and after the capture of Acre in 1191 the Order was given a permanent base in the city, where it built a hospital and a church dedicated to the Virgin Mary as its patron saint. Under Hermann von Salza as their fourth grand master (1209-1239), the Teutonic Knights were given permission to settle in southeastern Transylvania, in the district of Burzenland (modern Țara Bârsei), in the area of Braşov. The Order's religious and military centre was at Marienburg Fortress (*Castrum Mariae*, modern Feldioara), built by the Teutonic Knights and named after their patron saint. Braşov (Kronstadt), situated 19 km south of Marienburg, was the economic centre of the area inhabited mostly by German colonists.

Von Salza came from a family of the Thuringian lower nobility. The same year the Order moved to Hungary, Von Salza's lord Hermann I, Landgrave of Thuringia (1190-1217), arranged the marriage of his son Ludwig IV (1200-1227) to Elizabeth (1207-1231),

daughter of the Hungarian king. This devoted young woman was canonized only five years after her death (*Fraser* 1983, 40), and one of the key roles in the affair was played by Hermann I's younger son and Ludwig IV's brother, Conrad of Thuringia, who was to become the Order's fifth grand master (1239-1240).⁹ The same year a church (*Elizabethkirche*)

Fig. 4. Dietikon near Zürich, Swiss National Museum, Zürich, inv. no AG-2465. On photography: Swiss National Museum, Zürich, NEG-115173. Without scale.

⁸ From the description and drawings of the finds, one blade may be presumed to belong to Type Xa, and one cross-guard possibly to Type 2 (circular section, length: 21 cm).

⁹ It has been suggested that the sword retrieved from the Pergola river in northern Poland, presently in the Museum für Deutsche Geschichte in Berlin (inv. no W 1838), belonged to Conrad of Thuringia (*Müller/Kölling* 1981, 159, 362), but there does not seem to be sufficient evidence to corroborate the hypothesis (*Glosek* 1984, 74, 75).

began to be built above her grave at Marburg, part of Thuringia at the time, which still contains the graves of some members of the Order. Marburg then became one of the Order's seats, and St Elizabeth, its second patron.

The Teutonic Order remained in Transylvania until 1225, when they moved to Poland to begin their much longer and better known fight against the pagan Prussians and Lithuanians. Owing to the Von Salza's diplomatic skills and relations both with the Holy Roman emperor Frederick II Hohenstaufen (1220-1250) and the Pope, the Order had acquired large estates not only in Germany and Austria, but also in Sicily, northern Italy, Greece, Burgundy, Spain, Switzerland, Slovenia, Poland.

Two finds of Type N swords come from the environs of Braşov, the heartland of the region settled by the Teutonic Order: one from the village of Sanpetru (cat. no 2; pl. II: 1), about 7 km north of Braşov and some 12 km south of Marienburg, the other from Codlea (cat. no 10; pl. V: 1), some 14 km west of Braşov and about 16 km southwest of Marienburg (fig. 3). Two finds (cat. no 3 and 4; pl. II: 2 and III: 2) come from the Sibiu (Hermannstadt) area, the city that was the religious, administrative and urban centre of the German community in Transylvania both before the arrival of the Teutonic Knights and after their departure. The fifth sword supposedly comes from the area of Buzău city, a region between the Wallachian Plain and the mountains of Transylvania, but there is also a possibility that it is a place of the same name near Braşov (about 30 km east), one of the major mountain passes towards Wallachia. Considering the Order's successes in eastern Wallachia and the spread of their influence as far as the lower Danube, the find of a sword in both cases may be interpreted as a trace of the Order's movements or of their fights against the Cumans.

The assumption that the swords of Type N reached Transylvania through the Teutonic Knights implies that the five Romanian pommels of Type N were manufactured before 1225. The fact that at least one of the swords remained in use after the Order's departure (cat. no 4; pl. III: 2) may be explained by the military structure of the Order that included not only the heavy cavalry formed by the knights themselves, but also various auxiliary units mostly recruited from the local population, in this case, given the Order's obvious ethnic homogeneity, most likely the German colonists in Transylvania. In that way the pommel from the Şelimbăr hoard may have remained there until 1241, on the sword of a former member of the Order's auxiliary units. Members of the Order usually stayed in one place for several years before returning to Germany or going someplace else. Thus the weapons may have

reached Transylvania any time between 1211 and 1225, and not necessarily together. It also seems logical that the Order did not leave the local population without any support. The support may have consisted in arms supplies, which may have continued even after 1225, although it seems unlikely that the pommel fell off the sword after no more than ten or fifteen years of use.

The bishops of Naumburg traditionally came from the Wettin family, and the statues in Naumburg cathedral mounted about 1255 portray their prominent figures, including Wilhelm of Camburg. At that time the office was held by Dietrich II (von Wettin, 1243-1272), an illegitimate son of Dietrich of Meissen (d. 1221). Dietrich's legitimate son and heir was Henry the Illustrious (Heinrich der Erlauchte, d. 1288), not only the leading member of this powerful family traditionally based at Meissen (Lower Lusatia, modern Saxony), then in the east of Germany, but also one of the most influential figures in all of the Empire. His role, decisive I would presume, in shaping the programme of Naumburg cathedral's decoration, is also reflected in the fact that the artists responsible for its execution, among the best in that period, came at his invitation to adorn Meissen cathedral. A boy at the time of his father's death, Henry the Illustrious had spent six years at the court of his uncle Ludwig IV, Landgrave of Thuringia, and his wife Elizabeth (1221-1227). As far as I know, the Naumburg artists did not depict any swords in Meissen. The Church of St Elizabeth in Marburg, however, contains the tomb effigies of members of the Order, including that of its fifth grand master Conrad of Thuringia (d. 1240; *Holladay* 1983, 325-327, fig. 19; 21). At the time the Naumburg sculptures were being made, the Wettin family was amidst the war of the Thuringian succession, which they soon ended successfully.

These historical events make it clear that the landgraves of Thuringia played an important role in the history of the Teutonic Order in the first half of the 13th century. For that reason the Transylvanian find of a liturgical bronze vessel of the same period which has direct analogy in Thuringia may be also interpreted as testifying to the presence of the Teutonic Knights in the east of Hungary. Moreover, the Wettin family, headed by Henry the Illustrious at the time Naumburg cathedral was renovated, were closely associated with the affairs of the Order. Whether this association influenced the occurrence of the single known depiction of a sword with Type N pommel in one of the sculptures functioning as a sort of the family's genealogy cannot be established with certainty.

The presence of a Type N pommel in the Transylvanian hoard suggests their use in the first half

of the 13th century, as indirectly confirmed by the depiction in Naumburg cathedral dated to the middle of the same century. Given the strong likeness of the examples of this type to one another, especially within its N-a subtype, it seems reasonable to assume that the period of time within which they were manufactured was not too long and, moreover, that they probably came from the same production area if not from the same workshop. It now seems less likely that their manufacture began much before the period in which their use is confirmed quite reliably. On the contrary, it seems highly likely that the swords of N-a type were forged within a narrow span of time, sometime in the first quarter of the 13th century.

As the blades of N-b swords show somewhat younger features, it may be presumed that the pommels of N-a type are of a somewhat earlier date. In terms of morphology, the only N-b find from Transylvania (cat. no 10; pl. V: 1) may be seen as a transitional shape between the two subtypes and, consequently, perhaps as the earliest N-b find which found its way to Transylvania somewhat later, about 1220, shortly before the Order's departure. Links between Germany and Transylvania may have continued even after 1225, but this hypothesis, applicable also to the N-a examples in principle, seems less likely. Thus the pommels of Subtype N-a may be dated rather reliably to the middle of the first quarter of the 13th century, and those of Subtype N-b to the turn of the first and second quarters of the century. The use of these swords may be dated with much certainty to the mid 13th century, as evidenced by the Transylvanian hoard and the Naumburg statue, and some of them probably remained in use even after that date.

Compared to their relatively small number, the finds of Type N swords cover a relatively large area, and the distribution pattern as established so far suggests Transylvania or the upper Danube, i. e. southern Germany, as the area of their origin. The fact that it was a typologically and technologically advanced weapon for its time would favour southern Germany, one of the leading medieval centres of sword manufacture. On the other hand, some other Transylvanian finds confirm local sword production, but they display somewhat younger traits. An account of the distinctive local features of well-established sword manufacture from about the middle of the 13th century on in this region with developed mining and metalworking industries requires more space, but it may be noted that these "autochthonous" Transylvanian types usually have pommels of types E (special variety) and I, and blades with often unusually wide fullers (Type I swords) or with two or three fullers on either side

(Type E; *Pinter 1999*, 131, 137), features uncommon for any of Type N swords. A possible explanation for the fact that Transylvania has yielded probably the earliest Type N swords may be that the Teutonic Knights had brought a large amount of weapons, including these swords forged before their departure for Transylvania, perhaps specifically for that purpose. The exact place of manufacture for Type N swords cannot be conclusively established. If it was southern Germany, the likeliest choice would be Passau in southeastern Bavaria, both on account of the two finds from its environs and of the fact that a well-established sword manufacture was attested

Fig. 5. Sculpture of Wilhelm von Camburg, Naumburg Cathedral, around 1255.

there, though a whole century later. Then again, it may have been any other swordsmithy in the western part of the Empire, less likely one working specifically for the Teutonic Order, given that the manufacture of such weapons required additional metallurgical skills, including the procurement and knowledge of the concrete iron ore used.

The swords with Type O pommels are dated to about 1300 or to the second half of the 13th century, based primarily on the sculptures from Freiburg cathedral. Given their morphological resemblances to Type N, and typological similarity of some other sword parts, it may be presumed that they are a late, in fact the final variety of Type N. This presumed "switch" from one type to another may have occurred about the third quarter of the 13th century. That this affiliation may have been not only chronological but also geographical is indicated by Freiburg's proximity to the southern Bavaria as well as to the area of Zürich, but given the small number of finds this remains a matter of conjecture. The sword from an unknown German site would be an earlier example of the type, from the latter half of the 13th century, while the one from the environs of Pardubice, based above all on its Type XVI blade, would be somewhat younger, from the decades around 1300.

CATALOGUE

Abbreviations

L - sword length; BL - blade length; BW - blade width; HL - hilt length; TL - tang length; CL - cross-guard length; PH - pommel height; PW - pommel width; PT - pommel thickness; * - broken.

N-a

1. Find-place unknown, southwestern Slovakia (pl. I: 1). Danube Museum, Komárno (inv. no III-5). Type: N-a, Xa ?, 1. L: 34.4*; BL: 16*; HL: 18; TL: ca 14.4; CL: 17* (reconstructed length 25); BW: 5.1; PH: 2.7; PW: 7.7. Date: first quarter 13th c. (*Ruttkay* 1975, 199, 258, cat. no V-2, fig. 13: 2; 25: 2; *Głosek* 1984, 141, cat. no 52, pl. XXXII: 2).
2. Area of village Sanpetru (Sinpetru), about 5 km north of Braşov, central Romania, chance find (pl. II: 1). Braşov Museum, Casa Sfatului (inv. no 1638). Type: N-a, Xa?, 1. L: ca 87.2*; BL: ca 70.4*; HL: ca 16.9; TL: ca 13.25; CL: ca 23.1; BW: ca 5.1; PH: ca 2.8; PW: ca 7.2; PT: ca 6.5. Date: first quarter 13th c. (*Pinter* 1999, 129, 130, pl. 36: a).
3. Village Vurpăr (Burgberg), around 15 km northeast of Sibiu, central Romania (pl. II: 2). Brukenthal Museum, Sibiu (inv. no M. 3812). Type: N-a, Xa?, 1. L: 88*; BL: 70.5*; HL: 17.5; CL: 22.5. Date: first quarter 13th c. (*Rill* 1983, 81, 82, fig. 1: 2; *Pinter* 1999, 130, pl. 37: b).

4. Village Şelimbăr, around 3 km southeast of Sibiu, central Romania, hoard, chance find (pl. III: 2). Brukenthal Museum, Sibiu. Sword pommel. Type: N-a. PH: ca 2.7; PW: 6.5 (?). Date: first quarter 13th c. (*Rill* 1983, 82, fig. 2: 3; *Pinter* 1999, 130, pl. 36: c).
5. Area of Buzău(?), Wallachia, eastern Romania. Use to be Slatineanu collection, Bucharest. Type: N-a, Xa?, 1. L: 112.4; BL: 94.6; HL: 17.8; TL: 14; CL: 22.2; BW: 5.1; PH: ca 2.8. Date: first quarter 13th c. (*Barlett-Wells* 1958, 267, 268, 273, pl. LXXV: b; LXXVI: c; *Pinter* 1999, 129, pl. 37: c; *Nicoll/McBride* 2002, 8).
6. Find-place unknown (from the grave?). Private collection (pl. III: 1). Type: N-a, Xa, 1. L: 111; BL: 94; HL: 17; TL: ca 13.4; CL: ca 24.5; BW: ca 5; PH: ca 2.6; PW: ca 7.7. Date: first quarter 13th c. (*Oakeshott* 1991, 45, Xa, 10).
7. River Ljubljanica, site Crna Vas, around 5 km up the river from Ljubljana, central Slovenia (pl. I: 2). Private collection (National Museum, Ljubljana, inv. no ZN 1/4). Type: N-a, Xa?, 1. On the upper part of the blade, on both sides there is a cross inlaid with copper wire. L: 46.5*; BL: 30*; HL: 16.5; TL: ca 12.7; CL: 26; BW: 5; FL: 30*; PH: ca 2.8; PW: ca 8.4; PT: ca 4.2. Date: first half 13th c. (*Nabergoj* 1997, 262, 263, cat. no 66.1, fig. 38a, pl. 18: 2).
8. Area of Szarvas, southeastern Hungary (pl. IV: 1). Hungarian National Museum, Budapest (inv. no 55.130). Type: N-a, Xa, 1. On both sides of the blade there are heraldic motif in form of the shield (or helmet, fish?) with two horizontal lines. L: 107.6*; BL: 90.3*; HL: 17.3; TL: ca 13.7; BW: 5.1; CL: 25.4; PW: 8.2; PH: 2.6. Date: first half 13th c. (*Głosek* 1984, 173, cat. no 441, pl. XXVIII: 1).
9. River Limat near Dietikon, environs of Zürich, northern Switzerland (fig. 4; pl. IV: 2). Schweizerisches Museum in Zürich (inv. no AG 2465). Type: N-a, Xa, 6. L: 108.8; BL: ca 89.9; HL: 18.9; CL: 19.6; BW: 4.3; PH: 2.6; PW: ca 8.8. On both sides of the blade there are complexed and stylized ornaments and letters (S, N, O?). Date: first half 13th c. (*Gesler* 1928, 17, 143, pl. I: 8; *Bruhn-Hoffmeyer* 1954, 10, 187, cat. no 36, pl. IX: e; *Schneider* 1980, 24, no 19).

N-b

10. Fortress Neagra Codlea near Măgura Codlea, around 12 km northwest of Braşov, central Romania (pl. V: 1). Archaeological excavations, 13th century layer. Braşov Museum (inv. no 1081). Type: N-b, Xa/XIII, 1. L: ca 115.5; BL: 97.2; HL: ca 18.3; TL: ca 14.2; CL: 22.8; CW: 1; BW: 5.1; PH: 3.2; PW: 7.6; PT: 6.2; point of balance: 23 cm from the cross. Date: first half 13th c. (*Pinter* 1999, 127, pl. 36: b).
11. Find-place unknown. Hungarian National Museum, Budapest (pl. V: 2; inv. no 53.127). Type: N-b, Xa/XIII, 1. On one side of the blade there are incised cross potent between two S letters. L: 110.3; BL: 93.1; HL: 17.2; BW: ca 5-5.2; CL: 27.7; PH: 3.4; PW: 7.4. Date: first half 13th c. (*Głosek* 1984, 174, cat. no 460, pl. XXVIII: 2).
12. Seehausen, south Upper Bavaria, southern Germany (pl. VI: 1). Type: N-b, XIII, 1. On one side of the blade

there is inlay in form of the ring. L: ca 119; BL: ca 101; HL: ca 18; TL: ca 13; CL: 26.6; BW: ca 5.35; PH: ca 3.5; PW: 7.5-7.8. Date: first half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 47, pl. 33).

13. Find-place unknown, west Germany (pl. VI: 2). Type: N-b, Xa, 1. On both sides of the blade there are heraldic motif in form of the shield with two short horizontal lines and eight-pointed stars. L: ca 115; BL: ca 97; HL: ca 18; TL: ca 13.5; CL: 23.8; BW: ca 5.1; PH: ca 3.5; PW: 7.5-7.8. Date: first half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 65, pl. 47).

14. Area of Passau, water find, Bavaria, southeastern Germany (pl. VII). Type: N-b, Xa?, 1. On one side of the blade there is a ring with the cross inside and on the other the ring without the cross. L: ca 92*; BL: ca 74.5*; BW: ca 5.75; HL: ca 17.8; TL: ca 13.5; CL= 26.5; PH: 3.3; PW: 7.8. Date: 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 36, pl. 27).

O

15. Find-place unknown, west Germany (pl. VIII: 1). Type: O, Xa?, 1. L: ca 104*; BL: ca 86*; BW: ca 6.1; HL: ca 18; TL: ca 13.5; CL: 27.5; PH: 3.6; PW: 9. Date: second half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 61, pl. 44).

16. Fortress Krchleby, around 10 km west of Pardubice, central Czech Republic (pl. VIII: 2), Pardubice Museum (inv. no 645). Type: O, XVI, 1. On the blade there are inlaid letters IT and NR and some undistinguishable motifs. L: 105.5; BL: 85.5; HL: 20; TL: ca 15.7; CL: 19.7; BW: 6; PH: 3.3; PW: 7.7. Date: ca 1300 (*Głosek 1984*, 140, cat. no 31).

17. Find-place unknown. Gimbel collection. Type: O, ?, ?. Dimensions unknown. Date: second half 13th - beginning of the 14th c.? (*Oakeshott 1981*, 99).

N/O

18. Find-place unknown. National Museum, Prague, Czech Republic (inv. no 158?). Type: N(a?), XI?, 1. L: 115.5; BL: 97.5; HL: 18; CL: 24.2; BW: 4.5; PH: 3; PW: 8.4. Date: first half 13th c. (*Głosek 1984*, 142, 143, cat. no 69).

19. Nowy Dwór Gdański, around 20 km west of Elbląg, northern Poland. Private collection of Mr. W. Podbierski, Gdańsk. Type: N/O?, XI/XII?, 1. Undistinguishable motifs inlaid with silver wire on the blade. L: 95; BL: 80.8; HL: 14.2; CL: 16.2; BW: 4.4; PH: 3.2; PW: 7.1. Date: ca second half 13th - beginning of the 14th c. (*Głosek 1984*, 160, cat. no 279).

B/N

20. River Danube near Metten, suburbia of Deggendorf, Lower Bavaria, southern Germany. Type: B/N, X, 1. BL: ?*; CL: 24.2; BW: ca 5.6; PH: 4-4.5; PW: 6.9-7.6.

Other dimensions are unknown. Date: second half 12th - first half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 25, pl. 17).

21. Site Schäfstall, central Bavaria, southern Germany, water find. Type: B/N, ?, -. PH: 4-4.5; PW: 6.9-7.6. Other dimensions are unknown. Date: second half 12th - first half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 44).

22. Site Schäfstall, central Bavaria, southern Germany, water find. Type: B/N, ?, -. PH: 4-4.5; PW: 7.6. Other dimensions are unknown. Date: second half 12th - first half 13th c. (*Geibig 1991*, cat. no 45).

* * *

23. River Ljubljanica, site Crna Vas, around 5 km up the river from Ljubljana, central Slovenia (pl. IX: 1). Private collection (National Museum, Ljubljana, inv. no ZN 2). Type: B/N, XIII, 2. On one side of the blade there is a bronze inlaid motif of flower and stylized lily on the other. L: 100*; BL: 82.5*; HL: 17.5; TL: ca 11.3; CL: 20.3; BW: 5.3; FL: 67; PH: ca 5.1; PW: ca 6.4. Date: second quarter - middle 13th c. (*Nabergoj 1997*, 263, cat. no 66.3, pic. 38c, pl. 18: 5).

A1

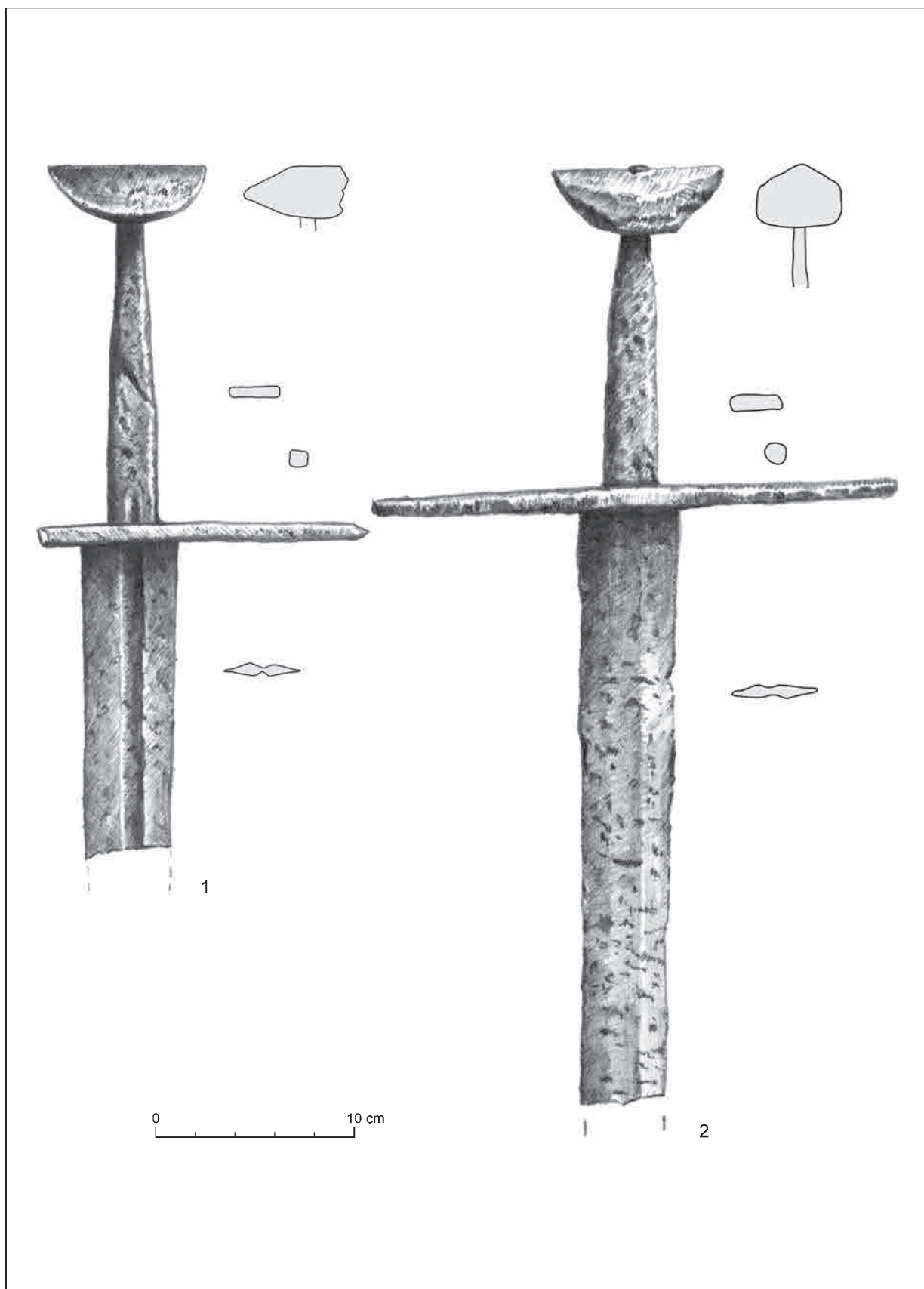
24. River Váh, site Dlhá nad Váhom, near Šaľa, western Slovakia (pl. IX: 2). Archaeological Institute SAN, Nitra (inv. no 1468/63). Type: A1, XIIa?, 1. On one side of the blade there are inlaid motifs of crosses and similar signs, circles and letters (O, V, I.), and ornament of S-stripe on another. L: 106.5*; BL: 85.2*; HL: 21.3; BW: 6.3; CL: 25; PW: 7.2; PH: 5.1. Date: ca second half 13th - beginning of the 14th c. (*Ruttkay 1975*, 138, 256, 257, cat. no 32.1, fig. 5: 5; 12: 2; 29: 11a, b; *Głosek 1984*, 137, 138, cat. no 5, pl. XXXII: 1).

25. Find-place unknown. National Museum, Prague, Czech Republic (Museum Křivoklát - inv. no 1078). Type: A1, XVI, 1. On the blade there is a trace of inlaid in shape of a shield(?). L: 108.5; BL: 89.5; HL: 19; TL: ca 14.3; CL: 16.5; BW: 4.8; PH: 3.7; PW: 7; Date: end of the 13th - first half 14th c. (*Głosek 1984*, 142, cat. no 61, pl. XXXIII: 1).

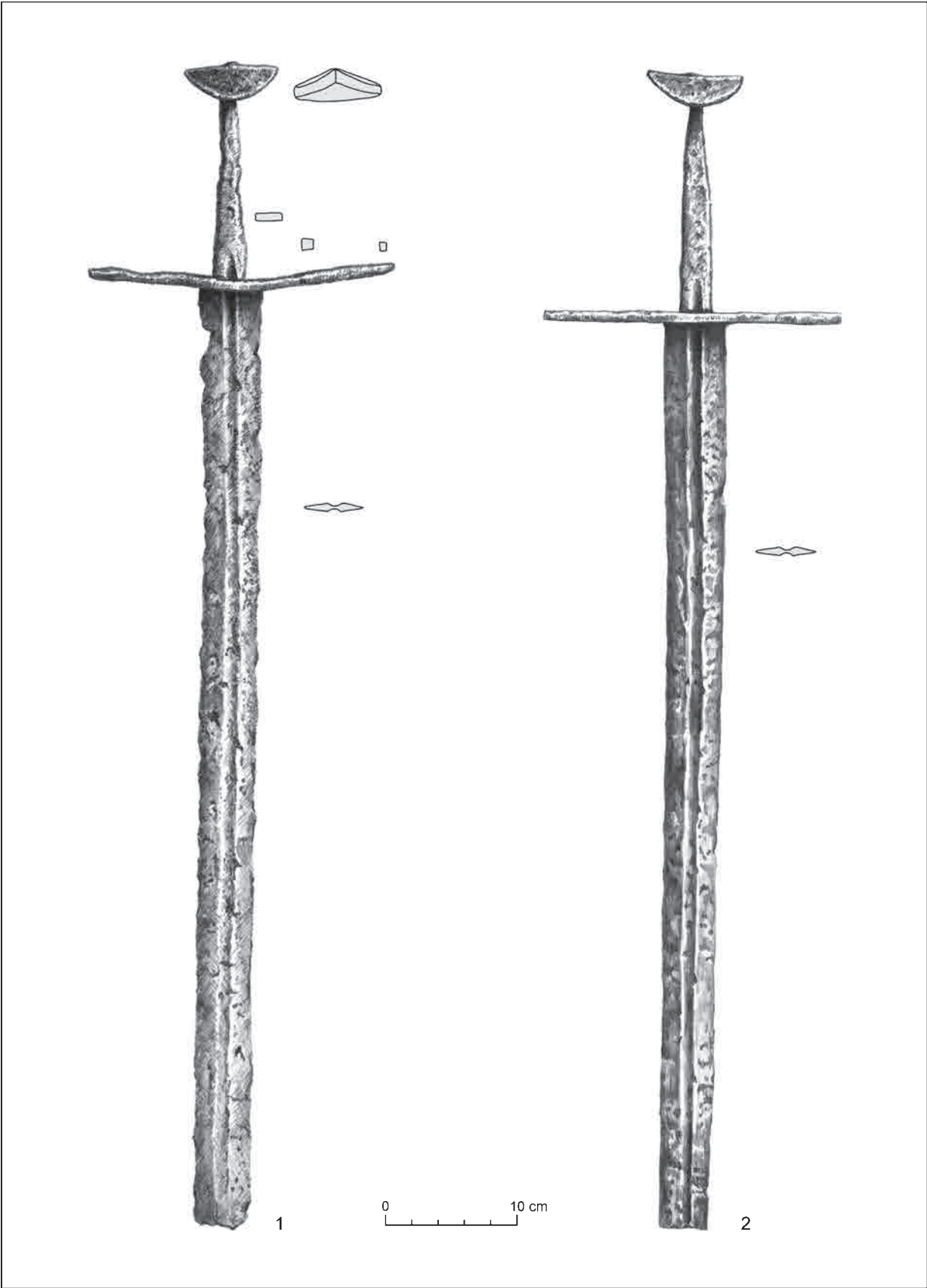
26. Find-place unknown. Museum of East Slovakia, Košice (inv. no 39-589). Type: A1, XI?, -. On one side of the blade there is a silver inlaid inscription NR.A.IAIAINI, and on the other motif of a series of rhombs. L: 72.8*; BL: 56.6*; HL: 16.2; BW: 4.8; PW: 7.4; PH: 4. Date: ca second half 13th c.? (*Głosek 1984*, 141, 142, cat. no 55).

27. Semonice, ca 10 km north of Hradec Králové, north Czech Republic. National Museum, Prague (inv. no 8948). Type: A1, XII, ? L: 117.8; BL: 105(?); HL: 12.8(?); TL: ca 7(?); CL: 17.4; BW: 5.7; PH: 4.9; PW: 7.7. Date: 13th c. (*Głosek 1984*, 139, cat. no 27).¹⁰

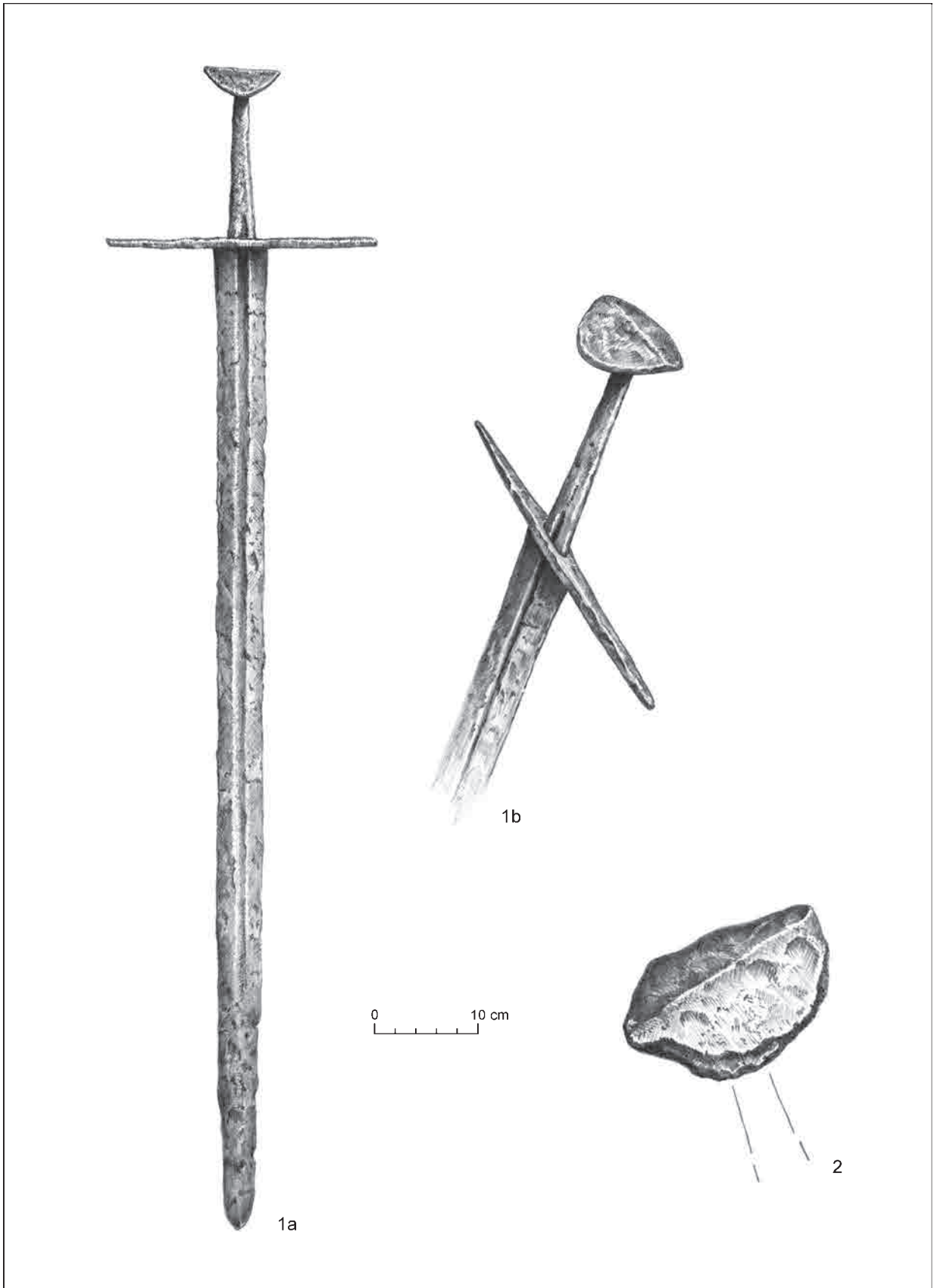
¹⁰ Illustrations in this article are made by Mr. Miloš Savković on the basis of the drawings and photographs of the swords available in the literature cited in catalogue.

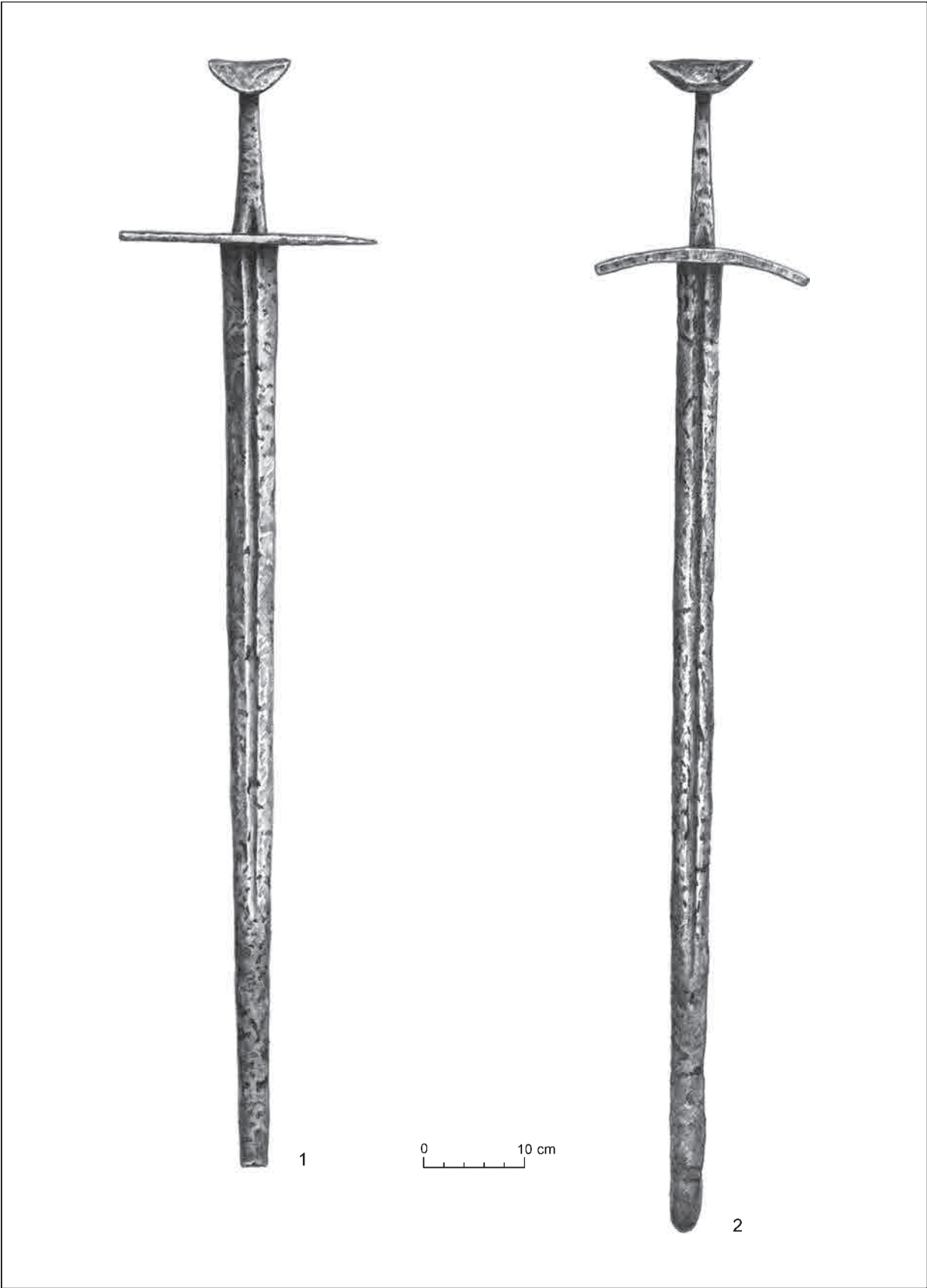
Pl. I. 1 - Komárno, Slovakia, cat. no 1, sword of Type N-a; 2 - Ljubljana, Slovenia, cat. no 7, sword of Type N-a.

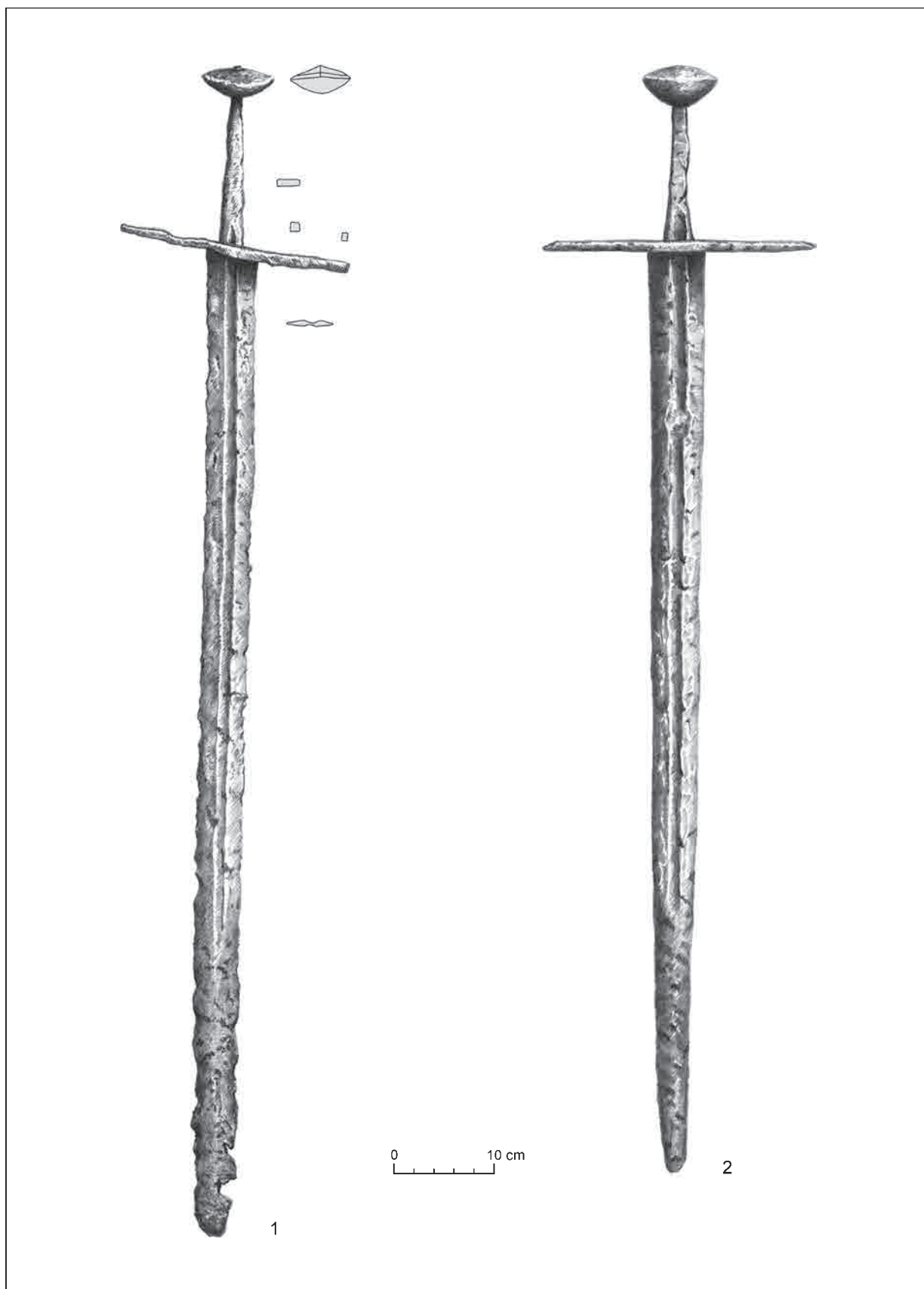
Pl. II. 1 - Sanpetru, Romania, cat. no 2, sword of Type N-a; 2 - Vurpăr, Romania, cat. no 3, sword of Type N-a.

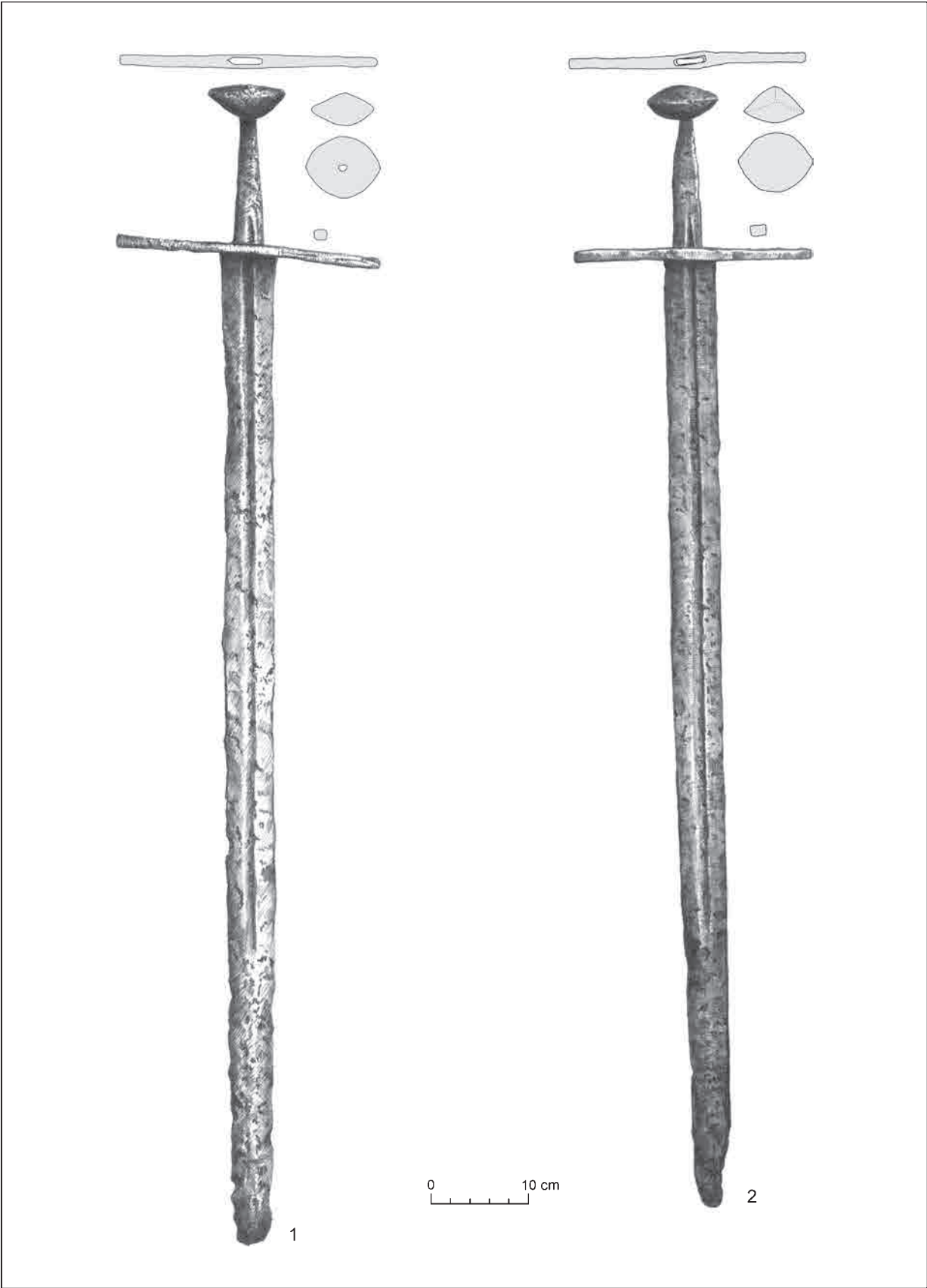
Pl. III. 1 - Find-place unknown, cat. no 6, sword of Type N-a; 2 - Şelimbăr, Romania, cat. no 4, sword of Type N-a.

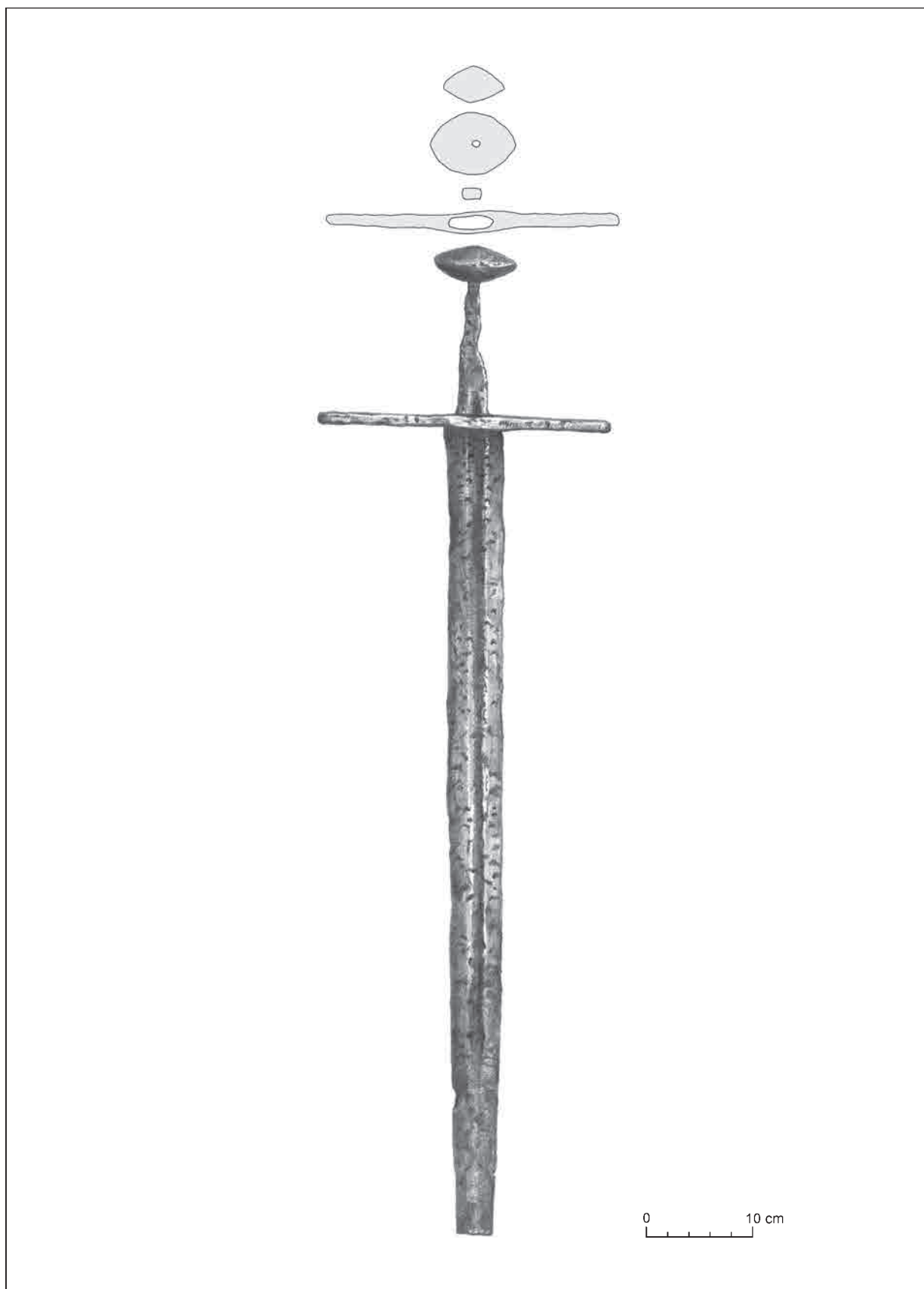
Pl. IV. 1 - Szarvas, Hungary, cat. no 8, sword of Type N-a; 2 - Zürich, Switzerland, cat. no 9, sword of Type N-a.

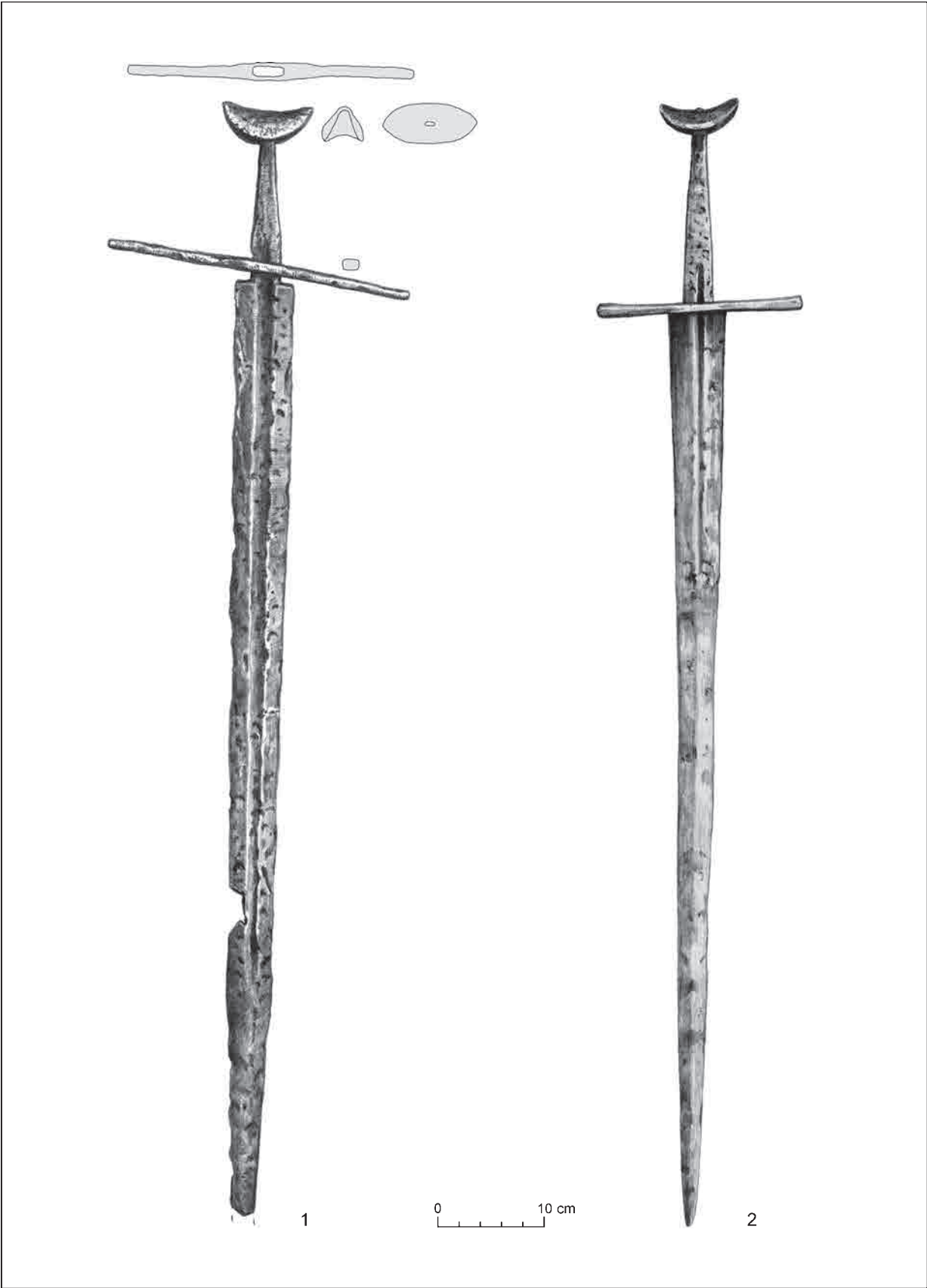
Pl. V. 1 - Codlea, Romania, cat. no 10, sword of Type N-b; 2 - Find-place unknown, Hungarian National Museum, Budapest, cat. no 11, sword of Type N-b.

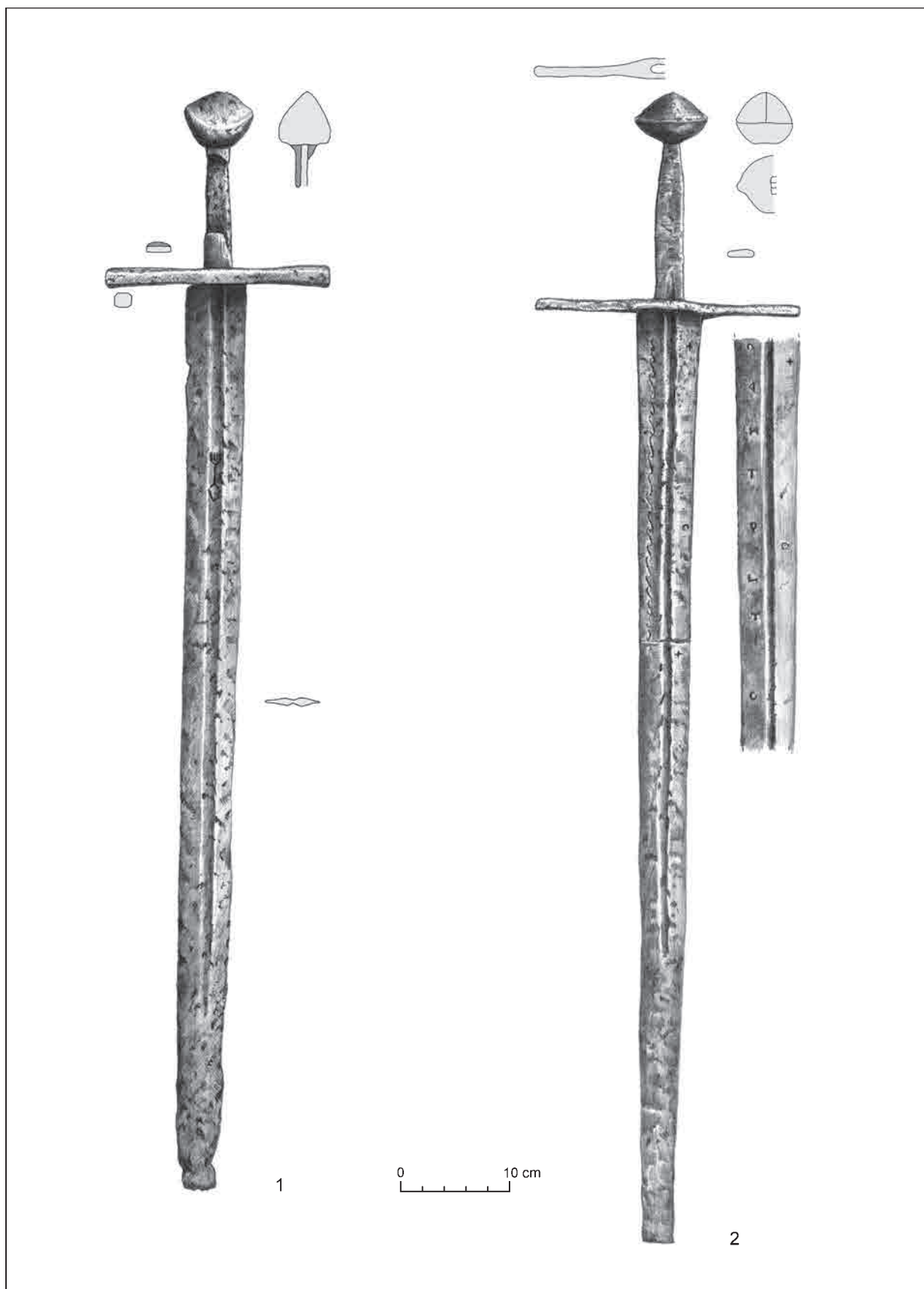
Pl. VI. 1 - Seehausen, Germany, cat. no 12, sword of Type N-b; 2 - Find-place unknown, Germany, cat. no 13, sword of Type N-b.

Pl. VII. Passau, southeast Germany, cat. no 14, sword of Type N-b.

Pl. VIII. 1 - Find-place unknown, Germany, cat. no 15, sword of Type O; 2 - Pardubice, Czech Republic, cat. no 16, sword of Type O.

Pl. IX. 1 - Ljubljana, Slovenia, cat. no 23, sword of Type B/N; 2 - Dlhá nad Váhom, Slovakia, cat. no 24, sword of Type A1.

LITERATURE

- Arnold/Liebing* 1983 - U. Arnold/H. Liebing (Ed.): Elizabeth der Deutsche Orden und ihre Kirche: Festschrift zur 700jährigen Wiederkehr Weihe der Elizabethkirche Marburg 1983. Quell. u. Stud. Gesch. Dt. Ordens. 18. Marburg 1983.
- Barlett-Wells* 1958 - H. Barlett-Wells: Medieval Two-edged Swords in Rumania. Journal Arms and Armour Soc. 12/2, 1958, 263-275.
- Bruhn-Hoffmeyer* 1954 - A. Bruhn-Hoffmeyer: Middeladrens tveaeggede svaerd. København 1954.
- Crîngaci-Țiplic* 2005 - M. E. Crîngaci-Țiplic: Elemente de cultură materială a sașilor Transilvăneni (sec. XII-XIII). I. Obiecte liturgice. Simposium: Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII), Sibiu 13-15 Mai 2005. <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/relatii%20interetnice%20in%20transilvania/maria-articol1.htm#bibliografie> (01. 02. 2006)
- Frase* 1983 - M. Frase: Die Translation der heiligen Elisabeth am 1. Mai 1236: Überlegungen zur Teilnehmerzahl des Festes und zur Problematik des Ölwuners. In: *Arnold/Liebing* 1983, 39-51.
- Geibig* 1989 - A. Geibig: Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu. Offa 46, 1989, 223-267.
- Geibig* 1991 - A. Geibig: Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. Neumünster 1991.
- Gesler* 1928 - E. A. Gesler: Führer durch die Waffensammlung. Arau 1928.
- Głosek* 1984 - M. Głosek: Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. Warszawa 1984.
- Holban* 1981 - M. Holban: Din cronică relațiilor româno-ungare în secolele XIII-XIV. București 1981.
- Holladay* 1983 - Holladay: Die Elisabethkirche als Begräbnisstätte. Anfänge. In: *Arnold/Liebing* 1983, 323-338.
- Horedt* 1957 - K. Horedt: Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts. Ein Archäologischer Beitrag zur Herkunftsforschung der Siebenbürger sachsen. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos. Kolossvár 1957, 334-348.
- Leppäaho* 1964 - J. Leppäaho: Späteisenzeitliche Waffen aus Finland. Schwertinschriften und Waffenverzierungen des 9.-12. Jahrhunderts. Suomen Aikakauskirja 61, 1964, 5-131.
- Müller/Kölling* 1981 - H. Müller/H. Kölling: Europäische Hieb- und Stichwaffen aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte. Berlin 1981.
- Nabergoj et al.* 1997 - D. Svoljšak/P. Bitenc/J. Istenič/T. Knific/T. Nabergoj: Novo gradivo v Arheološkem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani (pridobljeno v letih 1987 do 1993). Varstvo Spomenikov 36/94-95, 1997, 224-300.
- Nabergoj* 2001 - T. Nabergoj: Habent sua fata gladii, habent sua fata arma. Kronika 49, 2001, 1-22.
- Nicolle/McBride* 2002 - D. Nicolle/A. McBride: Hungary and the Fall of Eastern Europe, 1000-1568. Oxford 2002, f. p. 1988.
- Oakeshott* 1981 - E. Oakeshott: The Sword in the Age of Chivalry. London 1981, f. p. 1964.
- Oakeshott* 1991 - E. Oakeshott: Records of the Medieval Sword. Woodbridge 1991.
- Pinter* 1999 - Z. K. Pinter: Spada și sabie medievale în Transilvania și Banat. Reșița 1999. <http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/carti/sssmitsb/cuprins.htm> (07. 01. 2006.).
- Rill* 1983 - M. Rill: Mittelalterliche Schwerter im Brukenthalmuseum. Forsch. Volks- u. Landeskde. 26/2, 1983, 80-84.
- Ruttikay* 1975 - A. Ruttikay: Waffen und Reiterasrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (I). Slov. Arch. 23, 1975, 119-216.
- Ruttikay* 1976 - A. Ruttikay: Waffen und Reiterasrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II). Slov. Arch. 24, 1976, 245-395.
- Schneider* 1980 - H. Schneider: Waffen im Schweizerischen Landesmuseum: Griffwaffen I. Zürich 1980.

Meče s hlavicami typu N

Marko Aleksić

SÚHRN

Hlavice mečov, označené ako typ N v typológii E. Oakeshotta, majú výrazný tvar, ktorý pripomína štítovitú vrchnú časť člna (*Oakeshott 1981, 98*). V príspevku sú zozbierané nálezy mečov s hlavicami tohto typu, ako aj príbuzných tvarov a uvedené sú ich odlišnosti. Zároveň sa charakterizujú vlastnosti ostatných častí meča.

Pre hlavice označené ako podtyp N-a je typická malá hmotnosť a takmer okrúhla (kat. č. 1-6) alebo oválna (kat. č. 7-9) základňa. Hlavice patriace k podtypu N-b sa odlišujú tým, že sú vyššie, čoho dôsledkom je ich pohárovitý tvar. Podľa presnej morfolologickej schémy A. Geibiga (*1991, 72, 73, 147-149*) tento podtyp korešponduje s jeho kombinovaným typom 16 II (kat. č. 12-14) a môže zahŕňať aj niektoré nálezy mimo Nemecka (kat. č. 10 a 11). Hlavice označené ako typ O podľa E. Oakeshotta (*1981, 99*), známe aj ako kombinovaný typ 17 II podľa A. Geibiga (*1991, 73-75*), sú svojím tvarom podobné typu N, ale vo všeobecnosti sa od neho odlišujú predĺženou základňou a najmä konkávnym horným okrajom (kat. č. 15-17). Existujú aj hlavice, ktoré snáď patria k týmto typom, ale autor nedokázal rozpoznať ich presný tvar (kat. č. 18 a 19), podobne ako hlavice tvarovo príbuzné, ktoré však nemožno priradiť ani k jednému z uvedených typov (kat. č. 20-27).

Väčšina mečov typu N má značne dlhú, rovnú a štíhlu priečku Oakeshottovho typu 1. Jedinou výnimkou je priečka meča z okolia Zürichu (kat. č. 9). Taktiež jeden z troch mečov typu O má takú istú priečku (kat. č. 15) a ďalší (kat. č. 16) má priečku Oakeshottovho typu 2. Všetky meče typu N a O majú rukoväť relatívne rovnakej dĺžky - asi jeden a pol dlane (17-18 cm). Čepele všetkých mečov typu N majú podobné znaky, ktoré možno opísať ako prechodné medzi Oakeshottovými typmi Xa a XIII (*Oakeshott 1981, 41, 42; 1991, 36, 101*). Takmer všetky čepele mečov typu N-a majú prevažujúce znaky Xa, kým meče typu N-b obsahujú exempláre s rovnakými vlastnosťami (kat. č. 13) a rovnako aj meče s prevažujúcimi vlastnosťami typu XIII (kat. č. 12, snáď aj 10 a 11). Výnimkou je meč z oblasti Zürichu (kat. č. 9) s výraznou priečkou (typ 6?) a čepeľou (typ XIb); mladšia hlavica a priečka boli pravdepodobne pridané ku staršej čepeľi. Rozmery čepeľí, zvlášť u mečov typu N-a, sú vcelku jednotné (dĺžka čepele asi 95 cm, šírka čepele asi 5,1 cm). Čepele a priečky mečov typu O sa navzájom odlišujú väčšími a majú znaky Oakeshottových typov Xa a XVI.

Takmer polovica uvádzaných mečov je intarzovaná. Meče typu N-a s okrúhlou bázou (kat. č. 1-6) nemajú zdobené čepele, zatiaľ čo ostatné tri exempláre tohto podtypu (kat. č. 7-9) sú zdobené. Intarzie boli zaznamenané na väčšine mečov s hlavicami N-b (kat. č. 11-14)

okrem meča z Neagra Codlea v Rumunsku (kat. č. 10). S výnimkou unikátneho a zložitého ornamentu na meči z Zürichu nesú ostatné meče heraldické motívy, ktorých pôvod nemožno spoľahlivo určiť (kat. č. 8 a 13), prípadne sú zdobené kruhom s vyobrazením kríža, alebo len prostým kruhom (kat. č. 12 a 14).

Napriek relatívne malému počtu nálezov obraz ich rozšírenia svedčí o pomerne rozsiahlom území strednej a východnej Európy (mapa 1). Najväčšia koncentrácia bola zaznamenaná na území južného Nemecka, obzvlášť v Bavorsku (kat. č. 12, 13, 20-22), a stredného Rumunska, tam najmä v Sedmohradsku (kat. č. 2-5, 10). Väčšina mečov predstavuje ojedinelé náhodné nálezy. Z územia bývalej Rímskej ríše sa našli predovšetkým vo vodných tokoch. Výnimkou je meč s hlavicou typu N-a (kat. č. 4) z depotu objaveného v Sibiu v Sedmohradsku. Podľa jeho obsahu a na základe historického kontextu možno usudzovať, že sa dostal do zeme v čase mongolskej invázie v roku 1241.

Väčšina vedcov, ktorí sa venujú mečom s hlavicami typu N, ich datuje na koniec 12. a do 13. stor. (*Bruhn-Hoffmeyer 1954, 187, č. 36; Glosek 1984, 141, kat. č. 52; Pinter 1999, 130; Ruttkay 1975; 1976, 258; Schneider 1980, 24, č. 19*). Okrem znakov mečov pomoc pri datovaní predstavovalo jediné známe znázornenie tohto typu hlavice na kamennej soche Wilhelma z Camburgu v katedrále v Naumburgu v strednom Nemecku, ktorá vznikla okolo roku 1255 (*Oakeshott 1981, 92, obr. 62*). Toto datovanie potvrdzujú aj znaky čepeľí typov Xa a XIII. Čepele typu Xa sú charakteristické pre obdobie 12. stor., ale pretrvávajú aj v 13. stor., najmä v jeho prvej polovici. Výskyt čepeľí typu XIII je zvyčajne datovaný do obdobia okolo roku 1240, ako ale poznamenáva E. Oakeshott (*1991, 97*), existujú aj včasnejšie exempláre. Takže čepele mečov typu N-b sa môžu vyskytovať medzi včasnejšími mečmi typu XIII (prvá polovica 13. stor.). Datovanie mečov typu N na koniec 12. stor. a do prvej polovice 13. stor. je nepriamo podporované nálezom hlavice zo sedmohradského depotu z roku 1241 (*Rill 1983, 82*) a sochou z Naumburgu z polovice daného storočia.

Chronológiu mečov typu N a mečov s príbuznými hlavicami možno trochu presnejšie stanoviť na základe historických údajov. Na pozvanie Ondreja II. Uhorského (1205-1235) prišli v roku 1211 do Sedmohradska nemeckí rytieri a zostali tam do roku 1225 (*Holban 1981, 28*). Ich úlohou bolo brániť východouhorskú hranicu pred pohanskými Kumánmi. V druhej polovici alebo na konci 12. stor. Sedmohradsko začali osídľovať nemeckí kolonisti, ktorí sa sústredili v meste Sibiu (Hermannstadt). Nemeckí rytieri, ktorí sa usadili v okolí mesta Braşov (Kronstadt), mali svoju základňu v pevnosti Marienburg

(Castrum Mariae, novoveká Feldioara) asi 19 km severne od Braşova (mapa 2). Dva rumunské nálezy mečov typu N pochádzajú z oblasti Braşova a Marienburgu (kat. č. 2 a 10) a dva ďalšie z oblasti Sibiu (kat. č. 3 a 4; mapa 2). Ako nálezisko piateho rumunského meča (kat. č. 5) sa niekedy uvádza Buzău. Je to oblasť horských priesmykov spájajúcich Valašskú planinu na východe a Sedmohradsko na západe, najpravdepodobnejšie miesto bojov medzi nemeckými rytiermi a Kumánmi.

V tom období boli veľkými majstrami nemeckého rádu rytieri durínskeho pôvodu - Hermann von Salza (1209-1239) a Konrad von Thüringen (1239-1240). Z historických prameňov je zrejmé, že dynastia durínskych zemepánov hrala hlavnú úlohu vo vedení tohto rádu v prvej polovici 13. stor. Vzhľadom na to možno liturgickú nádobu *urceolus*, ktorá sa našla v sedmohradskom depote spolu s hlavicou typu N-a a je priamou analógiou s durínskym nálezom datovaným do prvej polovice 13. stor.

(*Crîngaci-Țiplic* 2005, kat. č. 3, tab. III: 1), interpretovať ako doklad prítomnosti nemeckého rádu v Sedmohradsku.

Datovanie mečov s hlavicami typu N-a tak možno zúžiť na prvú štvrtinu 13. stor., kedy ich mohli do Sedmohradska doniesť nemeckí rytieri. Takéto datovanie tejto morfológicky limitovanej skupiny mečov, obdobie výroby ktorých teda nemohlo trvať veľmi dlho, indikuje hlavica z depotu z roku 1241. Meče s hlavicami typu N-b môžu byť podľa ich typologických znakov o desať až dvadsať rokov mladšie.

Meč typu O z neznámeho náleziska v Nemecku (kat. č. 15) datoval A. Geibig do druhej polovice 13. stor. v prvom rade na základe hlavice na soche v katedrále vo Freiburgu z obdobia okolo roku 1300 (*Geibig* 1991, 150, 151, obr. 39; *Oakeshott* 1981, 99, obr. 65-67). Druhý meč tohto typu z Českej republiky (kat. č. 18) možno na základe jeho typologických znakov (O, XVI, 2) datovať na začiatok 14. stor.

The manuscript accepted 1. 6. 2006

Súhrn preložila Ludmila Vaňková

Mgr. Marko Aleksić
Filozofski Fakultet Beograd
Čika Ljubina 18-20
11000 Beograd
Serbia
marko_aleksic@yahoo.com

IN MEMORIAM

Zahynula Tamara Nešporová

(* 1942 - † 2006)

Nečakaná správa o náhlom úmrtí známeho človeka, nielen príbuzného, ale i kolegu, sa nás vždy bolestne dotkne. Oznam o tragickom skone kolegyne, s ktorou sme len prednedávnom v plnom zdraví odborne komunikovali, zasiahne ešte prudšie. Informácia šírená všetkými verejnými médiami, že pri výkone svojej služby v teréne - pri obhliadke stredovekého kláštora benediktínov v Skalke pri Trenčíne, zahynula dňa 10. 10. 2006 naša kolegyňa PhDr. Tamara Nešporová, otriasla nielen archeológmi, ale doslova celým Slovenskom. Náhodne uvoľnená skala z múra opevnenia ju smrteľne zasiahla pri výkone povolania. Bolestne zranila aj jej blízkych.

PhDr. Tamara Nešporová, rod. Korelová, sa narodila 28. novembra 1942 v Olomouci v rodine vojaka z povolania. Základnú školu navštevovala v Olomouci a Prostějove a neskôr, po presťahovaní na Slovensko, v Trenčíne. Tu absolvovala aj gymnaziálne štúdiá. V meste so slávnou minulosťou rímskeho Laugarícia i sídla pána Váhu a Tatier, sa rodil jej hlboký záujem o dávnu minulosť Slovenska.

Archeológiu vyštudovala na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Po absolvovaní štúdia v roku 1965 nastúpila ako odborná pracovníčka do služieb Archeologického ústavu SAV v Nitre. V nadväznosti na diplomovú prácu sa tu začala špecializovať na výskum staršej doby bronzovej. Vypracovala a neskôr aj publikovala štúdiu: K problematike hatvanskej kultúry na južnom Slovensku/Zur Problematik der Hatvan-Kultur in der Südslowakei (Slov. Arch. 17, 1968, 369-402) i kritickú recenziu na prácu G. Bándiho o postavení tokodskej skupiny medzi kultúrami Transdanubie a juhozápadného Slovenska v dobe bronzovej (Slov. Arch. 14, 1966, 234-236).

Rodinné záväzky (manželstvo a narodenie dcéry Moniky) ju v roku 1966 natrvalo pripútali k Trenčínu. V nasledujúcom roku nastúpila ako prvá profesionálna archeologička do zamestnania v Trenčianskom múzeu a pôsobila tu až do svojho tragického skonu bezmála 40 rokov. Rýchlo a úspešne sa preorientovala na priority muzeálnej práce. Do centra

jej terénnych prieskumných a výskumných aktivít sa dostal región stredného Považia. Akceptovala svoje nové poslanie a začala ho svedomite a úspešne naplňovať.

Informácie o svojich výskumoch a o prírastkoch archeologických nálezov v trenčianskom regióne pohotovo a systematicky publikovala v ročenke AVANS. Najčastejšie to boli správy o výskumoch v Trenčíne-Brezine a najmä o výsledkoch archeologických aktivít na Trenčianskom hrade. Architektonický a archeologický výskum Trenčianskeho hradu sa stal, ako hovorí riaditeľka múzea Katarína Babičová, „... jej trvalou vášňou a srdcovou záležitosťou“. Materiálne doklady svojich výskumov pohotovo sprístupňovala širokej verejnosti jednak v menšej expozícii priamo v hlavnej budove múzea, jednak v Župnom dome na Mierovom námestí. Už v sedemdesiatych rokoch minulého storočia sa významne podieľala na výskume pre naše národné dejiny dôležitej hradnej predrománskej rotundy. V roku 2006 pripravila na hrade novú veľkú archeologickú expozíciu a v rámci nej aj prezentáciu rotundy. Krycia stavba rotundy je dnes prepojená s dostavaným južným krídlom Barborinho paláca. Na troch podlažiach sa T. Nešporovej podarilo moderným spôsobom inštalovať nálezy z hradu, podhradia i mesta Trenčína. Úspešnú realizáciu tohto zámeru možno považovať za vyvrcholenie jej muzeálnej kariéry.

Celý život ju lákal aj problém lokalizácie rímskeho Laugarícia. Pri 1800. výročí pobytu légii a rímskeho nápisu v Trenčíne napísala „Príspevok k osídleniu Trenčína v dobe rímskej“. Zhrnula v ňom doterajšie nálezy a poznatky o pozícii areálu Trenčína v 1.-4. storočí. Spoločne s T. Nešporovou sme sa zaoberali myšlienkou realizovať pri príležitosti generálnej opravy hotela Tatra v susedstve rímskeho

nápisu zisťovací výskum. Z objektívnych dôvodov však k tomu nedošlo. Spoločne sme však začiatkom deväťdesiatych rokov zažili všetky peripetie okolo „objavov a výskumov“ Laugarícia pražským architektom Čestmírom Johnom.

Tamara Nešporová, zaniietená archeologička trenčianskeho regiónu, vždy skromná a nekonfliktná kolegyňa, odišla v období svojej dôstojnej zrelosti. Mohla svoje bohaté skúsenosti ešte dlho odovzdávať mladším. Zostane nám v pamäti nielen ako obetavá spolupracovníčka, pripravená vždy pomôcť, ale aj ako atraktívna krehká plavovláska, pôsobiaca vždy veľmi mladistvo. A takou až do smrti zostala.

Pri spomienke na jej tragický odchod sa mi nevdojak tlačí do pera výrok rímskeho dramatika T. M. Plauta: „*Quem dii diligunt, adolescens moritur*“ - „*Koho bohovia milujú, zomiera mladý*“. Zostala duchom mladá a bytostne si uvedomovala, že zotrvávanie človeka v aktívnom pracovnom procese ho ochraňuje pred stárnutím.

Tamara Nešporová trvale udržiavala odborné i ľudské kontakty s bývalými kolegami v Archeologickom ústave SAV. Pri pravidelných návštevách v Nitre ma ako rodáka z trenčianskeho regiónu nikdy neobišla. Buď bola zvedavá na môj názor v odborných problémoch, alebo sa zastavila len tak, na kus reči. Jej návštevy do ústavu vždy prinášali ozvláštnenie atmosféry našich všedných pracovných dní.

Odišla tragicky, ako obeť svojho povolania. Bolo to v slnečný októbrový deň nezvykle dlhého babieho leta 2006. Stalo sa to obzvlášť smutným spôsobom, ktorý sa, žiaľ, môže prihodiť nejednému archeológovi. Je paradoxné, že to nebolo na Trenčianskom hrade, kde v obetavej práci a v nebezpečí strávila mnohé dni. Slovenskí archeológovia i múzejníci stratili v zosnulej obetavej, skromného bádateľa a milú kolegyňu.

Titus Kolník

SPRÁVY

Sympózium k 1900. výročiu založenia provincie Dácia

Múzeum v Satu Mare v spolupráci s Úradom pre kultúru, umenie a vedu župy Salaj a Nadáciou Sfinții Apostoli v Șimleu Silvaniei usporiadalo v dňoch 10.-13. augusta 2006 sympózium pri príležitosti 1900. výročia založenia rímskej provincie Dacia cisárom Trajanom. Tematicky bolo sympózium zamerané na horné Potisie počas dácko-rímskych vojen (1.-2. stor. po Kr.).

Podujatie sa realizovalo jednak v budove archeologickej expedície v Carei-Bobald, postavenej na tle z doby bronzovej, kde boli účastníci aj ubytovaní, jednak v Mestskom múzeu v Carei, kde odzneli prednášky.

Úvodný referát mal J. Németi z miestnej inštitúcie, ktorý objasnil dejiny už niekoľko desaťročí skúmaného tellu v Bobalde. Bola pri ňom objavená dácka osada založená pred prelomom letopočtov, ktorú, tak ako aj tell, prevrstvila stredoveká dedina. H. Pop z múzea v Zaláu v príspevku „Dacian fortifications in the Western and North-Western part of Romania“ hovoril o doterajších výsledkoch skúmania obranného systému na severozápadnej hranici Dácie. Poster „Celts? Dacians? Germans? Finds from II. Century A. D. from Szabolcs - Szatmár - Bereg County“ s ukázkami najnovších nálezov získaných pri výskumoch na stavbe diaľnice prezentovala K. Almássy z múzea v Nyíregyháze. S. Bulzan z múzea v Oradei vo svojej prednáške „Finds from I. C. A. D. from Bihor County“ oboznámil prítomných s nálezmi datovateľnými do doby pred vznikom provincie Dácie a pokúsil sa o stotožnenie zistených opevnení s lokalitami na Ptolemaiovej mape. Slovensko zastupovala autorka tejto správy referátom „70 Jahre der Erforschung der Daker in der Ostslowakei“. Zhrnula výsledky bádania na poli dáckej problematiky od roku 1936, kedy prof. Vojtech Ondrouch prvý upozornil na veľký význam provincie Dácie pre vývoj najmä východného Slovenska. Pripomenula tak sídliskové i hrobové nálezy dokumentujúce prítomnosť Dákov, ale i kontakty udržiavané medzi obyvateľstvom oboch oblastí aj v mladšej až neskorej dobe rímskej. E. Istvánovits (múzeum v Nyíregyháze) a V. Kulcsár (múzeum v Aszóde) v spoločnom príspevku „Early Sarmatians in Carpathian Basin“ predviedli najstaršie sarmatské pamiatky z Veľkej

maďarskej nížiny. R. Gindele z hostiteľského múzea v Satu Mare v správe „Neue Siedlungsfunde aus dem ersten Hälfte des II. Jahrhunderts aus Bezirk Sathmar“ hovoril o výsledkoch výskumu lokality Supuru de Sus, realizovaného v roku 2006. Posledným prednášateľom bol A. Matei z múzea v Zaláu. V prednáške „Roman defensiv system from Supur“ prezentoval nálezy, ktoré svedčia o možnosti existencie mladšieho rímskeho obranného systému.

Druhá časť sympózia sa konala v meste Șimleu Silvaniei, známom v archeologickej literatúre podľa pokladu z doby sťahovania národov, ktorý bol odkrytý v 19. stor. a nachádza sa vo Viedni. Účastníkov stretnutia pozval primátor mesta na prezentáciu publikácie Horea Popa: Fortificațiile dacice din vestul și nord-vestul României (Cluj-Napoca 2006). Kniha bola vydaná s finančnou podporou mesta. V publikácii, ktorá má 127 strán, 24 plánov opevnení a podrobné anglické resumé, predložil autor zhrnutie doterajších poznatkov o obrannom systéme dáckej ríše v dobe pred jej podmanením Rimanmi. Zamerail sa na údolia riek Mureș, Criș, Barcau a Crasna, odkiaľ pochádza pomerne bohatý materiál, ale aj na Șimleuskú nížinu so strategicky významnou Poarta Mesesano (Mesešská brána).

Okrem spomínanej publikácie vyšla pri príležitosti tohto významného jubilea založenia rímskej provincie Dácia aj práca kolektívu autorov Horea Pop/ Ioan Bejinariu/ Sanda Băcuet-Crisan/ Dan Băcuet-Crisan/ Daniel Sana/ Zsolt Csók: Șimleu Silvaniei. Monografie archeologică 50 (Cluj-Napoca 2006). Je to vedecko-populárny prehľad (173 strán, 82 obrázkov) dokumentujúci vývoj mesta a jeho okolia od praveku po 14. stor. Prácu dopĺňa pomerne bohatý zoznam literatúry a anglické resumé, pre odborníkov sú pozoruhodné aj dobré ilustrácie.

Záverečný deň sympózia bol venovaný exkurzii na dácku fortifikáciu nad mestom Șimleul Silvaniei.

Usporiadateľom sa podarilo využiť nevšedné 1900. výročie na to, aby oboznámili účastníkov sympózia s výsledkami najnovších výskumov na poli dejín Dákov vo východnej časti Karpatskej kotliny. Pripravili hodnotný program a dúfame, že sa im podarí prednesené materiály aj publikovať.

Mária Lamiová-Schmiedlová

XXXVIII. medzinárodná konferencia archeológie stredoveku

Vedecké podujatie s uvedeným titulom zorganizovali pracovníci Pamiatkového úradu SR z Bratislavy a členovia neziskovej organizácie Kláštorisko z Levoče. Konalo sa od 18. do 23. septembra 2006 v rekreačnom zariadení umiestnenom na území obce Zlaté, ležiacej neďaleko Bardejova.

Konferencie sa zúčastnilo 106 bádateľov z vedeckých, muzeálnych, pamiatkarských a univerzitných pracovísk z českých krajín, Poľska a Slovenska. V 50 vypočutých referátoch a 15 prezentáciách rôznorodých dokumentačných materiálov z panelovej diskusie odzneli najnovšie informácie o tradičných súčiastiach stredovekej sídliskovej štruktúry a reprezentantoch materiálnej kultúry. Dominantné zastúpenie medzi uvedenými témami mala problematika venovaná výskumom stredovekých miest, ktorá predstavovala na tohtoročnom podujatí nosnú tému. Výber zvolenej problematiky nie je náhodný. V mestskom prostredí sa za posledné dve decéniá získala nadmerne široká a tematicky pestrá škála poznatkov, ktoré rozšírili naše vedomosti o profánnych a sakrálnych objektoch, súčiastiach opevnenia, o materiálnej kultúre a rôznych stránkach života obyvateľov stredovekých miest.

Uvedeným momentom sa vo svojom vystúpení venoval aj C. Buško. Na príklade dôležitých miest z južného Poľska upozornil aj na predlokačné

sídliskové útvary, remeselnú a obchodnú činnosť ich obyvateľov. J. Hoššo a M. Comisso predostreli sumarizujúci prehľad o stave bádania najvýznamnejších slovenských miest. Z. Měřínský a E. Zumpfe upozornili zas na špecifiká v mestotvornom procese vybraných lokalít z Moravy a Rakúska. Komplexnú charakteristiku najvýznamnejších miest z Moravy, získanú vďaka výsledkom archeologického výskumu, uviedli vo svojom referáte P. Kováčik a R. Procházka. J. Labuda, ako aj D. Zimola referovali o niektorých špecifikách výskumu banského mesta v Banskej Štiavnici a Jihlave. V ďalších štyroch prednáškových blokoch sa J. Gancarski a A. Muzyczuk, P. Holub a D. Merta, M. Čechura, M. Omelka a J. Podliska, V. Šlancarová, R. Zatloukal, P. Šebesta, M. Glosová, J. Frolík, M. Plaček, M. Ďurišová, M. Tomášek venovali tradičným mestským objektom a nálezom získaným v mestách Krosno, Brno, Kralovice, Praha, Olomouc, Cheb, Benešov, Chrudim, Jemnica, Košice a Kutná Hora. Súčasťou mnohých referátov bol chronologicky zoradený prehľad výskumných etáp, dopĺňaný metodickými aspektmi odkryvu, interdisciplináritou spracovania výsledkov a perspektívami ďalšej bádateľskej činnosti. Referencie R. Krajíca, R. Stránskej a P. Vitulu či F. Kolára boli zamerané viac na architektonickú stránku obytných meštianskych domov. Význam

Obr. 1. Účastníci konferencie pri obhliadke valov hradiska v Trzcínici pri Jasle.

špitálov v historických mestách s vyzdvihnutím sociálnych aspektov v živote ich obyvateľov priblížil M. Slivka. P. Koóšová načrtla rôznorodosť kultúrno-ekonomických kontaktov mešťanov Banskej Štiavnice s talianskym prostredím.

Do ďalších dvoch prednáškových blokov boli zaradené vystúpenia J. Petroviča a G. Lukáča, S. Kolodziejskeho, J. Kohoutka, T. Durdíka, V. Hanuliaka a R. Ragača, J. Doležela, A. Pankiewicz, J. Peřinu, J. Vránu, M. Miňa. Vymenovaní bádatelia sa venovali najmä súčasťam mestských fortifikácií (Bardejov, Zvolen, južné Poľsko) a hradom vybudovaným vo svojom tradičnom prostredí (Stínavy, Gromník, Hrubý Rohozec, Brumov, Šternberk, Prievidza) alebo zakomponovaným do mestských areálov (české územie). O viacerých architektonických a umelecko-historických aspektoch výskumu sakrálnych stavieb z pražského Vyšehradu, Mostu pri Bratislave a Zvolena referovali B. Nechvátal, Š. Oriško, V. Hanuliak a R. Ragač, M. Smoláková. Výsledky terénnych výskumov stredovekej dediny z Nededze a Beckova zhodnotili P. Bednár s K. Vajdíkovou a M. Hanuliak. Význam a prínos historickej urbanonymie pre archeológiu zdôraznila S. Čatayová.

V rámci panelovej diskusie predostreli jej aktívni účastníci základné informácie o rôznych typoch stredovekých objektov i zložkách materiálnej kultúry a o koncepcii pamiatkovej ochrany, previazaných s Novým Mestom nad Váhom, Nitrou, Prahou, Olomoucom, Malopoľskom, Holíčom, Skačankami, Filakovom, Sabinovom, Bojnícami, Plzňou, Bardejovom, Bratislavou a Spišským Štiavnikom. Charakteristikám reprezentantov zo širšieho spektra nálezov materiálnej kultúry, napríklad

šperkom, súčasťam odevu, militáriám, kuchynskej keramike, kachliciam, kosteným výrobkom, pracovným nástrojom, váham a závažiam, resp. kamenným kvádkom, boli špeciálne venované dva záverečné prednáškové bloky. V rámci nich prezentovali svoje zistenia J. Szimonik, T. Grabarczyk, P. Grznár, V. Dudková, K. Jaworski, J. Musil, P. Šlezár, D. Pivko.

Počas celodennej exkurzie, vytýčenej po južnom Malopoľsku, si jej účastníci prezreli včasnostredoveké hradisko v Trzcinici pri Jasle, historické jadro mesta Krosno a skanzen ľudovej architektúry v Sanoku. Viacerí prítomní využili aj možnosť navštíviť sčasti prebádanú pustovňu augustiniánskeho kláštora, ležiacu v údolí Mníchovského potoka neďaleko konferenčného strediska. Menšia skupina záujemcov si počas posledného dňa konferencie prezrela v okolí Bardejova drevené kostolíky v obciach Tročany, Hervartov, Krivé a Frička. Nikto z účastníkov nezapochyboval o tom, že k zvýšeniu spoločensko-kultúrnej úrovne podujatia prispelo aj popoludňajšie slávnostné prijatie na bardejovskej radnici a večerný organový koncert M. Gáborovej v Chráme sv. Egídia.

Výsledky konferencie boli zhodnotené v úvodnej časti spoločenského večera. Tu jej organizátori okrem iného oznámili, že písomná forma príspevkov bude publikovaná v 32. čísle zborníka *Archaeologia historica* a že XXXIX. medzinárodnú konferenciu stredovekej archeológie v roku 2007 zorganizujú pracovníci nitrianskeho Archeologického ústavu SAV na Teplom vrchu neďaleko Rimavskej Soboty. Nosnou témou podujatia bude problematika sídlisk v stredoeurópskom rurálnom prostredí.

Milan Hanuliak

RECENZIE

Martin Kuna/Nad'a Profantová a autorský kolektív: Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídlení aglomerace kultury pražského typu v Roztokách. Archeologický ústav AV ČR Praha. Praha 2005. 593 strán, 343 černobielych obrázkov, 32 farebných obrázkov, 57 tabiel, 1 vložená mapa a 1 CD s 339 farebnými obrázkami a 6 databázami. ISBN 80-86124-51-7.

Českí archeológovia sa pri sprístupňovaní včasnოსlovenských nálezov činia. Nie je to ešte tak dávno, čo vyšla dlho očakávaná publikácia o sídlisku Březno u Loun (*Pleinerová 2000*; recenzie v Slovenskej archeológii - *Šalkovský 2001*) a už držíme v rukách ďalšiu zásadnú prácu, recenzovanú monografiu o nálezoč z najväčšieho známeho včasnოსlovenského sídliska vôbec, skúmaného v Roztokách pri Prahe. Nezvyčajne široký autorský kolektív zodpovedá zámerom diela - podať ucelený obraz o získaných archeologických prameňoch. Tento ambiciózny projekt si vyžadoval finančné zázemie, o akom bádatelia na Slovensku môžu tak akurát len snívať.

Kniha je prehľadne štruktúrovaná do jednotlivých častí členených na kapitoly a subkapitoly, ktoré sú autorizované. Uvádza ju Predslov (M. Kuna a N. Profantová) stručne informujúci o priebehu záchranného výskumu, o podmienkach jeho vykonania, dokumentovania i následného spracovania, o inštitucionálnom zázemí, ako aj o personálnom obsadení tak počas vykopávk, ako aj pri príprave publikácie. Napokon sa vyrovnáva s terminologickými nejasnými pojmami dvojíc „chata-dom“ a „kultúra pražského typu-včasnოსlovenské obdobie“. V práci rôzne používané pomenovania obytných stavieb (chata, dom a aj polozemnica) je vnímané ako rovnocenné. Avšak pojem „včasnოსlovenské obdobie“ niektorí z autorov publikácie nepovažujú za práve najšťastnejší a preto dávajú prednosť pojmu „kultúra pražského typu“. Ak teda pojem „včasnოსlovenský“ vzťahujú k archeologickej kultúre, ide o pojem širší než „kultúra pražského typu“. S tým možno súhlasiť len vo veľmi všeobecnej rovine, pretože použitá argumentácia sa recenzentovi nezdá byť z viacerých dôvodov konzistentná ani dôsledná. Napríklad vymenované zloženie „skupiny vzájomne spriaznených archeologických kultúr (Praha-Korčák, Koločín, Tušemlja/Bancerovština, Sukow-Dziedzice, Peňkovka, Ipotești-Cindești)“, ktoré pojmom „včasnოსlovenské obdobie“ zastrešujú, je pre znalcov príliš heterogénne, ich vzájomná chronologická pozícia diskutabilná a teda aj ich paušálne spájanie je otázn. Jeden príklad za všetky: počiatky pamiatok typu Sukow-Dziedzice nemožno datovať hlbšie než do 7. stor. (*Dulicz 2001*). Čiže, nepatrí do skupiny kultúr doby sťahovania národov, nehovoriac o tom, že svojou materiálnou i stavebnou kultúrou sa významne odlišuje od časti menovaných skupín či kultúr. Pre obdobie, kedy sme konfrontovaní s historicky známymi skutočnosťami, je chimérickou predstavou pracovať v archeológii čisto s pojmami viazucimi sa k hmotnej kultúre. Sterilné vyhýbanie sa etnickému (germánsky, slovanský, avarský, maďarský a pod.) či politickému rozmeru (doba avarského

kaganátu, merovejské obdobie, veľkomoravské obdobie a pod.) preto azda ani nie je namieste a ani nie vždy je možné. Navyše, čo si vlastne pod pojmom „kultúra pražského typu“ máme predstavovať? Veď ani pre tento rýdzo archeologický názov nejestvuje všeobecne akceptovaný obsah. Úskalía používania tohto názvu sú očividné. Je zrejme, že táto kultúra je pomenovaná podľa názvu hrnca (nádoby) pražského typu, čiže ide o skrátený názov pomenovania „kultúra s keramikou pražského typu“. Tu ale narážame na problém, pretože jestvujú dva spôsoby výkladu, čo to vlastne je keramika pražského typu (k tomu bližšie *Fusek 1994*, 26, 27, s literatúrou). Nezávisle od toho, či sa prikloníme k užšej alebo širšej definícii, keramika pražského typu sa nachádza aj v mladších kontextoch, než je včasnოსlovenské obdobie. Napríklad v kostrových hrobách stredného stupňa obdobia avarského kaganátu. Ak je však hrniec pražského typu tým kritériom, podľa ktorého pomenúvame kultúrne prostredie, tak potom zo zvrátenej logiky veci vyplýva, že niektoré hroby z územia avarského kaganátu by sme mali priradiť ku kultúre pražského typu, čiže by patrili do včasnოსlovenského obdobia, ktoré už v tej dobe nejestvovalo. Preto sa nazdávam: ak sa máme vyhýbať pojmu „včasnოსlovenský“, bolo by vhodné zväziť, či nepoužívať ekvivalent pomenovaniam „peňkovská kultúra, koločinská kultúra“ a pod., teda používať výraz „pražská kultúra“ (je to výraz bežne používaný napríklad v poľskej, ruskej, bieloruskej i ukrajinskej literatúre). K tomu na záver už len toľko, že v Čechách, podobne ako na Morave, v Dolnom Rakúsku alebo na Slovensku včasnოსlovenské obdobie zodpovedá tomu, čo predstavuje „kultúra pražského typu“, pravda, v recenzovanej monografii s nedefinovanou náplňou.

Je sympatická snaha pracovať s terminologicky čistými pojmami a treba ju oceniť, ale komplexné teoretické problémy nemožno povrchno riešiť v troch krátkych odstavcoch. Koniec-koncov, v recenzovanom diele sa vyskytuje vzájomné významové obmieňanie sa oboch pojmov, čo zaiste súvisí aj s tým, že nie všetci autori akceptovali v predslove navrhovaný vzťah medzi nimi.

I. Archeologický výzkum v Roztokách v rokoch 1980-1989. V tejto časti sú charakterizované základné geografické danosti náleziska, história archeologického výskumu a praveké osídlenie lokality (M. Kuna). Jej súčasťou je aj katalóg s opisom sídliskových včasnოსredovekých objektov, nálezových situácií a nálezov, ktoré z jednotlivých kontextov pochádzajú, doplnený tabelami (M. Kuna, N. Profantová a M. Gojda). Záverečná kapitola (M. Kuna) sa zaoberá obsahom a používaním priloženého CD.

Lokalita sa rozprestiera na dne úzkeho údolia tesne nad Vltavou, v dĺžke asi 1400 m a šírke zväčša len 100-150 m (na severe sa rozširuje), na ploche 25-30 ha. Na severe ju ohraničuje dolinka Ünětického potoka, na západe a juhu prudký svah a skaly, na východe rieka. Táto poloha nebývala ohrozovaná záplavami, preto ju využívali už v praveku a vo včasnოსredovekom období bola osídlená skoro celá. V rôznej intenzite tu prebiehali záchranné práce jedno celé desaťročie - v rokoch 1980-1989. Stratégiu

a rozsah terénneho výskumu podmienoval harmonogram a zábery stavebnej činnosti.

II. *Sídliskový areál v kontexte kultúry pražského typu.* Do časti pod týmto názvom je zaradených sedem kapitol. Nie každej sa možno v recenzii venovať v rovnakej miere, v recenzii sa však venujeme novátorským postupom a, prirodzene, neobišli sa vybrané sporné pasáže, ba ani detaily. Predmetom prvej kapitoly s názvom Včasnოსlovenské osídlenie Čiech (N. Profantová, M. Kuna, D. Moravec a L. Haišmanová) je geografický rámec nálezísk. Významným spôsobom rozširuje poznatky sústredené v práci J. Zemana (1976), čo možno pripísať aj zásluhe systematického zbierania a publikovania nových, aj po múzeách roztrúsených starších nálezov v sérii článkov jednej zo spoluautoriek kapitoly N. Profantovej. V súčasnosti v Čechách evidujú 156-158 lokalít zo 135-136 katastrov (viď k publikácii priloženú mapu), čo predstavuje podstatný nárast oproti stavu z polovice sedemdesiatych rokov (90 lokalít zo 76 katastrov). Až 16-18 nálezísk patrí k výšinným sídliskám, aké na Slovensku nepoznáme. J. Bubeníkom (1988, 188) s otáznikom uvádzaná lokalita Nitra-Martinský vrch k nim nepatrí, čo autor z literatúry nemohol zistiť (nachádza sa síce v priestore kasární, ale na terase pod hradiskom na Martinskom vrchu a nie na jeho vyvýšenine - Fusek 1994, 230). Pozoruhodný je v Čechách nepomer medzi objavenými sídliskami a pohrebiskami (len 11-13 známych pohrebísk). Pre porovnanie: na Slovensku k dnešnému dňu evidujeme 63-65 včasnოსlovenských lokalít, z nich 16 je žiarových pohrebísk. Z hľadiska geografického rozšírenia kvantitatívny nárast lokalít v Čechách nielen zahusťuje dávnejšie známy sídelný priestor, ale niektorými smermi ho aj rozširuje, čo je v monografii náležite komentované. Integrálnou súčasťou kapitoly je aj súpis lokalít s topografickou situáciou niektorých dosiaľ nepublikovaných nálezísk, prípadne aj s kresbami nádob.

Metodickým postupom i výsledkami ojedinelý výsledok dosiahli autori pri porovnávaní vybraných geograficko-klimatických parametrov nielen v súvislosti so včasnოსlovenským obdobím, ale aj vo vzťahu k vývoju osídlenia zhruba v rozmedzí 5.-12. stor. Náleziská sa zistili v nadmorských výškach 150-455 m, priemerné súčasné teploty na nich dosahujú hodnoty medzi 8-9,2 °C (ojedinelo pod 8 °C), ročný úhrn zrážok činí 360-700 mm. Krajné hodnoty sú výsledkom geografických daností jednotlivých sídelných oblastí. Pri sledovaní zmien v čase sa rozpoznal trend v posune osídlenia do vyšších nadmorských výšok a s nimi súvisiacich, i keď nie vždy nevyhnutne podmienených, klimatických pomerov. Tento proces začal už vo včasnოსlovenskom období, kedy starší horizont osídlenia často nadväzoval na osídlenie v dobe sťahovania národov v centre Českej kotliny, ale v mladšom horizonte je už badateľný posun do okrajových priestorov.

Predmetom nasledujúcej kapitoly tejto časti knihy je krajinné prostredie sídliskového areálu (M. Gojda, M. Kuna a J. Sádlo). V súlade so súčasným trendom bádania autori krajinu ponímajú ako vyvíjajúci sa dynamický systém ovplyvňujúci život spoločnosti a zároveň ľudskou činnosťou ovplyvňovaný. Z viacerých sledovateľných parametrov sa venovali dvom - reliéfu krajiny a charakteru pôvodného vegetačného krytu v okolí náleziska.

Pozoruhodné je, že osídlenie v Roztokách vo včasnოსlovenskom období nekopírovalo priestor osídľovaný v praveku a v protohistorickom období a ani nepokračovalo v mladších obdobiach. Kombináciou daností terénu, máp dostupnosti v čase a odhadom, že plocha ekonomického zázemia sídliskového areálu predstavovala asi 100 ha, vypracovali jeho potencionálny model. Teoretická dostupnosť dosahuje hodnotu 3,53, čo preložené do ľudskej reči znamená, že toľkokrát je obtiažnejšia než dostupnosť územia s rovnakou plochou na rovine. Opísaný prístup je veľmi inšpirujúci a poučný. V určitom slova zmysle však budí dojem, akoby bol samoúčelný, pretože autori počítali s komunitou 4-6 rodín žijúcich na sídlisku a zároveň uvádzajú, že ich tam žilo viac. Nemožno ale opomenúť ani faktický svojráz lokality, s ktorým mohla súvisieť aj určitá neštandardnosť ekonomického života na sídlisku. Nevylučujem ani vplyv fenoménu, ktorým je stav, v akom sa nachádza teoretické rozpracovanie ekonomického bytia slovanskej spoločnosti v závere doby sťahovania národov a na prahu včasnოსlovenského stredoveku.

V Čechách sú známe včasnოსlovenské lokality nachádzajúce sa v podobnom geomorfologickom prostredí ako v Roztokách, t. j. v hlbokom údolí čiastočne ohraničenom svahmi. Prevažujú však sídliská založené v iných krajinných typoch. Ukazuje sa, a to nielen v Čechách, ale aj na Morave, v Poľsku, na Ukrajine (a dodajme, že i na Slovensku), že bývali uprednostňované polohy na nižších terasách väčších riek, na miernych vyvýšeninách v riečnej nive a pod.

Prekvapujúcim výsledkom rekonštrukcie vegetácie je poznatok, že širšie okolie areálu sídliska bolo zalesnené. To by mohlo znamenať, že hospodárske aktivity sa odohrávali predovšetkým v priestore nivy a táto skutočnosť by mala determinovať pokusy o rekonštruovanie miestneho ekonomického systému.

Nasledujúca, a treba uviesť, že excelentne spracovaná kapitola čitateľovi približuje sídliskové objekty a štruktúru obytného areálu (M. Kuna). Napriek tomu, že z celého sídliska sa preskúmala len malá časť, z lokality sa eviduje až 122 domov a 35 zásobných a iných jám. Vzhľadom na danosti terénu sa vypočítala pôvodná plocha sídliska, ktorá dosahovala 20,6 ha. Prepočtom hustoty výskytu objektov v tom-ktorom sektore sa predpokladá, že v celom obytnom areáli mohlo byť pôvodne vybudovaných okolo 500 domov.

Rozsiahly súbor skúmaných obydľí umožnil rozpoznať určité pravidelnosti aj variabilitu pri ich výstavbe a používaní. Analyzovala sa plocha (priemerná je 9,13 m²), tvar (zvyčajne obdĺžnik blízky štvorcu, kratšia strana je obvykle súbežná s hrebeňom strechy), hĺbka (údaje majú len orientačný charakter) a orientácia domov (4 varianty, pričom orientovanie podľa svetových strán bolo zámerné). Vykurovacie zariadenia, t. j. kamenné piecky sa nachádzali vždy v kúte obydľia, mali štvorcový pôdorys so stranou dlhou 100-150 cm. Ich umiestnenie koreluje s celkovou orientáciou domu, prevláda severozápadný kút. Zistila sa aj pravidelnosť orientácie čelustia pece, čo súviselo s rozvrhnutím obytného priestoru. Štandardné vykurovacie zariadenia niekedy bývajú doplnené príležitostnými ohniskami a v dvoch prípadoch sa objavili aj doplnkové pece s hlinenou kupolou, interpretované ako pece chlebové. Pri peciach sa obzvlášť často našli

do zeme zapustené nádoby, prípadne jamky po nich, niekedy nádoby stáli voľne na podlahe. Tento fenomén bol v Roztokách systematicky sledovaný. Je poučný v tom zmysle, že upozorňuje na to, že niektoré jamky pri peciach, automaticky interpretované ako kolové jamy, v skutočnosti môžu byť pozostatkom po „predpecnej nádobe“. Zo Slovenska zo včasnოსlovenského obdobia sú známe nálezové situácie s umiestnením nádoby k peckze zo Siladic I (objekty 1 a 9; *Bialeková* 1962, 112, 116, obr. 28, 36) a z Nitry-Martinského vrchu-kasární pod Zoborom (*Fusek* 1994, 231, tab. XLIV: 8). Čo sa týka konštrukcie stien a strechy, autor dokladá, že na väčších skúmaných sídliskách včasnოსlovenského obdobia v domoch prevládajú vždy len niektoré varianty usporiadania kolov, súvisiace s tradíciou stavebnej kultúry a nie s funkčnými rozdielmi alebo s vplyvom vonkajšieho prostredia. V Roztokách je poloha hlavného nosníka strechy v evidentnom vzťahu k orientácii pece, pretože nosník je vždy umiestnený oproti jej čelusti, z čoho vyplýva, že prístup k peci bol orientovaný v osi hrebeňa strechy. V abstrahovanej forme možno hovoriť o dvoch variantoch budovania domov: 1 - pec je z pohľadu od hlavného nosníka umiestnená vľavo vzhľadom na čelúť smerujúcim k pozorujúcemu a 2 - pec je umiestnená vpravo vzhľadom na rovnakú orientáciu. Stopy po kolových konštrukciách v interiéri sú rôznorodé, opakujú sa len zoskupenia pred ústím pece, obvykle tvoria dvojicu. Interpretované sú ako pozostatky po sušiacich a nie po dymníku. Súčasťou niektorých domov boli aj malé príručné pivničky. Vstupy do domov sa zistili málokedy, neevidovala sa určitá pravidelnosť ich umiestnenia ani v lokálnom merítku, ani v merítku širokoteritoriálnom.

Z hospodárskych objektov sa zreteľne vyčleňujú obilné jamy s hrotitým dnom (20 exemplárov s objemom 6-22 hl). Popri nich jestvovali aj obilné jamy s plochým dnom, rôzne veľké plytké jamy a malé jamky.

Metodicky podnetne spracovaná subkapitola o formálnych procesoch rieši niekoľko konkrétnych príkladov ich účinkov na štruktúru nálezov z Roztok a ako referenčná lokalita poslúžilo sídlisko z Března. K nim patrí úplnosť a objem preskúmaných objektov, od ktorých závisí kvantitatívne zastúpenie artefaktov a ekofaktov. Keď sa faktorovou analýzou skúmala celková početnosť a zloženie nálezov, zistila sa závislosť s kubatúrou objektov a rozdiely medzi výplňami domov a obilných jam. Pozornosť sa venovala aj procesu zániku a zaplnenia zahĺbených objektov, ako i pôvodu keramického odpadu. Ten môže byť pozostatkom časovo súvisiacim s dobou zániku funkcie objektu alebo v dobe bezprostredne po nej, ale môže ísť aj o zásyp z kultúrnej vrstvy, ktorá s objektom priamo nesúvisí. Predpokladá sa, že „čerstvé“ zlomky keramiky sú väčšie, než tie, ktoré už prešli rôznymi postdepozíčnými procesmi. Veľké zlomky teda indikujú, že do objektu sa dostali v čase nevelmi vzdialenom od doby jeho používania a preto sú vhodné na datovanie. Črepy preto boli klasifikované podľa stupňa fragmentizácie. Poloha zlomkov jednotlivých kategórií ukazuje na viacfázové zasypávanie niektorých objektov. Zaujímavou kategóriou nálezov sú tzv. opustené predmety, z ktorých sa v Roztokách dalo bezpečne rozpoznať dva - žarnovy v zásobných jamách a nádoby pri peciach. Niektoré, zatiaľ nie vždy

jasné súvislosti upozorňujú na rituálne zaobchádzanie so zanikajúcimi objektmi.

Vybrané typologické vlastnosti domov sa systematizovali do kódu, pomocou ktorého boli ďalej sledované. Ukázalo sa napríklad, že menej časté polohy pecí v JZ kúte sa priestorovo vylučujú s tými, ktoré sú v SV kúte. Ide o jav, ktorý nesúvisí s chronológiou objektov, preto musí mať hlbší význam. Prevažná väčšina sledovaných vzťahov bola priebežného charakteru, len u niektorých sa zistili isté tendencie závislé od postupu času. Tento výsledok bol v zhode s výsledkom korešpondenčnej analýzy, s ktorou sa konfrontoval. Ukazuje sa, že spracovaný súbor je homogénny a variabilita náhodná. Dospelo sa i k poznatku vedúcemu k hypotetickému záveru, podľa ktorého v najstaršej sídliskovej fáze sa viac dodržiavali tradície a tie sa postupom času uvoľňovali.

Pri sledovaní priestorových vzťahov medzi domami sa pozorovalo, že spravidla sa navzájom neporušovali. Takéto rešpektovanie starších zaniknutých stavieb mohol mať buď praktický alebo symbolický význam. Na rozdiel od známych dištančných modelov bola v severnej časti areálu zistená tendencia usporiadania domov podľa diagonál, na ktorých sa nenachádzala pec. Ukázali sa aj náznaky polkruhového usporiadania domov. Myslím, že veľmi správne bolo upozorniť na úskalia pri interpretovaní štruktúry husto osídlených lokalít, kde navyše chorologické vzťahy sú znejasnené rôznou chronologickou pozíciou jednotlivých domov. V Roztokách je bez špekulácií preukázateľné len dodržiavanie určitej vzdialenosti medzi domami, čo bolo testované na štatistickom modeli a pomocou zaradenia domov do troch chronologických skupín a polohy pecí v domoch. Ukázalo sa, že domy považované za súčasné sa nezhľukujú, ale sú usporiadané v rozstupoch 10-20 m. Vzájomné vzdialenosti medzi obilnými jamami (ich zhľukmi) zodpovedajú vzdialenosti medzi domami, preto je pravdepodobné, že vždy patrili k niektorému z domov. Obilné jamy patria len do prvých dvoch fáz osídlenia, v tretej chýbajú.

Nezvyčajne veľký počet obydľí na lokalite viedol k hypotéze, že na sídlisku žilo súčasne niekoľko komún pozostávajúcich z 3-6 rodín. Každá mala určitú tradíciu stavebnej kultúry a hospodárskych praktík, čo sa prejavuje v určitej spoznanej variabilite znakov. Zdá sa, že areál bol najintenzívnejšie osídlený v najstaršej sídliskovej fáze, v ktorej sú indikované aj pravidelné sídliskové štruktúry. Domy mladších fáz rešpektovali zaniknuté staršie objekty, nie však pracovný priestor okolo nich.

Azda by to ani nebola práca týkajúca sa včasnოსlovenského obdobia, ak by kapitola analyzujúca hnuťelné artefakty (N. Profantová) nezačínala rozborom keramických nádob. Pravda, nie je obmedzená len na typologicko-chronologickú analýzu, ale venuje sa aj úlohe nádob v živej kultúre, spôsobu ich výroby, prípadne tvarosloviu spätého s ich určením. Z hľadiska nálezového kontextu sa zistilo až 11 polôh nálezov črepov či nádob v objektoch, predovšetkým v domoch, čo okrem iného svedčí aj o mimoriadne precíznej terénnej dokumentácii náleziska. Prioritná pozornosť sa venovala zvyku umiestňovania nádob do blízkosti pece, lenže z iného pohľadu než v predchádzajúcej kapitole.

Pri technologickej analýze keramiky sa vizuálne študoval povrch nádob a ostrivo, príslušnými metódami aj

mineralogické zloženie, mikroštruktúra črepov a teplota výpalu. Špeciálne sa pozoroval výskyt keramiky s prímesou sludy, pretože táto je vizuálne ľahko rozpoznateľná a jej výroba pokračovala aj po vyznení včasnოსlovanského obdobia. Ukázalo sa, že jej počiatky siahajú do najstaršej sídliskovej fázy, ale v mladších fázach je výskyt sludnatej keramiky početnejší. Na roztočkej keramike sa nezistili výraznejšie stopy po obtáčaní, ale podľa nezahladených pracovných stôp bolo možné študovať spôsob jej ručného modelovania. Vyčlenili sa tri mineralogické skupiny materiálu na výrobu keramických nádob, doplnené keramikou obsahujúcou drvené črepy. Tvrdenie, že po prvýkrát bolo jasne doložené pridávanie drvených črepov do keramickej masy, dosiaľ len opatrne zvažované, je pravdivé pre územie Čiech, nie však všeobecne. Sériu mineralogických výbrusov (a tiež iných prírodovedných analýz) včasnოსlovanskej keramiky, ktorá mohla poslúžiť ako vhodný komparatívny materiál pri posudzovaní výbrusov z Roztok, aj s doloženým „prašamotom“ napríklad už dávnejšie publikovala R. Hachulska-Ledwos (1985, 125-134).

Pri typologickej klasifikácii sa autorka zaoberala jednak celými nádobami, jednak ich vybranými časťami. Neobmedzila sa len na Roztoky, súčasne analyzovala aj dostupné nádoby z celých Čiech, čím získala plastický obraz o tvarovej náplni nádob študovaného obdobia. Pri analýze celkovo dochovaných exemplárov sa opäť raz preukázala problematickosť triedenia podľa Rusanovej klasifikačnej schémy. Pomerne veľký počet celých nádob umožnil matematické klasifikačné postupy invenčne doplniť aj o ďalší prvok, ktorým je veľkostná skupina. V Roztokách sa našlo viacero druhov nádob: hrnce (rôznych veľkostných kategórií zaradených do 5 typov, z nich jeden má dva varianty), hrncovité misy (dve veľkostné kategórie), misy (štyri typy s variantmi), tanier (1 exemplár), miniatúrne nádoby, pražnice a neurčiteľný predmet. Je pozoruhodné, že odtiaľ nepochádza ani jeden hrniec s vťahnutým ústím a ani jedna pražnica. S vyjadrenou skepsou o možnostiach chronologickej výpovede podľa analýzy celkových tvarov nádob možno na základe skúsenosti s analýzou včasnოსlovanského materiálu zo Slovenska len vrelo súhlasiť.

Pri meraní horných častí nádob sa, podobne ako u nás, preukázala tendencia predlžovania ústí vo vzťahu k celkovej výške nádob v závislosti od času. Okraje sa klasifikovali podľa typologickej schémy M. Parczewského (1988, obr. 12-15), vytvorenej na základe poľských nálezov. Predovšetkým upozorňujem na dôležité zistenie, že i v stredných Čechách sa nachádzajú archaické typy tohto triedenia a že Parczewským diagnostikované chronologické ukazovatele sa v podstate potvrdili aj v tomto zemepisne odlišnom území. Predbiehajúci pasáže o absolútnom datovaní považujem za vhodné už tu zamerať pozornosť na to, že v Roztokách sa podarilo kombináciou rôznych metód vyčleniť tri relatívnochronologické fázy. Tieto vyplňali obdobie trvajúce 100-120-150 rokov, čiže dobu, ktorú v globálnejšom pohľade nie je v súčasnosti možné členiť podrobnejšie. Zároveň záver osídlenia sa tu viac-menej prekrýva so záverom včasnოსlovanského obdobia, preto prekvapuje menšia rôznorodosť zastúpenia „mladých“ typov okrajov. Nemožno opomenúť ani „nevýhodu“ lokality v tom zmysle, že na priebežne osídlenej lokalite je nie vždy možné postrehnúť intrúzie,

preto asi ani nemožno očakávať výrazné predely v tvarovej náplni keramiky medzi jednotlivými rozpoznávanými fázami osídlenia.

Aj pri typologickom triedení dien sa vychádzalo z klasifikácie M. Parczewského, doplnenej o lokálne varianty. Nádoby včasnოსlovanského obdobia majú rôzne formované dna. Ale len jeden znak je charakteristický - zvnútra kotlovité modelovanie. V Roztokách sa inštruktívne ukázalo, že zvnútra kotlovito formované dna sa spájajú predovšetkým so súbormi datovanými do I. fázy osídlenia, v II. a III. fáze sa ich podiel postupne znižuje.

Rozpoznaná rozmanitosť spôsobu nanášania výzdobných prvkov, motivická roztrieštenosť ornamentov a vcelku relatívna málopočetnosť zdobených nádob v porovnaní s mladšími úsekmi včasnოსredovekého obdobia je typickým prejavom včasnოსlovanského obdobia.

Hlina ako materiál sa uplatnila pri výrobe aj iných artefaktov než sú nádoby. Pre poznanie výrobných aktivít aj technologických postupov sú veľmi dôležitým nálezom dve keramické liace panvičky, ďalšia z Čiech pochádza z Kadane. Prírodovednými analýzami je dokázané, že všetky tri slúžili na odlievanie farebných kovov. Na náleze kornútkovitého téglíka sa ale stopy kovu nenašli. Téglík buď vôbec nebol použitý, alebo slúžil na tavenie neidentifikovateľného materiálu, napríklad vosku.

Prasleny sa vyrábali nielen z keramiky, ale aj z kameňa. Ku keramickým predmetom sa radí aj ojedinelý zlomok zdobeného chleba-brikety, ako aj kotúčovitý závažia, o ktorých sa diskutuje, či slúžili na zaťaženie rybárskych sietí alebo osnovy tkáčskeho stavu. K obvyklým sídliskovým nálezom patrí aj hlinená mazanica, prekvapujúco v troch obydliach so stopami vápenného náteru.

Spomedzi železných predmetov veľkú časť tvoria zlomky z funkčne neurčiteľných predmetov, našli sa však aj lepšie dochované artefakty - nože, hroty šípov, nakončie opaska pochádzajúce pravdepodobne z merovejského prostredia, šidlá, rôzne kovania, klince, nity a pod. Spomedzi bronzových predmetov má chronologický význam nález prevliečky franského pôvodu z doby okolo prelomu 6. a 7. stor. Pozlátaná bronzová ozdoba so špirálovitými ukončeniami má analógie vo včasnოსlovanskom prostredí. Z málopočetných strieborných predmetov zlomok lisovanej ozdoby asi upozorňuje na vzťahy s avarským kultúrnym prostredím, prípadne s priestorom južne od Karpát. Medzi kostenými predmetmi majú výnimočné postavenie jedno- a dvojstranné hrebene, ktorých je zo včasnოსlovanského obdobia dnes známych už skoro 40. Jednostranné hrebene sa nevyskytujú vo východoeurópskej oblasti a stredoeurópski Slovania ich začali vyrábať pod vplyvom kontaktu s Germánmi, predovšetkým Longobardmi. N. Profantová upozornila, že ich využitie pre chronologické účely treba posudzovať veľmi opatrne, pretože v slovanskom prostredí sa vyrábali aj po odchode Longobardov do Itálie. V kontexte včasnოსlovanského obdobia je pozoruhodná koncentrácia nálezov sklenených korálikov, ktorých sa v Roztokách našlo až deväť. K neobvyklým nálezom patrí hrudka jantáru a kúsky živice a naopak, pomerne často sa na včasnოსlovanských náleziskách stretávame s kamennými výrobkami (žarnovy, brúsiky, drvidlá, kresacie kamienky a pod.)

Kapitolu Chronológia osídlenia areálu v historických súvislostiach (N. Profantová) uvádza pasáž o stratigra-

fických pozorovaniach na lokalite. Štúdium superpozícií ale neprineslo očakávané výsledky, nielen preto, že ich bolo málo, aj preto, že nálezy v objektoch boli zvyčajne nevýrazné, prípadne aj terénne situácie neboli vždy jednoznačné. Napriek tomu niektoré čiastkové pozorovania doložili oprávnenosť predpokladu o existencii staršieho horizontu s nezdobenou keramikou (alebo ojedinele s výzdobou jednodrotým nástrojom) s archaickými typmi okrajov a o relatívne mladšej pozícii súborov s významne zastúpenou zdobenou keramikou, často s vyššími ústiami. S najstarším horizontom sa spája aj zdobenie niektorými typmi kolkov. Interpoláciou poznatkov o náplni I. a III. fázy sa podarilo vyčleniť prechodnú II. fázu, tzv. zmiešaný horizont. Práve z nej pochádza jediný lepšie datujúci predmet, už spomenutá bronzová prevliečka z prelomu 6. a 7. stor. Uvažuje sa, že zdobená a obťažaná keramika do českého prostredia prenikala z Podunajska.

Zaradenie konkrétnych objektov do vyčlenených fáz a porovnanie ich distribučného obrazu na pláne lokality prináša interpretačné problémy, ktoré na dnešnom stupni poznania chronológie azda možno riešiť väzbou na iné vzťahy, napríklad sociálne.

Pre absolútne datovanie včasnოსlovanského obdobia v Čechách nie sú k dispozícii relevantné prirodzené dáta (archeomagnetické, C^{14} , dendrodáta a pod.). Z hľadiska včasnოსlovanského obdobia ide o problém všeobecný, ktorý až v posledných rokoch preklenujú tak dlho očakávané analýzy. Tieto sú síce územne veľmi roztrúsené a zatiaľ málopočetné, v podstate však aspoň potvrdzujú oprávnenosť klasických archeologických typologických postupov. Ak opomenieme nekalibrovaný C^{14} dátum z Prahy-Běchovic a severonemecké a severopoľské dendrodáta z iného kultúrneho prostredia, ktoré sa v nie až tak dávnej minulosti spájalo so včasnოსlovanským horizontom, zo strednej Európy ide o rádiokarbónové datovanie sídlisk mladšieho včasnოსlovanského horizontu na juhovýchodnom okraji Karpatskej kotliny v Slovinsku (Murska Sobota-Grofovsko 1 - Novšak 2002; Murska Sobota-Grofovsko 2 - Kerman 2005, 132; Murska Sobota-Nova tabla - Guštin/Tiefengraber 2002, 61) a v Chorvátsku (Nedelišće-Stara ves - Bekić 2006, 212), ako i dendrodáta získané na juhopoľskej lokalite Kraków-Nowa Huta (Poleska/Bober 1996). Preto absolútne datovanie vyčlenených fáz v Roztokách treba považovať za schému, ktorú v súčasnosti nemožno ani potvrdiť, ani vyvrátiť nejakým exaktnejším argumentom: I. fáza 530(560)-590(600), II. a III. fáza spolu 590(600)-660(680).

Už priamo z povahy prameňov historiografie a archeológie plynie, že konfrontácia práce archeológov a historikov nie vždy vedie k vzájomne akceptovaným výsledkom. Nepochybne však historické bádanie vytyčuje hranice odkiaľ-pokiaľ možno archeologické intervalové dáta vzťahovať k určitým známym historickým udalostiam. Datovanie počiatkov slovanského osídlenia Čiech, diskutované v samostatnej subkapitole recenzovanej knihy, je závislé od výkladu dejín germánskych kmeňov v 6. stor. Autorka sa priklonila k záveru, že vcelku reálne by mohlo súvisieť s dobou okolo rokov 530/535, ako to vyplýva z prác historika D. Třeštíka. Takémuto datovaniu nemusí odporovať ani starobylý ráz keramiky z fázy Roztoky I. Pretože zatiaľ nejstuje dostatok podkladov na mapové zdokladovanie trasy migračného

prúdu, ako možné sú ponímané dva smery príchodu Slovanov - severovýchodný z oblasti Krakovska, viac však východný, smerom zo Slovenska cez strednú Moravu, ponad Longobardmi kontrolované územie. Po určitej dobe konsolidácie slovanského osídlenia, vyznačujúceho sa aj kontaktmi či dokonca dlhším súžitím s Germánmi, došlo ku kultúrnemu impulzu z Podunajska (tzv. druhá vlna slovanského osídlenia, datovaná po roku 568, 602 či 631), archeologicky sa prejavujúcemu predovšetkým v zmenách na keramike.

Súbežne s dobou vydania recenzovanej monografie, súčasťou ktorej je aj krátky syntetický náčrt počiatkov slovanského osídlenia v Čechách, vyšla tlačou štúdia R. Koreného o problematike konca germánskeho osídlenia Čiech. Autor v nej odmieta vyššie uvedené datovanie počiatkov slovanského osídlenia a pripúšťa najnižšiu možnú hranicu osídľovania niekedy okolo polovice 6. stor., skôr však v jeho druhej polovici, prípadne až v poslednej tretine uvedeného storočia (Korený 2005, 480). Možno očakávať, že stret týchto dvoch diametrálne odlišných koncepcií bude mať ešte dohru v odbornej tlači. Pokiaľ ale nebudú k dispozícii kvalitné dáta, o ktoré sa dá absolútne datovanie počiatkov slovanského osídlenia oprieť, nemožno očakávať výraznejší posun v riešení nastoleného problému. S analogickým rébusom sa stretávame i na ostatných územiach osídľovaných v dobe sťahovania národov Slovanmi, Slovensko nevynímajúc. Uvedomujúc si daný stav, už vo viacerých štúdiách som prízvukoval, že teoreticky možné počiatky slovanského osídlenia Slovenska síce možno dať do súvisu s odchodom Svěbov, ale reálnu dobu príchodu Slovanov v skutočnosti nepoznáme.

Ekonomika a sociálna štruktúra areálu je predmetom ďalšej kapitoly (M. Kuna a N. Profantová). V porovnaní s inými známymi včasnოსlovanskými sídliskami sa v Roztokách zistil enormne veľký počet obydľí. Tento fenomén je predmetom úvah, či domy mali krátku životnosť, či ich počet odráža veľkosť komunity za predpokladu, že dom obývala jedna rodina, alebo či dokonca domy mali rôznu funkciu a preto jedna rodina užívala viac domov. Ani pre jednu z menovaných alternatív nie je dostatok podkladov, na vyvrátenie žiadnej z nich zas dostatok argumentov. Z viacerých dôvodov sa ale ako najpravdepodobnejšie javí, že tu sídlila väčšia komunita, než tomu bývalo vo včasnოსlovanskom období zvykom. Potenciál hospodárskeho zázemia osady však bol obmedzený, preto spôsob obživy tu žijúcej populácie obsahoval prvky, ktoré sú zatiaľ nejasné. Istým vysvetlením by mohla byť orientácia na chov prasiat a nie hovädzieho dobytku, ako je tomu na včasnოსlovanských lokalitách bežné, pretože sa tak znížila náročnosť na zimné zásobovanie krmivom a aj reprodukčná schopnosť prasiec je vyššia než u hovädzieho dobytku.

Podľa pôvodu nálezov drobných predmetov sú na lokalite doložené diaľkové kontakty viacerými smermi, a to západným - reprezentovaným výrobkami z merovejskej oblasti, juhovýchodným - spájaným s avarským kultúrnym okruhom a severovýchodným, s Pobaltím. Neistá je súvislosť ozdoby so špirálami s východným slovanským prostredím. So slovanským východom je ale nesporne úzko spätá keramika a typ obydľia.

V blízkosti sídliska sa dosiaľ nepodarilo zistiť žiadne súveké pohrebisko a ani poznatky o zakomponovaní síd-

liska do sídliskovej štruktúry nie sú dostatočné. Zhruba v dobe zániku osídlenia na predmetnom nálezisku vzniklo, priamo oproti cez rieku Vltavu, hradisko na ostrohu Zámka. Aspoň hypoteticky nie je vylúčená priama súvislosť medzi týmito dvomi lokalitami. Dôvodov zmeny mohlo byť viac, no ako logicky najpravdepodobnejšie sú spoločenské alebo politické faktory.

III. *Expertné posudky a prílohy.* Tretia časť monografie dokumentuje komplexný prístup k skúmaniu artefaktov i ekofaktov, pochádzajúcich zo sídliska. Nachádzajú sa tu nielen posudky prírodovedcov, ale aj expertízy archeológov, ktorí sa venujú niektorým špeciálnym otázkam. Pretože nie je možné v recenzii sa zaoberať každou expertízou zvlášť, vymenované sú len názvy jednotlivých kapitol s uvedením autorov: • Technológia výroby keramických nádob. Posudky 1-2 (M. Bartuška) • Technológia výroby keramických nádob. Posudok 3 (V. Hankýř. M. Maryška a M. Novotná) • Mazanica (P. Vařeka) • Metalografia železných nožov (R. Pleiner) • Pôvod kamennej suroviny (B. Šreinová) • Rozbor osteologického materiálu (L. Peške) • Nálezy mincí zo 6.-7. storočia v Čechách a na Morave (J. Militký) • Včasnostredoveké cesty a osídlenie v Roztokách (R. Květ).

Súčasťou monografie je rozsiahly bibliografický aparát, zoznam diapozitívov sprístupnených na CD, obšírny anglický súhrn a obsiahla kresbová i fotografická dokumentácia hnutelných a nehnuteľných pamiatok. Kniha je dôsledne redigovaná, aj keď sa do nej vlúdili menšie nezrovnalosti, ako sú napríklad chybné mierky pri prevzatých celkových plánoch lokalít či neuvedenie niektorých citovaných prác v súpise literatúry.

Recenzovaná monografia predstavuje vrcholné dielo nielen kvôli sprístupneniu rozsiahlej prameňnej základne, ale aj kvôli novátorským a komplexným postupom pri jej teoretickom vyhodnotení. Preto ju možno vrelo odporúčať nielen záujemcom o štúdium včasnoslovanského obdobia, ale aj archeológom zaoberajúcim sa problematikou výskumu sídlisk v ktoromkoľvek dejinnom úseku.

Kvôli stavebnej činnosti v roku 2001 bolo na lokalite potrebné opäť vykonať záchranný výskum. Jeho výsledky sú sprístupnené v samostatnej štúdii (Profantová 2005).

LITERATÚRA

- Bekić 2006 - L. Bekić: Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagreb-Goričan. Zagreb 2006.
- Bialeková 1962 - D. Bialeková: Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska. Slov. Arch. 10, 1962, 97-148.
- Bubeník 1988 - J. Bubeník: K časné slovanským nálezistům v exponovaných polohách na území Čech. Pam. Arch. 79, 1988, 183-198.
- Dulinicz 2001 - M. Dulinicz: Kształtowanie się Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej. Studium archeologiczne. Warszawa 2001.
- Fusek 1994 - G. Fusek: Slovensko vo včasnoslovanskom období. Arch. Slovaca Monogr. Stud. 3. Nitra 1994.
- Guštin 2002 - M. Guštin (Ured. - Hrsg.): Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju vzhodnih Alp. Ljubljana 2002.

- Guštin/Tiefengraber 2002 - M. Guštin/G. Tiefengraber: Oblike in kronologija zgodnjesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti. In: *Guštin 2002*, 46-62.
- Hachulska-Ledwos 1985 - R. Hachulska-Ledwos: Próba periodyzacji ceramiki wczesnosłowiańskiej w rejonie Nowej Huty. Arch. Polski 30, 1985, 113-159.
- Kerman 2005 - B. Kerman: Staroslovanska jama z najdišča Grofovsko 2 pri Murski Soboti. Zbor. Soboškega Muz. 8, 2005, 117-135.
- Korený 2005 - R. Korený: Čechy v 6. století. K problému konce germánského osídlení Čech. Arch. Střední Čechy 9, 2005, 459-522.
- Novšak 2002 - M. Novšak: Zgodnjesrednjeveške najdbe z najdišča Grofovsko pri Murski Soboti. In: *Guštin 2002*, 27-32.
- Parczewski 1988 - M. Parczewski: Początki kultury wczesnosłowiańskiej w Polsce. Krytyka i datowanie źródeł archeologicznych. Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk - Łódź 1988.
- Pleinerová 2000 - I. Pleinerová: Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Praha - Louny 2000.
- Poleska/Bober 1996 - P. Poleska/J. Bober: Wczesnosłowiańska półziemianka ze stanowiska 5B (Wyciąże) w Krakowie-Nowej Hucie. Mat. Arch. Nowej Huty 19, 1996, 101-128.
- Profantová 2005 - N. Profantová: Nové objekty kultury s keramikou pražského typu z Roztok u Prahy. Pam. Arch. 96, 2005, 127-164.
- Šalkovský 2001 - P. Šalkovský: Ivana Pleinerová: Die altslawischen Dörfer von Březno bei Louny. Slov. Arch. 49, 2001, 405-408.
- Zeman 1976 - J. Zeman: Nejstarší slovanské osídlení Čech. Pam. Arch. 67, 1976, 215-235.

Gabriel Fusek

Krzysztof Jaworski: Grody w Sudetach (VIII-X w.). Uniwersytet Wrocławski, Instytut Archeologii. Wrocław 2005. 353 strán, 154 obrázkov, 9 tabiel, nemecké resumé.

Už zo samotného titulu vyplýva, že obsah recenzovanej monografie je venovaný výšinným opiveným sídliskám vybudovaným v posledných troch storočiach prvého tisícročia našej éry v horskom masíve Sudet. Ide o územie, ktoré možno viacerými typmi geografických predelov rozčleniť na historické Čechy, Moravu, Lužicu a Sliezsko.

O spracovaní zvolenej témy nepriamo rozhodli najnovšie poznatky získané za posledné dve decéniá minulého storočia pri archeologických výskumoch hradísk z južného Sliezska. Vďaka nim sa prebudil záujem odborníkov o predmetný typ objektov, premietaný do snáh o priblíženie ich významu v súvekej sídliskovej štruktúre. Komplexnosť spracovania danej problematiky v celom sudetskom priestore však ovplyvnili aj ďalšie okolnosti. Patrí k nim najmä zámer, že autor tohto diela predloží podľa očakávania publikáciu k svojej habilitácii. Snahy o naplnenie náročných kritérií príslušnej komisie priviedli K. Jaworského k tomu, že záverečný výstup dlhoročného pracovného úsilia predstavuje dosiaľ najprecíznejšie a naj-

komplexnejšie spracovanú charakteristiku danej kategórie včasnostredovekých hradísk.

Členenie posudzovanej monografie je z metodického hľadiska upravené tak, aby sa primeraným spôsobom rozširovali poznatky o spracúvanom fenoméne. Aj z tohto dôvodu sú základné informácie o pracovnom súbore výšinných hradísk sústredené do prvej kapitoly. V rámci jej piatich častí sa autorovi monografie podarilo priblížiť nielen jej ciele, načrtnúť metodiku spracovania, ale aj vymedziť teritoriálny rámec nálezového prostredia. Ide pritom o nezanedbateľný priestor horského masívu Sudet s dĺžkou 320 km a maximálnou šírkou 80 km. V rámci neho eviduje K. Jaworski 64 výšinných hradísk zhlukovo umiestnených v deviatich mezoregiónoch (obr. 6). Spodnú hranicu zvoleného chronologického rámca vymedzuje prvá polovica 8. stor., počas ktorej sa na sudetskom území začínajú objavovať prvé hradiská. Hornú hraničnú líniu zas reprezentujú záverečné decénia 10. stor., keď sa oblasť sliezkeho regiónu začleňuje do formujúcej sa piastovskej državy.

Približne v rovnakom časovom úseku došlo k analogickým zlomovým momentom aj vo zvyšných územno-historických jednotkách Sudet. Niektoré z nich opisujú vo svojich prácach bádatelia, ktorí sa v rôznej miere venovali spracúvaniu jednotlivých hradísk. Vzhľadom na to, že ide už aj o obdobie 18.-19. stor., neprekvapí, že kvalita spracovaných údajov i hodnota ich prínosu značne kolíše. Nemalé rozdiely v kvalitatívnych ukazovateľoch boli však zaznamenané aj na lokalitách, ktoré sa v rôznom rozsahu archeologicky prebádali počas minulého storočia. Výstižnú charakteristiku spomenutých prameňov začlenil autor publikácie do tabule I. Z jej obsahu možno vyčítať rámcovú charakteristiku kvality východiskovej pramennej bázy. Jej podstata je závislá od metódy a rozsahu terénneho odkryvu, rozsahu publikovaného príspevku, početnosti a kvalite ilustračných príloh. Nepomerne širšiu kolekciu informácií danej kategórie bližšie opísal K. Jaworski na takmer dvadsiatich stranách svojej práce. Aj keď sa zdá byť tento rozsah nadmerný, nie je iný spôsob, ktorý by plastickejšie vystihol značnú disproporciu medzi rozsahom a metodikou archeologických výskumov, prínosnosťou analýz každej z materiálových zložiek a hodnotou interpretačných výstupov. Vďaka tomuto prístupu bolo možné už v tejto pracovnej etape poukázať na hlavné príčiny torzovitosti východiskových prameňov. Nie je preto prekvapivé, že uvedená skutočnosť sa prejavila aj pri pokusoch o výstižnejšie chronologické zaradenie sudetských hradísk.

Neželaný stav neodľahčila ani skutočnosť, že nezanedbateľný diel nedostatkovosti má pôvod v objektívnych príčinách. Jednou z nich je aj obmedzená početnosť potrebných datovacích prostriedkov získaných počas starších etáp bádania. Časť z nich už nie je k dispozícii, pretože boli zničené počas vojnových období. K ďalším príčinám patrí nízka kvalita dokumentačných záznamov, absencia komplexného spracovania materiálového fondu a spôsob ich publikovania. V prevahe ide o stručné zmienky v kratších príspevkoch s nízkou informačnou hodnotou. Súbornejšie štúdie sú nepočetné, monografické práce výnimočné. V prípade najčastejšie doložených keramických nálezov, získaných obvykle z rezov valovým opevnením, býva publikovaný iba výber. Ich kresby sú schematické,

čo sťažuje možnosti ich vzájomného porovnávania (napr. obr. 14; 19-21). Je takisto možné, že prítomnosť črepov vo väčšej miere vystihuje obdobie budovania opevnenia, nie širší úsek používania príslušnej lokality. Vzhľadom na načrtnuté okolnosti nie je prekvapujúce, že datovanie jednotlivých hradísk nie je ustálené a v rôznych príspevkoch figurujú odlišné údaje.

Autor posudzovanej monografie sa podujal odstrániť nedostatky pertraktovanej kategórie pomocou fyzickej inventarizácie materiálového fondu, prehodnotenia správnosti pôvodných datovacích výstupov a ich korekcie na základe informácií z najnovšej odbornej literatúry. Je isté, že túto úlohu by úspešne nezvládol, ak by nemal k dispozícii vlastné počítačovo spracovateľné databázové súbory. Tematický okruh opísaného druhu predstavuje náplň jedenástich textových častí zlúčených v 2. kapitole monografie. K pozitívnym výsledkom zvoleného prístupu patrí okrem iného aj skutočnosť, že takmer v každom z teritoriálnych zoskupení sa nachádza aj hradisko s počiatkami v 8. stor. (obr. 31). Drvivá väčšina z nich bola ťažiskovo používaná počas druhej polovice 9. stor. až 10. stor. Iba menšia časť bola vybudovaná v rôznych úsekoch 10. stor., s pokračovaním osídlenia v nasledujúcom období. Rozsah a kontinuálnosť fungovania jednotlivých hradísk zachytávajú informácie z tabule II. V rámci nej sú v stručnosti zachytené aj chronologicky citlivé kovové nálezy, ktoré v rozhodujúcej miere prispeli k precizácii datovania.

Do 3. kapitoly monografie, predstavujúcej 62% z jej rozsahu, zaradil autor základné informácie o hradiskách, o ich najvýznamnejších stavebných súčiastiach, objektoch a spôsoboch ich využitia. Z prezentovaných výsledkov, dosiahnutých vďaka kritickému analytickému prístupu, si zvýšenú pozornosť zaslúži niekoľko skutočností. Dôležitú úlohu pri hradiskách zohrávala strategickosť ich polohy, pozícia voči súvekým komunikáciám i reprezentantom vodnej siete spolu s charakterom ostaných činiteľov prírodného prostredia. Tie sa ukázali ako rozhodujúce faktory pre výslednú podobu tvaru, plošný rozsah hradísk a ich opevnených predhradí (obr. 32-46; tabula III a IV). Aj z týchto dôvodov nezachytávame hradiská vo vyššie položenom terénnom prostredí, ale skôr v istých štandardne nižšie doložených typoch povrchového reliéfu.

Pri rozpracúvaní typológie obranných systémov včasnostredovekých hradísk zložených z valov, priekop a brán bola v primárnej fáze zaznamenaná široká škála zástupcov. Detailnejšia analýza konštrukčno-stavebných detailov z komplexnejšie preskúmaných lokalít (Dobromierz, Gilow, Gromnica, Stregom-Góra Bazaltowa, Víno, Witosławice) však ukázala, že výber konkrétnych foriem, resp. použitých stavebných materiálov (drevo, kameň, hlina), nebol zvolený náhodne (obr. 47-103; tabula VI). Pod vplyvom zásad dostatočne preverených v praxi boli známe varianty opevňovacích prvkov citlivo volené podľa umiestnenia hradiska v teréne, dôležitosti príslušného úseku a jeho možného ohrozenia zo strany nepriateľa. Z týchto príčin môžu mať niektoré časti opevnenia z obvodovej línie odlišnú konštrukciu. Analogická škála praktických dôvodov sa využívala aj pri budovaní vstupných brán z rôznych úsekov valov. Snahy o ich hmotovú rekonštrukciu však zostali neraz menej úspešné, pretože pri archeologických odkryvoch sa nepodarilo zachytiť potrebné detaily.

Typológia sídliskových objektov a spôsob ich umiestnenia v rámci opevnených areálov nie sú špecifické iba pre oblasť Sudet. Zodpovedajú analógiám doloženým v širšom stredoeurópskom prostredí. Ide pritom o štandardné objekty obytného, hospodárskeho a výrobného charakteru, nevyhnutné pre potreby obyvateľov hradísk (obr. 104-122). Pohrebiskové lokality takisto v dôsledku aplikácie nábožensko-kultových dôvodov v ich areáloch chýbajú a nachádzame ich v blízkom zázemí opevnených lokalít (obr. 103; 130; 131).

V ďalšej časti monografie sa K. Jaworski rozhodol priblížiť významnejšie sféry zo života obyvateľov sudetských hradísk. Uvedomuje si, že popri vojensko-obranných povinnostiach patria k ťažiskovým zložkám hospodárske aktivity. Ich charakter býva pritom závislý od veľkosti hradísk, prírodného prostredia, sociálnej štruktúry žijúcich komunít a od úrovne výmenných kontaktov. Archeologické pramene sú však schopné z predmetnej sféry doložiť iba poľnohospodársku činnosť. Tá však býva vo včasnom stredoveku príznačná pre obyvateľov z každého druhu sídliskového prostredia. V spracúvanom hradiskovom prostredí poľnohospodársku činnosť dokladá sporadický výskyt typických pracovných nástrojov, zlomkov pražníc, kamenných žarnovov, zuhoľnateného obilia i strukovín a pestrej skladby domácich či divo žijúcich zvierat (obr. 133; 134; 138; tabela VII). Preukázanie miestnej produkcie výrobkov každodennej potreby je problematickejšie. Isté záchytné body poskytujú nedohotovené výrobky, nepodarky spolu s výrobným odpadom a dielenskými zariadeniami. Vďaka ich svedectvu sa dá pripustiť výroba žarnovov, kamenných praslenov, brúsov. V obmedzenom rozsahu ide aj o spracúvanie železných rúd a ich ďalšiu úpravu. Akékoľvek doklady o miestnej výrobe keramikého riadu sa však nezískali. V takto štruktúrovanom hospodárskom systéme bol preto nevyhnutný výmenný obchod. Je otázne, či mohli v rámci neho zohrávať primeranú úlohu aj predmincové platidlá, za ktoré K. Jaworski označil hrotité hrivny a misky sliezskeho typu. Nepočtetné predmety avarskej a včasnokarolínskej proveniencie na

druhej strane indikujú kontakty sudetského prostredia so vzdialenejšími regiónmi. Na základe pestrej škály reprezentantov materiálnej kultúry (obr. 143-149), výskytu charakteristických opevňovacích techník nemožno v druhej polovici 9. stor. pochybovať o priamom zásahu obyvateľov z veľkomoravského územia do prostredia Horného a Dolného Sliezska. Pre 10. stor. sú zasa preukázateľné intenzívnejšie obchodné kontakty zmienených území s českým prostredím.

V záverečnej časti monografie patria k najcennejším momentom úvahy o význame sudetských hradísk pri obrane svojbytnosti územných celkov spájaných na základe písomných prameňov z 9.-11. stor. s jednotlivými slovanskými kmeňmi (obr. 154). Ich najstabilnejšou súčasťou boli Slezania. Pokusy o výstižnejšie vymedzenie ich niekdajšieho sídelného územia či o rekonštrukciu posunov hraničných línií však strácajú na vierohodnosti z nedostatku potrebnej presvedčivosti východiskových prameňov. Z rovnakého dôvodu neboli v potrebnom rozsahu rozpracované dôvody, ktoré sa významnejšou mierou pričínili o vznik sudetských hradísk. Skôr v teoretickej rovine možno niektoré z nich označiť za centrálnu, s územno-správnym poslaním v príslušných teritoriálnych zoskupeniach. Pozícia hradísk ako stredísk masovej hospodársko-výrobnej činnosti nie je ľahko obhájitelná. Nemožno však vylúčiť istý podiel niektorých z nich pri ochrane nálezísk kovových rúd a zdrojov iných nerastných surovín. Na základe polohy však zrejme väčšina lokalít slúžila na ochranu miestnych i nadregionálnych komunikácií. Nábožensko-kultové využitie prichádza do úvahy iba v dvoch prípadoch.

Ku kladom monografie treba s určitosťou zaradiť komplexnosť spracovania zvolenej problematiky. Túto úroveň bolo možné dosiahnuť aj vďaka tomu, že sa autorovi podarilo prekonať viaceré nedostatky východiskovej pramennej bázy. K uľahčeniu pochopenia množstva cenných poznatkov by akiste prispelo, ak by boli príslušné časti textu vyjadrené stručnejším a hutnejším spôsobom.

Milan Hanuliak

SKRATKY ČASOPISOV A PERIODÍK

ABKÜRZUNGEN VON ZEITSCHRIFTEN UND PERIODIKA

ABBREVIATIONS OF JOURNALS AND PERIODICALS

- Acta Ant. et Arch. = Acta Antiqua et Archaeologica. Szeged
- Acta Arch. Acad. Scien. Hungaricae = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest
- Acta Arch. Carpathica = Acta Archaeologica Carpathica. Kraków
- Acta Biol. Szegediensis = Acta Biologica Szegediensis. Szeged
- Acta Medica Lituanica = Acta Medica Lituanica. Vilnius
- Acta Mus. Napocensis = Acta Musei Napocensis. Cluj
- Acta Neurochirurg. = Acta Neurochirurgica. Wien
- Agrikultúra = Agrikultúra. Zborník Poľnohospodárskeho múzea v Nitre. Bratislava
- Ann. Biol. Univ. Szegediensis = Annales Biologicae Universitatis Szegediensis. Szeged
- Antaeus = Antaeus. Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest
- Anthr. Közl. = Anthropologiai Közlemények. Budapest
- Arbeits- u. Forschber. Sächs. Bodendenkmalpfl. = Arbeits- und Forschungsberichte zur Sächsischen Bodendenkmalpflege. Berlin - Dresden - Leipzig
- Arch. Ért. = Archaeologiai Értesítő. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat Tudományos Folyóirata. Budapest
- Arch., Ethnol. and Anthr. Euroasia = Archaeology, Ethnology and Anthropology of Euroasia
- Arch. Hist. = Archaeologia historica. Brno
- Arch. Iugoslavica = Archaeologia Iugoslavica. Beograd
- Arch. Österreich = Archäologie Österreichs. Wien
- Arch. Polski = Archeologia Polski. Warszawa - Wrocław
- Arch. Rozhledy = Archeologické rozhledy. Praha
- Arch. Střední Čechy = Archeologie ve středních Čechách. Praha
- Archeolohija (Kyjiv) = Archeolohija. Kyjiv
- Arrabona = Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei. Győr
- AVANS = AVANS. Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku. Nitra
- Beitr. Allg. u. Vgl. Arch. = Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. München
- Ber. Morph. Inst. Bulgar. Akad. Wiss. = Berichte des Morphologischen Institut der Bulgarischen Akademie der Wissenschaften. Sofia
- Budapest Régiségei = Budapest Régiségei. Budapest
- Český Lid = Český Lid. Časopis Etnologického ústavu AV ČR. Praha
- Dacia (N. S.) = Dacia (Nouvelle Série). Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne. Bucarest
- Egri Múz. Évk. = Az Egri Múzeum Évkönyve. Eger
- Ethnogr.-Arch. Zeitschr. = Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift. Berlin
- Ethnographia = Ethnographia. Magyar néprajzi társaság folyóirata. Budapest
- Eurasia Ant. = Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens. Berlin
- Eurasia Septentrionalis Ant. = Eurasia Septentrionalis Antiqua. Helsinki
- Folia Arch. = Folia Archaeologica. Annales Musei Nationalis Hungarici. Budapest
- Forsch. Volks- u. Landeskde. = Forschungen zur Volks- und Landeskunde. București - Sibiu
- Hajdú-Bihar Megyei Múz. Közl. = Hajdú-Bihar megyei Múzeumok Közleményei. Debrecén
- Hajdúsági Múz. Évk. = A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. Hajdúböszörmény
- Herman Ottó Múz. Évk. = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve. Miskolc
- Hieron = Hieron. Religionistická ročenka. Bratislava
- Hist. Carpatica = Historica Carpatica. Zborník Východoslovenského múzea v Košiciach. Košice
- Jahrb. RGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Mainz am Rhein
- Jósa András Múz. Évk. = A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Nyíregyháza
- Journal Arms and Armour Soc. = The Journal of the Arms and Armour Society. London
- Kölner Jahrb. Vor- u. Frühgesch. = Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. Berlin
- Kronika = Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino. Ljubljana
- Mankind Quart. = Mankind quarterly. Washington
- Mat. Arch. Nowej Huty = Materiały Archeologiczne Nowej Huty. Kraków
- Mat. i Issled. Arch. SSSR = Materialy i issledovaniya po archeologii SSSR. Moskva - Leningrad
- Mitt. Anthr. Ges. Wien = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Wien
- Mitt. Arch. Inst. Ungar. Akad. = Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. Budapest
- Monumentorum Tutela = Monumentorum tutela - Ochrana pamiatok. Bratislava
- Móra Ferenc Múz. Évk. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged
- Móra Ferenc Múz. Évk. Stud. Arch. = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica. Dolgozatok a Móra Ferenc Múzeum Régészeti Osztálya és az MFM-JATÉ Régészeti Tanszék Köréből. Szeged
- Musaica = Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Musaica. Bratislava
- Múzeum (Bratislava) = Múzeum. Metodický, študijný a informačný časopis pre pracovníkov múzeí a galérií. Bratislava
- Offa = Offa. Berichte und Mitteilungen des Museums vörschichtlicher Altertümer in Kiel. Kiel - Neumünster
- Pam. Arch. = Památky archeologické. Praha
- Papers Anthr. = Papers of Anthropology
- Praehist. Zeitschr. = Praehistorische Zeitschrift. Berlin - New York
- Přehled Výzkumů = Přehled výzkumů. Brno
- Sbor. MSS = Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti. Martin
- Sbor. Národ. Muz. Praha = Sborník Národního muzea v Praze. Praha
- Sbor. Prací Fil. Fak. Brno = Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské university. Brno

- Slov. Arch. = Slovenská archeológia. Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied v Nitre. Nitra
- Slov. Národopis = Slovenský národopis. Časopis Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Bratislava
- Sovetskaja Arch. = Sovetskaja archeologija. Moskva - Leningrad
- Stud. Arch. Slov. Mediaev. = Studia archaeologica Slovaca mediaevalia. Bratislava - Nitra
- Stud. Comitensia = Studia Comitensia. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból. Szentendre
- Stud. Lednickie = Studia lednickie. Lednica - Poznań
- Suomen Aikakauskirja = Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja. Finska Fornminnesföreningens Tidskrift. Helsinki
- Századok = Századok. A Magyar történelmi társulat folyóirata. Budapest
- Štud. Zvesti AU SAV = Študijne zvesti Archeologického ústavu Slovenskej Akadémie vied. Nitra
- Thraco-Dacica = Thraco-Dacica. București
- Varstvo Spomenikov = Varstvo spomenikov. Revija za Teorijo i Prakso Spomeniškega Varstva. Ljubljana
- Ve Službách Arch. = Ve službách archeologie. Brno
- Veszprém Megyei Múz. Közl. = A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. Veszprém
- Záp. Slovensko = Západné Slovensko. Vlastivedný zborník múzeí Západoslovenského kraja. Bratislava
- Zbor. SNM. Arch. = Zborník Slovenského národného múzea. Archeológia. Bratislava
- Zbor. SNM. Hist. = Zborník Slovenského národného múzea. História. Bratislava
- Zbor. Soboškega Muz. = Zbornik soboškega muzeja. Murska Sobota
- Zeitschr. Arch. = Zeitschrift für Archäologie. Berlin
- Zeitschr. Ethn. = Zeitschrift für Ethnologie. Berlin

EDÍCIE VYDÁVANÉ ARCHEOLOGICKÝM ÚSTAVOM SAV V NITRE

ARCHAEOLOGICA SLOVACA MONOGRAPHIAE

FONTES

- I. Benadík, B. - Vlček, E. - Ambros, C.: Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku. Bratislava 1957. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Slovanské mohyly v Skalici. Bratislava 1959. -----
- III. Chropovský, B. - Dušek, M. - Polla, B.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. Bratislava 1960. -----
- IV. Polla, B.: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava 1962. -----
- V. Točík, A.: Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom. Bratislava 1964. € 4.-
- VI. Dušek, M.: Thrakisches Gräberfeld der Hallsattzeit in Chotín. Bratislava 1966. € 5.-
- VII. Čilinská, Z.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zámky. Bratislava 1966. € 5.-
- VIII. Bánesz, L.: Barca bei Košice - paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968. -----
- IX. Novotná, M.: Die Bronzehortfunde in der Slowakei (Spätbronzezeit). Bratislava 1970. -----
- X. Polla, B.: Kežmarok (Ergebnisse der historisch-archäologischen Forschung). Bratislava 1971. -----
- XI. Svoboda, B.: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava 1972. -----
- XII. Vladár, J.: Pohrebiská zo staršej doby bronzovej v Branči. Bratislava 1974. -----
- XIII. Ambros, C. - Müller, H.-H.: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gebiet der Tschechoslowakei. Bratislava 1980. € 3.-
- XIV. Kolník, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. Bratislava 1980. -----
- XV. Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analyse. ISBN 80-88709-23-7 € 10.-
Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Analýza. ISBN 80-88709-13-X € 8.-
Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie). Nitra 1995. Katalóg. ISBN 80-88709-22-9 € 15.-
- XVI. Kuzmová, K.: Terra sigillata im Vorfeld des nordpannonischen Limes (Südwestslowakei). Nitra 1997. ISBN 80-88709-32-6 € 23.-
- XVII. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Nitra 2000. ISBN 80-88709-47-4 € 23.-

CATALOGI

- I. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Holiare. Bratislava 1968. € 6.-
- II. Točík, A.: Slawisch-awarisches Gräberfeld in Štúrovo. Bratislava 1968. € 4.-
- III. Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei. Bratislava 1968. € 4.-
- IV. Dušek, M.: Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1969. € 5.-
- V. Čilinská, Z.: Frühmittelalterliches Gräberfeld in Želovce. Bratislava 1973. -----
- VI. Veliačik, L. - Romsauer, P.: Vývoj a vzťah osídlenia lužických a stredodunajských popolnicových polí na západnom Slovensku I. Katalóg. Nitra 1994. ISBN 80-88709-15-6 € 18.-
- VII. Bujna, J.: Malé Kosihy. Latènezeitliches Gräberfeld. Katalog. Nitra 1995. ISBN 80-88709-18-0 € 20.-
- VIII. Březinová, G.: Nitra-Šindolka. Siedlung aus der Latènezeit. Katalog. Bratislava 2000. ISBN 80-224-0649-X € 25.-
- IX. Březinová, G. a kol.: Nitra-Chrenová. Archeologické výskumy na plochách stavenísk Shell a Baumax. Katalóg. Nitra 2003. ISBN 80-88709-62-2 € 20.-

STUDIA

- I. Pieta, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982. -----
- II. Veliečik, L.: Die Lausitzer Kultur in der Slowakei. Nitra 1983. -----
- III. Fusek, G.: Slovensko vo včasnოსlovenskom období. Nitra 1994. ISBN 80-88709-17-2. -----
- IV. Pavúk, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra 1994. ISBN 80-88709-19-9 € 18.-
- V. Pavúk, J. - Bátora, J.: Siedlung und Gräberfeld der Ludanice-Gruppe in Jelšovce. Nitra 1995. ISBN 80-88709-24-5 -----
- VI. Šalkovský, P.: Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt. Nitra 2001. ISBN 80-88709-52-0 € 17.-
- VII. Ruttkay, A. - Ruttkay, M. - Šalkovský, P. (Ed.): Slovensko vo včasnოს sredoveku. Nitra 2002. ISBN 80-88709-60-1 € 20.-
- VIII. Hanuliak, M.: Veľkomoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.-10. storočí na území Slovenska. Nitra 2004. ISBN 80-88709-72-5 € 32.-
- IX. Pieta, K. - Ruttkay, A. - Ruttkay, M. (Ed.): Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. Nitra 2006. ISBN 80-88709-90-3 € 28.-

COMMUNICATIONES

- I. Batora, J. - Peška, J. (Hrsg.): Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei. Nitra 1999. ISBN 80-88709-40-7 € 28.-
- II. Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 1998. Nitra 1999. ISBN 80-88709-41-5 € 25.-
- III. Friesinger, H. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Metallgewinnung und- Verarbeitung in der Antike. Nitra 2000. ISBN 80-88709-48-2 € 28.-
- IV. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2001. Nitra 2002. ISBN 80-88709-57-1 € 45.-
- V. Kuzmová, K. - Pieta, K. - Rajtár, J. (Hrsg.): Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolník zum 70. Geburtstag. Nitra 2002. ISBN 80-88709-61-X € 55.-
- VI. Batora, J. - Furmánek, V. - Veliačik, L. (Hrsg.): Einflüsse und Kontakte alteuropäischer Kulturen. Festschrift für Jozef Vladár zum 70. Geburtstag. Nitra 2004. ISBN 80-88709-70-9 € 35.-
- VII. Fusek, G. (Ed.): Zborník na počesť Dariny Bialekovej. Nitra 2004. ISBN 80-88709-71-7 € 60.-
- VIII. Cheben, I. - Kuzma, I. (Ed.): Otázky neolitu a eneolitu našich krajín - 2004. Nitra 2005. ISBN 80-88709-83-0 € 60.-

ARCHEOLOGICKÉ PAMÄTNÍKY SLOVENSKA

- I. Furmánek, V.: Radzovce - osada ľudu popolnicových polí. Bratislava 1990. ISBN 80-224-0094-7 € 3.-
- II. Lamiová, M.: Zemlín - obec s bohatou minulosťou. Košice 1993. ISBN 80-900444-2-5 € 7.-
- III. Čilinská, Z.: Slovania a avarský kaganát. Bratislava 1993. ISBN 80-7127-059-8 -----
- IV. Šiška, S.: Dokument o spoločnosti mladšej doby kamennej. Bratislava 1995. ISBN 80-224-0198-6 -----
- V. Pieta, K.: Liptovská Mara. Bratislava 1996. ISBN 80-967366-7-1 € 13.-
- VI. Hromada, J.: Moravany nad Váhom. Bratislava 2000. ISBN 80-88709-45-8 € 13.-
- VII. Olexa, L.: Nižná Myšľa. Osada a pohrebisko z doby bronzovej. Košice 2003. ISBN 80-88709-66-0 € 15.-
- VIII. Kaminská, L.: Hôrka-Ondrej. Osídlenie spišských travertínov v staršej dobe kamennej. Košice 2005. ISBN 80-88-709-74-1 € 15.-

ACTA INTERDISCIPLINARIA ARCHAEOLOGICA

- Aktuálne otázky výskumu slovanských populácií na území Československa v 6.-13. storočí. Nitra 1979. -----
- Furmánek, V. - Stloukal, M.: Antropologický rozbor žárových hrobů piliňské a kyjatické kultury. Nitra 1982. -----
- Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. III. Nitra 1984. € 9.-
- Acta Interdisciplinaria Archaeologica. Tom. IV. Nitra 1986. € 9.-
- Archeológia-Geofyzika-Archeometria. Nitra 1987. € 7.-
- Súčasný poznatky z archeobotaniky na Slovensku. Nitra 1989. € 6.-
- Paleoethnobotany and Archaeology, International Work-Group for Paleoethnobotany. 8th Symposium Nitra - Nové Vozokany 1989. Nitra 1991. € 16.-
- Hajnalová, E.: Obilie v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 1993. ISBN 80-88709-02-4 € 9.-
- Vondráková, M.: Malé Kosihy II. Nitra 1994. ISBN 80-88709-14-8 € 13.-
- Hajnalová, E.: Ovocie a ovocinárstvo v archeobotanických nálezoch na Slovensku. Nitra 2001. ISBN 80-88-709-38-5 € 13.-

MATERIALIA ARCHAEOLOGICA SLOVACA (edícia ukončená)

- I. Točík, A.: Výčapy-Opatovce a ďalšie pohrebiská zo staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku. Nitra 1980. -----
- II. Budinský-Krička, V.: Kráľovský Chlmec. Nitra 1980. -----
- III. Točík, A.: Nitriansky Hrádok-Zámeček. I, II. Tabuľky. Nitra 1981. -----
- IV. Točík, A.: Malé Kosihy - osada zo staršej doby bronzovej. Nitra 1981. -----
- V. Benadik, B.: Maňa. Keltisches Gräberfeld - Fundkatalog. Nitra 1983. € 8.-
- VI. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice-Molpír I. Befestigter Fürstensitz der Hallstattzeit. Nitra 1985. -----
- VII. Wiederman, E.: Archeologické pamiatky topolčianskeho okresu. Nitra 1985. -----
- VIII. Budinský-Krička, V. - Veliačik, L.: Krásna Ves. Gräberfeld der Lausitzer Kultur. Nitra 1986. -----
- IX. Kuzmová, K. - Roth, P.: Terra sigillata v Barbariku. Nitra 1988. -----
- X. Hanuliak, M. - Kuzma, I. - Šalkovský, P.: Mužla-Čenkov I. Osídlenie z 9.-12. storočia. Nitra 1993. ISBN 80-88709-07-5 € 20.-
- XI. Šalkovský, P.: Hradisko v Detve. Nitra 1994. ISBN 80-88709-10-5 € 10.-
- XII. Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Nitra 1994. ISBN 80-88709-12-1 € 13.-
- XIII. Dušek, M. - Dušková, S.: Smolenice - Molpír II. Nitra 1995. ISBN 80-88709-20-2 € 15.-

ZOZNAM PUBLIKÁCIÍ ZARADENÝCH VO VÝMENNOM FONDE ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SAV

Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 1. zv.	€ 20.-	Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1997 a 1998.	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 2. zv.	€ 20.-	Jasečková, M.	€ 4.-
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 3. zv.	€ 18.-	Central Europe in 8 th -10 th Centuries	
Actes du XII Congrès U. I. S. P. P. 4. zv.	€ 15.-	(Mitteleuropa im 8.-10. Jh.).	€ 25.-
Archaeologia Historica 10/1985.	€ 8.-	Colloque International l'Aurignacien et le	
Archaeologia Historica 13/1988.	€ 9.-	Gravettien (perigordien) dans leur	
Archaeologia Historica 22/1997.	€ 25.-	Cadre Ecologique.	€ 13.-
Archaeologia Historica 24/1999.	€ 28.-	Complex of upper palaeolithic sites near	
Archaeologia Historica 27/2002.	€ 30.-	Moravany. Vol. II.	€ 13.-
Archeológia a ropa. Záchranné archeologické		Complex of upper palaeolithic sites near	
výskumy na trase výstavby preložky ropovodu.	€ 11.-	Moravany. Vol. III.	€ 15.-
Archeológia - História - Geografia (Archeológia).	€ 3.-	Der sonderbare Baron. Dvořák, P.	€ 13.-
Archeológia - História - Geografia (Geografia).	€ 3.-	Die Ergebnisse der arch. Ausgrab. beim Aufbau	
Archeológia - História - Geografia (História).	€ 3.-	des Kraftwerksystems Gabčíkovo-Nagymaros.	€ 7.-
Archeologická topografia Bratislavy.	€ 13.-	Die Slowakei in der jüngeren Steinzeit. Novotný, B.	€ 1.-
Archeologická topografia Košíc.	€ 13.-	Európa okolo roku 1000.	€ 25.-
Archeologické nálezy v zbierkach Mestského múzea		Europas mitte 1000.	€ 67.-
v Zlatých Moravciach. Ruttkayová, J. - Ruttkay, M.	€ 6.-	Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel-	
Archeologické pamiatky a súčasnosť.	€ 3.-	und Osteuropa.	€ 65.-
Archeologičeskiye vesti.	€ 6.-	Gerulata I.	€ 20.-
AVANS v roku 1974.	€ 3.-	Graphische Auswertung osteometrischer Werte in der	
AVANS v roku 1975.	€ 4.-	historischen Osteologie. Sep. SZ 12/1964. Rajtová, V.	€ 3.-
AVANS v roku 1976.	€ 5.-	Hallstatt a Býčí skála. Průvodce výstavou.	€ 2.-
AVANS v roku 1977.	€ 5.-	História skla 2001. Zborník referátov.	€ 10.-
AVANS v roku 1978.	€ 3.-	Importants Sites Slaves en Slovaquie.	€ 3.-
AVANS v roku 1979.	€ 3.-	Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen	
AVANS v roku 1988.	€ 10.-	und anderen Ethnika im 6.-10. Jh.	€ 12.-
AVANS v roku 1989.	€ 10.-	IX. meždunarodnyj sjezd slavistov. Kijev 7. 9.-13. 9. 1983.	€ 1.-
AVANS v roku 1990.	€ 10.-	Kelemantia Brigetio. (ang.).	€ 10.-
AVANS v roku 1991.	€ 13.-	Kelemantia Brigetio. (nem.).	€ 10.-
AVANS v roku 1992.	€ 12.-	Liptovská Mara. Ein frühgeschichtliches Zentrum	
AVANS v roku 1993.	€ 13.-	der Nordslowakei. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1994.	€ 14.-	Liptovská Mara. Včasnohistorické centrum severného	
AVANS v roku 1995.	€ 15.-	Slovenska. Pieta, K.	€ 13.-
AVANS v roku 1996.	€ 15.-	Mstěnice - zaniklá středověká ves 1. Nekuda, V.	€ 10.-
AVANS v roku 1997.	€ 18.-	Najstaršie roľnícke osady na Slovensku. Novotný, B.	€ 1.-
AVANS v roku 1998.	€ 18.-	Numizmatika v Československu.	€ 3.-
AVANS v roku 1999.	€ 19.-	Orientačná príručka európskych mincí 16.-20. stor.	
AVANS v roku 2000.	€ 20.-	II. časť - Poľsko 1506-1864. Hunka, J.	€ 11.-
AVANS v roku 2001.	€ 32.-	Pohrebisko v Čakajovciach (9.-12. storočie).	
AVANS v roku 2002.	€ 22.-	Vyhodnotenie. Hanuliak, M.-Rejholcová, M.	€ 23.-
AVANS v roku 2003.	€ 25.-	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca	
AVANS - register za roky 1984-1993.	€ 25.-	5. až 13. stor. I. zv., 1. a 2. časť. Západosl. kraj.	€ 20.-
AVANS v roku 2004.	€ 27.-	Pramene k dejinám osídlenia Slovenska z konca	
Bajč-Vlkanovo. Sep. SZ 12/1964. Točík, A.	€ 1.-	5. až 13. stor. II. časť. Stredoslovenský kraj.	€ 10.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1980.		Rapports du III ^e Congrès International	
Melicher, J.	€ 2.-	d'Archeologie Slave 1. sept. 1975.	€ 8.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1981.		Rapports du III ^e Congrès International	
Melicher, J.	€ 2.-	d'Archeologie Slave 2. sept. 1975.	€ 3.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1986.		Referáty o pracovných výsledkoch čs. archeologie	
Melicher, J.	€ 2.-	za rok 1958, časť II.	€ 1.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1987.		Slovacchia. Crocevia delle civiltà Europee 2005.	€ 25.-
Melicher, J.	€ 1.-	Slovacchia. Katalóg výstav.	€ 25.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1988.		Slovenská archeológia 1961/1-2.	€ 13.-
Melicher, J. - Mačalová, H.	€ 2.-	Slovenská archeológia 1962/1.	€ 7.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1989 a 1990.		Slovenská archeológia 1962/2.	€ 7.-
Mačalová, H.	€ 3.-	Slovenská archeológia 1966/1.	€ 7.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1991 a 1992.		Slovenská archeológia 1968/2.	€ 7.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1971/1.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1993 a 1994.		Slovenská archeológia 1972/1.	€ 9.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1976/1.	€ 9.-
Bibliografia slovenskej archeológie za rok 1995 a 1996		Slovenská archeológia 1983/1.	€ 9.-
Jasečková, M.	€ 4.-	Slovenská archeológia 1984/1.	€ 9.-

Slovenská archeológia 1984/2.	€ 9.-	Studie muzea Kroměřížska 88.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1985/1.	€ 9.-	Svätopluk 894-1994. Materiály z konferencie.	€ 23.-
Slovenská archeológia 1985/2.	€ 9.-	Šebastovce I. Gräberfeld aus der Zeit des awarischen	
Slovenská archeológia 1986/1.	€ 9.-	Reiches. Katalog. Budinský-Krička, V. - Točík, A.	€ 13.-
Slovenská archeológia 1986/2.	€ 9.-	Stanislav Šiška 1935-2001.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1987/1.	€ 9.-	Šperk a súčasti odevu. Terminológia I.	€ 6.-
Slovenská archeológia 1987/2.	€ 9.-	Šperk a súčasti odevu. Terminológia III.	€ 11.-
Slovenská archeológia 1988/1.	€ 10.-	Študijné zvesti 7/1961.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1988/2.	€ 10.-	Študijné zvesti 8/1962.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1989/1.	€ 10.-	Študijné zvesti 10/1962.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1989/2.	€ 10.-	Študijné zvesti 12/1964.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1990/1.	€ 10.-	Študijné zvesti 13/1964.	€ 2.-
Slovenská archeológia 1990/2.	€ 10.-	Študijné zvesti 14/1964.	€ 2.-
Slovenská archeológia 1992/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 15/1965.	€ 3.-
Slovenská archeológia 1992/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 16/1968.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1993/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 17/1969.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1993/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 18/1970.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1994/1.	€ 15.-	Študijné zvesti 19/1981.	€ 7.-
Slovenská archeológia 1994/2.	€ 15.-	Študijné zvesti 21/1985.	€ 8.-
Slovenská archeológia 1995/1.	€ 16.-	Študijné zvesti 23/1987.	€ 9.-
Slovenská archeológia 1995/2.	€ 16.-	Študijné zvesti 24/1988.	€ 6.-
Slovenská archeológia 1996/1.	€ 17.-	Študijné zvesti 25/1988.	€ 5.-
Slovenská archeológia 1996/2.	€ 17.-	Študijné zvesti 26/1990.	€ 18.-
Slovenská archeológia 1996/2 (nezviazaná).	€ 12.-	Študijné zvesti 27/1991.	€ 15.-
Slovenská archeológia 1997/1.	€ 18.-	Študijné zvesti 28/1992.	€ 20.-
Slovenská archeológia 1997/2.	€ 18.-	Študijné zvesti 29/1993.	€ 18.-
Slovenská archeológia 1998/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 30/1994.	€ 15.-
Slovenská archeológia 1998/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 31/1995.	€ 20.-
Slovenská archeológia 1999/1.	€ 20.-	Študijné zvesti 32/1996.	€ 21.-
Slovenská archeológia 1999/2.	€ 20.-	Študijné zvesti 33/1999.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2000/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 34/2002.	€ 23.-
Slovenská archeológia 2000/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 35/2002.	€ 25.-
Slovenská archeológia 2001/1-2.	€ 44.-	Študijné zvesti 36/2004.	€ 30.-
Slovenská archeológia 2002/1.	€ 22.-	Študijné zvesti 37/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2002/2.	€ 22.-	Študijné zvesti 38/2005.	€ 20.-
Slovenská archeológia 2003/1.	€ 22.-	Terra sigillata in Mähren. Droberjar, E.	€ 13.-
Slovenská archeológia 2003/2.	€ 22.-	Točík Anton 1918-1994. Biografia, bibliografia.	€ 5.-
Slovenská archeológia 2004/1.	€ 22.-	Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ost-	
Slovenská archeológia 2004/2.	€ 22.-	slowakei in Bezug zu den Nachbargebieten.	€ 10.-
Slovenská archeológia 2005/1.	€ 22.-	Ve službách archeologie IV.	€ 25.-
Slovenská archeológia 2005/2.	€ 22.-	Ve službách archeologie V.	€ 25.-
Slovenská archeológia 2006/1.	€ 22.-	Velikaja Moravia. Sokrovišča prošlogo	
Slovenská numizmatika VII.	€ 3.-	Čechov i Slovakov. Katalog - Kiev.	€ 1.-
Slovenská numizmatika VIII.	€ 3.-	Východoslovenský pravek - Special Issue.	€ 28.-
Slovenská numizmatika X.	€ 3.-	Východoslovenský pravek I.	€ 7.-
Slovenská numizmatika XI.	€ 5.-	Východoslovenský pravek II.	€ 7.-
Slovenská numizmatika XV.	€ 8.-	Východoslovenský pravek IV.	€ 12.-
Slovenská numizmatika XVI.	€ 8.-	Východoslovenský pravek V.	€ 13.-
Stredné Slovensko 2. Šoka, M.	€ 2.-	Východoslovenský pravek VI.	€ 20.-
Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III-IV.	€ 18.-	Východoslovenský pravek VII.	€ 20.-
Studia Historica Slovaca XVI.	€ 3.-	Zlatý vek v Karpatoch. Keramika a kov doby bronzovej	
Studia Historica Slovaca XVII.	€ 4.-	na Slovensku (2300-800). Furmánec, V.	€ 19.-